दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या

दिनांक	सदस्य सख्या	दिनांक	सदस्य संख्या

Ri
which
classe
इति ॥
the
the s
or th
called
and i
Hero
incide
assist
const
circun
बिन्दु
anoth
essen

Th
timat
गमाः
plot
call
जायं
प्रति
m
ou
di
वि
h

॥ श्री ॥

भट्टनारायणप्रणीतं

वेणीसंहारम् ।

कृतया मो. रा. काळे इत्यनेन प्रपञ्चितया
टीकयाङ्गभाषाटिप्पण्या च समेतम् ।

ाळे इत्युपाह्वेन रामचन्द्रसूनुना मोरेश्वरेण
रोपाभिधेन रामचन्द्रसूनुना शामरावाख्येन
चाङ्गभाषापरिवर्तेन सनाथीकृतम् ।

तच्च

शाके १८३२ वत्सरे

मुम्बापुर्यां

शारदाक्रीडनमुद्रालयाधिपतिना प्रकाशितम् ।

मूल्यं २¾ रूप्यका

Rûpaka*
which belon
classes *viz.*
इति ॥ The
the Plot, नेत
the sentimen
or that whic
called पताका
and is concer
Heroine. N
incident of
assists the p
constituting
circumstance
बिन्दु or the
another, an
essential co

The five s
timately, cal
गमाः । These
plot in com
called the
जायन्ते मुखाद्याः
प्रतिमुख, गर्भ,
meaning and
our Intro. t
divided int
नियतश्राव्यं (
last is of

* रूप्यते

wh
cla
इ
th
th
or
ca
ar
H
in
a
co
ci
वि
a
e

t
ग
p
c
उ
प्र
r
c
c

INTRODUCTION.

THE SANSKRIT DRAMA.

([illegible]dged *from our introduction to Sâk.*)

Rûpaka* i[illegible] [illegible]eneral name in San. for a dramatic composition which belon[illegible] [illegible] class of दृश्य Kávyas. It is divided into ten classes *viz.* नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥ The three principal elements constituting a drama are वस्तु the Plot, नेता the Hero (with or without the Heroine) and रस the sentiment. *Vastu*, also called इतिवृत्त, is of two kinds आधिकारिक or that which relates to the principal characters and प्रासंगिक, also called पताका or accessary, which helps and furthers the main topic and is concerned with characters other than the Hero and the Heroine. Next we have what is called Prakarî—an episodical incident of limited duration and minor importance which also assists the progress of the plot. There are three other elements constituting the plot. These are बीज or the seed *i. e.* the circumstance or the circumstances from which the plot arises, विन्दु or the drop, which connects one part of the story with another, and Kárya or the ultimate object. Thus the five essential constituents of the plot are बीजविन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।

The five stages of enterprise or the object wished to be gained ultimately, called Arthaprakritis, are-आरम्भ यत्न प्रास्याशा नियताप्ति फलागमाः । These names are self-explanatory. The five essentials of the plot in combination with the five stages form what are technically called the five Sandhis:—अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः । यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्चसंधयः ॥ The names of the five Sandhis are मुख, प्रतिमुख, गर्भ, अवमर्श and निर्वहण (also called उपसंहृति). For the meaning and scope of these Sandhis and other particulars see our Intro. to S'ak. or Vik. or D. R. The subject matter is further divided into three kinds:—सर्वश्राव्यं or [illegible] नियतश्राव्यं (what is fit to be heard by se[illegible] last is of two kinds जनान्तिक and अपवा[illegible]

* रूप्यतेऽभिनयैर्यत्र वस्तुतद्रूपकं विदुः । नाटकाद्यैर्द[illegible]

NETA' OR THE HERO.

The Hero must be one, well brought up, decorons, munificient, clever, of sweet address &c. See Jag. p. 6, नेता विनीतो &c: Heroes are of four kinds, *viz.* Dhîrodátta, Dhîralalita, Dhîras'anta and Dhirodàtta. The Hero of the present play is Dhirodátta. Each of these heroes is again of four sorts, *viz.* दक्षिण or gallant, शठ or sly, धृष्ट or bold and अनुकूल or devoted to the heroine only. The Nàyikà or Heroine who must have qualities answering to those of the Hero is of three kinds, *viz.* स्वीया (wife of the Hero as Draupadî in the present play अन्या or परकीया (as a maiden who is in the power of another, her parents &c.) or सामान्या a common woman. For her assistants a Heroine may have a सखी, दासी, धात्रेयी or so.

3 RASA OR SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression or feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic sensibility by the proper action of the *Vibhâvas* and *Anubhâvas* as well as the *Sâtvika* and the *Vyabhichâribhâvas.** Bhàva (भाव) or feeling is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or pain arising from the object under sight. Vibhâva (विभाव) or an Excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into *Alambana*, that which is, as it were, the support or substratum of the Rasa—the person or thing with reference to which a sentiment arises—such as the Hero or the Heroine, and *Uddîpana* or what enhances (adds to the development of) the sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season &c., decorations &c. of the principal characters, in the case of Srngâra. *Anubhâva* is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The Sàtvika or natural *bhâvas* are a subdivision of the *Anubhâva*. They are usually mentioned as eight in number—स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ । The *Vyabhichâris* or the Accessaries are those Bhávas which are not strictly confined to any *Rasa*, but which serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. *Sthâyibhâva (स्थायिभाव) or the Permanent Sentiment of a compo-

---

* विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनं । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत् । आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा । अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ॥

sition is one–the ocean melting all salt into water–which, not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals, converts all of them into its own nature.* Now a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (Principal) and अङ्ग (subordinate) a रस may be mixed with one or more of others.

There are eight Sthàyibhávas, रति, हास, शोक, क्रोध, भय, जुगुप्सा and विस्मय on which are based respectively the eight sentiments शृङ्गार The Erotic, हास्य The comic, करुण The Pathetic, रौद्र The Furious, वीर The Heroic, भयानक The Terrible, बीभत्स The Loathsome, and अद्भुत The Marvellous. Of these eight sentiments शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स, and भयानक, and रौद्र, and करुण are akin to each other, as they proceed from the same condition of the mind.

4 THE GENERAL CONDUCT OF THE NA'TAKA.

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (प्रस्तावना) itself introduced by what is called the *Nândí*. This Nàndi according to some must suggest the gist of the whole plot. The Sûtradhára may sometimes retire after the recital of the Nândî, in which case, another actor called स्थापक (for he establishes as it were the topic of the play) takes his place. In the prelude, which may contain a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy &c., the Sûtradhàra or the Sthápaka suggests the subject in the form of the Bija, or by a simple beginning, or by naming the character just to enter and so on. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhàrativṛtti. The प्रस्तावना is of two kinds–(1) प्ररोचना as in the Rat. and (2) आमुख in which the Sùtradhàra holds conversation with the actress or his assistants bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds of which one is कथोद्घात (as in this play). When a character catches the sense of the words of the Sútradhàra (in his own way of course) and enters repeating the same it is called Kathodghàta.

The prelude being over, the piece is commenced being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. The principal sentiment should be शृङ्गार or वीर or sometimes करुण, others being introduced as

* विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥

conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa* and introduced by *Vis'kambhaka* &c. according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c. should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskṛt plays and the absence of tragedies in Sanskṛt.* The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the Bharatavâkya, which is repeated by the principal personages and contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in Classical Sanskṛt, while female and other minor characters speak in the different Prâkṛta dialects. The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian drama are mainly three (1) its peculiar structure; (2) absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of language to be spoken by the characters.

---

* Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespear's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy......The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.

I The Poet.

The poet is maker and creator. He creates new combinations of thoughts and words. Nature has a new lesson for him and he has his mission to interpret the lesson to humanity. He may be the embodiment of a new thought agitating and seeking utterance and finding none. Like an underground rumble of volcanic erruption the approach of the new thought may be sounded indistinctly and imperfectly by a few luminaries of lesser note; then the sound is caught in all its sublimity and strength by the great soul-the maker, who starts his epoch. He gathers about him his own coterie who turn and return the thought in all its various aspects giving more elegance and refinement to it every time. This goes on for a time till at last no finishing touch or finesse of elegance can be added. Then comes the process of adding farfetched ornamentation in miserly quibbling and sorry punning till at last the spurious maker sinks into a vociferer of ostentatious bombast, which may tickle the low pitched ear, but jars positively upon the finely attuned one.

Kàlidàs perhaps began a new era using his untried skill on the lyrics, the Kumar and the Raghu and perhaps turned as a last resort to the drama as a more complicated and attractive form of composition, as the drama is an embodying of the present, while an epic is only a shadow of the past and we become as it were one of a crowd that has vanished. Kálidàs brought his mature genius to play upon the old storehouse of national heroics and sent forth dramas that have survived the cruel and destructive process of time till now. Kálidàs combined in him simplicity and elegance and shows the wanton carelessness of a genius. His style is chaste and pure, free from all mannerism and ornate luxury of expressions. Báṇa retains the excellence and elegance but runs into flowery flourishes and high-flown metaphors, sometimes even degrading his high genius by jugglery of words that attempt mere musical sound than add to the meaning. He shows faint signs of decline in the original conception of poetic beauty though he rarely lapses into positive absurdity of diction,

The glorious days of mellifluous poetic prose of Bàna were gone. Nature stood as it were exhausted. The poet's muse went off in a trance, and the maker stormed at her gate and at her ears to no purpose till at last he turned as a last resort to tinsel ornamentation that shows like the real article in the twi-light of decayed taste. To such an epoch of the decadance of Sanskrit diction and poetic thought, that the author of Venisamhar seems to belong.

He seems to have flourished at a time when the dramatic muse had no occasion to wait upon the royal court or courtly favourites or individual patrons. Shudraka was a king true enough, Kalidas alludes to no royal patron in his dramas, yet his connection with Raja Bhoja Vikrama is a well known fact round which plenty of legendary lore has gathered. Bana basked in the warmth of royal patronage. Shri Harsha was king-poet. Bhavabhuti, ill used by fortune and held up to scorn by his contemporaries, threw himself on the mercy of the clad-hoppers or perhaps the refined society that gathered at fairs in ancient times which were market places, where there was a mutual exchange of commodities. Bhatta Narayen takes the audience as a matter of fact whose favour is to be courted as the only way to success. Thus the distinct stages of the growth of poetic literature leave us no other alternative but to place Mrigraj Lakshana Bhatta Nárayen after Bàna, Dandin and Bhavabhûti. However, the name mentioned in the preface of Venisamhar leads to no definite clue as to his identity.

We summarise below the conclusions arrived at by critics, without entering into the full discussions as being useless to the P. E. students.

A tradition* current in Bengal and some other parts of

* According to tradition, the author, Bhatta Nàràyana, was one of the Kanouj Brahmans invited into Bengal by Adi Sura, from whom the Brahmanas of that province are descended: he was of the Sàndilya family. Adi Sura is supposed to have reigned three centuries before our era; but if we may place any dependance on Abulfazl's list of Bengal kings, he was the twenty-second prince in ascent from Belàl Sen, who it is well known reigned in the thirteenth century. Assignnig

the country says that Bhatta Narayana was a native of Kanyakubja or Kanoja, the leader of or chief among the five Brahmanas whom A'disura, king of Bengal, invited to settle in his country. These five Brahmanas belonged to the Gauda sect. Tradition also assigns to Bhatta Nàràyana the position of the first ancestor of the present illustrious Tagore family. Mṛgaraja was an honourary title added to his name; and this is not incompatible with his being a Brahmana, as Adisura had rewarded him, for his spiritual services, with a grant of five villages. The number of these villages afterwards increased and Bhatta Narayana became the founder of a dynasty of kings. All this is well detailed in the opening parts of the क्षितीशवंशावलीचरितम्, and this Bhatta Nàràyana is identified with the author of the Venisambara. Tradition supports this identification. The similarity of some of the incidents of his life to those of the story of the Mahabhàrata chosen for the plot of the play also lends support to this view*. Bhatta Narayana was to be a devout worshipper

then the moderate duration of about three hundred years to these intermediate princes, and admitting the tradition with respect to Bhatta Nárâyana, the Vení Saṁhâra might have been written about the eighth or ninth century: a period not at all incompatible with the comparative harshness of its style and the rudeness of its execution. Wilson's H. Theatre Vol. II. p. 343.

* *Cf.*...and Yudhisthira (युधिष्ठिर) declares—"Peace and friendship shall be between us provided that we receive back our share of the kingdom together with five towns one for each of the brothers." This declaration is mentioned at the very beginning of our drama and the demand of the five towns as the price of peace is announced in verse 16 of Act I. Evidently the combination of this Epical History of the five towns with the history of the five towns which Adísura presented to the Gaud Brahmanas for propitiation is not only permissible but undeniably necessary. When Bhatta Nárâyana in his drama returns to the said ancient history, not merely a purely accidental and external parallel is in question, but the point of the matter lies in the surprising similarity of the circumstances of the inducement and of the purpose of the donation of five towns that much may be assumed in advance as certain, that the mention of the epic matter in the Venisamhâra is based upon a decided tendency. It is moreover clear that we have hereby gained a not inconsiderable argument for the identity of our poet with the said Bhatta Nárâyana. Mr. Vaidya's

Vishnu and very probably belonged to the A'dwaita school of philosophy.

The name of Chárvàka appearing in the 6th Act, though taken from the epic history itself, may well be taken to refer to the Buddhists and show the tendency of the author's mind to run them down in the eyes of Adisura and the public.

HIS DATE.

If the identification of the Bhatta Narayana of the Vains'ávalî and the author of the Venisamhara be taken as proved our poet must be placed in the latter half of the 7th or the beginning of the 8th century—as contemporaneous with Bhavabhuti or a little later.* According to Mr. Cunningham the Sena Dynasty reigned in Bengal between 650-1108 A. D. Adisura is also shown to be a contemporary of Ansu Varma, king of Nepal, whose date is known as comprising the years 637-641 A. D (For a full discussion of the subject see Dravid brothers' Intro. to their ed. of the play p. p. 9-11). Adisura, the first king of the Sena dynasty must have then lived in the 7th century. And as the migration of the Kanouja Brahmanas took place in his reign the date of the composition of the Venisamhàra must fall in the latter half of the 7th or the first quarter of the 8th century as stated above.

This view is supported by extraneous evidence also. Mam-

Ink. Memo. prefixed to his ed. by the late Mr. Godbole, p. p. 26, 27. This Memo., it must be remarked here is really the Eng. translation of Grill's Introduction in German to his Ed. of the Play published at Leipzig, in 1871. So the views stated in the Ink. Memo. as Mr. Vaidya's and quoted as such by some editors are really those of the German Scholar.

* Grill supposes our poet to have lived in the 6th or 7th. Century and Prof. Mâx Müller throws out a suggestion-but nothing more than a bare suggestion-that he may be a contemporary and friend of Bâna (बाण) perhaps identical with Bhadra Nârâyana (भद्र नारायण) of Harshacharita (हर्षचरित). from an examination of the works which quote from the Venisambâra. *Pencil-Memorandum by Mr. L. R. Vaidya.*

mata, the author of Kàvyaprakàs'a, whose date is fixed somewhere between 1150–1250 A. D., quotes largely from Venisamhara. Saraswati-kanthàbharana by Bhojadeva quotes also from Venisamhara and his work can not be placed later than 1070 A. D. The Dasharûpaka, belonging to the middle of the 10th century, lays Venisamhar under contribution for illustrations. Anandvardhan, the author of Dhvanyáloka, who flourished under Avantivarman of Kashmir (855-884 A. D.) quotes from Venisamhar. Vàman, in his Alankàra Sutra Vritti, quotes from Venisamhar and he lived about the middle of the 8th century. Thus then these two lines of enquiry converge towards the one conclusion stated above. The style of Venisamhàra again shows that the author follows in the foot-steps of Bhavabhuti, and makes an attempt at ostentatious display of words or पद्लालित्य as it is termed,

II THE PLAY.

Venisamhàra is essentially a heroic play. It belongs to the class of writings known as 'Nàtakas'. The plot is mainly taken from the Mahabhárata, and covers the period which elapses between the return of the Pándavas to Indraprastha after their 13 years' exile and Yudhishthira's accession to the throne after the great war. Its main sentiment is the heroic or Vîra. The name is suggested by an incident related in the latter part of the Sabbáparva of the Mahabhárata. Is is stated there that after Draupadî had been staked and lost by Dharma in gambling, she was dragged by the hair into the assembly by Duss'àsana at Duryodhana's bidding. Stung almost to madness by the outrageous insult, Bhíma vowed that he would kill all the Kauravas, drink the blood from the bosom of Duss'a'sana, and dipping his hand in Duryodhana's gore would tie up Draupadî's hair. The name so happily selected for his play by the poet expresses all that is required of it. It has a triple meaning, *viz*—(१) वेण्या संहारः (संहरणं Draupadîs being dragged into the public assembly); (२) वेण्या हेतुभूतया संहारः destruction of the Kauravas; and (३) वेण्याः संहारः the tying up of the hair. So the choice of the name is

a happy one. Would that we could say the same about the choice ort he management of the subject. But of this more hereafter. It will be better to give here in brief the plot of the play before we offer our comments upon it.

THE PLOT.

Act I.

PRELUDE—After the recital of the benedictory stanzas and the announcement of the play, the Sútradhára informs the audience that Krishna has undertaken to act as a mediator between the Kauravas and the Pandavas and expresses the hope that peace would be effected between the contending parties and the impending war averted to the benefit not only of the Kuru race but of the whole world. Bhîma overhears this and enters cursing the Sut. for expressing such a wish.

Bhîma enters in an angry mood followed by Saha. and expresses his strong disapproval of the negotiations set on foot by Krishna and of the policy meant to be pursued by his elder brother. He blames Sah. and his other brothers for having tamely put up with the insults heaped upon them by the Kauravas from time to time and tells his brother that even if Krishna were to suceeed in effecting peace he was determined to break it; nay he would even go the length of disobeying his brother for once in his life, but inflict on the Kauravas the merited punishment. He then makes towards Draupadî's mansion mistaking it for the arsenal. The mistake being pointed out to him by Sah. they both enter it and await the arrival of Draupadî. With her hair hanging loose and her eyes streaming with tears she comes, to fan, as it were, the embers of Bhîma's rage into a flame. To Bhîma's inquiry as to the cause of her grief her attendant maid tells him that a fresh affront was offered to her by Duryodhana's wife with a sarcastic comment on her dishevelled hair and the proposal of the Pándavas to be content with the grant of five villages. Bhîma consoles his wife and vows to kill Duryodhana and to tie up her hair with his hand wet with his blood. A messenger now arrives and tells the party that Krishna's embassy has failed and that he could effect his return only by using his divine power. The war drum is now beaten and all chiefs are asked to prepare for battle. But too willing to obey the summons,

Bhima and Sah. take leave of Draupadi and depart to take part in the coming war.

Act II.

The Second Act opens with the entrance of Kanchuki who announces the deaths of Bhisma, Abhimanyu and others. Bhánumati, queen of Dur., then enters and relates to her friend and an attendant a dream in which she has seen a Mungoose (*Nakula*,) eating up a hundred serpents. The dream, thus making an ominous reference to the hundred Kauravas, alarms her and she offers worship to the deities to have the evil foreboded by it averted. Duryodhana overhears part of the conversation, suspects the fidelity of his wife on hearing the name of Nakula mentioned by her, but has his doubts set at rest on that score by the story coming to its end. He then appears forth allays the fears of his wife and expresses a desire to enjoy her sweet company. Their conversation is disturbed by a hurricane which makes them seek shelter in a neighbouring wooden house. Jayadratha's mother then appears, in alarm, accompanied by her daughter-in-law and informs Duryo. of Arjuna's vow to kill her son before sunset, or failing that to sacrifice himself in the flames. Dury., laughs at her fears, asks her rather to rejoice at Arjuna's certain death and departs to take the necessary precaucions, asking his charioteer to get his war-chariot ready.

Act III.

N. B. The substance of the 1st two Acts is given somewhat fully as they are omitted from the P. E. Text next year. Hereafter the principal events of the Acts only are given.

Prelude—A loathsome dialogue between a demon and his wife announcing the fall of several warriors, Drona being the chief among them.

As'vatthàman sees the Kuru forces retreating and learns on enquiry that his father is dead. He subsequently hears that he was killed by Dhrshtadyumna while sitting in meditation, with his weapons cast off, on hearing a report that As'va. was killed-a report that was corroborated by Dharma's words indistinctly spoken. Kripa, however, tries to assuage his misery and takes him to Duryo. wishing to have him installed the general of the forces. In

the meantime Karna misrepresents to Duryo. Drona's action and poisons his ears against the preceptor and his son. Kripa and As'va. now appear. After words of condolence from the king, Kripa makes the proposal but learns that the generalship has already been promised to Karna. Then a furious quarrel ensues between As'va. and Karna and, as its result, the former refuses to fight while the latter continues to be in command.

Act IV.

Duryo. is wounded in his attempt to save Duss'ásana, and is borne away from the battle-field in an unconscious state by his charioteer. On his recovery he hears of Dus.'s death from his charioteer. While he is mourning his brother's loss, Sundaraka arrives and in a tediously lengthy speech tells Dury. among other things, of the death of Vrsasena, son of Karna. This adds to Dur.'s sorrow. Sund. then hands over to Dury. a leaf on which Karna has written a message to him with an arrow dipped in his own blood. Knowing of his friend's distress and his resolve to die Duryo. orders out his chariot and prepares to go to his friend's rescue. This is, however, prevented by the arrival of his parents and Sanjaya.

Act V.

Dhritaràshtra and Gándhàrî endeavour to persuade Duryo. to sue for peace but he refuses to do so. In the course of their conversation a tumult is heard followed by the announcement of Karna's death. Dury., after weeping for his friend, wishes to go to avenge his death. when Bhîma and Arjuna arrive on the scene. They salute the old couple addressing them in insulting terms. Duryo. replies to them equally insultingly and defies Bhîma. The brothers, however, are called away by a summons from Yudhishthira who orders the fight to cease for the day. As'vatthàmà then enters and offers to avenge the death of Duss'àsana and to turn the tide of fortune against the Pàndavas. Dur., however, receives him coldly and the youth leaves him in disgust. Dhrtaráshtra, however, sends Sanjaya after him to persuade him to overlook his son's conduct. Dury. then mounts his car to go while the old couple seeks S'alya's tent.

Act VI.

Dury. hides himself in a pool on hearing of Bhîma's vow to kill him before sunrise the next day. He is, however, discovered and Krishna sends word to Yud. to order public rejoicings. The fight goes on between Bhîma and Dury. and the latter is slain. In the meantime Chárváka, a demon friend of Dury., appears in a Muni's disguise, visits Dharma and Draup. and cunningly makes them believe that Bhîma is slain by Dury., and that Arjuna too would meet with the same fate. Unable to bear the shock Draup. and Dharma resolve to put an end to their existence by entering the funeral pyre. As they are about to carry out their plan Bhîma appears and the fraud is discovered. Bhîma then arranges Draupadî's hair and asks her maid to tie it up. Krishna enters with Arjuna and congratulates Dharma on his victory. He also tells him that the demon Chárváka is properly dealt with by Nakula. The play terminates with the usual *Bharata* Vákya.

Such are the broad outlines of the play before us, some of which, it will be seen, are sketched with the skill of the true artist. The original story on which the plot of the play is based is simple enough; and from the above analysis the student will see how the poet has handled it. We agree in the main with Prof. Wilson who remarks—" The chief defect of the play is its undramatic construction. The business is clumsily contrived, the situations are ineffective (not all–we think) or ludicrous (very few) and much too considerable a portion of the piece is thrown into narrative for the interest to be successfully supported." We admit that the *denouement* is faulty, but it is not owing so much to want of constructive skill on the part of the poet, we think, as to the wrong choice of the subject or rather to its not being properly used. The poet has attempted to compress too many facts and incidents into the small compass of a drama. We could have well expected a scene between the Pàndavas and Draupadî that would have excited our sympathy for the latter and brought out some of the nobler traits of Dharma's character. The third and the fourth Acts have very little to do with the development of the plot. The lengthy and tiresome description of the fight put in the mouth of Sundaraka in the fourth Act could have been well done away with, the principal events being relegated to the usual device of a Praves'aka

or Vis'kambhaka. The different scenes hang loosely round the central theme; they do not look like the parts of a connected whole. The principal characters themselves, Dharma and Draup., are kept much in the back ground. In fact it is difficult to decide who is the hero of the piece. Certainly Bhîma, we are inclined to say. For the whole interest of the story centres round him. He it is that vows to tie up the heroine's braid, to him does Draup. complain of the fresh insult offered to her and it is he again who brings to a successful termination the catastrophe by achieving the final event, *viz.* the tying up of the hair of the heroine. And yet the way in which the plot is wound up shows that Dharma may be regarded as the hero. But then the hero and the heroine ought to have been painted in their truest colours. Draup. appears once in the first act and nothing is known of her till the sixth Act, except an incidental mention of her name in the prelude to the third Act. There is nothing in the play itself to excite our sympathy for her. Take the case of S'akuntalà or Mâlatî or even Sîtá. They are constanly before our eyes; our interest in them goes on deepening as the plot develops, and our curiosity is more and more on a stretch until we are on tip-toe, as the catastrophe draws near, to learn their fate. The poet, however, has done some justice to Draup. by representing her as ready to die, when she hears of Bhîma's death. But then he has done positive damage to the character of Dharma by his invention of the scene in which Chárvaka is introduced in the sixth Act. For, the scene although ingeniously conceived is very absurd and largely detracts from the hero's character as a Dhîrodàtta Náyaka by placing him in a ludicrous position. Another defect is that there is no humour in the play, no Vidûs'aka perhaps the subject did not allow it. Again there are no graphic descriptions of natural scenes, no picturesque contrasts of character, such as we find in Kálidàsa or Bhavabhûti. Nor does the poet evince that richness of poetical genius and exuberance of thought which are displayed by Bhavabhûti whom the poet seems to follow in his delineation of the heroic sentiment.

Let us turn now to the merits of the play—"There is much good writing in this piece" remarks Prof. Wilson, "although the style is rather powerful than polished: there is also poetry in the thoughts, but it is the poetry rather of passion than fancy, and the pathos and horror in which it delights are relieved by no brilliancy of illustration: both too are overdone, and the

pathos becomes tiresome and the horror disgusting. The chief merit of the drama is individuality of character; the ferocity of Bhima, the pride of Kerna, the fiery but kindly temperament of Aswatthámà, and the selfish arrogance of Duryodhana, are well delineated. " The 3rd Act is the poet's master piece. It is very happily conceived and happily finished. Its music is adapted to its martial descriptions and they produce a striking effect. In it we have the best examples of individual passion passing dramatically through different vicissitudes and its effects arising from the different combinations of circumstances and the peculiar temperaments of the persons speaking. A true spirit of chivalry breathes through the utterances of As'va. both at the beginning and the end of the Act. The sentiments expressed by him when he sees the Kuru force retiring and his sorrow at his being unable to serve his master (see sl. 49) even when he was insulted by him, bear testimony to the loftiness of his character. In fact As'va.'s picture is drawn with the skill of the true dramtist. His filial piety, his sense of duty towards his father and fidelity to his master whom he wishes to serve with all his heart and soul are all very pathetically delineated. And if he bursts into a fit of uncontrollable passion when insulted by Karna it was because his mind was already heated by the fire of unbearable anguish. As for the scene between As'va. and Karna see our remarks in the notes.

We have nothing to say against the first, second and the fifth Acts. They all show that the poet possessed the genius of the dramatist although in its inferior form. The way is which a meeting is brought about between Dury. and Bhànu. in the 2nd Act and between Dury. and his parents in the fifth does credit to the poet's creative faculty.

The pathos in the fifth Act is certainly striking. The griefs of Dhṛtarāshtra and Gàndhárî are very pathetically described. The excess of maternal tenderness, rendered desperate by the cruelty of fortune and yet more by the obstinacy of a son not prepared to listen either to the voice of reason or parental advice, is well portrayed. The second Act stands next to the third and fifth in excellence. Some sage remarks are put in the mouth of the *Kanchukin*. The picture of Bhànumatî is drawn in such a way as to reveal her in the true light of a Hindu wife. Her anxiety

to have the threatened evil to her husband and his brothers averted is well contrasted with the careless ease with which her husband treats the matter. All these incidents serve greatly to enhance the beauty of the plot.

As regards the delineation of characters also Bhatta Narayana is inferior to Bhavabhûtî. Almost all the characters in the play are but imperfectly drawn. The poet has, unconsciously it may be, better painted the characters of Duryodhana and Bhânumatî, than those of Dharma and Draupadî. Bhîma's character, too, is sketched with a great deal of skill. A wild ferocity characterises Bhîma's conduct, no doubt. But there are attenuating circumstances. Incensed beyond measure by the repeated undeserved provocations given by the Kauravas and above all by the grossest insult offered to Draupadî by Duryodhana, there is no wonder that Bhîma should act in the way he does in the play. We see from the first Act that Bhima's desire for revenge, after it had taken entire possession of his mind, never quits it but grows stronger and stronger at every cause of delay. The poet could not have painted this character in any other colours than he has done in the play. He has, however, saved him from a position in which no honourable Kshatriya would like to find himself, *viz.* that of actually drinking human blood, by the happy device of making the Rakshasas enter the body of Bhîma and drink the blood for him. See notes p. 34. As for Duryodhana, his blustering demeanour, the levity of his heart, his sensuality, his hypocrisy and his arrogance are depicted in strong lines (the students should find out references to all these traits of his character in the play). The dignity of his answer to his parents in the beginning of the fifth Act is worthy of a true hero. His cause well nigh ruined, and with no certainty of success in the future, he rejects all idea of conciliation with his enemies with an equal degree of earnestness and self-reliance. But with Karna's fall even the last shred of hope to which he had clung all along is snapped. Despair, instead of lending him courage makes him sink into the helplessness of timidity and he hides himself in a pool from Bhîma. But this weakness he betrays for a short time only. When he is discovered, Bhîma's words call up the dormant martial spirit in him and he falls fighting bravely. This gives the last finish to the picture of this unfortunate monarch. The character of Dharma is imperfectly sketched with some touches here and some there. The principal features of his charac-

ter are—The magnanimity of his heart as shown by his desire to be content with five villages even if it could avoid the destruction of the family. His truthfulness (I. 16, 24). His high martial spirit (I. 13). His unsurpassed fraternal affection and his unswerving devotion to Krishna.

Bhatta Narayana is a poet of considerable merit. His language is in keeping with the general character of the play. Many of the metres are very musical and well adapted to the sentiments expressed. The style is vigorous in the descriptive parts and smooth and elegant in others. And although in imagination the poet does not rise to the leval of Kálidása or Bhavabhuti, there are many beautiful thoughts in the play, Following the opinion of the critics of his time who held that a good use of compounds constituted the very *Ojas* or animating spirit of prose (see Dandin's K. D. I. 80.), our poet has made a free use of compounds. Like Bhavabhuti, however, he uses simple compounds in the metrical portion but in the prose parts he has pushed the principle to an unreasonable degree and his compounds have sometimes become unnecessarily lengthy and often laboured. There are also some repetitions of words and ideas. The style, however, is not degenerated to the quibbling of words so as to have different senses from the same words, or miserable puns in which kind of tinsel ornamentation the letter writers so much indulged. There is also very little that is vulgur or indescent in the play. On the whole Venisamhara will be found to have many attractions for the general reader. As regards its dramatic construction it has been as often drawn upon as the Ratnavali for illustration by the writers on dramaturgy.

Before concluding I thank all the editors of the play whose works I had occasion to consult in the preparation of the present edition. But I offer special thanks to Mr. V, B. Joshi, now of the Dhulia High School, who placed at my disposal all those materials for an ed, of the play (including a ms, of the com, of Jag,) which he had got ready for the late Mr, L. R. Vaidya and of which use was also made by the late Mr, Godbole, Lastly I thank my friend Mr. S. R, Dharadhar who assisted me in the work of translation and also wrote out p. p, 5 and 6 of the Introduction,

M, R. KALE,

CHARACTERS.

MALES.

युधिष्ठिर—The eldest Pándava.

भीम—The younger brother of यु. and the principal personage in the play.

अर्जुन, नकुल and सहदेव } The Remaining three younger Pândava princes.

कृष्ण—Friend and ally of the Pândavas.

धृतराष्ट्र—The Father of the Kaurava princes and uncle of the Pândavas.

दुर्योधन—The eldest son of the above and rival of Yud.

कर्ण—The Friend of Dury. and his principal ally.

कृप—The former preceptor of the Kuru princes.

अश्वत्थामा—The warlike son of Drona and nephew of Kripa.

संजय—Dhritarashtra's charioteer.

सुन्दरक—an attendant on Karna.

चार्वाक—A Râkshasa, in the disguise of a Muni, a friend of Dur.

राक्षस:—Rudhirapriya, a male goblin Charioteers, chamber.

FEMALES.

द्रौपदी—The wife of the Pàndava.

भानुमती—The wife of Duryodhanas.

गान्धारी—The Mother of the Kauravas.

राक्षसी—Wife of रुधिर०

Female attendants on Draupadî, Bhânumatî &c. mother of Jayadratha. &c.

यमाताराजभानसलगम

। ऽ ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ
य मा ता रा ज भा न स ल गम

यगण	यमाता (। ऽ ऽ)	आदि लघु
मगण	मातारा (ऽ ऽ ऽ)	तीनों गुरु
तगण	ताराज (ऽ ऽ ।)	अन्त्य लघु
रगण	राजभा (ऽ । ऽ)	मध्य लघु
जगण	जभान (। ऽ ।)	मध्य गुरु
भगण	भानस (ऽ । ।)	आदि गुरु
नगण	नसल (। । ।)	तीनों लघु
सगण	सलगम (। । ऽ)	अन्त्य गुरु

॥ श्रीः ॥

वेणीसंहारम् ।

जगद्धरकृतया टिप्पण्या समेतम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

निषिद्धैरप्येभिर्लुलितमकरन्दो मधुकरैः
करैरिन्दोरन्तश्छुरित इव संभिन्नमुकुलः ।
विधत्तां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः
प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥ १ ॥

कण्ठस्थाहिमणीविभूषिततनू राजज्जटापल्लवो
हृष्यन्मौलिसुधाकरैककुसुमस्तत्पञ्चशाखाश्रयः ।
स्थाणुर्मे फलदोऽस्तु नित्यमधिकं गौरीमुखेन्दुद्रव-
त्पीयूषद्रवपानदोहदवशात्कल्पद्रुमत्वं वहन् ॥
गुरूपदेशमासाद्य विभाव्य निपुणं हृदा ।
श्रीजगद्धरधीरेण टिप्पणी क्रियते शुभा ॥

—इह तावन्निर्विघ्नं प्रारिप्सितसिद्धिमनुरुध्य कविः स्वेष्टदेवताकीर्तनरूपं मङ्गलं नान्दीमुखेनाह—**निषिद्धैरिति**। अयं पुष्पाणामञ्जलिर्नोऽस्माकं सिद्धिं विधत्तां करो[तु] । कीदृशीम् । अस्य सदसः सभाया नयनसुभगां नेत्रप्रीतिजननीम् । तथा च ... सदस्यानामपि नेत्रानुरागं विदधात्विति भावः । कीदृशोऽञ्जलिः । हरिचरणयोर्माधवस्य कृष्णपदद्वये प्रकीर्णो विस्तीर्णः । इष्टदेवतापूजोपकरणीभूत इति भावः । अत एवैत[द्वा]रा तद्द्वारा देवता प्रीता स्यात्तथा च निर्विघ्नस्वेष्टलाभ इति मङ्गलाचरणफलम् ... । अत्राञ्जलिपदेन लक्षणयाञ्जलिस्थपुष्पाणि लक्ष्यन्ते । पुनः कीदृशः । एभिर्मधुकरैर्लुलितमकरन्दः पुरोवर्तिभ्रमरैः पीतरसः । कीदृशैः । निषिद्धैरपि निवारितैरपि । करादिचालनेन निवारिता अपि प्रसभरसलोभात्पतन्तस्त इति भावः । यद्वा । निषिद्धैर्धर्मशास्त्रनिषिद्धैः । छिद्राणि कीटजुष्टानि कुसुमानि विवर्जयेत् । इति मनुवचनात् । पुनः कीदृशः । संभिन्नमुकुलः प्रफुल्लकलिकाकः । अत्रोत्प्रेक्षितं कारणमाह—अभ्यन्तर इन्दोः करैश्चन्द्रकिरणैश्छुरित इव । तथा च सुधाकरकरसंपर्कादिव प्रफुल्लतेति भावः । मकरन्दः पुष्परसः इत्यमरः । अत्र हिमकरकरस्पर्शान्मुकुलसंभेदेन निशाकरप्रकाश्यानि कुसुमानि योग्यतया विवक्षि-

अपि च ।

कालिन्द्याः पुलिनेषु केलिकुपितामुत्सृज्य रासे रसं
गच्छन्तीमनुगच्छतोऽश्रुकलुषां कंसद्विषो राधिकाम् ।
तत्पादप्रतिमानिवेशितपदस्योद्भूतरोमोद्गते-
रक्षुण्णोऽनुनयः प्रसन्नदयितादृष्टस्य पुष्णातु वः ॥ २ ॥

तानीति केचित् । सामान्यतः पुष्पाणीह विवक्षितानि । प्रफुल्लताहेतुश्चोत्प्रेक्षितोऽन्यत्रस्थ इव । अन्यथा चोत्प्रेक्षाया अप्रसङ्गः । उत्प्रेक्षा च—अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्ष्यते या तु तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः । इति लक्षिता । इवशब्दश्चोत्प्रेक्षाभिव्यञ्जकः । तथा च दण्डी । मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोऽपि तादृशः । इत्यपरे । मधुव्रतो मधुकरो मधुलिड् इत्यमरः । भानुः करो मरीचिः इति च । भिन्नौ दारितसंगतौ इति च । सदः समिति संयति इति शाश्वतः । [पाणिर्निकुब्जःप्रसृतिः] तौ युतावञ्जलिः पुमान् इत्यमरः । इह नान्दी त्रिभिः श्लोकैर्द्वादशपदा । तदुक्तं संगीतसर्वस्वे—प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्तनान्विता । आशीर्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलान्विता । काचिद्द्वादशपदा नान्दी काचिदष्टपदा तथा । सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमाश्रितः । चन्द्रसंकीर्तनं यत्र तदधीनो रसो मतः । प्रीते चन्द्रमसि स्फीता रसश्रीरिति भागुरिः ॥ इति । तत्रापि पदं केचन विभक्त्यन्तमूचिरे । केचित्तु पदं पद्यस्य चतुर्थभागमाहुः । तदिह द्वितीयपक्षाश्रयणेन त्रिभिः श्लोकैर्द्वादशपदा नान्दी । इह निषिद्धपदेन मित्रादिना निषिद्धा अपि सुयोधनादयो निजदर्पादगणितनिषेधा युद्धायैव लग्ना इति ध्वनितम् । संभिन्नमुकुलपदेन च युधिष्ठिरादीनां वनवासादिदुःखानन्तरं सुखप्रकाशो दर्शित इति केचित् । नान्द्यां वस्तुनिर्देशस्यानङ्गतया तत्सूचनमत्राकिंचित्करम् । सूचनं तु सत्पक्षाः—इत्यादिनाग्रे वक्ष्यत एव । तत्प्रतीकस्य तदर्थत्वादित्यन्ये ॥१॥ बहुविघ्नशङ्कया तन्नाशार्थं पुनर्मङ्गलमाचरन्नान्दीनिर्वाहार्थमाह—**कालिन्द्या इति** । कंसद्विषः कृष्णस्यानुनयो वो युष्मान् पुष्णातु पुष्टान्करोतु । कीदृशः । अक्षुण्णोऽखण्डितः । अत्र हेतुमाह—प्रसन्नदयितादृष्टस्य । सप्रसादराधावलोकितस्येत्यर्थः । कीदृशस्य । केलिकुपितां कौतुक एव क्रोधवतीं राधिकां कालिन्द्या यमुनायाः पुलिनेषु तोयोत्थितदेशेषूत्सृज्य त्यक्त्वानुगच्छतोऽनुप्रयातस्य । कीदृशीम् । रासे गोपक्रीडायां रसमनुरागं गच्छन्तीमत एवाश्रुकलुषां रुदतीम् । तथा च प्रणयकुपिता रासानुरागिणी रुदती चेति राधाया अवस्थात्रयं सूचितम् । इदमालोक्य भगवतापि तदनुगमः कृत इत्याशयः । अत एव तत्पादप्रतिमासु तच्चरणपद्धतिषु निवेशितपदस्य दत्तपादस्य । तत्र चात्यन्तानुरागवशादुद्भूतरोमोद्गतेर्जातरोमाञ्चस्य । अत एव प्रसादो राधया-

अपि च ।

> दृष्टः सप्रेम देव्या किमिदमिति भयात्संभ्रमा[1]च्चासुरीभिः
> शान्तान्तस्तत्त्वसारैः सकरुणमृषिभिर्विष्णुना सस्मि[2]तेन ।
> आ[3]दायास्त्रं सगर्वैरुपशमितवधूसंभ्रमैर्दैत्यवीरैः
> सानन्दं देवताभिर्मयपुरदहने धूर्जटिः पातु युष्मान् ॥ ३ ॥

पि कृतः । मत्पदसंबन्धादेवायं भावाविर्भाववान्नितरां मत्संगमादिति मयि परमयमनुरक्त इति सप्रसादं कुपितयापि कान्तया दृष्ट इति भावः । तोयोत्थितं तु पुलिनम् इत्यमरः । अत्र प्रथमार्धेन द्रौपद्याः कोपरोदने सूचिते । उत्तरार्धेन च दुर्योधनवधानन्तरं भीमकृततदीयानुनयस्याक्षुण्णता तस्याश्च प्रसादवत्त्वं सूचितम् ॥ २ ॥ यत्र विवक्षितार्थस्यापर्यवसानादवशिष्टस्य कथनं तत्र अपिच इति शब्दः प्रयुज्यत इति व्युत्पत्तिः । एवमन्यत्रापि । कवेर्हरिहरनिमग्नमानसत्वेन हरौ स्तुतिमुक्त्वा हरे तामाह—**दृष्ट इति** । धूर्जटिः शिवो युष्मान्पातु रक्षतु । कीदृशः । मयपुरदहने त्रिपुरदाहे सप्रेम प्रीतिसहितं यथा स्यादेवं देव्या भवान्या दृष्टः । धन्याहं यद्वल्लभेनायमतिबलो महासुरो निषूदित इति प्रीतिमत्या भगवत्या दृष्ट इति भावः । तदैवासुरीभिरसुरवधूभिः किमिदमापतितमिति कृत्वा भयात् त्रासात्संभ्रमादुद्वेगाच्च दृष्टः । आः कष्टं कथमीदृशस्याप्यसुरराजस्यायं दशापरिपाक इति मत्स्वामिनामप्येवं कदाचित्स्यादिति भीतिरुद्वेगश्च ताभिः कृत इति भावः । ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिः सकरुणं दयान्वितं यथा स्यादेवं दृष्टः । अहह कथमयं वराको जगदीशेन हरेण समूलमुन्मूलित इति तेषां दया । अत्रोपपत्तिमाह—शान्तेति । शान्तमुपशमवद्यदभ्यन्तरं तेन तत्त्वमनारोपितरूपं सारो बलं येषां तैः । शान्तमानसे रिपुनाशेऽपि करुणा युज्यत एव । सस्मितेन हास्यवता विष्णुना नारायणेन दृष्टः । यदयमधिकबलोऽसुरराजो हरेण ध्वस्तस्तन्मम दैत्यारेर्भारलाघवमेव जातमित्युत्साह एव हासहेतुः । सगर्वैरहंकारान्वितैर्दैत्यवीरैर्दृष्टः । गर्वे हेतुमाह—अस्त्रमाकृष्य कोदण्डादिकमुद्यम्योपशमितवधूसंभ्रमैः शान्तनिजकान्तोद्वेगैः । आः क इह मदस्त्रप्रभावाद्विपक्षपक्षप्रसर इति मा भैषीरिति निजवधूमनुद्विग्नमानसां कुर्वाणैरिति भावः । देवताभिरिन्द्रादिभिः सानन्दं सहर्षं दृष्टः । अत्र प्रबलारातिवध एवानन्दहेतुः । सर्वत्र मयपुरदहन इत्यन्वीयते । असुरीत्यत्र पुंयोगादाख्यायाम् इति ङीप् । मयो नाम दैत्यशिल्पी । तेन रचितं पुरं मयपुरम् । भारतसंग्रामेऽपि देव्या द्रौपद्या पूर्ववैरात्सप्रेम दृष्टः । असुरीभिरिवासुरीभिर्दुर्योधनादिवधूभिर्भयोद्वेगाभ्यां दृष्टः । कारुणिकैर्नारदादिभिः सदयं दृष्टः । कृष्णेन हसता दृष्टः । दैत्यवीरैर्घटोत्कचादिभिः सगर्वं दृष्टः । सानन्दमिन्द्रादिभिश्च

१. संभ्रमादासुरीभिः इति पाठः. २. सस्मितं च. ३आकृष्य (टी.); आदृष्टः शीघ्रमुच्चैः शमितनिजवधूसंभ्रमैः इ. पा.

(नान्द्यन्ते)

दृष्ट इत्यपि कविना कटाक्षितमिति वदन्ति । अत एव पत्रावलीरूपा नान्दीयम् । तदुक्तं तत्रैव—वाच्यार्थबीजरचिता शंकरादिपदान्विता । संयुक्ता चन्द्रपद्माभ्यां पत्रावल्यभिधीयते । इति ॥ ३ ॥ **नान्द्यन्ते इति** । नन्विदमसंगतम् । नहि नान्दीपाठानन्तरं सूत्रधारो रङ्गभूमिं प्रविशति । किंतु प्रविश्य पठति । न चान्येनैव नान्दी पठनीया । सूत्रधारपठनीयत्वेन तस्या उक्तत्वात् । सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमाश्रितः इति वचनात् । उच्यते—नान्दी तावद्रङ्गप्रवेशानन्तरं सूत्रधारेणैव पठनीया । नान्द्यन्ते सूत्रधार इति सूत्रधारसाम्यात्स्थापके प्रयोगः । तदुक्तं तत्रैव—नान्दीं प्रयुज्य निष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः । स्थापकः प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृतिः । पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः । इति । अत एव कुत्रचित्पुस्तके नान्द्यन्ते स्थापकः इत्येव पाठः । केचित्तु—नावश्यं नान्दी सूत्रधारेण पठनीया । किंतु मङ्गलार्थी येन केनचित्पठ्यते । सूत्रधारश्च रङ्गपूजार्थं प्रविष्ट इति स एव पठति । तदुक्तम्—नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीजकं । रङ्गदैवतपूजाकृत्सूत्रधार उदीरितः । इत्याहुः । तन्न । सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमाश्रितः । इति भरतविरोधात् । तत्र सूत्रधारस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् । अन्ये तु—नान्द्यवसाने सूत्रधारः प्रविशति वदति वा । तदन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वात्सापि तेनैव पठनीया । प्रथमं च सूत्रधार इति नोक्तम् । मङ्गलार्थं देवतानमस्कारादेरेव विधानादित्यूचुः । ननु प्रस्तावनायाः पूर्वं बहूनि नाट्याङ्गानि सन्ति तानि किमिति नोक्तानि । तदुक्तं तत्रैव—रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् । भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वी-

१. पाठान्तरे नान्दी—

जयति स नाभिर्जगतां स्वनाभिरन्ध्रोद्भवज्जगद्बीजः ।
दामोदरो निजोदरगह्वरनिक्षिप्त(निविष्ट)जगदण्डः ॥ १ ॥
जयति स भगवान्कृष्णः शेते यः शेषभोगशय्यायाम् ।
मध्येपयः पयोधरपर इवाम्भोनिधिः कृष्णः ॥ २ ॥

अपि च ।

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसे(सं) वहन्त्या ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥ ३ ॥

कालिन्दीजलकालकालियकुलक्रीडाविनाशैषिणा
दुष्टारिष्टकठोरकण्ठवलनाविश्लिष्टकण्ठस्रजा ।
रोहत्केशिकिशोरदन्तपदवीकृष्टेन पुष्णातु वो
दोष्णा दुर्धरदैत्यदर्पदलनद्वारेण दामोदरः ॥ एतदाधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

सूत्रधारः—[1]अलमतिप्रसङ्गेन ।

श्रवणाञ्जलिपुटपेयं विरचितवान्भारताख्यममृतं यः ।
तमहमरागम[2]कृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे ॥ ४ ॥

([3]समन्तादवलोक्य ।)[4]भवन्तः परिषदग्रेसरा विज्ञाप्यं नः किंचिदस्ति ।

कुसुमाञ्जलिरपर इव प्रकीर्यते काव्यबन्ध एषोऽत्र ।
मधुलिह इव मधुबिन्दून्विरलानपि भजत गुणलेशान् ॥ ५ ॥

तदिदं कवेर्मृगराजलक्ष्मणो भट्टनारायणस्य [5]कृतिं वेणीसंहारं नाम नाटकं प्रयोक्तुमुद्यता वयम् । तदत्र कविपरिश्रमानुरोधाद्[6]वा उदात्त-

---

थीप्रहसनामुखैः । सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् । स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् । अत आह—**अलमिति** । अयमाशयः—पूर्वोक्तान्यङ्गानि न भवन्ति । किंतु परिषदोऽभिमुखीकरणानि । सा चेत्स्वयमेव कृतावधाना नवनाटकदर्शनोत्सुका च तत्रान्यत्प्रयुज्यमानं रसभङ्गाय भवेदिति कृतं तत्प्रणयनेन । अन्यथा तस्या रसविच्छेदः स्यादिति । इदानीं व्यासप्रशंसामाह—**श्रवणेति** । तं कृष्णद्वैपायनं व्यासमहं वन्दे नमस्करोमि । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—यो भारतनामकममृतं विरचितवानकरोत् । आप्यायनादिकर्तृत्वेनामृतत्वं भारतस्य । कीदृशम् । श्रवणं कर्णस्तदेवाञ्जलिपुटं तेन पेयं श्रव्यमथ च पानीयम् । अन्यदप्यमृतमञ्जलिपुटेन पीयते । तं कीदृशम् । अरागं रागशून्यम् । विषयासक्तिहीनमित्यर्थः । अतएवाकृष्णं निष्कलुषम् । तदिह प्रतिपाद्यभारतकथाया आदिकर्ता व्यासस्तत्त्ववित्चेति तत्कीर्तनं शुभकृदेव भवतीति तदेव कृतमिति भावः ॥ ४ ॥ तत्रभवतो मान्यान् । परिषदग्रेसरान्सभापुरोगण्यान् । विज्ञाप्यं संबोध्यम् । **कुसुमाञ्जलिरिति** । एष काव्यबन्धोऽपरः कुसुमाञ्जलिरिव प्रकीर्यते विस्तार्यते । अत्र काव्यबन्धे विरलानपि स्वल्पानपि गुणकणान्भजत गृह्णीत ! हे सभ्या इति शेषः । यथा मधुकराः कुसुमाञ्जलौ मधुबिन्दून्विरलानपि गृह्णन्ति तथेत्यर्थः । अनेन मदीयनाटके स्वल्पा अपि गुणा गुणिभिर्ग्राह्या इत्यौद्धत्यपरिहारोऽपि कृत इति ध्वनितम् ॥ ५ ॥ मृगराजलक्ष्मणः सिंहचिह्नस्य । नारायणभट्टस्य । कृतिनाटकशब्दयोरजहल्लिंगतया सामानाधिकरण्यम् । वेणीसंहारमिति वेण्या द्रौपदीकेशरचनाविशेषेण हेतुना संहारो विनाशो दुःशासनादीनां यत्र तत्तथा । यद्वा । वेण्याः संहारो मोक्षणं यत्र तत्तथा । भारतानन्तरमिह वेणीमोक्षणकथनात् । नाटकमिति । तदुक्तं तत्रैव—प्रकृतित्वादथान्येषां भूयो रसपरिग्रहात् । संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते । नाटके

---

१. अलमतिविस्तरेण. २. अतृष्णम्. ३ एतत् क्वचिन्नास्ति; सक्लियं परिषदमुपसृत्य कृताञ्जलिः इत्येकस्मिन् पुस्तके. ४ तद्भवन्तः; तत्रभवन्तः; तत्रभवतः परिषदग्रेसरान् (टी०); ०सरान् सर्वान् विज्ञापयामि इ पा. ५ कृतिः; अभिनवकृतिम्. ६ रोधादुदात्तकथावस्तुगौरवान्नवनाटकदर्शनकुतूहलाच्च.

कथावस्तुगौरवाद्वा नवनाटकदर्शनकुतूहलाद्वा भवद्भिरवधानं दीयमानमभ्यर्थये ।

सूच्यमर्थं तु पञ्चभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः । वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ॥ अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथमेऽङ्के न कर्तव्य इत्यर्थः । अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना । अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कार्थस्य सूचना ॥ अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः । एभिः संसूचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् । दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् । संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् । अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् । अङ्गेनैव निबध्नीयान्नैवाङ्केन कदाचन । नाधिकारिवधः क्वापि त्याज्यमावश्यकं न च । एकाहाचरितैकार्थमित्थमासन्ननायकम् । पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कस्तेषामन्ते च निर्गमः । एवमङ्काः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः । पञ्चाङ्कमेतदवरं दशाङ्कं नाटकं वरम् । इति नाटकलक्षणं भरतोक्तम् । तत्रैव प्रसङ्गान्नायकनायिकयोर्लक्षणम्—नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा । धृत्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः । शूरो दृश्यश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः । विनयः शीलसंपत्तिर्मधुरः प्रियदर्शनः । त्यागः सर्वस्वदानं स्याद्दक्षः क्षिप्र(प्रिय)करो मतः । प्रियंवदोऽनुत्कटवाक्सस्नेहो लोकरञ्जनः । मितप्रशस्तवाग्वाग्मी नित्यकर्मरतः शुचिः । ख्यातवंशो रूढवंशः षोडशात्त्रिंशको युवा । वाङ्मनःकर्मभिर्यश्च न चलः स स्थिरो मतः । धृतिः सर्वेषु या प्रीतिरुत्साहोऽग्लानिरेव च । स्मृतिः कालान्तरे ज्ञानं प्रज्ञा तीक्ष्णमतिर्मता । कलाश्चात्र चतुःषष्टिर्मानश्चित्तसमुन्नतिः । शूरः सङ्ग्रामनिपुणो रूपवान्दृश्य उच्यते । अतिप्रतापस्तेजस्वी शास्त्रचक्षुस्त्रयीपरः । आत्मवत्परभूतानि यः पश्यति स धार्मिकः। प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः । तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राधिकारिकम् ॥ अयमर्थः—नाटके भारतादिप्रसिद्धो राजर्षिर्दिव्यो वा नायकः कर्तव्यो न तु कविना स्वयमुत्पाद्य कथां कल्पितो नायकः कर्तव्य इति । स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा । स्वकीया तत्र वक्तव्या मुग्धा मध्या प्रगल्भिता । शीलार्जवादिसंयुक्ताकुटिला च पतिव्रता । लज्जावती चापरुषा निपुणा च प्रियंवदा । साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् । रूपकेषु च रक्तैव कर्तव्या प्रहसं विना । अन्यस्त्री द्विविधा प्रोक्ता कन्यकोढा तथापरा । रसे प्रधाने कर्तव्या नान्योढा नाट्यवेदिभिः । कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् । इति । नाटके वृत्तयः प्रोक्ताश्चतस्रो नाट्यवेदिभिः । भारती

(नेपथ्ये ।)

भाव त्वर्यतां त्वर्यताम् । एते खल्वार्यविदुराज्ञया पुरुषाः सकलमेव शैलूषजनं व्याहरन्ति—प्रवर्त्यन्तां[1]मातोद्यविन्यासादिका विधयः। प्रवेशकालः किल तत्रभवतः पाराशर्यनारदतुम्बरुजामदग्न्यप्रभृतिभिर्मुनिवृन्दारकैरनुगम्यमानस्य भरतकुलहितकाङ्क्षया[2] प्रतिपन्न[3]दौत्यस्य[4] देवकीसूनोश्चक्रपाणेर्महाराजदुर्योधनशिबिरं[5] प्रति प्रस्थातुकामस्य इति ।

कैशिकी चैव सात्वत्यारभटी तथा । तत्र श्रृङ्गारी कामकलावच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी । विशोका सात्वती सत्वशौर्यत्यागार्जवैः पुनः । मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः । भवेदारभटी नाम नाट्ये तिस्रस्तु वृत्तयः ॥ भारती शब्दवृत्तिः स्याद्रसे रौद्रे च युज्यते । शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ॥ एवमङ्गानि कार्याणि प्रधानस्याविरोधतः । आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं वा कार्ययुक्तितः ॥ अपेक्षित परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् । यदा संदर्शयच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ॥ यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसश्रयः ॥ प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरःसरः । अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः । गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम ॥ न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् । रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ॥ एको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीरः श्रृङ्गार एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ॥ श्रृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्सोऽद्भुत इत्येवमष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ यद्यपि अविकारस्थितिः शान्तः शान्तस्तु नवमो रसः इत्यस्ति तथापि न स सर्वसंमतो न नाट्यविषयश्चेति न पृथगुक्तः । स्थायिभावाभावादस्य नाट्यविषयता न संभवतीति । उदात्तं हृद्यम् । कथावस्तु कथाप्रधानं नायकः । तस्य गौरवादाह्लादात् । नेपथ्यं रङ्गभूमिः । नेपथ्यं रङ्गभूमौ स्यान्नेपथ्यं तु प्रसाधने । इति विश्वः । भावो मान्यः । मान्यो भावेति वक्तव्यः इत्यमरः । खलुशब्दो वाक्यभूषायाम् । आर्यश्चासौ विदुरश्चेति विशेषणसमासः । विदुरोऽत्र नायकः तस्याज्ञयादेशेन । शैलूषो नटः । अपरिहीयमानमपरित्यज्यमानं यथा स्यादेवम् । विधयः प्रकाराः प्रवर्त्यन्ताम् । कीदृशाः । आतोद्यविन्यासो वीणादिवादनमादौ येषां ते तथा । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् । इत्यमरः । किल निश्चये । तुम्बरुर्मुनिविशेषः । वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ इत्यमरः । भरतकुलं युधिष्ठिरादिवंशः । काम्या इच्छा । प्रतिपन्नदौत्यस्याङ्गीकृतदूतकर्मणः । सूनोः पुत्रस्य । सूनुः

१ न्तामपरिहीयमानमातो टी.) २. काम्यया (टी.). ३. स्वयं प्रति० ४ दूत्यस्य ५ शिबिरसंनिवेशं (टी.)

सूत्रधारः—(आकर्ण्य । सानन्दम् ।) अहो नु खलु भोः भगवता जगत्प्रभवस्थितिनिरोधप्रभविष्णुना विष्णुनाद्यानुगृहीतमिदं भरतकुलं सकलं च राजकमनयोः कुरुपाण्डवराजपुत्रयोराहवकल्पान्तानलप्रशम-हेतुना स्वयं संधिकारिणा कंसारिणा दूतेन । तत्किमिति पारिपार्श्वक नारम्भयसि कुशीलवैः सह संगीतकम् ।

(प्रविश्य)

पारिपार्श्वकः—भवतु । आरम्भयामि । कं समयमाश्रित्य गीयताम् ।

सूत्रधारः—नन्वमुमेव तावच्चन्द्रातपनक्षत्रक्रौञ्चहंसकुलसप्तच्छदकुमुदकोकनदकाशकुसुमपरागधवलितगगनदिङ्मण्डलं स्वादुजलजलाशयं शरत्समयमाश्रित्य प्रवर्त्यतां संगीतकम् । तथा ह्यस्यां शरदि

सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥ ६ ॥

पुत्रकनिष्ठयोः इति विश्वः । शिबिरसंनिवेशः सैन्यविन्यासः । तं प्रति प्रवेशकालश्चक्रपाणेरित्यन्वयः । अहो नु खलु भोः इत्यव्ययसमुदायोऽत्याश्चर्याविष्कारे । निरोधो विनाशः । प्रभविष्णुना प्रभुणा । राजचक्रं क्षत्रियसंघः । आहवो युद्धम् । कल्पान्तानलः प्रलयाग्निः । स्वयं प्रतिपन्नदौत्येनेत्यन्वयः । कंसारिः कृष्णः । पारिपार्श्वक इति । सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रकरोत्यमुना सह । काव्यार्थसूचनालापं स भवेत्पारिपार्श्वकः ॥ इति भरतः । कुशीलवो नटः । भरतास्तु कुशीलवाः इत्यमरः । संगीतकमेलकम् । ऐक्यमिति यावत् । नक्षत्रमश्विन्यादि । ग्रहाः सूर्यादयः । क्रौञ्चः हंकूह इति प्रसिद्धः पक्षी । सप्तच्छदः तिमन इति प्रसिद्धो वृक्षः । रक्तोत्पलं कोकनदम् इत्यमरः । तथा हि इत्ययं शब्द उक्तविभावनार्थः । श्लेषच्छायोपशेषैश्च समुद्दिष्टं विसर्पति । यत्फलोदयपर्यन्तं तद्बीजमिति कीर्तितम् ॥ इति भरतात् श्लेषेण बीजमाह—**सत्पक्षा इति** । धार्तराष्ट्रा हंसविशेषाः । कालवशाच्छरन्माहात्म्यान्मेदिनीपृष्ठे निपतन्ति । मानसं सरः परिहृत्यायान्तीत्यर्थः । अथ च धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रपुत्रा दुर्योधनादयो भूमौ पतन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । सत्पक्षाः श्रेष्ठपक्षयुक्ताः श्रेष्ठसन्य

१ जगदुत्पत्तिस्थिति; सकलजगत्प्र० २ राजन्यकम्; राजन्यकम्. ३ प्रशमनहेतुना अनेन. ४ स्वयं प्रतिपन्नदौत्येन संधिकारिणा. ५ अस्मात्पूर्वं (नेपथ्ये ।) इत्यधिकं क्वचित्. ६ संगीतकमेलकम्. (टी.). ७. संगीतकमारम्भयामि ८. नक्षत्रग्रह (टी.). ९. पुण्डरीक १० गगनेति नास्ति क्वचित्.

पारिपार्श्वकः—(ससंभ्रमम् ।) भाव शान्तं पापम् । प्रतिहतममङ्गलम् ।

सूत्रधारः--(सवैलक्ष्यास्मितम् ।) मारिष शरत्समयवर्णनाशंसया [1]हंसा धार्तराष्ट्रा इति व्यपदिश्यन्ते [2] ।

पारिपार्श्वकः—[3]न खलु न जाने । किंत्वमङ्गलाशंसयास्य वो वचनस्य यत्सत्यं कम्पितमिव मे हृदयम् ।

सूत्रधारः--मारिष ननु सर्वमेवेदानीं प्रतिहतममङ्गलं स्वयं प्रतिपन्नदौत्येन संधिकारिणा कंसारिणा । तथा हि ।

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥ ७ ॥

वसन्ततिलका

(नेपथ्ये । साधिक्षेपम् ।)

वन्तश्च । मधुरगिरो मधुरवाणीकाः । प्रसाधिता आशा दिशो यैस्ते तथा । मदोद्धता आरम्भा येषां ते । मदो हर्षोऽहंकारश्च । धार्तराष्ट्राः सितेतरैः इत्यमरः ॥ ६ ॥ इह श्लोके प्रवर्तकरूपा प्रस्तावना । यदुक्तं तत्रैव--प्रवृत्तकालमाश्रित्य वर्णना या विधीयते । तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशेन प्रवर्तकम् ॥ इति ॥ आर्याच्छन्दः । यत्र पटाक्षेपेण पात्रप्रवेशस्तत्र प्रविश्येति प्रयुज्यते । शान्तं पापमनाकाङ्क्षे इति भरतः । तथा च न वक्तव्यमित्यर्थः । सवैलक्ष्यं सलज्जम् । किंचिन्यूनस्तु मारिषः इत्यमरः । मारिष एव मर्षणान्मार्ष इति । मार्षो मारिष इत्यपि इति शब्दभेदः । न खलु न जाने किंतु जानास्म्येव । खलुशब्दो निषेधे । अलंखल्वोः प्रतिषेध—इति सूत्रम् । वो युष्माकम् । यत्सत्यमसंभाव्येऽर्थे इति भरतः । तथा च यत्सत्यम् । असंभावनीयमिदमित्यर्थः । **निर्वाणेति ।** निर्वाणो निस्तेजीकृतो वैरमेव दहनो यैस्ते तथा प्रशमादुपशमात् । विनाशादिति यावत् । रक्तेभ्यः सानुरागेभ्यः प्रसाधिता दत्ता भूर्यैस्ते तथा । अथ च रक्तेन रुधिरेण प्रसाधितालंकृता भूर्यैस्ते तथा । विग्रहो युद्धं शरीरं वा । स्वस्थाः सुस्थिता मृताश्च । विग्रहः समराङ्गयोः इति धरणिः । सुस्थिते च मृते स्वस्थः इति विश्वः ॥ ७ ॥ लेशगण्डोऽयम् । यदुक्तं तत्रैव—व्यर्थता यत्र वाक्यानां

---

१. हंसान्धार्तराष्ट्रानिति व्यपदिशामि न धृतराष्ट्रसुतान् इ. पा. २. एतदनन्तरम् तत्किं शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलम्; न तु राजपुत्रास्तत्किं प्रलपसि शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलमिति; इत्यधिकं क्वचित् ३ भाव न खलु । किंत्वमङ्गलत्वादस्य वचसो इ; भवतु न जाने । अम०.

आः[1] दुरात्मन्वृथामङ्गलपाठक शैलूषापसद
लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु[2] च नः प्रहृत्य ।
आकृष्ट[3]पाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्ति[4] मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥ ८ ॥

(सूत्रधारपारिपार्श्वकावाकर्णयतः[5] ।)

पारिपार्श्वकः—भाव कुत एतत् ।

सूत्रधारः (पृष्ठतो[6] विलोक्य ।) अये एष[7] खलु वासुदेवगमनाद्‌कुरुसंधानममृष्यमाणः पृथुललाटतटघटितविकटकीनाशतोरणत्रिशूलायमानभीषणभ्रुकुटिरापिबन्निव नः सर्वान्दृष्टिपातेन सहदेवेनानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेन इत एवाभिवर्तते । तन्न युक्तमस्य पुरतः स्थातुम् । तदित आवामन्यत्र गच्छावः । (इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

लेशेनापि प्रतीयते । यः शब्दभङ्गीगतो लेशगण्डः स उच्यते । आःशब्द आक्षे... शैलूषो नटः अपसदोऽधमः । **लाक्षेति** । जतुगृहाग्निविषलड्डुककपटद्यूतादि... भिरस्मान्वित्तादिषु प्रहृत्येत्यन्वयः । पाण्डववधूर्द्रौपदी । परिधानं परिधानीयव... स्त्रम् । [आकृष्टाः पाण्डववध्वाः परिधानं च केशाश्च यैः । सुखिनो भवन्ति किम् नैवेतदित्यर्थः ।] ॥ ८ ॥ इहावसाने विद्धकम् । यदुक्तं तत्रैव—नाटकीयफ... हेतुभूतस्याध्यक्षकीर्तनम् । आफलोदयमुत्साहावसानाभ्यां हि विद्धकम् । अ... इति निपातोऽव्यासङ्गादिनानाकलितस्याकलने संभ्रमाभिधायी । अये चित्रेऽव... धारणे इति भरतः । [पृथु विशाल यत् ललाटतटं तत्र घटिता विकटं यत्की... नाशस्य कालस्य तोरणं तत्र त्रिशूलवदाचरन्ती भीषणा भ्रुकुटिर्यस्य । ... कुटिलभ्रूभागो भ्रुकुटिः । दृष्टिपातेनालोकितेन । पृथुललाटेत्याद्यस्यैव विशेषणम् इत एवाभिवर्तत इहैव तिष्ठति । निष्क्रान्तौ सूत्रधारपारिपार्श्वकौ । **प्रस्ताव... नेति** । प्रस्तावनामुखसंधिपर्यायः । यदुक्तं तत्रैव—सूत्रधारेण सहिताः संला... यत्र कुर्वते । नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा । [चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।] आमुखं नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता इति । इयं प्रस्तावना वाक्यार्थकथोद्घातरूपा । सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा । गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातः स उच्यते ॥ इति भरतः ।

---

१. आः पाप दुरात्मन् २ निवहेषु ३. आकृष्य...केशान्. ४. भवन्तु. ५. आकर्ण्य सूत्रधारः—(आकर्ण्य सभयं नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।). ६. पृष्ठतोऽवलोक्य सभयम्. ७. कथमयम्. ८. विकटभ्रुकुटिना दृष्टिपातेनापिबन् (टी०).

(ततः प्रविशति सहदेवानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेनः ।)

भीमसेनः—आः दुरात्मन्वृथामङ्गलपाठक शैलूषापसद ।

(लाक्षागृहानल-इत्यादि पुनः पठति ।)

सहदेवः—(सानुनयम्) आर्य मर्षय मर्षय । अनुमतमेव नो भरतपुत्रस्यास्य वचनम् । निर्वाणवैरदहनाः इति यथार्थमेव । सभृत्याः कुरवः क्षतजालंकृतवसुंधराः क्षतशरीराश्च स्वर्गस्था भवन्विति ब्रवीति ।

भीमसेनः—(सोपालम्भम् ।) न खलु न खल्वमङ्गलानि चिन्तयितुमर्हन्ति भवन्तः कौरवाणाम् । संधेयास्ते भ्रातरो युष्माकम् ।

सहदेवः—(सरोषम् ।) आर्य

धृतराष्ट्रस्य तनयान्कृतवैरान्पदे पदे ।
राजा न चेन्निषेद्धा स्यात्कः क्षमेत तवानुजः ॥ ९ ॥

भीमसेनः—एवमिदम् । अत एवाहमद्यप्रभृति भिन्नो भवद्भ्यः । पश्य ।

प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्यो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम् ।
जरासंधस्योरःस्थलमिव विरूढं पुनरपि
क्रुधा संधिं भीमो विघटयति यूयं घटयत ॥ १ ॥

प्रविशतीति । सर्वत्र प्रवेशे पूर्वसूचितस्यान्वयः । नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशः इति भरतवचनात् । मर्षय क्षमस्व । भरतपुत्रस्य नटस्य अन्यथा मरणार्थतया । सोपालम्भं विसंवादसहितम् । वीप्सितो नखलुशब्दोऽत्यन्तनिषेधवचनः । **धृतराष्ट्रस्येति** । पदे पदे । प्रतिस्थानमित्यर्थः । चेच्छब्दो यद्यर्थे । [राजा धर्मः] निषेद्धा निषेधकः ॥ ९ ॥ इह श्लोके यद्यपि वाक्ये गर्भितनामालंकारदोषस्तथापि रसान्तरद्योतनाय तद्वाक्यमिति न दोषकक्षामवगाहत इत्यवधेयम् । इह अहं भिन्नो भवद्भ्यः इत्यनेन भेदसंधिः । यदाह—भेदस्तु भिन्नता इति । प्रभृतिशब्द आरम्भपर्यायः । **प्रवृद्धमिति** । प्रवृद्धमुपचितम् । खलु निश्चये । कुरुभिरिति सहार्थे तृतीया । आर्यो राजा । किरीटी अर्जुनः । युवां नकुलसहदेवौ न हेतू

---

१. आः पाप दुरात्मन् २. इति पूर्वोक्तं. ३. ०वैरदहनाः...इति पठित्वा अन्यथाभिनयति. ४ सावेगम्. ५. (सरोषम्) एव०. ६ च कुरुत.

सहदेवः—(सानुनयम् ।) आर्य एवमतिसंभृतक्रोधेषु युष्मा[
कदाचित्खिद्यते गुरुः ।

भीमसेनः—किं नाम खिद्यते गुरुः । गुरुः खेदमपि जानाति
पश्य ।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥ ११ ॥

तत्सहदेव निवर्तस्व । एवं चातिचिरप्रवृद्धामर्षोद्दीपितस्य भीमस[
वचनाद्विज्ञापय राजानम् ।

सहदेवः—आर्य किमिति ।

भीमसेनः—एवं विज्ञापय ।

युष्मच्छासनलङ्घनांहसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
नद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥ १२ ॥

भवतः । [यस्माद्भीम एव तद्वैरहेतुस्तस्मात् । जरेति] विरूढं [सुघटितं सुश्लि[
ष्टं च] जातं स्मृतं च । संधिर्ना संघटनके संधानेऽपि च कथ्यते । इति वि[
॥१०॥ **तथाभूतामिति** । तथाभूतां ऋतुमतीं नग्नां च । पाञ्चालतनयां द्रौपदीम्[
वन उषितमस्माभिर्वासः कृतः । तद्दृष्ट्वेत्यन्वयः । स्थितमवस्थानं कृतम्[
तद्दृष्ट्वेत्यन्वयः । अनुचितारम्भाः कन्यालंकरणादिकास्तैर्निभृतं गुप्तं यथा स्यादेवम्[
मयि खिन्ने सति गुरुरद्यापि कुरुषु खेदं न वहतीत्यन्वयः ॥ ११
[अति चिरात् चिरं वा प्रवृद्धो यः अमर्षः तेनोद्दीपितस्य] । **युष्मदिति**
[युष्मच्छासनलंघनमेवाम्भो जलं तस्मिन्मग्नेन स्थितं शासनातिक्रमो न [
इति भावः ।] अंहसि पापे । नाम प्राकाश्ये । नाम प्राकाश्यसंभाव्योप[
कुत्सने तथा । इति विश्वः । विगर्हणा निन्दा । स्थितिमतां धैर्यवताम् । क्रोधे[
ल्लासिता समुत्तोलिता शोणितेनारुणा रक्ता गदा यस्य । उच्छिन्दतो नाशयतः[
दिवसं व्याप्य । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । अद्येदानीम् । इदानीम्[

---

१ (सहासम् ।) किं नाम मयि खिद्यते गुरुः । (सामर्षम्) गुरुः खेदमपि जानाति[
भीमसेनः—(सबाष्पक्रोधम् ।) किं नाम कदाचि०; भीमसेनः—(सहासम् ।) किं कि[
गुरुः खेदमपि जानाति इति पाठान्तराणि २. वहति. ३. चापि चिर० ४ लङ्घनांहसि (यी[
५ क्रोधोच्छ्वासित; हेलोल्लासित.

(इत्युद्धतं[1] परिक्रामति ।)

सहदेवः—(तमेवानुगच्छन्नात्मगतम् ।) अये कथमार्यः पाञ्चाल्याश्चतुःशालं प्रविष्टः[2]। भवतु तावदहमत्रैव तिष्ठामि । (इति स्थितः ।)

भीमसेनः—(प्रतिनिवृत्त्यावलोक्य च ।) सहदेव गच्छ त्वं गुरुमनुवर्तस्व । अहमप्यायुधागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामि ।

सहदेवः—आर्य नेदमायुधागारं पाञ्चाल्याश्चतुःशालमिदम् ।

भीमसेनः—(सवितर्कम् ।) किं नाम नेदमायुधागारं पाञ्चाल्याश्चतुःशालमिदम् । (किंचिद्विहस्य[3]) आमन्त्रयितव्या[4] मया पाञ्चाली । (सप्रणयं सहदेवं हस्ते गृहीत्वा।) वत्स आगम्यताम् । यदार्यः कुरुभिः संधानमिच्छन्नस्मान्पीडयति तद्भवानपि पश्यतु ।

(उभौ प्रवेशं नाटयतः ।)

सहदेवः—आर्य इदमासनमास्तीर्णम् । अत्रोपविशत्वार्यः[5]। पालयतु कृष्णागमनम् ।

भीमसेनः—(उपविश्य[7]) वत्स कृष्णागमनमित्यनेनोपोद्धातेन[8] स्मृतम्[9]। अथ भगवान्कृष्णः केन पणेन[10] संधिं कर्तुं सुयोधनं प्रति प्रहितः ।

सहदेवः—आर्य पञ्चभिर्ग्रामैः ।

इति कलापसूत्रम् । अस्मिन्नहनीत्यर्थेऽनन्वयः स्यादित्यवधेयम् ॥ १२ ॥ इह परिकररूपः संधिः । यदुक्तं तत्रैव—कार्याकार्यस्य हेतूनामुक्तिः परिकरो मतः । इति । [आत्मगतं स्वगतम् । तदुक्तं-सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ।] चतुःशालकं चउसार इति प्रसिद्धं गृहम् । आगारो गृहम् । आयुधसहायोऽस्त्रद्वितीयः । आः स्वीकारे । आमन्त्रयितव्या संवदनीया । कृष्णागमनं द्रौपद्यागमनमथ च हरेरागमनम् । उपोद्धात उक्तिः । तदुक्तममरे—उपोद्धात उदाहारः इति । यद्वा प्रकृतानुकूलिनी चिन्ता उपोद्धातः । भगवानैश्वर्यादिमान् । इह श्रीकृष्णो निगूडार्थो दूतः । यदुक्तं तत्रैव—उद्देश्यकार्याबाधेन विपक्षे नायके स्वयम् । वाग्युद्धानिरतो यस्तु स निगूडार्थ उच्यते ॥ इति । पञ्चग्रामदानादानेन

---

१ साटोपम् २ प्रति प्रस्थितः. ३ विचिन्त्य सहर्षम्. ४ ०तव्यैव. ५ एतदनन्तरं सहदेवः—यदादिशत्यार्यः । भीमसेनः—वत्स यदार्यः कुरुभिः इत्या. (परिक्रम्य उभौ गृहप्रवेशं नाटयतः । भीमः सक्रोधं भूमावुपविशति ।) सहदेवः—(ससंभ्रमम् ।) आर्य इ० पा०. अत्रोपविश्य मुहूर्तमार्यः इ०. ७ उपविश्य स्मृत्वा । ८ कथोद्घातेन. ९ तत्स्मृतम्. १० प्रकारेण; प्रहितः-प्रेषितः.

भीमसेनः— (कर्णौ पिधाय ।) अहह हंत देवस्याजातशत्रो-र्प्ययमीदृशस्तेजोपकर्ष इति यत्सत्यं कम्पितमिव मे हृदयम् । (परिवृत्य स्थित्वा ।) तद्वत्स न[2] त्वया कथितं न मया श्रुतम् ।

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥ १३ ॥

(नेपथ्ये ।)

समस्ससदु समस्ससदु भट्टिणी[3] । (क)

सहदेवः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्यात्मगतम् ।) अये कथं याज्ञसेनी मुहुरुपचीयमानबाष्पपटलस्थगितनयना आर्यसमीपमुपसर्पति । तत्कष्ट-तरमापतितम् ।

यद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्ये क्रुद्धेऽद्य संभृतम् ।
तत्प्रावृडिव कृष्णेयं नूनं संवर्धयिष्यति ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा द्रौपदी चेटी च ।)

(द्रौपदी सास्रं निश्वसिति ।)

चेटी—समस्ससदु समस्ससदु भट्टिणी । अवणइस्सदि दे मण्णुं णिच्चाणुबद्धकुरुवेरो कुमालो भीमसेणो । (ख)

(क) समाश्वसितु समाश्वसितु भट्टिनी ।

(ख) समाश्वसितु समाश्वसितु भट्टिनी । अपनेष्यति ते मन्युं नित्यानुबद्ध-कुरुवैरः कुमारो भीमसेनः ।

तयोस्तेन वैरप्रकाशनात् । अहहेत्यद्भुते खेदे इत्यमरः । यत्सत्यं निश्चये । तदुक्तं तत्रैव—यत्सत्यमिति भावार्थम् । **यत्तदूर्जितमिति** । ऊर्जितं बलवत् । क्षात्रं क्षत्रियसंबन्धि । [तदा द्यूतसमये] दीव्यताक्षैर्द्यूतेन क्रीडमानेन । दिवः कर्म च इति चकारात्तृतीया । नूनं निश्चये । तदपि तेजः हारितम् । अन्यथा कथमयं तेजोभंग इति भावः ॥ १३ ॥ नेपथ्ये । अत्र मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि इत्यमरः । आत्मगतम् । यत्तु श्राव्यं न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते । इति भरतः । याज्ञसेनी द्रौपदी । [उपचीयमानं वृद्धिं गच्छत्] अश्रुणः पूर्वावस्था बाष्पः । स्थगितं पिहितम् । **यद्वैद्युतमिति** । वैद्युतं विद्युत्प्रभवम् । आर्ये भीमे । संभृतं जातम् । प्रावृड् वर्षाकालः । नूनं निश्चये ॥ १४ ॥ द्रौपदी । सास्रं सनयनजलम् ।

---

१ कथं तस्य देवस्य. २. न त्वया कथितं न च भीमसेनेन-मया भीमेन-श्रुतम् । इ० पा०. ३. अवणइस्सदि इत्याद्यधिकं क्वचित्. ४ कर्णं दत्वा नेपथ्या० ५ ०लावृतनयना, पटलनयना; मुहुर्मुहुरुपचितबाष्पपटलस्थगितनयना आर्यस्य समीपं समुपसर्पति । तत्कष्टात्कष्टतरमापतितम् । ६. आर्यक्रोधेन. ७ सबाष्पं. ८ कुमालभी०.

द्रौपदी--हञ्जे बुद्धिमदिए होदि एदं जइ महाराअस्स पडिउलो हुविस्सदि। (क)

चेटी—(विलोक्य) एसो कुमारो चिट्ठदि। ता णं उवसप्पदु भट्टिणी। (ख)

(उभे-परिक्रम्य।)

द्रौपदी—हञ्जे एवं करेह्म। (ग)

चेटी---(उपसृत्य) जअदु जअदु कुमालो। (घ)

भीमसेनः—(अशृण्वन्) यत्तदूर्जितम् इति पुनः पठति।

चेटी—(परिवृत्य) भट्टिणि[२] परिकुविदो विअ कुमालो लक्खीअदि। (ङ)

द्रौपदी--हञ्जे जइ एव्वं ता अवहीरणावि एसा मं आसासअदि। ता[३] उवविट्ठा भविअ सुणोमि दाव णाहस्स ववासिदं। (च)

(उभे[४]-तथा कुरुतः।)

(क) हञ्जे बुद्धिमतिके भवत्येतद्यदि महाराजस्य प्रतिकूलो भविष्यति।

(ख) एष कुमारस्तिष्ठति। तदेनमुपसर्पतु भट्टिनी।

(ग) हञ्जे एवं कुर्वः। (घ) जयतु जयतु कुमारः।

(ङ) भट्टिनि परिकुपित इव कुमारो लक्ष्यते।

(च) हञ्जे यद्येवं, तदवधीरणाप्येषा मामाश्वासयति। तदुपविष्टा भूत्वा शृणोमि तावन्नाथस्य व्यवसितम्।

अत्र हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति। इत्यमरः। जयतु कुमारः। अत्र जयत्वित्यत्र यद्यपि जयतेरनभिधानादुत्वं न भवतीति रूपावतारे दृश्यते तथापि तस्य प्रायिकत्वम्। प्राकृते जयदु जयत्वित्यस्याभिधानात्। प्राकृतस्य च तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतः क्रमः इति नियमात्। संस्कृतं क्रमवत्त्वात्। अन्यथा क्रमहान्यापत्तेः। किं च। जयतात्...... भवानीपतिः इत्यादिदर्शनाज्जयत्विति साधु। अन्यथा तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्। इति तातङोऽप्राप्तिः। जयतीत्यत्रोकारस्याकरणादित्यवधेयम्।

---

१ जइ महाराओ पडिउलो ण भवे। ता णाहं पेक्खिदुं तुवरदि मे हिअअं। ता आदेसेहि मे णाहस्स वासभवणं। चेटी-एदु एदु भट्टिणी। इति परिक्रामतः। चेटी-एदं वासभवणं। एत्थ पविसदु भट्टिणी। द्रौप०-हञ्जे कहेहि णाहस्स मह आगमणं। चेटी-जं देवी आणवेदि। इति परिक्रम्योपसृत्य च। इ. पा. २ भट्टिणि पिअं दे णिवेदेमि। परि० ३ ता एअन्ते (एकान्ते). ४ इति कुथा कुरुतः.

भीमसेनः—(सहदेवमाधिकृत्य ।) किं नाम पञ्चभिर्ग्रामैः संधिः ।

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ १५ ॥

द्रौपदी—(सहर्षम् । जनान्तिकम् ।) णाह अस्सुदपुव्वं क्खु दे एदिसं वअणं । ता पुणो भणाहि । (क)

भीम०—(अश्रृण्वन्नेव) मथ्नामि कौरवशतं इति पुनः पठति ।

सहदेवः—आर्य किं महाराजस्य संदेशोऽव्युत्पन्न इव गृहीतः ।

भीमसेनः—का पुनरत्र व्युत्पत्तिः ।

सहदेवः—आर्य एवं गुरुणा संदिष्टम् ।

भीमसेनः—कस्य ।

सहदेवः—सुयोधनस्य ।

भीमसेनः—किमिति ।

सहदेवः—

(क) नाथ अश्रुतपूर्वं खलु ते ईदृशं वचनम् । तत्पुनर्भण ।

अत्र व्यवसितमध्यवसायः । **मथ्नामीति** । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इति भविष्यति लट् । नकारः सर्वत्र शिरश्चालने । मथ्नामि विमर्दयिष्यामि । [अत्र काक्वा न मथ्नामि इति न अपि तु मथ्नाम्येवेत्यर्थो लभ्यते ।] उरस्तो वक्षःस्थलात् । पञ्चम्यां तसिः सप्तम्यां वा तसिः । पिबामि संचूर्णयामीत्यत्रापि भविष्यति लट् । [पणेन पञ्चग्राममूल्येन] ॥ १५ ॥ इह प्रतिमुखरूपः संधिः । यदुक्तं तत्रैव—आनुषङ्गिककार्येण क्रियते यत्प्रकाशनम् । नष्टस्येवेह बीजस्य तद्धि प्रतिमुखं मतम् ॥ व्यवसायनामा वचनसंधिरयम् । यदाह—प्रतिज्ञाहेतुसंयुक्तं व्यवसायो वचो मतः । इति । जनान्तिकम्—अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् । इति भरतः । अश्रुतपूर्वः खलु ईदृश आलापो नाथस्य । तन्नाथ पुनःपुनस्तावद्... । अत्र खलु निश्चये वाक्यभूषायां वा । अव्युत्पन्नः पञ्चग्राममात्रम् । इह भाषणरूपो निर्वहणसंधिः । यदुक्तं तत्रैव—सामवादादि-

१ (सक्रोधम्, सहदे० ।) इति क्वचित्पाठः. २ श्रुत्वा । सहर्षम्. ३ पुणो पुणो दाव ४ सहदेव पश्य । मथ्नामि इ. ५ अयमार्येणाव्यु०.

इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं जयन्तं वारणावतम् ।
देहि मे चतुरो ग्रामान् पञ्चमं कंचिदेव तु ॥ १६ ॥

भीमसेनः--ततः किम् ।

सहदेवः—तदेवमनया प्रतिनामग्रामप्रार्थनया पञ्चमस्य चाकीर्तनाद्विषभोजनजतुगृहदाहद्यूतसभाद्यपकारस्थानोद्धाटनमेवेदं मन्ये ।

भीमसेनः--(साटोपम् ।) वत्स एवं कृते किं कृतं भवति ।

सहदेवः—आर्य एवं कृते लोके तावत्स्वगोत्रक्षयाशाङ्कि हृदयमाविष्कृतं भवति कुरुराजस्यासंधेयता च दर्शिता भवति ।

भीमसेनः–सर्वमप्येतदनर्थकम् । कुरुराजस्य तावदसंधेयता तदैव निवेदिता यदैवास्माभिरितो वनं गच्छद्भिः सर्वैरेव कुरुकुलस्य निधनं प्रतिज्ञातम् । लोकेऽपि च धार्तराष्ट्रकुलक्षयः किं लज्जाकरो भवताम् । अपि च रे मूर्ख

युष्मान्ह्रेपयति क्रोधाल्लोके शत्रुकुलक्षयः ।
न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम् ॥ १७ ॥

द्रौपदी—(जनान्तिकम्) णाह ण लज्जन्ति एदे । तुमं वि दाव मा विसुमरेहि । (क)

(क) नाथ न लज्जन्त एते । त्वमपि तावन्मा विस्मार्षीः ।

संपन्नं भाषणं भाषणं मतम् । **इन्द्रप्रस्थेति** । १६ । विषभोजनेत्यादौ यथायोगं कुशस्थलेत्यादिसंबन्धः । विषभोजनादेस्तत्तत्स्थाने वृत्तत्वात्तत्तत्स्मरणम् । अन्यथा मन्यन्ते प्रकारान्तरेण जानन्ति । त इति शेषः । असंधेयताऽसंधानविषयता । [अनर्थकमुद्दिष्टार्थासाधकम् ।] निधनं विनाशः । **युष्मानिति** । [क्रोधादस्माभिः करिष्यमाणः शत्रुकुलक्षयः] ह्रेपयति लज्जायुक्तान्करोति । दाराः पुंभूम्नि इत्यमरः । इह यद्यप्येकैव द्रौपदी बह्वर्थवाचिदारशब्देनायोग्यतया प्रतिपादयितुं न शक्यते तथापि लक्षणया तदपि शक्यत इत्यदोषः । केशकर्षणं कर्तृ ॥ १७ ॥ चिरयति

---

१ कुश-अव-स्थलं वृकस्थलं (टी.). २ प्रयच्छ चतुरो ग्रामान्कांचिदेकं च पञ्चमम् ! इ. पा ३ दाह इति क्वचिन्नास्ति. ४ मन्यामहे. ५. लोकेष्वयशःस्वगोत्र०; कुरुराजस्य तावदसंधेयता तदैव प्रतिपादिता भवति. ६ मूढ सर्वम्. ७ कुरुषु. ८ प्रतिपादिता. ९ एतदनन्तरं- प्रसिद्धश्च लोकेऽपि धार्तराष्ट्रकुलक्षयः । (सहदेवो लज्जां नाटयति ।). भीमः—किं लज्जाकरो भवताम् । अपि च रे मूर्ख इ. पा. १० सबाष्पमित्यधि०.

भीमसेनः---[1]वत्स कथं चिरयति पाञ्चाली ।

सहदेवः--आर्य का खलु वेला [3]तत्रभवत्याः प्राप्तायाः । किं तु रोषावेशवशादा[4]र्यागताप्यार्येण नोपलक्षिता ।

भीमसेनः---([5]दृष्ट्वा सादरम् ।) देवि [6]वर्धितामर्षैरस्माभिरागतापि भवती नोपलक्षिता । अतो न मन्युं कर्तुमर्हसि ।

द्रौपदी--णाह उदासीणेसु तुह्मेसु मण्णु ण उण कुविदेसु । (क)

भीमसेनः--यद्येवमपगतपरिभवमात्मानं समर्थयस्व । (हस्ते गृहीत्वा पार्श्वे समुपवेश्य मुखमवलोक्य ।) किं पुनरत्रभवतीमुद्विग्नामिवोपलक्षयामि ।

द्रौपदी--णाह किं[7] उव्वेअकालणं तुह्मेसु सण्णिहिदेसु । (ख)

भीमसेनः--किमिति नावेदयसि । (केशानवलोक्य ।) अथवा किमावेदितेन ।

जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु दूरमप्रोषितेषु [8]च ।
पाञ्चालराजतनया [9]वहते यदिमां दशाम् ॥ १८ ॥

द्रौपदी--हञ्जे बुद्धिमदिए [10]णिवेदेहि दाव णाहस्स को अण्णो मह परिहवेण खिज्जइ । (ग)

(क) नाथ उदासीनेषु युष्मासु मन्युर्न पुनः कुपितेषु ।

(ख) नाथ किमुद्वेगकारणं युष्मासु सन्निहितेषु ।

(ग) हञ्जे बुद्धिमतिके निवेदय तावन्नाथस्य । कोऽन्यो मम परिभवेण खिद्यते ।

विलम्बते । का खलु कियती । प्राप्ताया आगतायाः । उदासीनेषु [ममापकारमुपेक्षमाणेषु] [अपगतः वैरनिर्यातनेनेतिशेषः परिभवोवमानना केशकर्षणादिरूपा यस्य ।] समर्थयस्व जानीहि । जीवत्स्वति । यस्य च भावेन भावलक्षणम् इति सप्तमी । दूरमिति क्रियाविशेषणमतिशयार्थम् । अप्रोषितेष्वपरदेशवासिषु [संनिहिते-

---

१. (सस्मरणम् ।) वत्स. २ एतदनन्तरम्-त्वरते मे मनः संग्रामावतरणाय इत्यधिकं क्वचित्. ३. अत्रभवत्याः. ४. आर्यागतापि इति क्वचिन्नास्ति. ५ विवृत्यावलोक्य च । सादरम्; (विवृत्यावलोक्य च ।) कथमागता । (सादरम् ।) इ. पा. ६ समुद्धतामर्षैः ७ ण किं वि उव्वेअकालणम्. ८. अपि. ९ वहतीयमिमां दशाम्. १० कहेहि णाहस्स.

चेटी--जं देवी आणवेदि । (भीममुपसृत्य । अञ्जलिं बद्ध्वा ।) कुमाल। इदोवि अहिअं अज्ज मण्णुकालणं आसी देवीए । (क)

भीमसेनः—किं नामास्मादप्यधिकतरम् । तत्कथय कथय ।

कौरव्यवंशदावेऽस्मिन्क एष शलभायते ।
मुक्तवेणीं स्पृशन्नेनां कृष्णां धूमशिखामिव ॥ १९ ॥

चेटी--सुणादु कुमालो । अज्ज क्खु देवी अम्बासहिदा सुभद्दा-प्पमुहेण सवत्तिवग्गेण परिवुदा अज्जाए गन्धालीए पादवन्दणं कादुं गदा आसी । (ख)

भीमसेनः—युज्यते । अभिवन्दनीया गुरवः ।

चेटी--तदो पडिणिवुत्तमाणा भाणुमदीए दिट्ठा । (ग)

भीमसेनः—(सक्रोधम् ।) आः शत्रोर्भार्यया दृष्टा । युक्तं क्रोधस्थानम् । ततस्ततः ।

(क) यद्देव्याज्ञापयति । कुमार इतोऽप्यधिकमद्य मन्युकारणमासीद्देव्याः ।

(ख) शृणोतु कुमारः । अद्य खलु देव्यम्बासहिता सुभद्राप्रमुखेण सपत्नीवर्गेण परिवृता आर्याया गान्धार्याः पादवन्दनं कर्तुं गतासीत् ।

(ग) ततः प्रतिनिवर्तमाना भानुमत्या दृष्टा ।

त्वित्यर्थः] ॥१८॥ कथय नाथस्य सर्वं व्यवसितम् । इतोप्यधिकतरमद्योद्वेगकारणं समासादितं देव्या । **कौरव्येति** । अत्र यद्यपि तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् इति ण्यञो लुक्प्रसङ्गस्तथापि दुर्योधन एकस्मिन्नेव कुर्वादिभ्यो ण्यः इति कौरव्यशब्दं व्युत्पाद्य तत्र साधुः इति सूत्रेण तस्माद्यत्प्रत्ययः । एवं कौरव्याः पशवः इत्यादावप्यूह्यम् । वने च वनवह्नौ च दवो दावः प्रकीर्तितः । इति शाश्वतः । बद्धवेणीमित्यत्र भूतार्थक्तप्रत्ययस्यासाधुत्वमग्रे वेणीबन्धनादित्यदेश्यम् । वेण्यास्तदाबद्धत्वादग्र उन्मोकस्य कथनात् । अत एव वेण्याः संहार उन्मोकोऽत्रेति ग्रन्थनामापि घटते । शलभायते पतङ्गवदाचरति । वेणी केशवेशः प्रवाहश्च । एनाम् इत्यत्रानन्वादेशात् एताम् इति युक्तः पाठः । तयोरनित्यत्वात् । कृष्णां द्रौपदीं श्यामां च ॥ १९ ॥ अत्र खलु वाक्यभूषायाम् । अम्बा माता कुन्ती ।

---

१ सुणादुकुमालो...अहिअदरं अज्ज उव्वेअका०; ‘अदोवि अज्ज अत्थि अवरं मण्णुकालणं देवीअे उप्पण्णं. इ. पा. २ बुद्धिमतिके. ३ ‘बद्धवेणीम् (टीः) ४ ‘क्खु इति क्वचिन्नास्ति; अज्ज क्खु भट्टिणी साहिए सहिदा इत्यपि पाठः. ५ युज्यते । एवमेतत् : युक्तमेतत् । वन्द्याः खलु गुरवः. ६ देवी दिट्ठा (टी). ७ आः कथम्. ८ हन्त स्थानं क्रोधस्य (सांप्रतं) देव्याः; स्थानं खेदस्य देव्याः.

चेटी—तदो ताए देवीं पेक्खिअ सहीवअणादिण्णदिट्ठीए सगव्वं विहसिअ भणिअं। (क)

भीमसेनः—न केवलं दृष्टा उक्ता च। अहो किं कुर्मः। ततस्ततः।

चेटी—अइ जण्णसेणि पञ्च गामा पत्थीअन्ति त्ति सुणीअदि। कीस दाणीं वि दे केसा ण संजमीअन्ति। (ख)

भीमसेनः—सहदेव श्रुतम्।

सहदेवः—आर्य किमिहोच्यते। दुर्योधनकलत्रं हि सा। पश्य।

स्त्रीणां हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि भर्तृसदृशानि।
मधुरापि हि मूर्च्छयते विषविटपिसमाश्रिता वल्ली॥ २०॥

भीमसेनः—बुद्धिमतिके ततो देव्या किमभिहितम्।

चेटी—कुमाल जइ परिजणहीणा भवे तदो देवी भणादि। (ग)

भीमसेनः—किं पुनरभिहितं भवत्या।

(क) ततस्तया देवीं प्रेक्ष्य सखीवदनदत्तदृष्टया सगर्वं विहस्य भणितम्।
(ख) अयि याज्ञसेनि पञ्चग्रामाः प्रार्थ्यन्त इति श्रूयते। तत्कस्मादिदानीमपि ते केशा न संयम्यन्ते।
(ग) कुमार यदि परिजनहीना भवेत्तदा देवी भणति।

अा इत्याक्षेपे। न संयम्यन्ते संयमनमिह बन्धनम्। कलत्रशब्दस्याजहल्लिङ्गतया कलत्रं सेति सामानाधिकरण्यम्। कलत्रं श्रोणिभार्ययोः इति विश्वः। **स्त्रीणामिति**। साहचर्यान्नित्यसमाजात्। मधुरा कोमला मधुररसा वा। मूर्च्छयते मूर्च्छां करोति। यद्वा मूर्च्छयते जनमिति शेषः। विषविटपो विषशाखाविस्तारः। विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् इत्यमरः। क्वचित् विषविटपिसमाश्रिता इति पाठः। स तु मनोहरः। वल्ल्या वृक्षसाहचर्यात्। वल्ली लता। आर्याच्छन्दः॥ २०॥ केशहस्ताः संयम्यन्त इति। अत्र केशहस्ताः प्रशस्तकेशाः। साधु बुद्धिमतिके साधु इत्यनेन हर्षरूपशिल्पकमुक्तम्। यदुक्तं तत्रैव--चित्तप्रसादो

१ सहीजण...ईसि विहसिअ (टी.). २ तुह्माणं अज्जवि. ३ उचितमेवैतत्तस्याः इ. पा ४ विटप. जइ पडिहीणं (परिहीनं) मम वअणं (टी.); जइ मम बुद्धिपडिहीणत्तणं तदो.

चेटी—मए एव्वं भणिअं । अइ भाणुमदि तुह्माणं अमुक्केसु
केसेसु कधं अह्माणं देवीए केसा संजमीअन्ति त्ति । (क)

भीमसेनः—(सपरितोषम् ।) साधु बुद्धिमतिके साधु । तदभि-
हितं यदस्मत्परिजनोचितम् । (स्वाभरणानि बुद्धिमतिकायै प्रयच्छति ।)
भवतु भवति पाञ्चालराजतनये श्रूयताम् । अचिरेणैव कालेन

> चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
> संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
> स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
> रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥ २१ ॥

द्रौपदी—किं णाह दुक्करं तुए परिकुविदेण । अणुगेह्णन्तु एदं
ववसिदं दे भादरो । (ख)

सहदेवः—अनुगृहीतमेतदस्माभिः ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः । सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

(क) मया एवं भणितम् । अयि भानुमति युष्माकममुक्तेषु केशेषु
कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्त इति ।

(ख) किं नाथ दुष्करं त्वया परिकुपितेन । अनुगृह्णन्त्वेतद्व्यवसितं ते भ्रातरः ।

हर्षः स्यात्तन्निमित्तस्य संगमे इति । सावष्टम्भं निर्भयम् । चञ्चदित्यादि ।
हे देवि तव कचान्केशान्भीम उत्तम्भायिष्यति बन्धयिष्यति । कीदृशः सन् ।
[चञ्चन् परिस्फुरन् यो भुजस्तेन भ्रमिता या चण्डा गदा तस्या आघातेन प्रहा-
रेण संचूर्णितं ऊरुयुगलं यस्य तस्य] सुयोधनस्य स्त्यानं स्तिमितमपाविद्धं क्षिप्तं
[अवनद्धं संसक्तं] घनं निरन्तरं यच्छोणितं तद्वा शोणो लोहितः पाणिर्यस्य स
तथा । स्त्यानं स्तिमितसंघयोः इति विश्वः । पुनः कीदृशः ...ताः समाः इत्यमरः ।
चण्डः प्रचण्डः ॥ २१ ॥ इह स्त्यानेत्यादिकः ...तमतया ... गण्डः । यदुक्तं
तत्रैव—प्रतिक्रियान्वितं वाक्यं प्रतीकार इति स्मृतः । अत्र विन्यासरूपो मुखसं-
धिः । यदुक्तं तत्रैव—परिन्यासस्तु कार्यस्य भाविनो निश्चयाद्वचः । नाथ
अतिदुष्करं त्वया परिकुपितेन व्यवसितम् । तदनुमन्यन्तामेतद्व्यवसितं देवताः ।

१ कुमाल मए; तदो मए परिकुव्विअ (मया परिकुप्य) भणिअं...केसहत्थेसु (केशहस्तेषु)
(टी.) देव्याः केसहत्था. २ 'अभिहितं भवत्या. ३ अस्य स्थाने अधीरमासनादुत्तिष्ठन् इ. पा.;
प्रयच्छति । अधीरमासनादुत्तिष्ठन् । इत्यपि क्वचित्पाठः. ४ भवतु, अयि० तनये अलं विषादेन ।
किं बहुना श्रूयताम् । ५ किं बहुना श्रू०; यत्करिष्ये तच्छ्रूयताम् । ६ अवबद्ध, अपविद्ध.
७ उत्तम्भयिष्यति (टी). ८ तुइ परिकुविदे. ९ सव्वहा अणु०; तधावि अणुगेह्णन्तु दे-
तुए-एदं ववसिदं देवदाओ. १० 'प्रतिगृहीतं मङ्गलवचनमस्माभिः इति पाठः.

भीमसेनः—

मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरवलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥२२॥

(प्रविश्य संभ्रान्तः)

कञ्चुकी—कुमार एष खलु भगवान्वासुदेवः

(सर्वे कृताञ्जलयः समुत्तिष्ठन्ति ।)

भीमसेनः—(ससंभ्रमम् ।) क्वासौ भगवान् ।

कञ्चुकी—पाण्डवपक्षपातामर्षितेन सुयोधनेन संयंतुमारब्धः

(सर्वे संभ्रमं नाटयन्ति ।)

भीमसेन—किं[11] संयतः ।

कञ्चुकी—नहि नहि संयंतुमारब्धः ।

भीमसेनः[12]—किं कृतं देवेन ।

कलकलोऽकस्मादुत्थितो महाशब्दः । **मन्थेत्यादि** । मन्थो मन्थनदण्ड
नायस्तः क्षिप्तो योऽर्णवः समुद्रस्तदम्भसा प्लुतं व्याप्तं यत्कुहरं मध्यं तेन चल
[मन्थेन मन्थनदण्डेन मन्थनेन वा आयस्तं व्याक्षिप्तं यदर्णवाम्भः तस्य प्लुते
त्पतनेन यत्कुहरं तत्र वलन् । अम्भसा प्लुतानि व्याप्तानि कुहराणि यस्य स चा
वलन् इति वा] यो मन्दरनामा शैलस्तच्छब्दवद्गम्भीरः अयं दुन्दुभिः केन ताडि
इत्यन्वयः । कोणाघातेषु [शब्दविशेषेषु] सत्सु । ढक्काशतसहस्राणि भेरीशतशता
च । एकदा यत्र हन्यन्ते ... न्ते संय...: स उच्यते ॥ इति भरतः । [यद्वा को
वादनदण्डस्तदाघातेषु ... सामाना... सु गर्जन्त्यः प्रलयघनानां घटाः पंक्तयस्ता
मन्योन्यसंघट्टस्तद्वच्च... । साह... घटा समूहः संघट्टो मिलनम् । अग्रदूतः प्रथमकथक
[कुरुकुलस्य निध... रोति ...तस्य] उत्पातनिर्घातवातोऽशुभः प्रचण्डपवनः । प्रतिरसि
प्रातिरवः [तत्सखस्तत्सदृशः] ॥ २२ ॥ कञ्चुकी महल्लकः [अन्तःपुरचरो वृद्धो वि
गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥] । संयतो बद्धः । बद्धे की
लितसंयतौ इत्यमरः । इह समयरूपो निर्वहणसंधिः । यदाह—विरोधस्याख्यानं य

---

१. भीमसेनः—(सानन्दम् ।) आर्ये किमेतत् इत्यधिकं क्वचित्. २ वार्णः. ३. प्लुति. ४. चलन्. ५. कुरुपति. ६. समः. ७. ताड्यते. ८. ससंभ्रमम् इति क्वचिन्नास्ति. ९ क्वासौ. १०. संयमितुम्. ११. कथं स भगवान्वासुदेवः संयतः इ. पा. १२. भीम०:— (सपरितोषम् ।) हन्त विघटितः संधिर्भग्नावूरू च सुयोधनस्य । अथ किं कृतं देवेन इ. पा.

कञ्चुकी—ततः स महात्मा दर्शितविश्वरूपतेजःसंपातमूर्छि-मवधूय कुरुकुलमस्मच्छिबिरसंनिवेशमनुप्राप्तः कुमारमविलम्बितं ष्टुमिच्छति ।

भीमसेनः—(सोपहासम् ।) किं नाम दुरात्मा सुयोधनो भग-न्तं संयंतुमिच्छति । (आकाशे दत्तदृष्टिः ।) आः दुरात्मन्कुरु-लपांसन एवमतिक्रान्तमर्यादे त्वयि निमित्तमात्रेण पाण्डवक्रोधेन वितव्यम् ।

सहदेवः—आर्य किमसौ दुरात्मा सुयोधनो वासुदेवमपि गवन्तं स्वेन रूपेण न जानाति ।

भीमसेनः—वत्स मूढः खल्वयं दुरात्मा कथं जानातु । पश्य ।

आत्मारामा विहितमतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।
यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-
त्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्तु देवं पुराणम् ॥ २३ ॥

ार्य जयंधर किमिदानीमध्यवस्यति गुरुः ।

खस्य समयो मतः । सावेगं सस्नेहम् । हन्त हर्षे । विश्वरूपं विश्वंभरमूर्तिः । ातो मेलकम् । हतको निन्द्यः । पांशुल पापकारिन् । मूढो मूर्खः । खलु वाक्य-षायां निश्चये वा । आत्मेत्यादि । सत्त्वनिष्ठाः सात्त्विकभावापन्ना मुनयो यं गवन्तं वीक्षन्ते साक्षात्कुर्वन्ति । कीदृशाः । आत्मैवारामो वनं येषां ते । तथा ात्मवनयोस्तुल्यत्वेनात्यन्तमौदास्यमाविष्कृतम् । यद्वा । आत्मन्यासमन्ताद्भावेन मन्त इत्यात्मारामाः । त्यक्तेतरसङ्गा इत्यर्थः । पुनः कीदृशाः । निर्विकल्पे नि-कलुषे निर्णीते त्यक्तभेदे वा समाधौ नियमविशेषे [विहितमतयः समाहितचित्ताः ।] हितरतयः कृतानुरागाः । विहितधृतयः इत्यपि पाठः । तत्र विहिता धृतिर्धारणा स्ते । इदं त्वत्यन्ताभ्यासवैराग्याभ्यां भवति । तथा च गीता—असंशयं हाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ इति । द्वा । आत्मारामे आत्मनीवारामेऽप्यासमन्ताद्विहितरतयः कृतानुरागाः । यद्वा । त्मैवारामो वनं तत्रासमन्ताद्भावेन विहितरतयः । अस्मिन्नर्थद्वये निर्विकल्पे माधौ सति यं वीक्षन्त इत्यर्थः । पुनः कीदृशाः । ज्ञानोत्सेकात्तत्त्वज्ञानमाहा-

१ विहस्य. २. पांसल (टी.). ३ सुयोधनहतकः (टी.). ४ स्वरूपेण. ५ रतयः. ध्यायन्ते किमपि. ७ मोहात्मा. ८ वेत्ति.

कञ्चुकी--स्वयमेव गत्वा महाराजस्याध्यवसितं ज्ञास्यति
मारः। (इति निष्कान्तः।)

(नेपथ्ये। कलकलानन्तरम्।]

भो भो द्रुपदविराटवृष्ण्यन्धकसहदेवप्रभृतयोऽस्मदक्षौहिणीप
कौरवचमूप्रधानयोधाश्च शृण्वन्तु भवन्तः।

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता।
तद्द्यूतारणिसंभृतं नृपवधूकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते॥ २४

भीमसेनः—(आकर्ण्य। सहर्षम्।) जृम्भतां जृम्भतामप्रतिह
सरमार्यस्य क्रोधज्योतिः।

स्म्याद्विनाशिततामसगुणा विनाशितमिथ्याज्ञाना वा। अनेन धृतेः फलमुक्त
ज्ञानोद्रेकात् इत्यपि पाठः। उद्रेकः प्रौढिः। अनेन तत्रासङ्ग उक्तः। अ
प्रथमं वनवासः ततः समाधिलाभः ततस्तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानाविनाशः
सत्वनिष्ठता ततः साक्षात्कार इति तत्त्वज्ञानोत्पादकः क्रमोऽपि बोद्धव
यद्वा। अन्यत्र सङ्गत्यागः ततो धृतिः ततः प्रज्ञाप्रौढिः ततोऽविद्यालक्ष
मोग्रन्थिभेदः ततो राजसप्रवृत्त्युच्छेदो मूलोच्छेदात् ततः सात्विकी प्र
तस्याः फलमीश्वरप्रसादः तेन भगवान्समस्ततमःप्रकाशयोः परतरो दृश्
तमेवं तादृशपुरुषोऽपि न पश्यति। किं पुनर्मूढो दुर्योधन इति भावः। नि
कीदृशम्। कमप्यनिर्वचनीयम्। तमसां मिथ्याज्ञानानां ज्योतिषां तत्त्वज्ञाना
परस्तात्परम्। ताभ्यामप्यगम्यमित्यर्थः। अत एव कमपीत्युक्तम्। तं भ
कथमयं मोहान्धो जानातीति। पुनः कीदृशम्। पुराणमनादिसिद्धम्। त
यमनियमादिसिद्धपुरुषधौरेयगम्यमिति ध्वनितम्॥ २३॥ जयंधरनामा कञ्चुकी
अध्यवस्यति करोति। **यत्सत्येति**। अवश्यपालनीयः संकल्पो व्रतम्। स
व्रतम्। [तद्भंगाद्भीरु मनो यस्य] मन्दीकृतम्। मयेति शेषः [मये
युधिष्ठिरेणेत्येव युक्ततरम्]। मनसेति विशेषणद्वारा विशेष्यप्रतिपत्तिरिति
यत्क्रोधज्योतिः शमवता [प्रशस्तशान्तिशालिना कुलस्य शान्तिं स्वास्थ्यं विन
भावाद् इच्छता विस्मर्तुमपीहितमिष्टं शमवशात्क्रोधायावकाशमदत्वेत्यर्थः।]
मेवारणिर्यज्ञकाष्ठभेदस्तत्र संभृतं समुपचितं [जनितं वा]। निर्मन्थ्यदारुणि त्व
द्वयोः इत्यमरः। नृपसुता द्रौपदी (तस्याः केशांश्चाम्बराणि वस्त्राणि च तेषाम
णैरुद्दीपितमिति शेषः। तदिदं [युधिष्ठिरस्येदं] यौधिष्ठिरं युधिष्ठिरसम्बन्धि (
ज्योतिः क्रोधदावानल इति यावत्]कुरव एव वनं तस्मिन्। जृम्भते प्रकाशते॥

---

१. सुता (टी.), २. कुले, ३ सहर्षामर्षम्, ४ संप्रत्यप्रतिहत० इति दशरूपके. ५ आर्यक्रो०.

द्रौपदी—णाह किं दाणीं एसो पलअजलहरत्थणिदमंसलो क्खणे क्खणे समरदुन्दुही ताडीअदि । (क)

भीमसेनः—देवि किमन्यत् । यज्ञः प्रवर्तते ।

द्रौपदी—(सविस्मयम् ।) को एसो जण्णो । (ख)

भीमसेनः—रणयज्ञः । तथाहि ।

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः
सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशोदुन्दुभिः ॥ २५ ॥

सहदेवः—आर्य गच्छामो वयमिदानीं गुरुजनानुज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुम् ।

(क) नाथ किमिदानीमेष प्रलयजलधरस्तनितमांसलः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते ।

(ख) क एष यज्ञः ।

प्रलयजलधरमन्थरस्तनितमांसलोद्घोषभीषणः क्षणे क्षणे इत्यादि । अत्र मन्थरस्तनितं गम्भीरगर्जितं तद्वन्मांसलोऽधिको य उद्घोष उच्चैःशब्दस्तेन भीषणः । इह विद्रवनामा गर्भसंधिः यदाह-शङ्काकलङ्कप्रभवः संभ्रमो विद्रवो मतः । इति । ननु भणामीत्यर्थे । बीजप्ररोह उद्भेदो यत्किंचित्प्रभवात्मकः । इति भरतादुद्भेदरूपमुखसंधिमाह—चत्वार इति । चत्वारो भीमार्जुनसहदेवनकुलाः । [ऋतुमृतौ वा यजन्ति इति ऋत्विजः । ऋत्विग्दधृग् इति क्विबन्तो निपातः । (पा ३. २. ५९) ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युरूपाः ।] कर्मोपदेष्टाचार्यः । [संग्राम एवाध्वरो यज्ञस्तत्र] दीक्षितो दीक्षां प्रापितः । [यद्वा दीक्षा जातास्य तारकादित्वादितच् ।] नरपतिर्युधिष्ठिरः । पत्नी द्रौपदी गृहीतव्रता कृतनियमा । [व्रतमत्र कौरवनिधने केशान्संहरिष्यामीति नियमरूपम् ।] कौरव्याः कुरुकुलजाताः । पशवो यज्ञार्थे घातनीयाः । राजन्योपनिमन्त्रणाय क्षत्रियाह्वानाय । रसति शब्दायते । स्फीतं मनोज्ञं [सुमहानादं च] यथा स्यादेवम् । यशोदुन्दुभिर्यशःप्रधानो वाद्यविशेषः । यद्वा यशोदुन्दुभिः पटहः । स्याद्यशःपटहो ढक्का भेर्यामानकदुन्दुभिः । इत्यमरः ॥ २५ ॥ अनुज्ञात इति पञ्चम्यास्तसिः । [अनुज्ञाताः कृतानुमतयः ।] इह देवि गच्छामः इत्य-

---

१ द्रौपदी—(सविस्मयम् ।) णाह; किं-कहिं. २ चण्डवोसो समरदुन्दुही; चण्डवोसो दालुनो इ. पा. ३. हतो.

भीमसेनः—वत्स एते वयमुद्यता एवार्यस्यानुज्ञामनुष्ठातुं (उत्थाय) देवि[1] गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलक्षयाय ।

द्रौपदी—(बाष्पं धारयन्ती ।) णाह असुरसमराहिमुहस्स हरिणो विअ मङ्गलं तुह्माणं होदु[2] । (क)

उभौ[3]—प्रतिगृहीतं मङ्गलवचनमस्माभिः ।

द्रौपदी[4]—अण्णं च णाह पुणोवि तुह्मेहिं समरादो आअच्छिअ अहं समासासइदव्वा । (ख)

भीमसेनः—ननु[5] पाञ्चालराजतनये किमद्याप्यलीकाश्वासनया[6]।

भूयः परिभवक्षान्तिलज्जाविधुरिताननम्[7] ।
अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि[8] वृकोदरम् ॥ २६ ॥

द्रौपदी—णाह मा क्खु मा क्खु जण्णसेणीपरिहवुद्दीविदकोवाणला अणवेक्खिदसरीरा संचरिस्सध[9] । जदो अप्पमत्तसंचरणिज्जाइं रिउबलाइं सुणीअन्ति । (ग)

(क) नाथ असुरसमराभिमुखस्य हरेरिव मङ्गलं युष्माकं भवतु ।
(ख) अन्यच्च नाथ पुनरपि युष्माभिः समरादागत्याहं समाश्वासयितव्या ।
(ग) नाथ मा खलु मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीपितकोपानला अनपेक्षितशरीराः संचरिष्यथ । यतोऽप्रमत्तसंचरणीयानि रिपुबलानि श्रूयन्ते ।

नेन कारणरूपो मुखसंधिः । यदाह—उद्यमः प्रस्तुतार्थस्य कारणं परिकीर्तितम् ... हरेर्यन्मङ्गलं वृत्तं तद्युष्माकं भवतु । यच्चाम्बा कुन्ती वदति तद्युष्माकं भवतु ... अलीके मिथ्या । भूय इति । भूयःपरिभवः प्रचुरपराभवः । [भूय इ... पदच्छेदो युक्ततरः । परिभवस्य क्षान्त्या या लज्जा तया । क्षान्तीति प... परिभवाया क्षान्तिर्लज्जा च ताभ्याम् । विधुरितं क्लिष्टं विच्छायं वा आ... यस्य तम् । अकृतकौरवनिःपातं पुनः न पश्यसि ।] क्षान्तिः क्षमा । वि... धुरितं व्याप्तम् । वृकोदरं भीमम् । न पश्यासि इति पाठे भविष्य... लट् ॥ २६ ॥ [अनपेक्षितमचिन्तितं शरीरं शरीररक्षणमिति यावद्यैः ... अकृतशरीररक्षणचिन्ता इत्यर्थः । अप्रमत्तैः स्वशरीररक्षणविषये सावधानैः अ... मत्तं यथा तथा वा संचरणीयानि ।] अनपेक्षितशरीरावरणा रणे पुनः संचरत...

१. तत्पाञ्चालि २. जं च अम्बा कुन्दी आसासादि तं तुह्माणं होदु । (यच्चाम्बा कुन्त्याशास्ते तद्युष्माकं भवतु ।) इत्यधिकं क्वचित् । ३ एतद्वचनं क्वचिन्नास्ति ४ चेटी—अण्णं च देवी भणादि । णाह तुह्मेहिं पुणोवि इत्यादि बहुपुस्तकानां पाठः. ५ देवि. ६ ०श्वासनेन; किमिवालीकाश्वासनाभिः. ७. वन्धुरिताननम् इ. पा. ८. द्रक्ष्यसि. ९ परिक्कमिस्सध (परिक्रमिष्यथ) इ. दशरूपके पा.

भीमसेनः—अयि सुक्षत्रिये[1]

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसामांसमस्तिष्कपङ्के
मग्नानां स्यन्दनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।
स्फीतासृक्पानगोष्ठीरसदशिवशिवातूर्यनृत्यत्कबन्धे
सङ्ग्रामैकार्णवान्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः २७

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

(इति प्रथमोऽङ्कः[2] ।

तोऽप्रमत्तसुखसंचाराणि रिपुबलानीति श्रूयते । अत्र खलु निषेधेऽवधारणे वा । चरतेत्यत्र यूयमिति शेषः । अप्रमत्तः सावधानः । प्रमत्त इत्यत्र रदाभ्यां ष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इति सूत्रेण न नत्वम् । न ध्याख्यापृमूर्छिमदाम् इति निषेधात् ॥ अन्योन्येति । आस्फालः संघट्टः । भिन्नो दारितः । [अन्यमन्योन्येन वा य आस्फालस्तेन भिन्ना विघटितदेहा ये द्विपा गजास्तेषां रुधिरं च वसा हृन्मेदश्च मांसं च मस्तिष्कं मस्तकसंभृतस्नेहश्च धिर...स्तिष्कं तदेव पङ्कस्तस्मिन् मग्नानां पतितानां स्यन्दनानामुपरि कृतः पदन्यासा येन सः ।] मस्तिष्कं गोर्दा गोदी इति लोके प्रसिद्धम् । स्यन्दनो रथः । कृतपदन्यासोऽत एव विक्रान्तः पत्तिः पदातिर्यत्र तादृशे । स्फीतासृक् सत्पानगोष्ठीषु रसन्त्यशिवशियामङ्गलशृगालिका सैव तूर्यो मर्दलं तेन न्नृत्यन् कबन्धोऽपमूर्द्धकलेवरो यत्र तादृशे। [संग्राम एवैकोऽर्णवस्तस्यान्तःपयसि] २७ ॥ सर्वे निष्क्रान्ता इति सर्वत्राङ्के कर्तव्यम् । तदुक्तं तत्रैव—पात्रैस्त्रि- चतुरैरङ्कस्तेषामन्ते च निर्गमः । इति ॥

असूत यं रत्नधरो गुणीशस्तत्तद्गुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतौ व्यरंसीदाद्योऽयमङ्को वरटिप्पनेऽत्र ॥

इति प्रथमोऽङ्कः ।

---

१ शृणु सुक्षत्रिये समर्था वयं संक्रामितुम् ; अयि सुक्षत्रिये समर्था वयमस्मिन्रणे परिक्रमितुम् । इ. पा.२ वसासान्द्र. २ भट्टनारायणकृते वेणीसंहारे प्रं. [समाप्तः].

द्वितीयोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—आदिष्टोऽस्मि[1] महाराजदुर्योधनेन—विनयंधर[2] ... गच्छ त्वम् । अन्विष्यतां देवी भानुमती । अपि निवृत्ता अम्बा... पादवन्दनसमयान्न वेति । यतस्तां[4] विलोक्य निहताभिमन्यवो रो... जयद्रथप्रभृतयोऽस्मत्[6]सेनापतयः समरभूमिं गत्वा संभाजयितव्या[7] इ... तन्मया द्रुततरं गन्तव्यम् । अहो प्रभविष्णुता महाराजस्य यन्मम ... साभिभूतस्य मर्यादामात्रमेवावरोधव्यापारः । अथवा किमिति जरामुपाल... भेय यतः सर्वान्तःपुरिकाणां[10]मयमेव व्यावहारिको वेषश्चेष्टा च । तथाहि

नोच्चैः सत्यपि चक्षुषीक्षितमलं[11] श्रुत्वापि नाकर्णितं[12]
शक्तेनाप्यधिकार इत्यधिकृता यष्टिः समालम्बिता[13] ।
सर्वत्र स्खलितेषु दत्तमनसा यातं मया[14] नोद्धतं
सेवा[15]स्वीकृतजीवितस्य जरसा किं नाम यन्मे कृतम् ॥

आदिष्टोऽस्मीति । संभावयितव्याः इत्यनेनान्वयः । अन्विष्यतामनु... धीयताम् । अपिः प्रश्ने संभावनायां वा । अम्बा माताथ जननी इत्यमर... [समयः आचारः नियमो वा । समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥ इति हैमः ।] राधेयः कर्ण... संभावयितव्याः संनिहितीकर्तव्याः । [सभाजयितव्याः सम्मानयितव्याः । ... प्रभविष्णुता प्रभावशालिता । जरसा वार्धकेन । मर्यादामात्रं मर्यादाप... सन्नः । अवरोधव्यापारोऽन्तःपुरकर्म । व्यावहारिको व्यवहारजन्यः । उ... पन्यासे तथाहि इति शब्दप्रयोगः । नोच्चैरिति । चक्षुषि सत्यपि उच्चैरी... नालमहं न समर्थः । [ईक्षितुमिति पाठः प्रक्रमभङ्गादुपेक्ष्यः । चक्षुषि सत्... मया उच्चैः नेक्षितमुद्वीक्षितम् ।] नाकर्णितं मयेत्यन्वयः । शक्तेनापि मया य... समाश्रिता । कीदृशी । अधिकारोऽयं मम कञ्चुकिनो यष्टिसमालम्बनमित्य... कृता योग्या । स्खलितं व्यापारप्रच्यवः । उद्धतं यथा स्यादेव मया न ...

---

१. आज्ञापितोऽस्मि २. यथा विनयंधर. ३. सत्वरम् इति कचिन्नास्ति ४ यतो ... तामवलोक्य. ५. द्रोणराधेय. ६. एतत क्वचिन्नास्ति. ७ संभावयितव्याः (टी.). ८ ... ९. उपालंभे; उपालभामहे. १०. पुरचारिणां...वैहारिको वेषः ११. ईक्षितुमलम्. ... नाकर्णितुम्. १३. समालम्ब्यते. १४. तथा. १५. सेवान्धीकृत.

(परिक्रम्य दृष्ट्वा । आकाशे ।) विहङ्गिके अपि श्वश्रूजनपादवन्दनं कृत्वा प्रतिनिवृत्ता भानुमती । (कर्णे दत्त्वा ।) किं कथयसि---आर्य एषा भानुमती देवी पत्युः समरविजयाशंसया निर्वर्तितगुरुदेवपादवन्दनाद्यप्रभृत्यारब्धनियमा देवगृहे वालोद्याने तिष्ठतीति । तद्भद्रे गच्छ त्वमात्मव्यापाराय यावदहमप्यत्रस्थां देवीं महाराजस्य निवेदयामि । (इति परिक्रम्य ।) साधु पतिव्रते साधु स्त्रीभावेऽपि वर्तमाना वरं भवती न पुनर्महाराजः योऽयमुद्यतेषु बलवत्स्वबलवत्सु वा वासुदेवसहायेषु पाण्डुपुत्रेष्वारिष्वद्याप्यन्तःपुरविहारमनुभवति । (विचिन्त्य ।) इदमपरमयथार्थं स्वामिनश्चेष्टितम् । कुतः ।

आ शस्त्रग्रहणादकुण्ठपरशोस्तस्यापि जेता मुने-
स्तापायास्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मः शरैः शायितः ।
प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्रान्तस्य चैकाकिनो
बालस्यायमरातिलूनधनुषः प्रीतोऽभिमन्योर्वधात् ॥ २ ॥

तोद्धतेन मया भूतमित्यर्थ. । नामानवकृप्तौ । जरसा मम किं नाम कृतम् । अपि तु न किमपि । कीदृशस्य । सेवान्धीकृतजीवितस्य । सेवार्थमन्धीकृतं निष्फलीकृतं जीवितं येन तस्येत्यर्थः । क्वचित् सेवास्वीकृतजीवितस्य इति पाठः । तत्र सेवार्थं स्वीकृतं जीवितं जीवनं येन । तथा च सेवानिमित्तमेव ममान्ध्यादिकं न तु जराकृतमिति भावः ॥ १ ॥ आकाश इति । दूरस्थाभाषणं यत्स्यादशरीरं निवेदनम् । परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशं निगद्यते ॥ इति भरतः । विहङ्गिका पक्षिवधूः । [चिन्त्यमेतत् । तन्नाम्नी दासी इति युक्तोऽर्थः । आरब्धो नियमो व्रतं यया ।] देवगृहप्रधानमुद्यानं वनम् । वरं मनागिष्टा मनागिष्टे वरं यत्तु कश्चिदाह तदव्ययम् । इति विश्वः । विहारः क्रीडा अयथायथमनर्हम् । आ शस्त्रेति । यदसौ भीष्मः पाण्डुसूनुभिः शरैः शायितस्तन्नास्य तापाय तापार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । कीदृशः । शस्त्रग्रहणादारभ्य [अखण्डोऽप्रतिहतप्रसरः परशुर्यस्य तस्य] सफलपरशोः तस्य प्रसिद्धस्य] मुनेः परशुरामस्यापि जेता । यदयमभिमन्योर्वधात्प्रीतः । कीदृशस्य । [प्रौढा ये अनेके धनुर्धरास्ते च तेऽरयश्च तेषां विजयः स्तेन श्रान्तस्य] महारथविजयश्रान्तस्यैकस्य शत्रुच्छिन्नकोदण्डस्य च । एकाकीति । एकादाकि-

---

१. (कर्णे दत्वा आकाशे) इति क्वचित्पाठः २. गुरुपादवन्दना. ३. एतत् क्वचिन्नास्ति. ४. अहमपि महाराजस्य संदेशमावेदयामि इति क्वचित्पाठः ५. स्वभावे. ६ बलवत्स्वथवा किं बलवत्सु वासु० इ. पा. ७ विहारसुखम् ८. अयथार्थचेष्टितं स्वामिनः.

सर्वथा दैवं नः स्वस्ति करिष्यति । तद्यावदत्रस्थां देवीं मह
जस्य निवेदयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्था देवी भानुमती सखी चेटी च ।)

सखी—सहि भाणुमदि कीस दाणीं तुमं सिविणअदंसणमेत्
किदे अहिमाणिणो महाराअदुज्जोहणस्स महिसी भविअ एव्वं वि
लिअधीरभावा अतिमेत्तं संतप्पासि । (क)

चेटी—भट्टिणि सोहणं भणादि सुवअणा । सिविणअन्तो ज
किं ण क्खु प्पलवादि । (ख)

भानुमती—हञ्जे एव्व ण्णेदम् । किंदु एदं सिविणअं अदि
अकुसलदंसणं मे पडिभादि । (ग)

सखी—पिअसहि जइ एव्वं ता कहेहि सिविणअं जेण अह्मे
पडिट्ठावअन्तीओ घम्मप्पसंसाए देवदासंकित्तणेण दुव्वादिपडिग्गं
अ पडिहडिस्सामो । (घ)

(क) सखि भानुमति कस्मादिदानीं त्वं स्वप्नदर्शनमात्रस्य कृतेऽभि
निनो महाराजदुर्योधनस्य महिषी भूत्वैवं विगलितधीरभावातिमात्रं संतप्यसे
(ख) भट्टिनि शोभनं भणति सुवदना । स्वप्नजनो किं न खलु प्रलपा
(ग) हञ्जे एवमेतत् । किंत्वयं स्वप्नोऽतिमात्रमकुशलदर्शनो मे प्रतिभा
(घ) प्रियसखि यद्येवं तत्कथय स्वप्नं येनावामपि प्रतिष्ठापयन्त्यौ ध
प्रशंसया देवतासंकीर्तनेनदूर्वादि परिग्रहेण च परिहरिष्यावः ।

निश्चासहाये इत्याकिनिचप्रत्ययः । २ । दैवं दिष्टं भागधेयम् इत्यमरः । स्व
कल्याणम् । नोऽस्माकम् । विष्कम्भक इति । कुतोऽपि स्वेच्छया
च्छन्नस्तेनोभयोरपि । विष्कम्भकः स विज्ञेयः कथार्थस्यापि सूचकः ॥
भरतः । किमितीदानीं त्वं...भूत्वा विगलितधीरता इ० । अत्र महिषी कृता
कायाम् इत्यमरः । स्वपन्खलु जनो यत्किमपि विप्रलपति । अत्र खलु प्रसिद्ध
विप्रलपति विसंवादि वचो वदति । किं त्वेष मे स्वप्नो...प्रतिभासते
येन मया प्रतिष्ठापयन्त्या प्रशंसया देवतासंकीर्तनेन च परिहरिष्यते ।

१. करिष्यतीति इति क्वचित् पाठः. २. तद्यावदहमत्रस्थां देवीं भानुमतीं. ३. एतदनन्त
भानुमती—एव्वं ण्णेदं । इति क्वचिदधिकः पाठः । ४. किं उण एदं मे-मम उण अकुसलदं
पडिभादि सिविणअं. ५. पडिस्सावअन्तिओ [प्रतिश्रावयन्त्यौ].

चेटी—सोहणं खु भणादि सुवअणा । अकुसलदंसणा सिविणआ देवदाणं पसंसाए कुसलपरिणामा होन्ति त्ति सुणीअदि । (क)

भानुमती—जइ[2] एव्वं ता कहइस्सम् । अवहिदा दाव होदि[3] । (ख)

सखी—अवहिदह्मि । कहेदु पिअसही[4] । (ग)

भानुमती—हला भएण विसुमरिदह्मि ता चिट्ठ जाव सव्वं सुमरिअ कथइस्सम् । (इति चिन्तां नाटयति ।) (घ)

(ततः प्रविशति दुर्योधनः कञ्चुकी च ।)

दुर्योधनः—सूक्तमिदं कस्यापि[6] ।

गुप्त्या[7] साक्षान्महानल्पः स्वयमन्येन वा कृतः ।
करोति महतीं प्रीतिमपकारोऽपकारिषु[8] ॥ ३ ॥

येनाद्य द्रोणकर्णजयद्रथादिभिर्हतमभिमन्युमुपश्रुत्य समुच्छ्वसितमिव[9] नश्चेतसा ।

कञ्चुकी—देव नेदमतिदुष्करमाचार्यशस्त्रप्रभावाणाम्[10] । कर्ण-जयद्रथयोर्वा का नामात्र[11] श्लाघा ।

(क) शोभनं खलु भणति सुवदना । अकुशलदर्शनाः स्वप्ना देवतानां प्रशंसया कुशलपरिणामा भवन्तीति श्रूयते ।

(ख) यद्येवं तत्कथयिष्ये । अवहिता तावद्भव ।

(ग) अवहितास्मि । कथयतु प्रियसखी ।

(घ) हला भयेन विस्मृतास्मि । तत्तिष्ठ यावत्सर्वं स्मृत्वा कथयिष्ये ।

प्रतिष्ठापयन्त्या स्वप्न शुभार्थकं कुर्वत्येत्यर्थः ॥ देवि एवमेतत् । अकुशलदर्शना अपि स्वप्नाः प्रशंसया...सूक्तं शोभनोक्तिः । **गुप्त्येति** । अपकारिणां शत्रूणामपकारो गुप्त्या निभृतं साक्षात्सर्ववेद्यो महान्स्वल्पो वा स्वयं वान्येन वा कृतो महतीं प्रीतिं करोतीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ का नाम अपि तु न कापि । नामानवक्लृप्तौ । लूनशरा-

---

१ देवि एवं ण्णेदं. २ जइ एव्वं ता इत्यत्र हला देण हि इति क्वचित्पाठः. ३ होध. ४ एतदनन्तरं केषुचित्पुस्तकेषु भानुमती—अज्ज किल मे पमदवणे आसीणाए अग्गदो केण वि अदिसइददिव्वरूवेण णउलेण अहिसदं वावादिदम् । उभे (अवधार्यात्मगतम् ।) सन्तं पावं सन्तं पावम् । पडिहदममङ्गलम् । (प्रकाशम् ।) देवि तदो तदो । भानुमती—हला भएण विसुमरिदह्मि । ता चिट्ठ जाव सुव्वं सुमरिअ कहइस्सम् । (इति चिन्तां नाटयति ।) इति पाठो वर्तते; ५. मुहुत्तअं चिट्ठ...सुमरिस्सम् (टी.) ६ कस्यापि. ७ गुप्तः. ८ अपकारिणां (टी.) ९ उच्छ्वासितमिव. १० आचार्यस्य शस्त्रप्रभावात्-अस्त्रप्रभावेण. ११ अत्र.

राजा—विनयंधर किमाह भवान्। एको बहुभिर्बालो लून-शरासनश्च निहत इत्यत्र का श्लाघा कुरुपुङ्गवानाम्। मूढ पश्य।

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥ ४ ॥

कञ्चुकी—(सवैलक्ष्यम्।) देव न ममायं संकल्पः। किं तु भवै-स्पौरुषप्रतीघातोऽस्माभिर्नावलोकितपूर्व इत्यत एवं विज्ञापयामि।

राजा—एवमिदम्।

सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम्।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥ ६ ॥

कञ्चुकी—(कर्णौ पिधाय सभयं।) शान्तं पापम्। प्रतिहतममङ्गलम्।

राजा—विनयंधर किं मयोक्तम्।

कञ्चुकी—सहभृत्यगणं....पाण्डुसुतं सुयोधनः॥ इति पठति। एतद्विपरीतमभिहितं देवेन।

राजा—विनयंधर अद्य खलु भानुमती यथापूर्वं मामनामन्त्र्य वासभवनात्प्रातरेव निष्क्रान्तेति व्याक्षिप्तं मे मनः। तदादेशय तमुद्देशं यत्रस्था भानुमती।

कञ्चुकी—इत इतो देवः।

(उभौ परिक्रामतः।)

कञ्चुकी—(पुरोऽवलोक्य। समन्ततो गन्धमाघ्राय।) देव पश्य पश्य। एतत्तुहिनकणशिशिरसमीरणोद्वेल्लितवृन्तबन्धनच्युतशेफालिकाविरचितकुसु-

---

सनश्छिन्नधनुः। **हत इति**। जरति वृद्धे। गाङ्गेये गङ्गापुत्रे भीष्मे। शिखण्डी क्लीबरूपो योधभेदः। तं पुरस्कृत्याग्रेकृत्य गाङ्गेये हते सतीत्यन्वयः॥ ४॥ संकल्प इच्छा। वो युष्माकम्। **सहभृत्येति**। सहभृत्यगणमित्यादौ सभावो वैकल्पिकः। न चिरादित्यत्राचिरादित्यर्थः। नशब्द एवायं न तु नञ्समासः॥५॥ पठति। न चिरात्पाण्डुसुतं सुयोधनः इत्याकारेण॥६॥ व्याक्षिप्तं चपलम्। इत इतः। गम्यतामिति शेषः। तुहिनं हिमम्। शिशिरं शीतलम्। उद्वेल्लितं चपलीकृतम्।

---

१ एकाकी २ अस्मात्परं तदत्र न खलु कश्चिद्दोषः। इत्यधिकं क्वचित्. ३ विकल्पः; देव नैवेदं कल्पयितुमर्हसि यतः. ४ वः; तव...अनालोचि०, नावलोचितपूर्वः. ५ एवमेवैतत्; एवमेतत्. ६ सबलम्. ७ शान्तं पापम्. ८ आक्षिप्तमिव. ९ चेतः. १० एतु देवः, इत एतु देवः. ११ द्वेल्लितवृन्तबन्धुरशेफालिका (टी.).

मप्रकरमीषदालोहितमुग्धवधूकपोलपाटललोध्रप्रसूनविजितश्यामलतासौभाग्यमुन्मीलितबकुलकुन्दकुसुमसुरभिशीतलं प्रभातकालरमणीयमग्रतस्ते बालोद्यानम् । तदवलोकयतु देवः । तथाहि ।

प्रालेयमिश्रमकरन्दकरालकोशैः
पुष्पैः समं निपतिता रजनीप्रबुद्धैः ।
अर्कांशुभिन्नमुकुलोदरसान्द्रगन्ध-
संसूचितानि कमलान्यलयः पतन्ति ॥ ७ ॥

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) विनयंधर इदमपरमस्मिन्नुपसि रमणीयतरम् । पश्य ।

जृम्भारम्भप्रवितददलोपान्तजालप्रविष्टै-
हस्तैर्भानोर्नृपतय इव स्पृश्यमाना विबुद्धाः ।
स्त्रीभिः सार्धं घनपरिमलस्तोकलक्ष्याङ्गरागा
मुञ्चन्त्येते विकचनलिनीगर्भशय्यां द्विरेफाः ॥ ८ ॥

वृन्तं प्रसवबन्धनम् । बन्धुरं निम्नोन्नतम् । शेफालिका पुष्पभेदः । शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिकापि सा । इत्यमरः । प्रियंगुः फलिनी फली इत्यमरः । श्यामलता सर्तुल इति प्रसिद्धा । [तुहिनकणैः शिशिरो यः समीरणस्तेनोद्वेल्लिता अतएव बन्धनाच्च्युता या शेफालिका तया विरचितः कुसुमप्रकरो यस्मिन् । ईषदालोहितः यो मुग्धवध्वाः कपोलस्तद्वत्पाटलानि यानि लोध्रकुसुमानि तैर्विजितं श्यामलतायाः सौभाग्यं शोभा यस्मिन् । उन्मीलितैर्विकसितैः कुसुमैः सुरभि च तच् शीतलं च ।] प्रालेयेति । प्रालेयं हिमम् । (तेन मिश्रो) यः मकरन्दः पुष्परसः । (तेन करालाः कोशा येषां तैः ।) करालो दन्तुरे तुङ्गे इत्यमरः । कोशो मध्यम् । मुकुलं कलिका । अलयो भ्रमराः । [पुष्पैः समं निपतिता अलयः अर्कस्य भानोः अंशुभिः भिन्ना ये मुकुलोदरास्तेषां सान्द्रगन्धेन संसूचितानि] कमलानि पतन्ति गच्छन्ति । (पततेः गत्यर्थत्वात्सकर्मकत्वम्) ॥ ६ ॥ उषसि प्रभाते । जृम्भेति । जृम्भारम्भो विकाशोपक्रम इत्यर्थः । (जृम्भारम्भेण प्रविततानि यानि दलानि तेषामुपान्ता एव जालानि पक्षे दलानामुपान्ते यानि जालानि गवाक्षास्तैः प्रविष्टैः भानोः किरणैः स्पृश्यमाना नृपतय इव विबुद्धाः । घनपरिमलस्य चन्दनगन्धस्य स्तोकेनांशेन लक्ष्यः यद्वा स्तोकं लक्ष्यः अङ्गरागो येषाम् । पक्षे घनपरिमलश्चासौ स्तोकं लक्ष्यश्चाङ्गरागो येषामिति वा । एते द्विरेफाः विकचनलिनीगर्भ एव शय्या ताम् । पक्षे विकचनलिन्यो गर्भे यस्यास्तादृशीं शय्याम् । स्त्रीभिः सार्धं मुञ्चन्ति ।) दलोपान्तः पत्रसमीपम् ।

---

१. प्राकारम्. २. कपोलपाण्डुफलिनीवि० ; ३. वितत. ४. बहुल. ५. कन्दलसमशीतलपरिमलम्. ६. विबुद्धैः. ७. प्रयान्ति. ८. मवलोकय; मवलोक्यते. ९ भाभिर्भानोः; भानोरस्त्रैः.

कञ्चुकी—देव[1] नन्वेषा भानुमती सुवदनया तरलिकया च पर्युपास्यमाना[2] तिष्ठति । तदुपसर्पतु देवः ।

राजा—(दृष्ट्वा ।) आर्य विनयंधर गच्छ त्वं साङ्ग्रामिकं मे रथमुपकल्पयितुम् । अहमप्येष देवीं दृष्ट्वानुपदमागत एव ।

कञ्चुकी—एष[3] कृतो देवादेशः । (इति निष्क्रान्तः ।)

सखी—पिअसहि अवि सुमरिदं तुए । (क)[4]

भानुमती—सहि सुमरिदम्[5] । अज्ज किल पमदवणे आसीणाए मम अग्गदो केणावि अतिसइददिव्वरूविणा णउलेण अहिसदं वावादिदम् । (ख)

उभे—(अपवार्य । आत्मगतम् ।) सन्तं पावम् । पडिहदं[6] अमङ्गलम् । (प्रकाशम् ।) तदो तदो । (क)

(क) प्रियसखि अपि स्मृतं त्वया ।

(ख) सखि स्मृतम् । अद्य किल प्रमदवन आसीनाया ममाग्रतः केनाप्यतिशयितदिव्यरूपिणा नकुलेनाहिशतं व्यापादितम् ।

(क) शान्तं पापम् । प्रतिहतममङ्गलम् । ततस्ततः ।

तदेव जालमानायो गवाक्षं वा । भातीति भाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्विप् । पुंलिङ्गोऽप्ययम् इत्यमरटीकायां श्रीकरः । यद्वा । भाभिरिति पक्षे पुंलिङ्गोऽप्ययं भाःशब्दः । प्रभायामपि भाःशब्दः सान्तः पुंलिङ्ग एव च । इति शब्दभेदोऽत्रावधेयामिह सहृदयेन । भानोर्भाभिस्तेजोभिः स्पृश्यमाना इति संबन्धः । गन्धमात्रे परिमलो विमर्दोत्थेऽपि दृश्यते । इति धरणिः । स्तोकमल्पम् । द्विरेफो भ्रमरः । नृपतिपक्षेऽपि सर्वं योज्यम् ॥ ८ ॥ साङ्ग्रामिकं युद्धे साधु ॥ ममाग्रत एव दिव्यरूपिणा । अत्र किल निश्चये । दिव्यरूपिणा सुन्दरेण । नकुलो नेउर इति प्रसिद्धो जन्तुः पाण्डवश्च । अहिशतं सर्पशतम् । अथ च शत्रुशतम् ॥ अत्रापवार्य निभृतम् । प्रकाशमिति । यत्तु सर्वजनश्राव्यं प्रकाशं तन्निगद्यते । इति भरतः । ततस्ततः । अतिसंतापोद्विग्नहृदयया विस्मृतं

१. महाराज एषा देवी सुवदनातरलिकाभ्यां सह सुखोपविष्टा तिष्ठति २. सहोपविष्टा. ३. यथाज्ञापयति देवः । ४. सखी—कहेदु पिअसही । अस्मात्परं—भानुमती—अज्ज किल इ. पा. ५. अग्गदो एव दिव्वरूवेण. ६ सन्तं पावम्.

भानुमती—संदावावगहीदहिअआए पुणोवि मए विसुमरिदम् । (ख)

राजा—अहो देवी भानुमती सुवदनातरलिकाभ्यां सह किमपि मन्त्रयमाणा तिष्ठति । भवतु । अनेन लताजालेनान्तरितः शृणोमि तावदासां विश्रब्धालापम् । (तथा स्थितः ।)

सखी—सहि अलं संदावेण । कहेदु पिअसही । (ग)

राजा—किं नु खल्वस्याः संतापकारणम् । अथवानामन्त्र्य मामियमद्य वासभवनान्निष्क्रान्तेति समर्थित एवास्या मया कोपः । अयि भानुमति अविषयः खलु दुर्योधनो भवत्याः कोपस्य ।

किं कण्ठे शिथिलीकृतो भुजलतापाशः प्रमादान्मया
निद्राच्छेदविवर्तनेष्वभिमुखं नाद्यासि संभाविता ।
अन्यस्त्रीजनसंकथालघुरहं स्वप्ने त्वया लक्षितो
दोषं पश्यसि किं प्रिये परिजनोपालम्भयोग्ये मयि ॥९॥

(विचिन्त्य ।) अथवा ।

इयमस्मदुपाश्रयैकचित्ता मनसा प्रेमनिबद्धमत्सरेण ।
नियतं कुपितातिवल्लभत्वात्स्वयमुत्प्रेक्ष्य ममापराधलेशम् ॥१०॥

तथापि शृणुमस्तावत्किं वक्ष्यतीति ।

(ख) संतापावगृहीतहृदयया पुनरपि मयाविस्मृतम् ।

(ग) सखि अलं संतापेन । कथयतु प्रियसखी ।

मया । तत्पुनरपि स्मृत्वा कथयिष्ये । मन्त्रयमाणा मन्त्रं कुर्वती । **किं कण्ठ इति** । निद्रायाश्छेदोऽवसानं तत्र विवर्तनं पार्श्वपरिवर्तनम् । [अद्य गतायां रात्राविस्यर्थः ।] संभाविता संमुखीकृता । [अन्यस्त्रीजनेन सह या] संकथालापः [तया लघुः क्षुद्रवृत्तिः ।] उपालम्भो विसंवादः । (परिजन इवोपालम्भयोग्ये मयि यद्वा परिजनस्योपालंभस्तद्योग्ये । कृतापराधोऽहं परिजनवन्निर्भर्त्स्यो न त्वन्यथा

---

१ अदिसंदावोविग्गहिअआए विसुमरिदं मए । ता पुणोवि सुमरिअ कहइस्सम् । (टी). २ (अवलोक्य) अहो. ३ इति तथा स्थितः; इति तथा कृत्वा स्थितः. ४ उभे; सहि—अइ ! ५ मयि. ६ कोपस्य । पश्य । ७ अभिमुखो.

भानुमती—हला अहं तदो[1] तस्स अदिसइददिव्वरूविणो णउलस्स दंसणेण[2] उच्छुआ जादा। (क)

राजा—(सर्वैलक्ष्यम्[3]।) किं नामातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका जाता। तत्किमनया पापया माद्रीसुतानुरक्तया वयमेवं विप्रलब्धाः। (सोत्प्रेक्षम् इयमस्मद्- इति पठित्वा।) मूढ दुर्योधन कुलटाविप्रलभ्यमानमात्मानं बहुमन्यमानोऽधुना किं वक्ष्यासि[4]। (किं कण्ठ- इत्यादि पठित्वा। दिशोऽवलोक्य।) अहो एतदर्थमेवास्याः प्रातरेव विविक्तस्थानाभिलाषः सखीजनसंकथासु[6] च पक्षपातः। दुर्योधनस्तु मोहादविज्ञातबन्धकीहृदयसारः क्वापि परिभ्रान्तः। आः पापे मत्परिग्रहपांसुले[7]

तद्भीरुत्वं तव मम पुरः साहसानीदृशानि
श्लाघा सास्मद्वपुषि विनयव्युत्क्रमेऽप्येष रागः।
तच्चौदार्यं मयि जडमतौ चापले कोऽपि पन्थाः
ख्याते तस्मिन्वितमसि कुले जन्म कौलीनमेतत्[8] ॥ ११ ॥

(क) हला अहं ततस्तस्यातिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका जाता।

मयि कोपः कार्य इत्यर्थः।) ॥९॥ इयमिति। उपाश्रयः संश्रयः। तद्गतेति यावत्। मम सान्निध्यमेव वाञ्छन्तीत्यर्थः।) मनसा करणभूतेनास्मदुपाश्रयैकचित्तेत्यन्वयः। निबद्धं निरस्तम्। (प्रेम्णा निबद्धो मत्सरोऽन्यस्त्रीविषयको यस्मिन्।) मात्सर्यमपि मत्सरः इत्यमरः। (स्वयमुत्प्रेक्ष्य असन्तमपि तर्कयित्वा) ॥ १० ॥ (कुलटया वेश्ययानया वृथाप्रेमदर्शनेन प्रतार्यमाणम्।) माद्रीसुतो नकुलः॥ (विप्रलब्धाः वञ्चिताः।) विप्रलम्भो विसंवादः इत्यमरः। कुलटा बन्धकीत्वरी इत्यमरः। (विविक्तं विजनम्) विविक्तौ पूतविजनौ इत्यमरः। (पक्षपात आदरः। मोहादयथार्थाज्ञानात्।) बन्धकी वेश्या। सारः स्थैर्यम्। परिग्रहोऽत्र कलत्रम्। तत्र पांशुलासती। तद्भीरुत्वमिति। ईदृशानि परपुरुषगमनरूपाणि। (विनयस्य पातिव्रत्यरूपस्य) व्युत्क्रमोऽतिक्रमः। रागोऽनुरागः। चापले चाञ्चल्ये। तव कोऽपि पन्था: क्लिष्टमपि वर्त्म। (प्रवृत्तिरित्यर्थः।) सर्वत्र तवेत्यन्वयः। कौलीनमपवादः। कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः।

---

१. तदो. २ हिदहिअआ (हृतहृदया) अ (टी.) ३. एतन्नास्ति क्वचित् ४ किं न वक्ष्यसि. ५. एतत् केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति. ६. कथासु. ७ अस्मत्; पांसुले-पांसानि. ८ लोकापवादः

सखी--तदो तदो । (क)

भानुमती—[1]तदो उज्झिअ तं आसणट्ठाणं लदामण्डवं पविट्ठा । तदो सोवि मं अणुसरन्तो एव्व लदामण्डवं पविट्ठो । (ख)

राजा—अहो कुलटोचितम[2]स्याः [3]पापाया [4]अशालीनत्वम् ।

> यस्मिंश्चिरप्रणयनिर्भरबद्धभाव-
> मावेदितो रहसि मत्सुरतोपभोगः ।
> तत्रैव दुश्चरितमद्य निवेदयन्ती
> [6]ह्रीणासि पापहृदये न सखीजनेऽस्मिन् ॥ ११ ॥

उभे—तदो तदो । (ग)

भानुमती—तदो तेण [7]सगव्वं पसारिअकरेण अवहरीअं मे त्थणंसुअम् । (घ)

राजा--(विचिन्त्य) [8]सगर्वं प्रसारितकरेणापहृतं मे स्तनांशुकम् । (सक्रोधम् ।) [9]अलमतः परं श्रुत्वा । भवतु तावत्तस्य परवनितास्कन्दनप्रगल्भस्य माद्रीसुतहतकस्य जीवितमपहरामि । (किंचिद्गत्वा । विचिन्त्य ।) अथवा इयमेव तावत्पापशीला प्रथममनुशासनीया । (इति निवर्तते ।)

(क) ततस्ततः ।

(ख) तत उज्झित्वा तदासनस्थानं लतामण्डपं प्रविष्टा । ततः सोऽपि मामनुसरन्नेव लतामण्डपं प्रविष्टः ।

(ग) ततस्ततः ।

(घ) ततस्तेन सगर्वं प्रसारितकरेणापहृतं मे स्तनांशुकम् ।

इति विश्वः ॥ १० ॥ ततः सोऽपि मामनुरुध्यमानस्तमेव लतामण्डपं प्रविष्टः । अशालीनत्वं निर्लज्जता । **यस्मिन्निति** । प्रणयः प्रेम्णि विश्वासे इति विश्वः । [यस्मिन्सखीजने चिरं प्रणयेन चिरप्रणयेन वा निर्भरं यथा तथा बद्धो भावो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा] इदं क्रियाविशेषणम् । भावोऽभिप्रायः । रहस्येकान्ते । ह्रीणा लज्जावती ॥ ११ ॥ ततस्तेन सप्रगल्भप्रसारितकरेण सर्पगर्भप्रसारितकरेण वापहृतं मे स्तनांशुकम् । अवस्कन्द आस्कन्दः । जीवितं जीवनम् । अत्र

---

१ तदो अहं तुवरिदं आसणट्ठाणं एदं लदामण्डवं पविट्ठा. २ एतस्याः. ३ पापशीलायाः ४ पापशीलत्वम्; दुःशीलत्वम्. ५ बालभावम्. ६ ह्रीतासि. ७ सप्पगब्भं. ८ सप्रगल्भं. ९ अलमिदानीमतःपरमाकर्णनेन.

उभे—तदो तदो (क)

भानुमती—तदो[1] अहं अज्जउत्तस्स पभादमङ्गलतूररवमिस्सेण वारविलासिणीसंगीदसद्देण[2] पडिबोधिदह्मि । (ख)

राजा—(सवितर्कम् ।) किं[4] नु प्रतिबोधितास्मीति स्वप्नदर्शनमनया वर्णितं भवेत् । (विचिन्त्य) भवतु सखीवचनाद्व्यक्तिर्भविष्यति[5] ।

(उभे सविषादमन्योन्यं पश्यतः ।)

सुवदना—जं किं वि[6] अच्चाहिदं तं भाईरहीप्पमुहाणं णईणं सलिलेण अवहारीअदु । भअवदाणं बह्मणाणं वि आसीसाए आहुदिहुदेण पज्जालिदेण भअवदा हुदासणेण अ णस्सदु[7] । (ग)

राजा—अलं विकल्पेन । स्वप्नदर्शनमेवैतदनया वर्णितम् । मया पुनर्मन्दधियाऽन्यथैव संभावितम्[8] ।

दिष्ट्यार्धश्रुतविप्रलम्भजनितक्रोधादहं नो गतो
दिष्ट्या नो परुषं रुषार्धकथने किंचिन्मया व्याहृतम्[9] ।
मां प्रत्याययितुं[10] विमूढहृदयं दिष्ट्या कथान्तं गता
मिथ्यादूषितयानया विरहितं दिष्ट्या न जातं जगत् ॥१२॥

(क) ततस्ततः ।

(ख) ततोहमार्यपुत्रस्य प्रभातमङ्गलतूर्यरवमिश्रेण वारविलासिनीसंगीतशब्देन प्रतिबोधितास्मि ।

(ग) यत्किमप्यत्याहितं तद्भागीरथीप्रमुखाणां नदीनां सलिलेनापह्रियताम् । भगवतां ब्राह्मणानामप्याशिषाहुतिहुतेन प्रज्वालितेन भगवता हुताशनेन च नश्यतु ।

आर्यपुत्रेति संबोध्यः पतिः पत्नीजनेन तु इति भरतः । वारविलासिनी वेश्या । [अत्याहितं महाभीतिदं । अत्याहितं महाभीतिः इत्यमरः ।] ब्राह्मणानां हुताहुतिसुरभिगन्धिना ज्वलनेनापह्रियताम् । अत्र अत्याहितमप्रशस्तम् । दिष्ट्येति । [अर्धश्रुतेन यो विप्रलम्भो वञ्चना तेन जनितः यः क्रोधस्तस्मात् । अहं न गत इति दिष्ट्या भाग्येनेति हर्षहेतुः । दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे इत्यमरः ।] दिष्ट्या हर्षेण । नो निषेधे । अमानोना निषेधवचनाः इति कोषात् । [दिष्ट्या अर्धकथने कथामध्ये मया रुषा क्रोधेन किंचित् परुषं कठिनं नोक्तम् ।

---

१ हला तदो. २ विलासिणीजणसंगीदरवेण (टी०.) ३ एतत्क्वचिन्नास्ति ४ किं नाम, किं नाम खलु. ५ अथवा सखीवचनादेव. ६ जं एत्थ. ७ बह्मणाणं हुदाहुदिसुअन्धिणा ज्जलणेण अवहारीअदु । ८ एतदनन्तरं (सवैलक्ष्यहर्षम् ।) इत्यधिकं क्वचित्. ९ वचनक्रोधात्. १० प्रत्यापयितुम्.

भानुमती—हला कहेहि किं एत्थ[1] सुहसूअअम् । (क)

सखी चेटी च–(अन्योन्यमवलोक्यापवार्य ।) एत्थ णत्थि त्थोअं वि सुहसूअअम् । जई[2] एत्थ अलीअं कहइस्सं ता पिअसहीए अवराहिणी भविस्सम् । सो दाणीं[3] सिणिद्धो जणो जो पुच्छिदो परुसं वि हिदं भणादि । (प्रकाशम् ।) सही सव्वं एव्व एदं असुहणिवेदणम् । ता देवदाणं पणामेन दुव्वादिपाडिग्गहेण[4] अ अन्तरीअदु । णहु दाढिणो णउलस्स वा दंसणं अहिसदवहं अँ[5] सिविणए पसंसन्ति विअक्खणा । (ख)

राजा—अवितथमाह सुवदना । नकुलेन पन्नगशतवधः स्तनांशुकापहरणं[6] च नियतमरिष्टोदर्कं[7] तर्कयामि ।

> पर्यायेण हि दृश्यन्ते स्वप्नाः कामं शुभाशुभाः ।
> शतसंख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव माम् ॥ १३ ॥

(क) हला कथय किमत्र शुभसूचकम् ।

(ख) अत्र नास्ति स्तोकमपि शुभसूचकम् । यद्यत्रालीकं कथयिष्ये तत्प्रियसख्या अपराधिनी भविष्यामि । स इदानीं स्निग्धो जनो यः पृष्टः परुषमपि हितं भणति । सखि सर्वमेवैतदशुभनिवेदनम् । तद्देवतानां प्रणामेन दूर्वादिप्रतिग्रहेण चान्तर्यताम् । न खलु दंष्ट्रिणो नकुलस्य अन्यस्य वा दर्शनमहिशतवधं च स्वप्ने प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।

विमूढं यथार्थग्रहणासमर्थं हृदयं यस्य तं मां] प्रत्याययितुं बोधयितुम् । अन्तं गता समाप्ता ॥ १२ ॥ सखि कथय किमत्र प्रशस्तं किं वाशुभसूचकमिति । तथाप्युपदिशत्यो वयं प्रतिष्ठामहे । ततोऽलीकं मन्त्रयन्त्यः प्रियसख्या अपराधिन्यो भविष्यामः । सर्वमेवैतदत्यद्भुतानिवेदनम् । तथाप्यत्र यत्किमप्यत्याहितं तद्देवतानां प्रणामेन द्विजातिजनप्रतिग्रहेण चान्तरीक्रियताम् । न पुनर्दंष्ट्रिणो नकुलस्य वा दर्शनमहिशतव्यापादनं च स्वप्ने प्रशंसन्ति विचक्षणाः । अत्र परुषं निष्ठुरम् । अन्तरीक्रियतां शाम्यताम् । इहाशीरलंकारः । यदुक्तम् तत्रैव—आशीरिष्टार्थशासनम् इति । विचक्षणाः पण्डिताः । अवितथं सत्यम् । पन्नगः सर्पः । [अरिष्टमशुभमुदर्के उत्तरकाले यस्य ।] उदर्कं उत्तरविशुद्धिः । **पर्यायेणेति** । [स्वप्नाः पर्यायेण शुभाशुभाः दृश्यन्ते । कदाचित् शुभफलोत्पादकाः कदाचिदशुभपरिणामा इत्यर्थः ।] अकामानुमतौ कामम् इत्यमरः ।

---

१ एत्थ पसत्थं किंवा असुहसूअअंत्ति (टी०). २ तदो अलीअं कहन्ती. ३ एव्व. ४ दुजादिजण (टी.). ५ वि. ६ हरणमिति. ७ अनिष्टो०; अरिष्टोदर्कमस्माकं.

(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) आः[1] ममापि नाम दुर्योधनस्यानिमित्तानि हृदयक्षोभमावेदयन्ति[2] । (सावष्टम्भम् ।) अथवा भीरुजनहृदयप्रकम्पनेषु का गणना दुर्योधनस्यैवंविधेषु[3] । गीतश्चायमर्थोऽङ्गिरसा ।

ग्रहाणां चरितं स्वप्नोऽनिमित्तान्युपयाचितम्[4] ।
फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति ॥ १४ ॥

तद्भानुमत्याः स्त्रीस्वभावसुलभामलीकाशङ्कामपनयामि ।

भानु०—हला सुवअणे उदअगिरिसिहरन्तरिदा[6]विमुक्करहवरो विअलिअसंझाराअप्पसण्णदुरालोअमण्डलो जादो भअवं दिवहणाहो । (क)

सखी—सहि रोसाणिदकणअपत्तसारिसेण लदाजालन्तरोपहिदकिरणजालेण पिञ्जरिदोज्जाणभूमिभाओ दुप्पेक्खणिज्जो भअवं सहस्सरस्सी संवुत्तो । ता समओ दे लोहिदचन्दणकुसुमगब्भेण[13] अग्घेण पज्जुवट्ठादुम् । (ख)

(क) हला सुवदने उदयगिरिशिखरान्तरिताविमुक्तरथवरो विगलितसंध्यारागप्रसन्नदुरालोकमण्डलो जातो भगवान्दिवसनाथः ।

(ख) सखि रोषाणितकनकपत्रसदृशेन लताजालान्तरोपहितकिरणजालेन पिञ्जरितोद्यानभूमिभागो प्रेक्षणीयो भगवान्सहस्त्ररश्मिः संवृत्तः । तत्समयस्ते लोहितचन्दनकुसुमगर्भेणार्घेण पर्युपस्थातुम् ।

इयं शतसंख्या पुनर्मां स्पृशतीत्यन्वयः ॥ १३ ॥ आवहन्तीत्यत्र रूढिच्युतकदोषो नास्ति । विशेषगुणेषूद्धतत्वादित्यवधेयम् । [प्रकम्पनेषु कम्पकारिषु । का गणना तुच्छान्येतानीत्यर्थः ।] ग्रहाणामिति । सूर्यादिदशाः स्वप्नोऽनिमित्तमकस्मादौत्पातिकमुत्पातवातादिकमेते काकतालीयमतर्कितोपनतं यथा स्यादेवं फलन्ति । अतस्तेभ्यः प्राज्ञाः पण्डिता न बिभ्यति । न भयं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेभ्य इति भीत्रार्थानां भयहेतुः इति पञ्चमी ॥ १४ ॥ सुवदने पश्य तावदुदयशैल...विगलत्संध्याराग...[विगलितो यः संध्यारागस्तेन प्रसन्नमतएव दुरालोकं मण्डलं यस्य ।]

१ आः कथं. २ आवहान्ति. ३ एवंविधेषु काश्मलेषु इति क्वचित्पाठः ४ अनिमित्तौत्पातिकं तथा; निमित्तान्यौपपातिकाः; अनिमित्तोत्पादकं तथा. ५ अस्मात्परं-पेक्ख दाव इत्य. क्वचित्. ६ सिहरन्तर. ७ दिअलन्त (टी.) विअलन्तसंझाराओ आसण्णदुरालोअमण्डलो. ८ चेटी-भट्टिणि. ९ 'रोसाणिदकण्णकन्तिसास्सिरीएण (रोषान्वितकर्णकान्तिसश्रीकेण); कण्ण(रअण-(रत्न)कान्ति; साणिदकणअरओसारिसेण; रोसरुणिदकणअरओसारिसेण; १० लदाजालन्तरापडिदकिरणनिवहेण. ११ पिसङ्गीकिदो. १२ पूरिदपडिण्णो विअ रिउदुप्पेक्खणिज्जो जादो... सहस्सकिरणो. १३ कुसुमचन्दणगब्भेण.

भानुमती—हञ्जे तरलिए उवणेहि मे अग्घभाअणं जाव भअवदो सहस्सरस्सिणो सवरिअं णिव्वट्टेमि । (क)

चेटी—जं देवी आणवेदि । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) भट्टिणि एदं अग्घभाअणम् । ता णिव्वट्टीअदु भअवदो सहस्सरस्सिणो सवरिआ । (ख)

राजा—अयमेव साधुतरोऽवसरः प्रियाँसमीपमुपगन्तुम् । (इत्युपसर्पति ।)

सखी—(विलो[4]क्यात्मगतम्) कहं महाराओ आअदो । हन्त जादो से णिअमभङ्गो (ग)

भानुमती—(दिनकराभिमुखी भूत्वा ।) भअवं अम्बरमहासरेक्कसहस्सपत्त पुव्वदिसावहूमुहमण्डणकुङ्कुमविसेसअ सअलभुवणेक्करअणप्पदीव जं एत्थ सिविणअदंसणे किं वि अच्चाहिदं तं भअवदो पणामेण सँभादुअस्स अज्जउत्तस्स कुसलपरिणामि होदु । (अर्घ्यं दत्त्वा ।) हञ्जे तरलिके उवणेहि मे कुसुमाइं अवराणं वि देवदाणं सवरिअं णिव्वट्टेमि । (हस्तौ प्रसारयति ।) (घ)

(क) हञ्जे तरलिके उपनय मेऽर्घ्यभाजनं यावद्भगवतः सहस्ररश्मेः सपर्यां निर्वर्तयामि ।

(ख) यद्देव्याज्ञापयति । भट्टिनि इदमर्घ्यभाजनम् । तन्निर्वर्त्यतां भगवतः सहस्ररश्मेः सपर्या ।

(ग) कथं महाराज आगतः । हन्त जातोऽस्या नियमभङ्गः ।

(घ) भगवन् अम्बरमहासरएकसहस्रपत्र पूर्वदिशावधूमुखमण्डनकुङ्कुम-

सखि रोसानितकनकपत्त्रसदृशेन लताजालान्तरवलितकिरणनिवहेन पिञ्जरितोद्यानभूमिभागः पूरितप्रतिज्ञ इव रिपुदुःप्रेक्षणीयो जातो भगवान्सहस्रकिरणः । तत्समयस्ते कुसुमचन्दनगर्भेणार्घेण पर्युपस्थातुम् । अत्र रोसानितं निर्मलीकृतम् । पिञ्जरितः कपिशीकृतः । पर्युपस्थातुं पूजयितुम् । अत्र सपर्या पूजा । देवि एतदर्घभाजनम् । भगवन्नम्बरसरोवरैकसहस्रपत्र पूर्वदिग्वधूमुखमण्डलकुङ्कुमविशेषक सकलभुवनाङ्गनदीपक इह स्वप्नदर्शने यत्किमप्यत्याहितं तद्भगवतः प्रणामेन

---

१ सहस्सकिरणस्स. २ णिवट्टेदु भअवदो सहस्सरस्सिणो सवरिअम् । ३ समीपमुपगन्तुं देव्याः. ४ (स्वगतम्)...समाअदो । हन्त किदो से पिअसहीए णिअमभङ्गो एणा. ५ ०मुखीभूय । . ६ भुवणाङ्गणदीअ. ७ ससदब्भादु.

(राजा संज्ञया परिजनमुत्सार्य पुष्पाणि स्वयमुपनयति । स्पर्शसुखमभिनीय कुसुमानि भूमौ पातयति ।)

भानुमती—(सरोषम् ।) अहो पमादो परिअणस्स । (परिवृत्य दृष्ट्वा । ससंभ्रमम् ।) कधं अज्जउत्तो । (क)

राजा—देवि अनिपुणः परिजनोऽयमेवंविधे सेवावकाशे । तत्प्रभवत्यनुशासने देवी ।

(भानुमती लज्जां नाटयति ।)

राजा—अयि प्रिये

विकिर धवलदीर्घापाङ्गसंसर्पि चक्षुः
परिजनपथवर्तिन्यत्र किं संभ्रमेण ।
स्मितमधुरमुदारं देविमामालपोच्चैः
प्रभवति मम पाण्योरञ्जलिः सेवितुं त्वाम् ॥ १५ ॥

भानुमती—अब्भणुजाणादु मं महाराओ । अत्थि मे कस्सिं वि णिअमे अहिलासो । (ख)

विशेषक सकलभुवनैक रत्नप्रदीप यदत्र स्वप्नदर्शने किमप्यत्याहितं तद्भगवतः प्रणामेन सभ्रातृकस्यार्यपुत्रस्य कुशलपरिणामि भवतु । हञ्जे तरलिके उपनय मे कुसुमानि अपरासामपि देवतानां सपर्यां निर्वर्तयामि ।

(क) अहो प्रमादः परिजनस्य । कथमार्यपुत्रः ।

(ख) अभ्यनुजानातु मां महाराजः । अस्ति मे कस्मिन्नपि नियमेऽभिलाषः ।

कुशलपरिणामं मम सशतभ्रातृकस्यार्यपुत्रस्य भवतु । अत्र सहस्रपत्रं कमलम् । विशेषकास्तिलकः । अङ्गनं चत्वराजिरे इत्यमरः । अत्र णत्वविधायकसूत्राभावान्नकारान्तत्वमेवेत्यवधेयम् । अनिपुणोऽकुशलः ॥ **विकिरेति** । विकिर विक्षिप । अपाङ्गं नेत्रप्रान्तः। तत्र संसर्पि गमनशीलम् । परिजनपथवर्तिनि सेवकमार्गास्थिते मयि । किं संभ्रमेणोद्वेगेन । स्मितमधुरमुदारं मनोहरं च यथा स्यादेवं हे देविमामालप ब्रूहि । मम पाण्योरञ्जलिरुच्चैः प्रभवतु । अयमञ्जलिर्बद्ध इत्यर्थः । अतोऽस्मांस्त्वं स्पृश । स्पर्शमपि मम विधेहीत्यर्थः । पाण्योरञ्जलिरित्यत्रार्थपौनरुक्त्यं न देश्यम् । उक्तपोषालंकारेण तदुद्धारात् ॥ १५ ॥

१ राज्ञः पुष्पाण्युपनयतः स्पर्शाद्धस्तादर्घ्यपात्रं भूमौ पतति; दुर्योधनः पुष्पाण्युपनयति। भानुमत्यास्तत्स्पर्शजातकम्पाया हस्तात्पुष्पाणि पतन्ति । इ. पा. २ परिवृत्य, राजानमवलोक्य ससाध्वसं लज्जां नाटयति । ३ तथा. ४ एतत्किंचिन्नास्ति. ५ 'भीरु'. ६. प्रभवतु(टी.);... त्वं स्पृशास्मान् (टी.). ७ अज्जउत्त अब्भणुण्णादाए तुए अत्थि (टी.).

राजा—श्रुतविस्तार एवास्मि भवत्याः स्वप्नवृत्तान्तं प्रति । तदलमेवं[1] प्रकृतिसुकुमारमात्मानं खेदयितुम् ।

भानुमती—अज्जउत्त अदिमेत्तं मे सङ्का बाहेइ । ता अणुमण्णदु मं अज्जउत्तो । (क)

राजा—(सगर्वम् ।) देवि अलमनया शङ्कया । पश्य ।

> किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनां फलं
> किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखैरेवं यदि क्लाम्यसि ।
> भीरु भ्रातृशतस्य मे[2] भुजवनच्छायां सुखोपास्थिता
> त्वं दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव ॥ १६ ॥

भानुमती—अज्जउत्त ण हु किं वि मे सङ्काक्कालणं तुह्मेसु सण्णिहिदेसु । किं तु अज्जउत्तस्स एव्व[3] मणोरहसंपत्तिं अहिणन्दामि । (ख)

राजा—अयि सुन्दरि एतावन्त एव मनोरथा यदहं दयितया[4] संगतः स्वेच्छया विहरामीति । पश्य ।

> प्रेमाबद्धस्तिमितनयनापीयमानाब्जशोभं
> लज्जायोगादविशदकथं मन्दमन्दस्मितं वा ।

(क) आर्यपुत्र अतिमात्रं मां शङ्का बाधते । तदनुमन्यतां मामार्यपुत्रः ।
(ख) आर्यपुत्र न खलु किमपि मे शङ्काकारणं युष्मासु संनिहितेषु । किंत्वार्यपुत्रस्यैव मनोरथसंपत्तिमभिनन्दामि ।

किं नो व्याप्तेति । अक्षौहिणी संख्याभेदः । [अक्षौहिण्याः प्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तमाः । संख्या गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः (११८७०) । गजानां च परीमाणमेतदेव विनिर्दिशेत् ॥ ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च । दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ इति महाभारते आदिपर्वणि अ० २ श्लो० २३-२६] किं द्रोणेनेत्यादौ फलमित्यनुषज्यते । अङ्गराजः कर्णः । क्लाम्यसि परिश्राम्यसि । हे भीरु [मे भ्रातृशतस्य भुजा एव वनं । लक्षणया तदन्तर्गतो वृक्षसमूहः । तस्य छायां सुखेनोपास्थिता । किंच दुर्योधनेति] ॥१६ ॥ दयिता कान्ता । प्रेमेति । एतादृशं तव वक्त्रेन्दुं पातुं दुर्योधनस्य किं वाञ्छा न । अपि तु वाञ्छैव । कीदृशम् ।

१ अलमेव. २ या...०च्छायासु०. ३ एव्वं; ज्जेव. ४ वनितया संगतः; समागतस्त्वया० वस्थ०-बन्ध.

वक्त्रेन्दुं ते नियममुषितालक्तकाग्राधरं वा
पातुं वाञ्छा परमसुलभं किं नु दुर्योधनस्य ॥ १७ ॥

(नेपथ्ये महान्कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

भानुमती—(सभयं राजानं परिष्वज्य ।) परित्ताअदु परित्ताअदु अज्जउत्तो । (क)

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) प्रिये अलं संभ्रमेण । पश्य

दिक्षु व्यूढाङ्घ्रिपाङ्गस्तृणजटिलचलत्पांशुदण्डोऽन्तरिक्षे
झाङ्कारी शर्करालः पथिषु विटपिनां स्कन्धकाषैः सधूमः ।
प्रासादानां निकुञ्जेष्वभिनवजलदोद्गारगम्भीरधीर-
श्चण्डारम्भः समीरो वहति परिदिशं भीरु किं संभ्रमेण ॥ १८ ॥

सखी—महाराओ पविसदु एदं दारुपव्वअपासादम् । उव्वेअकारी क्खु अअं उत्थिदपरुसरअकलुसीकिदणअणो विअलिअतरुवरसाहापकरो विक्तत्थमन्दुरापरिब्भट्टवलहतुलङ्गमो पज्जाउलीकिदजणपद्धइ भीसणो संमीरणासारो । (ख)

(क) परित्रायतां परित्रायतामार्यपुत्रः ।

(ख) महाराजः प्रविशत्विमं दारुपर्वतप्रासादम् । उद्वेगकारी खल्वयमुत्थित...

प्रेम्णाबद्धं संबद्धमत एव स्तिमितं निश्चलं यन्नयनं तेनापीयमानं यदब्जं तद्बन्धोरुह्यता... यस्य [तेन आपीयमाना तिरस्क्रियमाणा अब्जशोभा कमलसौंदर्यं येन] तदुन्मूलितस... लज्जासंबन्धादस्वच्छकथमत्यल्पहासं च । नियमान्मुषितं परवासीभूतमलक्तकं ...ष्ठरचना... तादृशोऽग्राधरो यत्र । परमतिशयेनासुलभं दुर्लभम् । अन्यतरुणानामिति ...ष्टः । वा... ॥ १७ ॥ न खलु शब्दो निषेधे । दिक्ष्विति । हे भीरु किं संभ्रमेण भयं भीष... एतादृशः समीरो वायुः परिदिशं प्रतिदिशं वहति यतः । कीदृशः । दिक्षु अकः... संबद्धमङ्घ्रिपस्य पादपस्याङ्गं (शाखादि) येन स तथा । अन्तरिक्षे व्योम्नि तृण्यत्र सु... जटिलो व्याप्तश्चलन्पांशुदण्डो दण्डाकारकधूलिर्यस्मात्स तथा । झाङ्कारो अव्यक्त इ... शब्दस्तद्युक्तः । शर्करालः पथिषु शर्करायुक्तः । सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लच्प्रत्ययः स्यादे... विटपिनां वृक्षाणां स्कन्धकषणैर्धूमसहितः । प्रासादानां धवलगृहाणां महत उप... नवजलधरोद्गमगम्भीररवः प्रचण्डोपक्रमः । अङ्घ्रिश्चरणस्तेन पिबति जलादिकमिति जता । ... ङ्घ्रिपः । पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् इत्यमरः । कषणं काषः । भावे घञ् ॥ १८ ॥ महा... घनोरु...

---

१ 'नियत०, क्तकाङ्काधरम्. २ तु; न. ३ सभयं इति क्वचिन्नास्ति ४ व्याक्षिप्त... व्यूढाङ्घ्रिपादः. ५ 'महाराअ आरोहिअदु. ६ उव्वेअकारी. ७ उत्थिदो; उद्धूदपांसु... उन्मूलिद. ९ तुलङ्गमपज्जा. १० समीरणो.

राजा—(सहर्षम् ।) उपकारि खल्विदं वात्याचक्रं सुयोधनस्य । स्य प्रसादादयत्नपरित्यक्तनियमया देव्या संपादितोऽस्मन्मनोरथः । थमिति ।

न्यस्ता न भ्रुकुटिर्न बाष्पसलिलैराच्छादिते लोचने
नीतं नाननमन्यतः सशपथं नाहं स्पृशन्वारितः ।
तन्व्या मग्नपयोधरं भयवशादावद्धमालिङ्गितं
भङ्क्त्वास्या नियमस्य भीषणमरुन्नायं वयस्यो मम ॥ १९ ॥

संपूर्णमनोरथस्य मे कामचारः संप्रति विहारेषु । तदितो दारु- र्वतप्रासादमेव गच्छामः ।

(सर्वे वात्याबाधां रूपयन्तो यत्नतः परिक्रामन्ति ।)

राजा—

रु घनोरु पदानि शनैः शनैरयि विमुञ्च गतिं परिवेपिनीम् ।
तँसि बाहुलतोपनिबन्धनं मम निपीडय गाढमुरःस्थलम् ॥२०॥

षरजःकलुषीकृतनयनो विदलिततरुवरशब्दवित्रस्तमन्दुरापरिभ्रष्टवल्लभतुरङ्गमः कुलीकृतजनपद्धतिर्भीषणः समीरणासारः ।

रुह्यतामेतद्दारुपर्वतप्रासादम् । उद्वेगकारी खलूद्धूतपरुषरजःकलुषीकृतनयन मूलितस्खलिततरुतुरङ्गमपर्याकुलीकृत... । [आसारः समूहः ।] अत्र दारुपर्वतः ष्ठरचनाभेदः पर्वताकारः । यद्वा दारुपर्वत इति क्रीडापर्वतनाम । स्खलित इतस्ततो ष्टः । वाजिशाला तु मन्दुरा इत्यमरः । पद्धतिर्वर्त्म । चक्रं समूहः । **न्यस्तेति** । यं भीषणमरुन्मम वयस्यो मित्रं न । अपि तु मित्रमेव । यतोऽस्या नियमस्य भङ्गा अकः । नियमभङ्गानेवाह—भ्रुकुटिर्न न्यस्ता न कृता न वा नेत्रजलेन नेत्रं छन्नम् । न्यत्र मुखं न कृतम् । सशपथं स्पृशन्नहं न वारितः । यदि मां स्पृशसि तदैव ते पथ इति न कृतमित्यर्थः । तन्व्येति सर्वत्रान्वीयते । मग्नपयोधरं संबद्धस्तनं था स्यादेवं भयवशादालिङ्गितमालिङ्गनमाबद्धं कृतम् । एतानि भयात्तया कृतानीति त उपकारकतेति भावः । यद्वा । अयं भीषणमरुन्न । किं तु मम वयस्य इति जता । मैत्रं च तत्तत्क्रियाभिरुन्नेयम् ॥१९॥ कामचारः स्वेच्छा ॥ **कुर्विति** । घनोरु निबिडोरुप्रदेशे । परिवेपिनीं कम्पवतीम् । हे सुतनु शोभनशरीरे ।

---

१ एतत् क्वचिन्नास्ति. २ भुग्नपयोधरं; लग्नपयोधरं. ३ आलिङ्गितः; आरब्धमालिङ्गितुम्. ४ तु मे. ५ पर्वतमेव. ६ अपि. ७ सुतनु. ८ बाहुलतोपरिबन्धनम्.

(प्रवेशं रूपयित्वा । प्रिये अलब्धावकाशः समीरणः संवृतत्वाद्गर्भगृह
विस्रब्धमुन्मीलय चक्षुरुन्मृष्टरेणुनिकरम् ।

भानुमती—(सहर्षम् ।) दिट्ठिआ इह दाव उप्पादसमी
ण बाधेइ । (क)

सखी—महाराअ आरोहणसंभमणिस्सहं पिअसहीए ऊ
अलम् । ता कीस दाणीं महाराओ आसणवेदीं ण भूसेदि । (

राजा—(देवीमवलोक्य ।) भवति अनल्पमेवापकृतं वात्या
मेण । तथाहि ।

रेणुर्बाधां विधत्ते तनुरपि महतीं नेत्रयोरायतत्वा-
दुत्कम्पोऽल्पोऽपि पीनस्तनभरितमुरः क्षिप्तहारं दुनोति
ऊर्वोर्मन्देऽपि याते पृथुजघनभराद्वेपथुर्वर्धतेऽस्या
वात्या खेदं कृशाङ्ग्याः सुचिरमवयवैर्दत्तहस्ता करोति ॥

(सर्वे उपविशन्ति)

राजा—तत्किमित्यनास्तीर्णं कठिनं शिलातलमध्यास्ते देवी

(क) दिष्टयेह तावदुत्पातसमीरणो न बाधते ।

(ख) आरोहणसंभ्रमनिःसहं प्रियसख्या ऊरुयुगलम् । तत्कस्मादि
महाराज आसनवेदीं न भूषयति ।

(पतसीति पाठे वायुवशात्पतसि। अतः बाहुलतयोः उपनिबन्धनं यथा स्यात्
ममोरःस्थलं गाढं दृढं निपीडय । बाहुलतयोपरिबन्धनं यथा स्याद
॥ २० ॥ स्तिमितत्वं निबिडत्वम् । गर्भगृहं गर्भहर इति प्रसिद्धम् । वि
कृतविश्वासमिति क्रियाविशेषणम् । [उन्मृष्टः अपसारितः रेणुनिकरो य
तश्चक्षुः ।] दिष्टयेह तावदुत्पातमारुतो न बाधते । तत्किंनिमित्तं...न भू
संभ्रमेणादरेण निःसहं निश्चलम् । रेणुरिति । नेत्रयोरायतत्वाद्दैर्घ्यात्त
ल्पोऽपि रेणुर्बाधां पीडां विधत्ते । अल्पोऽप्येष कम्पः [क्षिप्तो हारो यस्मा
उरो वक्षःस्थलं दुनोति पीडयति । भरितमिति तारकादित्वादितच् ;
साधनीयम् । अन्यथा भृतमिति स्यादित्यवधेयम् । ऊर्वोराधारभूतयो
कम्पो मन्देऽप्यल्पेऽपि याते गमने सति वर्धत इत्यन्वयः । अतो हे
मृगाक्ष्याः खेदं करोति । कीदृशः । अवयवैः शरीरावयवैर्नयनादिभिर्दत्त
कृतसाहित्य इत्यर्थः । उभाभ्यामेव पीडा देव्या इति भावः ॥ २१ ॥ अना

१ लब्धान्तरः २ समीरणासारः स्तिमितत्वात् (टी.). ३ समीरणासारो. ४ त
५ मृगाक्ष्याः (टी.) ६ अवयवैरित्थमाविष्करोति.

लोलांशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्तं
त्वद्दृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य ।
अध्यासितुं तव चिरं जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥ २२ ॥

(प्रविश्य पटाक्षेपेण संभ्रान्तः)

कञ्चुकी—देव भग्नं भग्नम् ।

(सर्वे साकूतं[1] पश्यन्ति ।)

राजा—किं नाम[2] ।

कञ्चुकी—देव भग्नं भीमेन

राजा—आः किं प्रलपसि ।

भानुमती—अज्ज किं अणत्थं[3] मन्तेसि[4] । (क)

कञ्चुकी—(सभयम् ।) देव कथयामि सर्वम् ।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।
पतितं किङ्किणीक्वाणबद्धाक्रन्दमिव क्षितौ ॥ २३ ॥

राजा—बलवत्समीरणवेगात्कम्पिते भुवने भग्नः स्यन्दनकेतुः । किमित्युद्धतं प्रलपसि भग्नं भग्नमिति ।

(क) आर्य किमनर्थं मन्त्रयसे ।

त्रादिनानाच्छादितम् । **लोलेति** । हे करभोरु तव जघनस्थलस्याध्यासितुं घनस्थलस्याश्रयणाय ममोरुयुग्मं पर्याप्तमेव शक्तमेव । कीदृशस्य । चपल॰ त्रस्य । मदीयनेत्रमित्रस्य । कीदृशम् । वाताकुलितांशुकान्तम् । त्वदीयदृष्टिह॰ शालिं च । जघनस्थलस्येत्यत्र शेषे षष्ठी इति सूत्रेण षष्ठी । करस्य करभो हः । इत्यमरः ॥ २२ ॥ इह लोलेत्यादिभग्नमित्यन्तेन छलसंधिरुक्ता । इष्टार्थ॰ युक्तं यद्वाक्यं भाषतेऽर्थमभीप्सितम् । वाक्यान्तरेण संयोगाच्छलोऽयमभिधी- ॥ इति भरतः । साकूतं साभिप्रायम् । किं नामेति । नाम प्राकाश्ये । तदिति प्रकाशयेत्यर्थः । आर्य किमनार्यं कथयसि ॥ **भग्नमिति** । भीमेन हता वायुना अथ च भीमसेनेन । मरुता वायुपुत्रेण । मरुतेत्यत्र आत्मा वै यते पुत्रः इत्यभेदोपचाराद्वा तद्धितलोपाद्वा साधुनेत्यवधेयम् । केतनं चिह्नम् । ङ्किणीक्वाणः क्षुद्रघण्टिकाशब्दः [तेन आबद्धः आक्रन्दो येन] ॥ २३ ॥ स्यन्दनो

१ सातङ्कम्; सभयम् २ केन. कञ्चु०-भीमेन. राजा-कस्य. कञ्चु०-भवतः । इ. पा. ३ आनिट्टं (अनिष्टं). ४ अस्मात्परं-राजा-धिक्प्रलापिन् वृद्धापसद कोऽयमद्य ते व्यामोहः । ञ्चुकी—देव न खलु कश्चिद्व्यामोहः । सत्यमेव ब्रवीमि । भग्नं-इ.

कञ्चुकी—देव न किंचित् । किंतु शमनार्थमस्यानिमि
विज्ञापयितव्यो देव इति स्वामिभक्तिर्मां मुखरयति ।

भानुमती—अज्जउत्त पडिहरीअदु एदं अणिमित्तं पसण्णबह्म
आणुघोसेण होमेण अ । (क)

राजा—(सावज्ञम् ।) ननु गच्छ । पुरोहितेसुमित्राय निवे

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—(सोद्वेगमुपसृत्य ।) जअदु जअदु महारा
महाराअ एसा क्खु जामादुणो सिन्धुराअस्स मादा दुस्सला अ
हारभूमीए चिट्ठदि । (ख)

राजा—(किंचिद्विचिन्त्यात्मगतम् ।) किं जयद्रथमाता दु
चेति । कैश्चिदभिमन्युवधामर्षितैः पाण्डुपुत्रैर्न किंचिदत्याहितमा
भवेत् । (प्रकाशम् ।) गच्छ । प्रवेशय शीघ्रम् ।

प्रतीहारी—जं महाराओ आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशति संभ्रान्ता जयद्रथमाता दुःशला च ।)

(उभे सास्रं दुर्योधनस्य पादयोः पततः ।)

माता—परित्ताअदु परित्ताअदु कुरुणाहो । (घ)

(दुःशला रोदिति ।)

राजा—(ससंभ्रममुत्थाप्य ।) अम्ब समाश्वसिहि समाश्व
किमत्याहितम् । अपि कुशलं समराङ्गणेष्वप्रतिरथस्य जयद्र

(क) आर्यपुत्र परिहार्यतामेतदनिमित्तं प्रसन्नब्राह्मणवेदानुघोषेण होमे
(ख) जयतु जयतु महाराजः । महाराज एषा खलु जामातुः सिन्धु
माता दुःशला च प्रतीहारभूमौ तिष्ठति ।
(ग) यन्महाराज आज्ञापयति ।
(घ] परित्रायतां परित्रायतां कुरुनाथः ।

रथस्तस्य केतुश्चिह्नम् । आर्यपुत्र अन्तरीयतामेतःप्रसन्नब्राह्मणवेदघो
महाराज महादेवी खल्वेषा सिन्धुराजमाता । अत्र सिन्धुराजो ज

१ अन्तरीअदु एदं पसण्णवह्मणवेअघोसेण (टी.); पसण्णवह्मणवअणमङ्गलवअणसमु
२ सूतपुरोहिताय. ३ जअदि जअदि महाराओ । महाराअ महादेवी क्खु एसा सिन्धुरा
(टी.) ४ स्वगतम्. ५ कच्चित्. ६ काचित्. ७ देवो. ८ कुमालो. (टी). ९ उ

माता—जाद कुदो कुसलम् । क)

राजा—कथमिव ।

माता-(साशङ्कम् ।) अज्ज क्खु पुत्तवहामरिसुद्दीविदेण गण्डीविणा अणत्थमिदे दिवहणाहे तस्स वहो पडिण्णादो । (ख)

राजा-(सस्मितम् ।) इदं तदश्रुकारणमम्बाया दुःशलायाश्च । पुत्रशोकादुन्मत्तस्य किरीटिनः प्रलापैरेवमवस्था । अहो मुग्धत्वमबलानाम् । अम्ब कृतं विषादेन । वत्से दुःशले अलमश्रुपातेन । कुतश्चायं तस्य धनंजयस्य प्रभावो दुर्योधनबाहुपरिघरक्षितस्य महारथजयद्रथस्य विपत्तिमुत्पादयितुम् ।

माता—जाद जदो अबन्धुवहामरिसुद्दीविदकोवाणला अणपेक्खिदसरीरा वीरा परिक्कमन्ति । (ग)

राजा—(सोपहासम्) एवमेतत् । सर्वजनप्रसिद्धमेवामर्षित्वं पाण्डवानाम् । पश्य ।

हस्ताकृष्टविलोलकेशवसना दुःशासनेनाज्ञया
पाञ्चाली मम राजचक्रपुरतो गौर्गौरिति व्याहृता ।
तस्मिन्नेव स किंनु गाण्डिवधरो नासीत्पृथानन्दनो
यूनः क्षत्रियवंशजस्य कृतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ॥२४॥

(क) जात कुतः कुशलम् ।

(ख) अद्य खलु पुत्रवधामर्षोद्दीपितेन गाण्डीविनानस्तमिते दिवसनाथे तस्य वधः प्रतिज्ञातः ।

(ग) जात यतश्च बन्धुवधामर्षोद्दीपितकोपानला अनपेक्षितशरीरा वीराः परिक्रामन्ति ।

प्रतीहारभूमिर्द्वारम् । अत्याहितमनर्थः । [उन्मत्तस्य जातचित्तविभ्रमस्य । मुग्धत्वं विचारवैक्लव्यम् । दुर्योधनस्य बाहू परिघौ अर्गले इव ताभ्यां रक्षितस्य ।]अमर्षिता क्रोधशालिता । **हस्ताकृष्टेति** । ममाज्ञयेत्यन्वयः । व्याहृतेति णिजगर्भम् । तेन व्याहारितेत्यर्थः । राजवधूनां गौर्गौरित्यभिधानमतिहानिकरमिति समाचारः ।

१ कुदो एत्थ कुसलम्. २ कथमिव इत्यत्र राजा—अम्ब किं जातम् इति क्वचित्पाठः ३ मरिसिदेण (आमर्षितेन) टी. ४ अस्त. ५ उत्तप्तस्य. ६ ०लानां नाम. ७ अस्य. ८ जाद, दे हि पुत्तबन्धु० (टी.). ९ अणवेक्खिदसरीरा; अणवेक्खिदसरीरावरणा. १० प्रसिद्धैवामर्षिता (टी.) ११ राजचक्रमभितः; राजचक्रसमितौ. १२ ततज्यगाण्डिव-कार्मुक-धरः.

माता—असमत्तपडिण्णाभरस्स[1] आप्पवहो से पडिण्णादो । (क)

राजा—यद्येवमलमानन्दस्थानेऽपि ते विषादेन । ननु वक्तव्यमुत्सन्नः सानुजो युधिष्ठिर इति । अन्यच्च मातः का शक्तिरस्ति धनञ्जयस्यान्यस्य वा कुरुशतपरिवारवर्धितमहिम्नः कृपकर्णद्रोणाश्वत्थामादिमहारथ[3]द्विगुणीकृतनिरावरणविक्रमस्य नामापि ग्रहीतुं ते तनयस्य । अयि सुतपराक्रमानभिज्ञे

धर्मात्मजं प्रति यमौ च कथैव नास्ति
मध्ये वृकोदरकिरीटभृतोर्बलेन ।
एकोऽपि विस्फुरितमण्डलचापचक्रं
कः सिन्धुराजमभिषेणयितुं समर्थः ॥ २५ ॥

भानुमती—अज्जउत्त जइवि एव्वं तहवि गुरुकिदपडिण्णाभरो[4] धणंजओ ट्ठाणं क्खु सङ्काए । (ख)

माता—(जादे साहु[5] कालो इदं तुए मन्तिदं । (ग)

राजा—आः ममापि नाम दुर्योधनस्य शङ्कास्थानं पाण्डवाः । पश्य

(क) असमाप्तप्रतिज्ञाभरस्यात्मवधोऽस्य प्रतिज्ञातः ।

(ख) आर्यपुत्र यद्यप्येवं तथापि गुरुकृतप्रतिज्ञाभरो धनञ्जयः स्थानं खलु शङ्कायाः ।

(ग) जाते साधु कालोचितं त्वया मन्त्रितम् ।

तस्मिन्काले तता विस्तृता ज्या पतञ्चिका यत्र तादृशं गाण्डीवं धनुर्यस्य सः । गण्डीवमपि गाण्डीवम् इति शब्दभेदः । पृथानन्दनोऽर्जुनः । [नासीत्किंतु । अपि त्वासीदेव । क्षत्रियवंशोत्पन्नस्य तत्रापि यूनो यौवनशालिनः । न तु वार्धक्यद्रलितोत्साहस्य वीतशक्तेर्वा । तत्रापि कृतिनः कृतहस्तस्य युद्धकलाप्रवीणस्येत्यर्थः । पार्थस्य ।] आस्पदं स्थानम् ॥२४॥ असमाप्तप्रतिज्ञाभारस्यात्मवधस्तेन व्यवसितः । [कुरूणां शतमेव परिवारः तेन वर्धितो महिमा यस्य । महारथैः एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथः ॥ इत्युक्तलक्षणैः ।] परिवारोऽनुचरः । निरावरणमन्तरायशून्यम् । धर्मात्मजमिति । धर्मात्मजो युधिष्ठिरः । यमौ नकुलसहदेवौ प्रतीत्यन्वयः । भीमार्जुनयोर्मध्ये एकोऽपि कः सिन्धुराजमभियोद्धुं समर्थः । अपि तु न कोऽपि ।

१ भारस्स; भरेण; जाद असम्पत्तीए पडिण्णाभारस्स. २ न. ३ ०रथपराक्रम॰ ४ भारो ट्ठाणं-णिदाणं; धणंजओ त्ति णं ट्ठाणं. ५ साहु कालोइदं भणिअं भाणुमदीए (टी.)

कोदण्डज्या[1]किणाङ्कैरगणितरिपुभिः कङ्कटोन्मुक्तदेहैः[2]
श्लिष्टान्योन्यातपत्रैः सितकमलवनभ्रान्तिमुत्पादयद्भिः ।
रेणुग्रस्तार्[3]कभासां प्रचलदसिलतादन्तुराणां बलाना-[4]
माक्रान्ता भ्रातृभिर्मे दिशि दिशि समरे कोटयः संपतन्ति ॥२६॥

अपि[5] च भानुमति विज्ञा[6]तपाण्डवप्रभावे किं त्वमप्येवमाशङ्कसे[7] । पश्य ।

दुःशासनस्य हृदयक्षतजाम्बुपाने
दुर्योधनस्य च यथा गदयोरुभङ्गे ।
तेजस्विनां समरमूर्धनि पाण्डवानां
ज्ञेया जयद्रथवधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥ २७ ॥

कः कोऽत्र भोः । जैत्रं मे रथमुप[8]कल्पय तावत् । यावदहमपि तस्य[9] प्रगल्भपाण्डवस्य जयद्रथपरिरक्षणेनैव मिथ्याप्रतिज्ञावैलक्ष्यसंपादितमशस्त्रपूतं मरणमुपदिशामि ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—देव

उद्घातक्वणितविलोलहेमघण्टः
प्रालम्बद्विगुणितचामरप्रहासः ।

विस्फुरितं मण्डलाकारं चापचक्रं यस्य तम् ॥२५॥ **कोदण्डेति** । कोदण्डो धनुः । [तस्य ज्यायाः किणो घर्षणजन्यं चिह्नं स अङ्को येषाम् ।] कङ्कटेन संनाहेनाभिन्नमुन्मुक्तं देहं येषाम् । तथा चात्मगौरवात्संनाहमकुर्वाणैरित्यर्थः । आतपत्रं छत्रं तैः करणभूतैः श्वेतकमलवनभ्रमं कुर्वद्भिः । [रेणुना ग्रस्ताऽर्कस्य भा यैः । प्रचलन्त्यो या असिलतास्ताभिः] दन्तुराणां निम्नोन्नतानां बलानां कोटयः संख्याभेदाः प्रदेशा वा । संपतन्ति गच्छन्ति । कोटिरग्रे प्रकर्षे च संख्यापार्श्वप्रदेशयोः इति विश्वः । उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् । इत्यमरः ॥ २६ ॥ **दुःशासनेति** । [यथा दुःशासनस्य हृदयरक्तमेवाम्बु जलं तस्य पाने । यथा च...दुर्योधनस्य इ.] रक्तक्षतजशोणितम् इत्यमरः ॥ २७ ॥ जैत्रं जयशालिनम् । अशस्त्रपूतमशस्त्रकृतम् ॥ **उद्घातेति** । उद्घात आघातः । तेन क्वणितं शब्दः । [तेन क्वणिताः शब्दिता विलोलाः प्रचला हेमघंटा यस्य ।] यद्वा स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः इत्यमरः । तेनोद्घात उपक्रम इत्यर्थः । प्रालम्बो लम्बितो हारः । [तेन द्विगुणितः चामरस्य प्रहासः धवलिमा यत्र ।

---

१ व्याततज्यैः २ कङ्कटामुक्तदेहैः; कङ्कटावद्धदेहैः ३ ध्वस्ता. ४ चमूनाम्. ५ अवि भानुमति. ६ अविज्ञात०. ७ आशंससे. ८ उपपादय. ९ तस्य मिथ्याप्रतिज्ञाप्रगल्भस्य पाण्डवस्य वैलक्ष्यं संपादयन्; तस्याप्रगल्भस्य मिथ्याप्रतिज्ञा०.

सज्जोऽयं नियमितवेल्गिताकुलाश्वः
शत्रूणां क्षपितमनोरथो रथस्ते ॥ २८ ॥

राजा—देवि प्रविश त्वमभ्यन्तरमेव । (यावदहमपि तस्य प्रगल्भ पाण्डवस्य इत्यादि पठन्परिक्रामति ।)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

प्रालम्बं द्विगुणितं द्विपार्श्वे द्विधाबद्धं यच्चामरं तस्य प्रहासो यत्र इति केचित् ।] प्रहासः प्रकाशः । नियमितो वेल्लितेन गतिविशेषेणाकुलितोऽश्वो यत्र स तथा ॥ २८ ॥ अत्राङ्के नायिकाचेट्योर्भाषा शौरसेनी । तदुक्तं तत्रैव – नायिकायां च चेट्यां च तथा चैव विदूषके । शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा योज्या तु नाटके । इति । एवमन्यत्रापि ॥

असूत यं रत्नधरो गुणीशो नानागुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतौ गतोऽयमङ्को द्वितीयो वरटिप्पनेऽत्र ॥

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

---

१ वल्गुवल्गिताश्वः.

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विकृतवेषा राक्षसी ।)

राक्षसी—(विकृतं विहस्य । सपरितोषम् ।)

हदमाणुशमंशभालए कुम्भशहश्शवशाहिं शंचिए ।
अणिशं अ पिबामि शोणिअं वलिशशदं शमले हुवीअदु ॥ १ ॥

(नृत्यन्ती सपरितोषम् ।) जइ शिन्धुलाअवहदिअहे विअ दिअहे दिअहे शमलकम्म पडिवज्जइ अज्जुणे तदो पज्जत्तभलिदकोट्ठागाले मंशशोणिएहिं मे गेहे हुवीअदि । (परिक्रम्य दिशोऽवलोक्य ।) अह कहिंणु क्खु लुहिलप्पिए हुवीअदि । ता जाव इमश्श शमले पिअभत्तालं लुहिलप्पिअं अण्णेशामि । (परिक्रम्य ।) होदु । शद्दावइश्शं दाव । अले लुहिलप्पिआ इदो एहि इदो एहि । (क)

(ततः प्रविशति तथाविधो राक्षसः ।)

राक्षसः—(श्रमं नाटयन् ।)

पच्चग्गहदाणं मंशए जइ उण्हे लुहिले अ लब्भइ ।
ता एशे मह पलिश्शमे क्खणमेत्तं एव्व लहु णश्शइ ॥ २ ॥ (ख)

(क) हतमनुषमांसभारके कुम्भसहस्रवसाभिः संचिते ।
अनिशं च पिबामि शोणितं वर्षशतं समरो भवतु ॥

यदि सिन्धुराजवधदिवस इव दिवसे दिवसे समरकर्म प्रतिपद्यतेऽर्जुनस्ततः पर्याप्तभरितकोष्ठागारं मांसशोणितैर्मे गृहं भविष्यति । अथ क नु खलु रुधिरप्रियो भविष्यति । तद्यावदेतस्मिन्समरे प्रियभर्तारं रुधिरप्रियमन्वेषयामि । भवतु । शब्दापयिष्ये तावत् । अरे रुधिरप्रिय रुधिरप्रिय इत एहि इत एहि ।

(ख) प्रत्यग्रहतानां मांसं यद्युष्णं रुधिरं च लभ्येत ।
तदेव मम परिश्रमः क्षणमात्रमेव लघु नश्येत् ॥

[विकृतः बीभत्सः वेषो यस्याः । विकृतं विकटम् । भार एव भारकः हतमानुषाणां मांसस्य भारके ०वसाभिः संचिते सति ।] समरकर्मातिप्रवर्तयत्यर्जुनस्तदा पर्यन्तं भृतकोष्ठागारं मम मांसशोणितैर्गृहं भविष्यति । भवतु । बादयिष्ये । अरे रुधिरप्रिय रुधिरप्रिय एहि तावत् । अत्र भारके संचिते सती-

---

१ शोणिदेहिं; भोअणे; भक्खणे. २ कुम्भशहश्शं वशाहिं शंचिदम् ; इभशहश्शक्शारशशंचिए (इभसहस्रवसारससंचिते). ३ इति नृत्यन्ती. ४ दिअहे दिअहे इति क्वचिन्नास्ति. ५ शमलं. ६ क्खु गदे मे. ७ (भ्रमणं नाटयन् ।).

(राक्षसी पुनर्व्याहरति ।)

राक्षसः—(आकर्ण्य ।) अले के एशे मं शद्दावेदि । (विलोक्य ।) केहं पिआ मे वशागन्धा । (उपसृत्य ।) वशागन्धे कीश मं शद्दावेशि ।

लुहिलाशवपाणमत्तिए लणहिण्डन्तखलन्तगत्तिए ।
शद्दाअशि कीश मं पिए पुलिशशहश्शं हदं शुणीअदि ॥३॥ (क)

राक्षसी—अले लुहिलप्पिआ एदं क्खु मए तुह कालणादो पच्चग्गहदश्श कश्शवि लॉएशिणो प्पहूदवशाशिणेहच्चिक्कणं कोण्हं णवलुहिलं अग्गमंशं अ आणीदम् । ता पिआहि णम् । (ख)

राक्षसः—(सपरितोषम् ।) शाहु वशागन्धे शाहु । शोहणं तुए किदम् । बलिअह्मि पिवाशिए । ता उवणेहि । (ग)

राक्षसी—अले लुहिलप्पिआ एँदिशे हदणलगअतुलङ्गमशो-

(क) अरे कैषा मां शब्दायते । कथं प्रिया मे वसागन्धा । वसागन्धे कस्मान्मां शब्दापयसे ।

रुधिरासवपानमत्ते रणहिण्डनस्खलद्गात्रि ।
शब्दायसे कस्मान्मां प्रिये पुरुषसहस्रं हतं श्रूयते ॥

(ख) अरे रुधिरप्रिय इदं खलु मया तव कारणात्प्रत्यग्रहतस्य कस्यापि राजर्षेः प्रभूतवसास्नेहचिक्कणं कोष्णं नवरुधिरमग्रमांसं चानीतम् । तत्पिबैतत् ।

(ग) साधु वसागन्धे साधु । शोभनं त्वया कृतम् । बलवदस्मि पिपासितः । तदुपनय ।

स्यन्वयः । अन्त समाप्तिम् । कोष्ठागारं कोठाखण्डम् । अरे को मां वादयते । कथं प्रिया मे वसागन्धा । यावदेनामुपसर्पामि । वसागन्धे किंनिमित्तं त्वं मां वादयसे । रुधिरासवपानमत्ते रणभ्रमणस्खलद्गात्रि । वादयसे किमिति सुन्दरि मां पुरुषशतं हतमिति श्रूयते ॥ ३ ॥ प्रभूतवसाशोणितं मस्तिष्कचिक्कणमग्रमांसं चानीतम् । तत्खादय । पिब शोणितासवम् । अत्र प्रत्यग्रं नवम् । प्रभूतमुपचितम् । मस्तिष्कं गोदीति प्रसिद्धम् । अग्रं प्रथमभागमुत्तमं वा । बलितोऽस्मि पिपासितः [पिपासा अस्य संजाता ।] अत्र सुष्ठु मनोहरम् ।

---

१ श्रुत्वा । २ अले कहं वशागन्धा. ३ एतत् केषुचित्पुस्तकेषु न वर्तते. ४ लाएशिणो शलीलाश्चअवप्पहूदं रिउवग्गाहदश्श विलाशिणो प्पहूदवशाशिणेहमत्थिक्कच्चिक्कणं. ५ वशागन्धे शुठ्ठु । ६ पिवाशिए जं कोशिणं कोशिणं लुहिलं आणीदम् (यत्कोष्णं कोष्णं रुधिरमानीतम्) राक्षसः—वसागन्धे शुठ्ठु तुए किदम् । राक्षसी—अले गेण्ह एदं हत्थिकबालम् । पिवाहि शोणिआशवम् । राक्षसः—बलिअह्मि इ०. ७ एादिशे वि णाम.

णिअवशाशमुद्दुश्शंचले शमलङ्गणे पडिब्भमन्ते तुमं पिवाशिएशि त्ति अच्चलिअं अच्चलिअम् । (क)

राक्षसः—अइ शुत्थिदे णं पुत्तशोअशन्तत्तहिअअं शामिणीं हिडिम्बादेवीं पेक्खिदुं गदह्मि । (ख)

राक्षसी—लुहिलप्पिआ अज्जवि शामिणीए हिडिम्बादेवीए घडुक्कअशोए ण उपशमइ । (ग)

राक्षसः—वशागन्धे कुदो शे उवशमे । केवलं अहिमण्णुवहशोअशमाणदुक्खाए शुभद्दादेवीए जण्णशेणीए अ अधं कधं वि शमाश्शाशीअदि । (घ)

राक्षसी—लुहिलप्पिया गेण्ह एदं हत्थिशिलक्कवालशंचिअं अग्गमंशोवदंशम् । पिवाहि णवशोणिआशवम् । (ङ)

राक्षसः—(तथा कृत्वा ।) वशागन्धे अह किअप्पहूदं तुह शंचिअं लुहिलं अग्गमंशं अ । (च)

(क) अरे रुधिरप्रिय ईदृशे हतनरगजतुरङ्गमशोणितवसासमुद्रदुःसंचरे समराङ्गणे परिभ्रमंस्त्वं पिपासितोऽसीत्याश्चर्यमाश्चर्यम् ।

(ख) अयि सुस्थिते ननु पुत्रशोकसंतप्तहृदयां स्वामिनीं हिडिम्बादेवीं प्रेक्षितुं गतोऽस्मि ।

(ग) रुधिरप्रिय अद्यापि स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या घटोत्कचशोको नोपशाम्यति ।

(घ) वसागन्धे कुतोऽस्या उपशमः । केवलमभिमन्युशोकदह्यमानदुःखया सुभद्रादेव्या याज्ञसेन्या च कथं कथमपि समाश्वास्यते ।

(ङ) रुधिरप्रिय गृहाणैतद्धस्तिशिरःकपालसंचितमग्रमांसोपदंशम् । पिब शोणितासवम् ।

(च) वसागन्धे अथ कियत्प्रभूतं त्वया संचितं रुधिरमग्रमांसं च ।

वलितोऽतिशयितः । ननु पुत्रशोकसंतप्तां देवीमन्वेष्टुं गतोऽस्मि । सुस्थिते हे । ननु भणामि । अरे रुधिरप्रिय तत्किमद्याप्यस्याः स्वामिन्या हिडिम्बादेव्याः पुत्रस्य घटोत्कचस्य शोको हृदयान्नोपशाम्यति । वसागन्धे कुतोऽस्या उपशाम्यति । कपाटमग्रमांसं चानीतम् । तत्स्वादय । वसागन्धे अथ किं प्रभूतं त्वया रुधिरं वसा मांसं च संचितम् । अत्र किं कियत् । प्रभूतमुपचितम् । भगदत्तशोणितैः

---

१ राक्षसः—(सक्रोधम् ।) अले वशागन्धे-अइ शुत्थिदे पुत्तघडुक्कअशोअशन्तत्तहिअअं; २ शमलशशइदुं. ३ अइ. ४ किं तु. ५ शुभद्दादेवीए शमं जण्णशेणीए. ६ गेण्ह तुमं. ७ किअ घडप्पहूदे.

राक्षसी—अले लुहिलप्पिआ पूव्वशंचिअं जाणाशि जेव्व तुं[1] णवशंचिअं शिणु दाव[3]। भअदत्तशोणिअ[4]कुम्भे शिन्धुलाअवशाकु[5] दुवे मच्छाहिव[6]भूलिश्शवशोमदत्तवल्हीअप्पमुहाणं[7] णलिन्दा अण्णाणं वि पाकिदपुलिशाणं लुहिल[8]वशामंशश्श घडा अपिण मुहा शहश्शशंक्खा शन्ति मे गेहे। (क)

राक्षसः—(सपरितोषमालिङ्ग्य।) शाहु[9] शुग्घलिणीए शाहु। मिणा दे शुग्घलिणित्तणेण अज्ज[10] उण शामिणीए हिडिम्बादेवीए शं हाणेण प्पणट्ठं मे जम्मदालिद्दम्। (ख)

राक्षसी—लुहिलप्पिआ केलिशे शामिणीए शंविहागए किदे। (ग)

राक्षसः—वशागन्धे अज्ज[11] अहं शबहुमाणं शद्दाविअ आण शामिणीए हिडिम्बादेवीए जह लुहिलप्पिआ अज्जप्पहुदि तुए अ उत्त[12]भीमशेणश्श पिट्ठदोणुपिट्ठं शमले आहिण्डिदव्वं त्ति। ता त अणुमग्गगामिणो हअमाणुशशोणिअणइदंशणप्पणट्ठबुभुक्खापिवाश

(क) अरे रुधिरप्रिय पूर्वसंचितं जानास्येव त्वम्। नवसंचित शृणु तावत् भगदत्तशोणितकुम्भः सिन्धुराजवसाकुम्भौ द्वौ मत्स्याधिपभूरिश्रवःसोमदत्त बाल्हीकप्रमुखाणां नरेन्द्राणामन्येषामपि प्राकृतपुरुषाणां रुधिरवसामांसस्य घ अपिनद्धमुखाः सहस्रसंख्याः सन्ति मे गेहे।

(ख) साधु सुगृहिणि साधु। अनेन ते सुगृहिणीत्वेनाद्य पुनः स्वामिन्या हिडिम्बादेव्याः संविधानेन प्रनष्टं मे जन्मदारिद्र्यम्।

(ग) रुधिरप्रिय कीदृशं स्वामिन्या संविधानं कृतम्।

कुम्भः सिन्धुराजवसाभिः कण्डमन्येषां च द्रुपदसुतमत्स्याधिपभूरिश्रवःसोम दत्तबाल्हीकप्रमुखाणां नरेन्द्राणामन्येषामपि प्राकृतपुरुषाणां रुधिरमांसैर्घटशता संख्यातानि सन्ति मे गृहे। अत्र प्राकृत इतरजनः। अत्र संविभागो नियोगः अज्जुणकेण इति पाठे अद्यतनकेन। एतत्कालीनेनेत्यर्थः। अरे रुधिरप्रिय कीदृ स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या संविभागः कृतः। पुत्र रुधिरप्रिय अद्यप्रभृति त्व

१ तुमं वि. २ पच्चग्गशंचिअं ३ एतत्कचिन्नास्ति. ४ शोणिएहिं; शोणिदेहिं शदकुम्भे. ५ शाहिं. ६ दुवदमच्छ०. ७ भूलिश्शवअङ्गाहिवशोमदत्त-. ८ लुहिलमंशेहि पुलिदाइं घडश अशंख्खाइं; णलिन्दाणं घडशदं अण्णाणं वि पइदपुलिशाणं वशामंशशोणिदेहिं पुल्दिा घड अण्णाइं बहुआइं अशक्खाइं शन्ति मे गेहे. ९ शाहु शाहु शुग्घलिणीए शाहु शाहु. १० अज्ज उण इति कचिन्नास्ति. ११ आणत्ते क्खु हग्गे शामिणीए हिडिम्बादेवीए. १२ अज्ज उत्तश्श भीमशेणश्श.

इह एव्व मे शग्गलोओ हुवीअदि । तुमं वि वीशद्धा भविअ लुहिलवशाहिं कुम्भशहश्शं शंचेहि । (क)

राक्षसी—लुहिलप्पिआ किंणिमित्तं कुमालभीमशेणश्श पिट्ठदोणुपिट्ठं आहिण्डीअदि । (ख)

राक्षसः—वशागन्धे तेण हि शामिणा विओदलेण दुश्शाशणश्श लुहिलं पादुं पडिण्णादम् । तं च अह्मेहिं लक्खशेहिं अणुप्पविशिअ पादव्वंत्ति । (ग)

राक्षसी—(सहर्षम् ।) शाहु शामिणीए शाहु । शुशंविहणे मे भत्ता तुए किदे । (घ)

(नेपथ्ये महान्कलकलः । उभावाकर्णयतः ।)

राक्षसी—(आकर्ण्य । ससंभ्रमम् ।) अले लुहिलप्पिआ किं णु क्खु एशे महन्ते कलअले शुणीअदि । (ङ)

राक्षसः—(दृष्ट्वा ।) वशागन्धे एशे क्खु धिट्ठज्जुण्णेण दोणे केशेशु आकड्ढिअ अशिवत्तेण वावादीअदि । (च)

(क) वसागन्धे आज्ञप्तः खल्वहं स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या यथा रुधिरप्रिय अद्यप्रभृति त्वया आर्यपुत्रभीमसेनस्य पृष्ठतोऽनुपृष्ठ समरे आहिण्डितव्यमिति । तत्तस्यानुमार्गगामिनो हतमानुषशोणितनदीदर्शनप्रनष्टबुभुक्षापिपासस्येहैव मे स्वर्गलोको भविष्यति । त्वमपि विस्रब्धा भूत्वा रुधिरवसाभिः कुम्भसहस्रं संचिनु ।

(ख) रुधिरप्रिय किंनिमित्तं कुमारभीमसेनस्य पृष्ठतोनुपृष्ठमाहिण्ड्यते ।

(ग) वसागन्धे तेन हि स्वामिना वृकोदरेण दुःशासनस्य रुधिरं पातुं प्रतिज्ञातम् । तच्चास्माभी राक्षसैरनुप्रविश्य पातव्यमिति ।

(घ) साधु स्वामिनि साधु । सुसंविधानो मे भर्ता त्वया कृतः ।

(ङ) अरे रुधिरप्रिय किं नु खल्वेष महान्कलकलः श्रूयते ।

(च) वसागन्धे एष खलु धृष्टद्युम्नेन द्रोणः केशेष्वाकृष्यासिपत्रेण व्यापाद्यते ।

नाथभीमसेनस्य पश्चात्समरे आहिण्डितव्यमिति । ततस्तस्य मार्गानुगामिनो हतमानुषशोणितनदीदर्शनेन प्रणष्टा मे बुभुक्षा पिपासा च । त्वमपि विश्वस्ता भूत्वा रुधिरं वसां मांसं च संचेष्यसीतीहैव सुरलोको भविष्यतीति । अत्र बुभुक्षा भोक्तुमिच्छा । विश्वस्ता विश्वासवती । सुसंविभागो मम भर्ता कृतः । अरे रुधिरप्रिय रुधिरप्रिय उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । कुतः खल्वेष महान्कलकलः श्रूयते ।

---

१ एतन्नास्ति क्वचित्. २ वच्छत्थलदो दुश्शाशणश्श. ३ समयम्. ४ समुट्ठीअदि. ५ हला वशागन्धे.

राक्षसी—(सहर्षम् ।) लुहिलप्पिआ एहि । गच्छिअ दोणश्श लुहिलं पिवह्म[2] । (क)

राक्षसः—(सभयम् ।) वशागन्धे बह्मणशोणिअं क्खु एदं गलअं देहन्ते दहन्ते पविशदि । ता किं एदिणा । (ख)

(नेपथ्ये पुनः कलकलः ।)

राक्षसी—लुहिलप्पिआ पुणोवि एशे महन्ते कलअले शुणीअदि । (ग)

राक्षसः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) वशागन्धे एशे क्खु अश्शत्थामे आकड्ढिदाशिवत्ते इदो एव्व आअच्छदि । कदावि दुवदशुदलोशेण अह्मेवि वावादइश्शइ । ता एहि । अतिक्कमह्म[3] । (घ)

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्युत्खातखङ्गः[4] कलकलमाकर्णयन्नश्वत्थामा ।)

अश्वत्थामा—

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक—
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी[5] मुहुः ।

(क) रुधिरप्रिय एहि । गत्वा द्रोणस्य रुधिरं पिबावः ।

(ख) वसागन्धे ब्राह्मणशोणितं खल्वेतद्गलं दहद्दहत्प्रविशाति । तत्किमेतेन ।

(ग) रुधिरप्रिय पुनरप्येष महान्कलकलः श्रूयते ।

(घ) वसागन्धे एष खल्वश्वत्थामाकृष्टासिपत्र इत एवागच्छति । कदाचिद्द्रुपदसुतरोषेणावामपि व्यापादयिष्यति । तदेहि । अतिक्रमावः ।

तदलं ममैतेन । अरे रुधिरप्रिय रुधिरप्रिय उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । पुनरप्येष महान्कलकलः श्रूयते । वसागन्धे एष खल्वश्वत्थामाकृष्टासिपत्र इतः समरभूमिमवतरति कदाचिद्द्रुपदसुतरोषेणास्मान्राक्षसान्प्रेक्ष्य व्यापादयिष्यति । तदेहि । पलायावहे अत्रासिपत्रः खङ्गः । द्रुपदसुतो धृष्टद्युम्नः । एवं करवाव । प्रवेशक इति हीनाभ्यामेव पात्राभ्यामङ्कादौ यत्प्रवर्तते । प्रवेशकः स विज्ञेयः शौरसेन्यादिभाषया । इति भरतः । महाप्रलयेति । [महान् यः प्रलयमारुतः ते

---

१ लुहिलप्पिआ अह्मे वि गच्छिअ दोणश्श लुहिलं पिबह्म. २ एतदनन्तरं (उभौ तथा कुरुतः ।) राक्षसः—(किंचित्पीत्वा ।) वशागन्धे बह्मणशोणिअं क्खु एदं इ पा. ३ शामिणीए हिडिम्बादेवीए आणत्ति कलेह्म. ४ आकृष्टखङ्गः. ५ रुतानुकारी.

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः[1] ॥ ४ ॥

(विचिन्त्य ।) ध्रुवं गाण्डीविना सात्यकिना वृकोदरेण वा यौवनदर्पा[2]-दतिक्रान्तमर्यादेन परिकोपितस्तातः समुल्लङ्घ्य शिष्यप्रियतामात्म[3]-प्रभावसदृशमाचेष्टते । तथाहि ।

यद्दुर्योधनपक्षपातसदृशं युक्तं यदस्त्रग्रहे
रामाल्लब्धसमस्तहेतिगुरुणो वीर्यस्य[4] यत्सांप्रतम् ।
लोके सर्वधनुष्मतामधिपतेर्यच्चानुरूपं रुषः[5]
प्रारब्धं रिपुघस्मरेण नियतं तत्कर्म तातेन मे ॥ ५ ॥

(पृष्ठतो विलोक्य ।) तद[6]लमिदानीं मम रथप्रतीक्षयानया । सशस्त्र-एवास्मि[7] सजलजलधरप्रभाभासुरेण[8] सुप्रग्रह[9]विमलकलधौतत्सरुणामुना खड्गेन । यावत्[10]समरभुवमवतरामि । (परिक्रम्य । वामाक्षिस्पन्दनं सूच-यित्वा ।) आः[11] कथं ममापि नामाश्वत्थाम्नः समरमहोत्सवप्रमोदनिर्भ-रस्य तातविक्रमदर्शनलालसस्यानिमित्तानि समरगमनविघ्नमुत्पादयन्ति ।

क्षुभितौ यौ पुष्करावर्तकौ तयोः प्रचण्डं घनं च यद्गर्जितं तस्य प्रतिरवः प्रतिशब्दस्तस्यानुकरोतीति तत्सदृश इत्यर्थः ।] पुष्करावर्तको मेघविशेषः । घनं निबिडम् । अनुकारी सदृशः । [श्रवणयोः भैरवः] श्रवणभैरवः कर्णकटुः । स्थगितं पिहितम् । द्यावापृथिव्योरन्तरं रोदः । तदेव कन्दरं तस्य वा कन्दरं मध्यम् । रोदश्च रोदसी चैव दिवि भूमौ पृथक्पृथक् । इत्यमरः । [स्थगितं रोदसीकन्दरं येन ।] अभूतपूर्वः न पूर्वं भूत इत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः ॥ ४ ॥ **यद्दुर्योधनेति** । आचेष्टते करोति । यदिति सर्वत्र यच्छब्देनाग्रे वक्ष्यमाणं कर्माभिधीयते । पक्षपातो गौरवम् । [अस्त्रग्रहे अस्त्रे गृहीते यत्कर्तुमुचितम् । रामाल्लब्धाः समस्ता हेतयः समन्त्रकाण्यस्त्राणि ताभिर्गुरु दुर्भरम् ।] रामात्परशुरामात् । हेतिरस्त्रम् । गुरुणोऽधिकस्य । सांप्रतं युक्तम् । धनुष्मतां प्रशस्तधनुर्धराणाम् । अधिपतेस्तस्य रोषस्य यदनुरूपमित्यन्वयः । [रिपूणां] घस्मरो भक्षकः [तेन] । भक्षको घस्मरोऽद्मरः इत्यमरः ॥ ५ ॥ भासुरेण दीप्तेन । भञ्जभासमिदो घुरच् इति घुरच्प्रत्ययः । सुप्रग्रहः सुष्ठु ग्रहणं रश्मिर्वा [यस्य] । हयादिरश्मौ च प्रग्रहः संग्रहेऽपि च इति विश्वः ।

---

१ प्लवः; श्रुतः. २ दर्पातिक्रान्त–. ३ आत्मसदृशभावम्. ४ धैर्यस्य. ५ क्रुधः. ६ तत्कोऽत्र रथमुपनयतु अथवा. ७ चास्मि; चाहम्. ८ भास्वरेण. ९ सुप्रभविमलकलधौतसंपादितत्सरुणा खड्गेन इति पाठः. १० तावत्. ११ अये कथम्.

भवतु गच्छामि[1] । (सावष्टम्भं परिक्रम्याग्रतो विलोक्य । कथमवधीरितक्षा[2]धर्माणामुज्झित[3]सत्पुरुषोचितलज्जावगुण्ठनानां विस्मृतस्वामिसत्कारल[4]चेतसां द्विरदतुरङ्गमचरणचारिणामगणितकुलयशःसदृशपराक्रमव्रता रणभूमेः समन्तादपक्रामतामयं[5] महान्नादो बलानाम् । (निरूप्य[6]। हा[7] धिक्कष्टम् । कथमेते महारथा कर्णादयोऽपि समरात्पराङ्मुख[8] भवन्ति । कथं[9] नु ताताधिष्ठितानामपि बलानामियमवस्था भवेत् भवतु संस्तम्भयामि[10] । भो भोः कौरवसेनासमुद्रवेलापरिपालनमहा महीधरा नरपतयः कृतं कृतममुना[11] समरपरित्यागसाहसेन ।

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
　भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
　किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वे[12] ॥ ६ ॥

अपि च ।

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
　सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम्

(तादृशः विमलं निर्मलं यत्कलधौतं तस्य त्सरुर्यस्याः) कलधौतं सुवर्णम् त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात् इत्यमरः । नाम संभावनायाम् । आनिमित्तानीति कर्तृपदम् । [अवधीरितस्तिरस्कृतः क्षत्रस्यायं क्षात्रो धर्मो युधिस्थैर्येणावस्था तद्रूपो यैः ।) उज्झितं त्यक्तं लज्जैवावगुण्ठनमुपरिवस्त्रं यैस्तेषाम् । (विस्मृत स्वामिसत्कारस्तेन लघु चेतो येषाम् ।) चारीति ताच्छीलिको णिनिः । अप क्रामतां पलायमानानाम् । अपक्रमोऽपयानं स्यात् इत्यमरः । हा हा शोकेऽपि निन्दायाम् इति । (कौरवसेना एव समुद्रस्तस्य वेला मर्यादास्थितिस्तस्या परिपालने महामहीधराः ।) वेला तत्तीरनीरयोः इत्यमरः । महीधरो गिरिः कृतं निष्फलम् । कृतं क्लीबं तु निष्फले इति विश्वः (कृतमलं माकुरुतेत्यर्थः ।) **यदीति** । अपास्य त्यक्त्वा । मृत्योर्मरणाद्यमाद्वा । इतः समरात् । अन्यतोऽन्यत्र । अथ पक्षान्तरे । मुधा विफलम् ॥ ६ ॥ **अस्त्रेति** । अस्त्रमेव ज्वाला तेनावलीढ आक्रान्तः प्रतिबलजलधिस्तस्य मध्य और्वायमाणे वडवान

१ अवगच्छामि २ सकलक्षात्र-. ३ उत्सृष्ट. ४ वयः. ५ ०दपक्रामतामस्मत्सेनाभटानाम् महान्निनादः; रणभूमेः पराक्रामतामयं. ६ पुनरवलोक्य; अन्यतोऽवलोक्य; ७ अहह हा. ८ सङ्ग्रामात्पराङ्मुखीभवन्ति. ९ अस्मात्पूर्वं (साशङ्कम् ।) इत्यधिकं क्वचित्. १० एवं तावत् ११ अमुना इति क्वचिन्नास्ति. १२ कुरुध्वम् ; क्रियेत.

कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां
तातेचापद्वितीये वहति रणधुरां को भयस्यावकाशः ॥७॥

(नेपथ्ये ।)

कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(श्रुत्वा ।) किं ब्रूथ—कुतोऽद्यापि ते तात इति । (सरोषम् ।) आः क्षुद्राः समरभीरवः कथमेवं प्रलपतां वः सहस्रधा न दीर्णमनया जिह्वया ।

दग्धुं विश्वं दहनकिरणैर्नोदिता द्वादशार्का
वाता वाता दिशि दिशि न वा सप्तधा सप्त भिन्नाः ।
छन्नं मेघैर्न गगनतलं पुष्करावर्तकाद्यैः
पापं पापाः कथयत कथं शौर्यराशेः पितुर्मे ॥ ८ ॥

(प्रविश्य संभ्रान्तः संप्रहारः)

सूतः—परित्रायतां परित्रायतां कुमारः । (इति पादयोः पतति ।)

अश्वत्थामा—(विलोक्य ।)अये कथं तातस्य सारथिरश्वसेनः । आर्य ननु त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य [तातस्य] सारथिरसि । किं मत्तः परित्राणमिच्छसि ।

सूतः—(उत्थाय सकरुणम् ।)कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(सावेगम् ।) किं तात एव नास्ति ।

सूतः—अथ किम् ।

अश्वत्थामा—हा तात (इति मोहमुपगतः ।)

सूतः—कुमार समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

इवाचरति सति । संभ्रमेण भयेन । हार्दिक्यो योधविशेषः। शङ्कां भयं मुञ्च ॥७॥ इह श्लोके युक्तिरलंकारः । अर्थावधारणं यत्तु प्रमाणाद्युक्तिरुच्यते। इति भरतः। अन्यदीयप्रौढ्यतिशयरूपा गर्भसंधिरियम् । यदाह—स्वीयान्यदीयभेदेन प्रौढि-वाक्यमुदाहृतिः। वो युष्माकम् । दग्धुमिति । दहनकिरणैराग्निकरैः । न वाता न गतिमन्तः । वाता इति । वा गतिगन्धयोः क्तः । सप्तधा सप्तप्रकारेण भिन्नाः सप्त । तथा चैकोनपञ्चाशत् । पापं मरणरूपम् । हे पापाः पा-

१ रणधुरम्. २ एतत् कचिन्नास्ति. ३ क्षुद्रा भीरवः ४ विदीर्णम् ५ सप्रहारः इति कचिन्नास्ति ६ तातसारथिः. ७ मत्तः शिशुजनात्. ८ सास्रम्. ९ तातो नामास्तमुपगतः. १० हा तात हा तात (इति मोहमुपगम्य पतितः ।).

अश्वत्थामा—(लब्धसंज्ञः[1] सास्रम् ।) हा तात हा सुतवत्सल हा लोकत्रयैकधनुर्धर हा जामदग्न्यास्त्रसर्वस्वप्रतिग्रहप्रणयिन् क्वासि[2] प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

सूतः—कुमार[3] अलमत्यन्तशोकावेगेन । वीरपुरुषोचितां विपत्तिमुपगते पितरि त्वमपि तदनुरूपेणैव वीर्येण शोकसागरमुत्तीर्य सुखी भव ।

अश्वत्थामा—(अश्रूणि विमुच्य[4] ।) आर्य कथय कथय कथं तादृग्भुजवीर्यसागरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः ।

किं भीमाद्[5]गुरुदक्षिणां गुरुगदाद्[6]भीमप्रियः प्राप्तवान्

सूतः—शान्तं पापम् । शान्तं पापम् ।

अश्वत्थामा—

अन्तेवासिदयालुरुज्झितनयेनासादितो[7] जिष्णुना ।

सूतः—कथमेवं भविष्यति ।

अश्वत्थामा—

गोविन्देन सुदर्शनस्य नियतं धारापथं प्रापितः

सूतः—एतदपि नास्ति ।

अश्वत्थामा—

शङ्के नापदमन्यतः खलु गुरोरेभ्यश्चतुर्भ्यादहम् ॥ ९ ॥

सूतः—कुमार

पिष्ठाः ॥ ८ ॥ [जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामस्तस्यास्त्राण्येव सर्वस्वं तस्य प्रतिग्रहे स्वीकारे प्रणयो विद्यते अस्य तत्संबुद्धिः । विपत्तिं मरणम् । तस्य पितुरनुरूपेण सदृशेन ।] प्रतिग्रहो ग्रहणम् ॥ किं भीमादिति । शिष्याद्भीमात् । गुरुगदामेव गुरुदक्षिणाम् । [गुरुगदादिति पाठे गुर्वी भीषणा महती वा गदा यस्य तस्मात्] । भीमः प्रियो मित्रं यस्य स तातः । अन्तेवासी शिष्यः । तद्विषये दयालुर्दयायुक्तः । [उज्झितस्त्यक्तः नयो नीतिमार्गो गुरौ भक्तिरेवोचिता न तु नृशंसत्वमित्येतद्रूपः येन ।] जिष्णुनार्जुनेन । आसादितः मारित इत्यर्थः । नियतं निश्चितम् । सुदर्शनो हरिचक्रम् । चक्रं सुदर्शनः इत्यमरः ।

---

१ (लब्धसंज्ञ उत्थाय । सास्रम् ।) २ क्वासीत्यादि क्वचिन्नास्ति. ३ आयुष्मन् ४ प्रमृज्य; ५ शिष्यात् ६ गुरुगदां (टी). ७ दयेन. ८ निशितं.

एतेऽपि तस्य कुपितस्य महास्त्रपाणेः
किं धूर्जटेरिव तुलामुपयान्ति संख्ये ।
शोकोपरुद्धहृदयेन यदा तु शस्त्रं
त्यक्तं [1]तदास्य विहितं रिपुणातिघोरम् ॥ १० ॥

अश्वत्थामा—किं पुनः कारणं शोकस्यास्त्रपरित्यागस्य वा ।

सूतः—ननु कुमार एव कारणम् ।

अश्वत्थामा—कथमहमेव [2]नाम ।

सूतः—श्रूयताम् । (अश्रूणि विमुच्य ।)

अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा
स्वैरं [3]शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ।
तच्छ्रुत्वासौ दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः
शस्त्राण्याजौ नयनसलिलं [4]चापि तुल्यं मुमोच ॥ ११ ॥

अश्वत्थामा—हा तात हा सुतवत्सल हा वृथामदर्थपरित्यक्तजीवित हा शौर्यराशे हा शिष्यप्रिय हा युधिष्ठिरपक्षपातिन् । (इति रोदिति ।)

सूतः—कुमार अलमत्यन्तपरिदेवनकार्पण्येन ।

अश्वत्थामा—

श्रुत्वा वधं मम मृषा सुतवत्स[5]लेन
तात त्वया सह शरीरसवो विमुक्ताः ।

अन्यतोऽन्यस्मात् । खलु निश्चये ॥ ९ ॥ **एतेऽपीति** । एते भीमार्जुनकृष्णाः । संख्ये सङ्ग्रामे धूर्जटेर्हरस्य । हृदयेनेत्याचार्यविशेषणं । [शोकेनोपरुद्धं व्याप्तमिति यावद् हृदयं यस्य ।] अस्याचार्यस्य । अतिघोरं विनाशः । अस्त्रं काण्डादि शस्त्रं खड्गादि । इत्यनयोर्विशेषः । असु क्षेपणे । शसु हिंसायाम् । औणादिकः ष्ट्रन् प्रत्ययः ॥ १० ॥ **अश्वत्थामेति** । पृथासूनुना युधिष्ठिरेण । स्वैरमल्पं [अस्पष्टमित्यर्थः ।] शेषे । वचनस्येति शेषः । किल निश्चये । व्याहृतमुक्तम् । असावाचार्यः । दयितः प्रियस्तनयः पुत्रो यस्य स तथा । प्रत्ययात्प्रतीतेः । आजौ सङ्ग्रामे । शस्त्राणि मुमोचापि तुल्यं धनुःसमकालं नयनसलीलं च मुमोचेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ इहाभूताहरणरूपः गर्भसंधिः । यदाह—उक्तं युक्तं तु यद्वाक्यमभूताहरणं तु तत् । इति । अश्वत्थामा गजनाम । [युधिष्ठिरे पक्षपातो विद्यते अस्य । कार्पण्येन वैक्लव्येन प्राकृतजनवच्छोकवशो मा भूरित्यर्थः ।] **श्रुत्वेति** । [मृषा मिथ्या मम वधं श्रुत्वा ।] असवः प्राणाः ॥ १२ ॥

---

१ तदैव. २ नाम इति क्वचिन्नास्ति. ३ शेते. ४ चेति. ५ वत्सलेन.

जीवाम्यहं पुनरयं भवता वियुक्तः
क्रूरेऽपि तन्मयि मुधा तव पक्षपातः ॥ १२ ॥

(इति मोहमुपगतः ।)

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु कुमारः ।

(ततः प्रविशति कृपः ।)

कृपः—(सोद्वेगं निःश्वस्य ।)

धिक्सानुजं कुरुपतिं धिगजातशत्रुं
धिग्भूपतीन्विफलशस्त्रभृतो धिगस्मान् ।
केशग्रहः खलु तदा द्रुपदात्मजाया
द्रोणस्य चाद्य लिखितैरिव वीक्षितो यैः ॥१३॥

तत्कथं नु खलु वत्सं द्रक्ष्याम्यश्वत्थामानम् । अथवा हिमवत्सार गुरुचेतासि ज्ञातलोकस्थितौ तस्मिन्न खलु शोकावेगमहमाशङ्के । किं तु पितुः परिभवमसदृशमुपश्रुत्य न जाने किं व्यवस्यतीति । अथवा

एकस्य तावत्पाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।
केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन्नूनं निःशेषिताः प्रजाः ॥ १४ ॥

(विलोक्य) तदयं वत्सस्तिष्ठति । यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य । ससंभ्रमम् ।) वत्स समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

अश्वत्थामा—(संज्ञां लब्ध्वा । सास्रम् ।) हा तात हा सकलभुवनैकगुरो । (आकाशे ।) युधिष्ठिर युधिष्ठिर

आजन्मनो न वितथं भवता किलोक्तं
न द्वेक्षि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः ।

ततः प्रविशति कृप इति। अत्र सूचनाव्यतिरेकेणैव प्रवेश इति प्रवेशे सूचना व्यभिचरतीत्यवधेयम् ॥ **धिक्सानुजमिति** । सानुजमिति धिग्योगे द्वितीया । अजातशत्रुं युधिष्ठिरम् । [विफलानि शस्त्राणि बिभ्रतीति तान् ।] खलु प्रसिद्धौ निश्चये वा । द्रौपद्याः केशग्रहस्तदाद्य द्रोणस्य च यैः [लिखितैश्चित्रगतैरिव] वीक्षित इत्यन्वयः ॥१३॥ [हिमवतः सारं] हिमवत्सारं हिमालयबलम् । [तद्वद् गुरु स्थिरं चेतो यस्य ।] स्थितिः स्थैर्यम् । [मर्यादा व्यवस्था वा ।] तस्मिन्नश्वत्थामनि । व्यवस्यति करोति । **एकस्येति** । एकस्य [द्रौपद्याः] केशग्रहस्य । तावच्छब्द उपक्रमे । निःशेषिता विनष्टाः ॥ १४ ॥ इहाक्षिप्तरूपा गर्भसंधिः । यदाह—बीजस्योच्छेदनं यत्तु तदाक्षिप्तमुदाहृतम् । **आजन्मन इति** । आजन्मनो जननादारभ्य ।

---

१ पुनरहो भवता विनापि. २ मूर्च्छति; मूर्च्छितः पतति । ३ सोद्वेगः कृपः. ४ एतन्नास्ति क्वचित्. ५ वत्समय. ६ एकस्यैव विपाकोऽयम्. ७ (विभाव्य). ८ लब्धसंज्ञः.

तातं गुरुं द्विजवरं मम भाग्यदोषा-
त्सर्वं तदेकपद एव कथं निरस्तम् ॥ १५ ॥

सूतः—कुमार एष ते मातुलः शारद्वतः पार्श्वे तिष्ठति ।

अश्वत्थामा—(पार्श्वे विलोक्य । सबाष्पम् ।) मातुल मातुल

गतो येनाद्य त्वं सह रणभुवं सैन्यपतिना
य एकः शूराणां गुरुसमरकण्डूनिकषणः ।
परीहासाश्चित्राः सततमभवन्येन भवतः
स्वसुः श्लाघ्यो भर्ता क्व नु खलु स ते मातुल गतः ॥१६॥

कृपः—परिगतपरिगन्तव्य एव भवान् । तदलमत्यन्तशोकावेगेन ।

अश्वत्थामा—मातुल परित्यक्तमेव मया परिदेवनम् । एषोऽहं सुतवत्सलं तातमेवानुगच्छामि ।

कृपः—वत्स अनुपपन्नं भवद्विधानामिदम् ।

सूतः—कुमार अलमतिसाहसेन ।

अश्वत्थामा—आर्य शारद्वत

मद्वियोगभयात्तातः परलोकमितो गतः ।
करोमि विरहं तस्य वत्सलस्य कथं पितुः ॥ १७ ॥

कृपः—वत्स यावदयं संसारस्तावत्प्रसिद्धैवेयं लोकयात्रा यत्पुत्रैः पितरो लोकद्वयेऽप्यनुवर्तनीया इति । पश्य ।

वितथमसत्यम् । किल प्रसिद्धौ । यस्त्वं जनं न द्वेक्षि द्वेषवन्तं करोषि ॥ १५ ॥ शारद्वतः कृपः ॥ गत इति । [गुर्वी या युद्धस्य कण्डूः भुजयोः कण्डूतिस्तस्याः निकषणः] कण्डूनिकषणः कण्डूनिवारणः । [परिहासा नर्मभाषणानि ।] हे मातुल ते स्वसुर्भगिन्या भर्ता । खलु प्रश्ने । क्व कुत्र ॥ १६ ॥ परिगतं ज्ञातं परिगन्तव्यं ज्ञापनीयं येन स तथा । परिदेवितं विलापः । मदिति । अविरहं समाजं [सांनिध्यमित्यर्थः ।] ॥ १७ ॥ लोकद्वये इहलोके परलोके च (अनुवर्तनीया आनुकूल्येनानुसर्तव्याः । इहलोकस्थिते पितरि सदृशाचरणेन पर-

---

१ आयुष्मन्ननु. २ येनासि. ३ परिगतः परिगन्तव्य एवात्रभवान्. ४ परिदेवितम्. ५ अनुपपन्नमीदृशं-ईदृशं व्यवसितं भवद्विधानाम्. ६ आर्य किमुच्यते. ८ करोम्यविरहं...सदा पितुः (टी.).

निवापाञ्जलिदानेन केतनैः श्राद्धकर्मभिः ।
तस्योपकारे शक्तस्त्वं किं जीवन्किमुतान्यथा ॥ १८ ॥

सूतः--आयुष्मन् यथैव मातुलस्ते शारद्वतः कथयति तत्तथा ।

अश्वत्थामा--आर्य सत्यमेवेदम् । किं त्वतिदुर्वहत्वाच्छोकभारस्य न शक्नोमि तातविरहितः क्षणमपि प्राणान्धारयितुम् । तद्गच्छामि तमेवोद्देशं यत्र तथाविधमपि पितरं द्रक्ष्यामि । (उत्तिष्ठन्खड्गमालोक्य । विचिन्त्य ।) कृतमद्यापि शस्त्रग्रहणविडम्बनया । भगवन् शस्त्र

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भया-
द्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥ १९ ॥

(इति परित्यक्तुमिच्छति ।)

नेपथ्ये

भो भो राजानः कथमिह भवन्तः सर्वे गुरोर्भारद्वाजस्य परिभवममुना नृशंसेन प्रयुक्तमुपेक्षन्ते ।

लोकगते श्राद्धादिकर्मणेत्यर्थः।) **निवापेति** । निवापः पितृदानं स्यात् इत्यमरः । निवापाञ्जलिर्जलाञ्जलिः । केतनैर्गृहैः (केतनैः पितृकृत्यैरित्यर्थः साधीयान् । अथ केतनं कृत्ये इत्यमरः ।) उताऽन्यथाऽजीवन्वा किम् । अपि तु जीवता जलादिदानमेव क्रियत इति भावः ॥ १८ ॥ तथाविधं मृतम् । **गृहीतमिति** । येनाचार्येण । (परिभवो विमानना । नोचितमपि गृहीतं। यतः- शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रावरुध्यते । इति स्मरणात् ।) यस्याचार्यस्य । तव विषयः कश्चिन्नाभूदेवं न खलु । सर्व एव विषयोऽभूदित्यर्थः । विमोक्ष्ये त्यक्ष्यामि । अतो भवते स्वस्त्यस्तु । स्वस्तियोगे नमःस्वस्ति- इत्यादिना चतुर्थी ॥ १९ ॥ उत्सृजति त्यजति । भारद्वाजस्य द्रोणस्य । नृशंसेन पापवता ।

---

१ वितानैः. २ यदाह-यथाह शारद्वतः।; यथा ते मातुलः कथयति तथैवैतत् । इति पाठान्तराणि. ३ तादृशमपि. ४ अलमद्यापि. ५ विजया; एतदनन्तरं (सास्त्रमञ्जलिं बद्ध्वा ।) इत्य० क्वचित्. ६ आसीत्. ७ इत्युत्सृजति. ८ गुरोः परिभवममुना नृशंसेन प्रयुक्तमत्रभवतो भारद्वाजस्योपेक्षन्ते; भवन्तस्त्वत्रभवतः क्षत्रियगुरोर्भारद्वाजस्यासदृशं परिभवममुना इ०

अश्वत्थामा—(आकर्ण्य । शनैः शस्त्रं स्पृशन् ।) किं गुरोर्भारद्वाजस्य परिभवः ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

आचार्यस्य त्रिभुवनगुरोर्न्यस्तशस्त्रस्य शोकाद्-
द्रोणस्याजौ नयनसलिलक्षालितार्द्राननस्य ।
मौलौ पाणिं पलितधवले न्यस्य कृत्वा नृशंसं
धृष्टद्युम्नः स्वशिबिरमयं याति सर्वे सहध्वम् ॥२०॥

(सक्रोधं सकम्पं च कृपसूतौ दृष्ट्वा ।) किं नामेदम् ।

प्रत्यक्षमात्तधनुषां मनुजेश्वराणां
प्रायोपवेशसदृशं व्रतमास्थितस्य ।
तातस्य मे पलितमौलिनिरस्तकाशे
व्यापारितं शिरसि शस्त्रमशस्त्रपाणेः ॥ २१ ॥

कृपः—वत्स एवं किल जनः कथयति ।

अश्वत्थामा—किं तातस्य दुरात्मना परिमृष्टमभूच्छिरः ।

सूतः—(सभयम् ।) कुमार आसीदयं तस्य तेजोराशेर्दैवस्य ...वः परिभवावतारः ।

अश्वत्थामा—हा तात हा पुत्रप्रिय मम मन्दभागधेयस्य कृते ...शस्त्रपरित्यागात्तथाविधेन क्षुद्रेणात्मा परिभावितः । अथवा

परित्यक्ते देहे रणशिरसि शोकान्धमनसा
शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत् ।

...शंसो घातुकः क्रूरः पापः इत्यमरः । **आचार्यस्येति** । शोकान् न्यस्तं त्यक्तं शस्त्रं येन नयनसलिलैरश्रुभिः क्षालितमार्द्रं चाननं यस्य ।) पलितं जरसा शौक्ल्यम् ...त्यमरः । नृशंसं विनाशम् । विनाशेऽपि नृशंसः स्यात् इति हारावली ॥ २० ॥ ...**त्यक्षमिति**। आत्तं गृहीतं । नृपाणां प्रत्यक्षं समक्षम् । प्रायोपवेश उपवासार्थ-...पवेशनम्। तत्सदृशं च यथा स्यादेवम् । तत्रापि निष्क्रियेणोपविश्यते । इहापि ...थेति भावः। पलितो जराशुक्लो यो मौलिर्धम्मिल्लस्तेन निरस्तो जितः काशः काश-...सुमं येन तत्र। मौलिः किरीटे धम्मिल्ले इति विश्वः।[पाठान्तरे पलितः मौलिर्यस्य ...त्पलितमौलि च निमीलिते अक्षिणी यस्य तन्निमीलिताक्षं च तस्मिन्] ॥ २१ ॥ ...मृष्टं स्पर्शेन दूषितम् ।] **परित्यक्त इति**। मनसा त्वयेति शेषः। श्वा कुक्कुरः ।

---

१ (आकर्ण्य । सक्रोधं शनैः खड्गं स्पृशन् ।). २ किं किं; किं नु. ३ तार्थां ४ शम. ...निमीलिताक्षे. ६. मन्दभाग्यस्य. ७. (विचिन्त्य ।) अथ वा इति कश्चित्पाठः । ८ शोकार्त.

स्फुरद्दिव्यास्त्रौघद्रविणमदमत्तस्य च रिपो-
र्ममैवायं पादः शिरसि निहितस्तस्य न करः ॥२२

आः दुरात्मन्पाञ्चालापसद

तातं शस्त्रग्रहणविमुखं निश्चयेनोपलभ्य
त्यक्त्वा शङ्कां खलु विदधतः पाणिमस्योत्तमाङ्गे।
अश्वत्थामा करधृतधनुः पाण्डुपाञ्चालसेना-
तूलोत्क्षेपप्रलयपवनः किं न यातः स्मृतिं ते ॥ २३

युधिष्ठिर युधिष्ठिर अजातशत्रो अमिथ्यावादिन् धर्मपुत्र सानु
ते किमनेनापकृतम् । अथ वा किमनेनालीकप्रकृतिजिह्मचेतसा सूत
अर्जुन सात्यके बाहुशालिन्वृकोदर माधव युक्तं नाम
सुरासुरमनुजलोकैकधनुर्धरस्य द्विजन्मनः परिणतवयसः सर्वा
विशेषतो मम पितुरसुना द्रुपदकुलकलङ्केन मनुजपशुना
मानमुत्तमाङ्गमुपेक्षितुम् । अथ वा सर्व एवैते पातकिनः । किं

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥२४

[स्फुरन्ति यानि दिव्यानि अस्त्राणि तेषामोघः।] अस्त्रौघ एव द्रविणं धनं तेन गर्वस्तदेव मद्यं वा तस्य । पितुः शिरसि करो न निहितः । किंतु ममैव पादो निहित इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ **तातमिति** । उपलभ्य ज्ञात्वा । शत्रुकृतमारणादिशङ्काम् । खलु प्रसिद्धौ । उत्तमांगं शिरः शीर्षम् इत्य [विदधतो व्यापारयतः । पाण्डूनां पाञ्चालानां च सेना एव तूलः तस्य उत्क्षेपे पवनः कल्पांतमारुतः । लीलयैव तदुच्छेदकारी इत्यर्थः ।] अश्वत्थामा तव किं न यातः ॥ २३ ॥ अजातशत्रुणा किमपि तु न किमपि । कीदृशेन केनासत्येन । इतरजनवत्कुटिलं चेतो यस्य तेन । [अलीका या प्रकृति जिह्मं चेतो यस्येति वा । सुरासुरमनुजानां लोकास्तेषु एकधनुर्धरस्त **कृतमिति** । गुरु महच्च तत्पातकं च । [उदायुधैः प्रतिकर्तुं समर्थैरपीत्य नरकरिपुः कृष्णः । असृग्रक्तं । मेदो मज्जा । बलिमुपहारम् । बलिः

१ असंख्यातास्त्रौघ०;...मदलेशस्य रिपुणा. २ मयैव. ३ तस्य सहसा. ४ क्षण
५ मनुजगुरोर्लोकत्रयैकधनुर्धरस्य । ६ पतिभिः

कृपः—वत्स 'किं न संभाव्यते भारद्वाजतुल्ये बाहुशालिनि दिव्यास्त्रग्रामकोविदे भवति ।

अश्वत्थामा—भो भोः पाण्डवमत्स्यसोमकमागधेयाः क्षत्रियापसदाः ।

पितुर्मूर्ध्नि स्पृष्टे ज्वलदनलभास्वत्परशुना
कृतं यद्रामेण श्रुतिमुपगतं तन्न भवताम् ।
किमद्याश्वत्थामा तदरिरुधिरासारविघसं
न कर्म क्रोधान्धः प्रभवति विधातुं रणमुखे॥२५॥

सूत गच्छ त्वं सर्वोपकरणैः साङ्ग्रामिकैः सर्वायुधैरुपेतं महाहवलक्षणं नामास्मत्स्यन्दनमुपनय ।

सूतः—यदाज्ञापयति कुमारः । (इति निष्क्रान्तः ।)

कृपः—वत्स अवश्यप्रतिकर्तव्येऽस्मिन्दारुणे परिभवाग्नौ सर्वेषामस्माकं कोऽन्यस्त्वामन्तरेण शक्तः प्रतिकर्तुम् । किं तु—

अश्वत्थामा—किमतः परम् ।

कृपः—सैनापत्येऽभिषिक्तमत्रभवन्तमिच्छामि समरभुवमवतारयितुम् ।

अश्वत्थामा—मातुल परतन्त्रमिदमकिंचित्करं च ।

कृपः—वत्स न खलु परतन्त्रं नाकिंचित्करं च । पश्य ।

हारयोः इति शाश्वतः ॥ २४ ॥ ग्रामः संघः । कोविदः पण्डितः । पितुरिति । [पितुर्जमदग्नेर्मूर्ध्नि कार्तवीर्यस्य पुत्रैः स्पृष्टे सति ।] यद् ज्वलन् योनलस्तद्वद्भास्वान् परशुर्यस्य तेन] रामेण परशुरामेण कृतं क्षत्रियजनघातादिकं तद्भवतां किं श्रुतिपथं न गतम्। पितुर्मूर्ध्नि द्रुपदेन स्पृष्टे सति। अश्वत्थामा किमद्यापि तत्कर्म विधातुं न प्रभवति । अपि तु प्रभवत्येव । [अरिरुधिरस्यासार एव] विघसो भोजनविशेषः [यस्मिन् तद्]। अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः। इत्यमरः ॥ २५ ॥ सांग्रामिकैः [संग्रामोपयोगिभिः । निकारेति पाठे] निकारस्य परिभवस्य । निकारः स्यात्परिभवः इति विश्वः । सेनापतेर्भावः सैनापत्यम् ।

---

१ न किंचिन्न. २ मागधाद्याः क्षत्रियाः. ३ अस्मात्प्राक्-(सूतमुद्दिश्य) इत्य० क्वचित्. ४आहि-४लक्षणं. ५ उपहर. ६ यथाज्ञापयति. ७ निकाराग्नौ. ८नास्त्येतत्क्वचित्. ९ अभिषिच्य भवन्तं.

भवेदभीष्ममद्रोणं धृतराष्ट्रबलं कथम् ।
यदि तत्तुल्यकर्मात्र भवान्धुरि न युज्यते ॥ २६ ॥

कृतपरिकरस्य भवादृशस्य त्रैलोक्यमपि न क्षमं परिपन्थीभवितुं किं पुनर्युधिष्ठिरबलम् । तदेवं मन्ये परिकल्पिताभिषेकोपकरणः कौरवराजो न चिरात्त्वामेवाभ्यपेक्षमाणस्तिष्ठतीति ।

अश्वत्थामा—यद्येवं त्वरते मे परिभवानलदह्यमानमिदं चेतः प्रतीकारजलावगाहनाय । तदहं गत्वा तातवधविषण्णमानसं कुरुपतिं सैनापत्यस्वयंग्रहणप्रणयसमाश्वासनया मन्दसंतापं करोमि ।

कृपः—वत्स एवमिदम् । अतस्तमेवोद्देशं गच्छावः ।

(इति परिक्रामतः ।)

(ततः प्रविशतः कर्णदुर्योधनौ ।)

दुर्योधनः—अङ्गराज

तेजस्वी रिपुहतबन्धुदुःखपारं
बाहुभ्यां व्रजति धृतायुधप्लवाभ्याम् ।
आचार्यः सुतनिधनं निशम्य संख्ये
किं शस्त्रग्रहसमये विशस्त्र आसीत् ॥ २७ ॥

अथवा सूक्तमिदमभियुक्तैः प्रकृतिर्दुस्त्यजेति । यतः शोकान्धमनसा तेन विमुच्य क्षात्रधर्मकार्कश्यं द्विजातिधर्मसुलभो मार्दवपरिग्रहः कृतः ।

कर्णः—राजन् कौरवेश्वर न खल्विदमेवम् ।

भवेदिति । धृतराष्ट्रबलं कथं भवेत्किंभवेदित्यर्थः । अत्र धुरि धुरायाम् ॥ २६ ॥ परिकरः पुरस्कारः । उद्देशं प्रदेशम् । [परिपन्थीभवितुम् । प्रतियोद्धुमित्यर्थः । उपकरणानि सामग्री । सैनापत्यस्य स्वयंग्रहणं तस्य प्रणयो याच्ञा तेन समाश्वासनं सान्त्वनं तया ।] **तेजस्वीति** । तेजस्वी पुरुषः पारं [दुःखसागरस्य परं धृता आयुधान्येव प्लवा याभ्यां ताभ्यां] बाहुभ्यां व्रजतीत्यन्वयः। प्लवः कोलः । उडुपं तु प्लवः कोलः इत्यमरः । संख्ये सङ्ग्रामे ॥२७॥ सूक्तं शोभनमुक्तमभियुक्तैर्नीतिज्ञैः। [शोकेनान्धं युक्तायुक्तविवेकासमर्थं मनो यस्य तेन । क्षत्रस्यायं क्षात्रो धर्मस्तस्य तत्सम्बन्धि कार्कश्यं कठिणहृदयता।] **न खल्विति** । इदमेवैतन्न ...

---

१ भवेदभीष्ममद्रोणं हि. २ तत्तुल्यकक्षो...धुर्यो नि-न-युज्यते. ३ धुर्यः ४ अहं च मन्ये; त्व मन्ये. ५ अभ्युदीक्षमाणः; कौरवनाथो भवन्तमुद्वीक्षते. ६ विपन्नमनसं. ७ ततः प्रविशति कर्णश्च । इति क्वचित्पाठः ८ चेतसा. ९ क्षत्र. १० दैन्य.

दुर्योधनः—कथं तर्हि ।

कर्णः—एवं किलास्याभिप्रायो यथाश्वत्थामा मया पृथिवीराज्येऽभिषेक्तव्य इति । तस्याभावाद्वृद्धस्य मे ब्राह्मणस्य वृथा शस्त्रग्रहणमिति तथा कृतवान् ।

दुर्योधनः—(सशिरःकम्पम् ।) एवमिदम् ।

कर्णः—एतदर्थं च कौरवपाण्डवपक्षपातप्रवृत्तमहासङ्ग्रामस्य राजकस्य परस्परक्षयमपेक्षमाणेन तेन प्रधानपुरुषवध उपेक्षा कृता ।

दुर्योधनः—उपपन्नमिदम् ।

कर्णः—अन्यच्च राजन् द्रुपदेनाप्यस्य बाल्यात्प्रभृत्याभिप्रायवेदिना न स्वराष्ट्रे वासो दत्तः ।

दुर्योधनः—साधु अङ्गराज साधु । निपुणमभिहितम् ।

कर्णः—न चायं ममैकस्याभिप्रायः । अन्येऽभियुक्ता अपि नैवेमन्यथा मन्यन्ते ।

दुर्योधनः—एवमेतत् । कः संदेहः ।

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥ २८ ॥

कृपः—(विलोक्य ।) वत्स एष दुर्योधनः सूतपुत्रेण सहास्यां न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति । तदुपसर्पावः ।

(तथा कृत्वा ।)

उभौ—विजयतां कौरवेश्वरः ।

यर्थः । किल प्रसिद्धौ । तथा शस्त्रत्यागम् । [परस्परेण क्षयमपेक्षमाणेन । उपेक्षा ॥ उदासीनेन स्थितम् ।) बाल्यात्प्रभृति शैशवादारभ्य । **दत्त्वेति ।** सोऽतिरथः रथः (चिन्त्यमेतत् । अतिरथो महारथादभ्यधिकः—अमितान्योधयेद्यस्तु न्सोऽतिरथः स्मृतः । इत्युक्तलक्षणो योधृविशेषः।] द्रोणोऽभयं दत्त्वा कथमन्यर्जुनेन वध्यमानं जयद्रथमुपेक्षेत । चेदेवं नेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ सूतपुत्रेण सारथिसुतेन त । सूतः क्षत्ता च सारथिः इत्यमरः । न्यग्रोधो बहुपाद्वटः इत्यमरः । विज-

---

१ किं तत्. २ द्रोणस्याभिप्राय आसीत्; तस्य मनसि; तस्यासीच्चेतः ३ तस्य च वधात्. ४ ग्रहणम्. ५ उपेक्षमाणेन. ६. नृप. ७ अन्येऽप्यत्र योद्धारो नैतदन्यथा मन्यन्ते. ८ दत्ता. ९ कौरवराजः. १० विजयतां विजयतां राजन्.

दुर्योधनः—(दृष्ट्वा ।) अये कथं कृपोऽश्वत्थामा च । (सनादवतीर्य कृपं प्रति ।) गुरो अभिवादये । (अश्वत्थामानमुद्दिश्य आचार्यपुत्र

पह्यस्मदर्थहततात परिष्वजस्व
क्रान्तैरिदं मम निरन्तरमङ्गमङ्गैः ।
स्पर्शस्तवैष भुजयोः सदृशः पितुस्ते
शोकेऽपि नो विकृतिमेति तनूरुहेषु ॥ २९ ॥

(आलिङ्ग्य पार्श्वे उपवेशयति ।)

(अश्वत्थामा बाष्पमुत्सृजति ।)

कर्णः—द्रौणायने अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले प्रक्षेप्तुम् ।

दुर्योधनः—आचार्यपुत्र को विशेष आवयोरस्मिन्व्यसनार्णवे । पश्य ।

तातस्तव प्रणयवान्स पितुः सखा मे
शस्त्रे यथा तव गुरुः स तथा ममापि ।
किं तस्य देहनिधने कथयामि दुःखं
जानीहि तद्गुरुशुचा मनसा त्वमेव ॥ ३० ॥

कृपः—वत्स यथाह कुरुपतिस्तथैवैतत् ।

अश्वत्थामा—राजन् एवं पक्षपातिनि त्वयि युक्तमेव शोकं लघूकर्तुम् । किं तु

मयि जीवति यत्तातः केशग्रहमवाप्तवान् ।
कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्पृहाम् ॥

यता।मित्यत्र विपराभ्यां जेः इति तङ् ॥ पहीति । एह्यागच्छ । [दुः]खविक्लवैरङ्गैर्ममाङ्गं निर्गतमन्तरं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । गाढमित्[यर्थः] [परिष्वजस्वालिङ्ग ।] तनूरुहेषु लोमसु [विकृतिमेति रोमोद्गमं करोतीत्यर्थः।] ॥ तात इति । स तव तातो मे पितुः सखा मित्रमित्यन्वयः । तत्त्वमेव [गु...]यस्य तेन गुरुशुचा तव मनसा] जानीहीत्यन्वयः। [यथा तव मनो गुरुशो[कार्तं] तथा ममापीति जानीहीत्यर्थः ।] शुचा शोकेन ॥ ३० ॥ मयीति । पु...

---

१ प्रति. २ क्लान्तैरिमैः-शुचा. ३ तथैव; तवैव. ४ शोकेऽपि यो महति निर्वृतिमा[...] ५ अलमत्यन्तावेगेनात्मानं शोकसागरे प्रक्षेप्तुम् इ. पा. ६ व्यसनार्णवे. ७ स यथा तथा[...] एतदनन्तरम् कर्णः—किमत्र विचारेण । अश्वत्थामा—राजन्येवंवादिनि युक्तमेव शोक[...] मुल्लङ्घयितुम् इ. पा. ९ मत्तातः: १० केशग्रहणमाप्तवान्.

कर्णः—द्रौणायने किमत्र क्रियते यदा तेनैव सर्वपरिभव-त्राणहेतुना शस्त्रमुत्सृजता तादृशीमवस्थामात्मा नीतः।

अश्वत्थामा—अङ्गराज किमाह भवान् किमत्र क्रियत इति। श्रूयतां यत्क्रियते।

यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥३२॥

अपि च भो जामदग्न्यशिष्य कर्ण

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः।
तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणायनिः क्रोधनः॥३३॥

दुर्योधनः—आचार्यपुत्र तस्य तथाविधस्यानन्यसाधारणस्य ते वीरभावस्य किमन्यत्सदृशम्।

कृपः—राजन् सुमहान्खलु द्रोणपुत्रेण वोढुमध्यवसितः समर-भारः। तदहमेवं मन्ये भवता कृतपरिकरोऽयमुच्छेत्तुं लोकत्रयमपि समर्थः किं पुनर्युधिष्ठिरबलम्। अतोऽभिषिच्यतां सैनापत्ये।

इत्यत्र स्पृहेरीप्सितः इति चतुर्थी॥३१॥ **यो य इति**। पाण्डवीनां पाण्डवसंबन्धि-नीनां चमूनां सेनानाम्। [स्वभुजयोः। स्वभुजवीर्यस्येत्यर्थः। गुरुर्मदो यस्य।] अ-धिकवयास्तरुणो वृद्धश्च। तत्कर्मसाक्षी तातवधसाक्षाद्द्रष्टा। साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् इति साक्षीति सिध्यति। प्रतीपो विपरीतकारी। तस्य जगतामन्तकस्य विनाशकस्य अन्तको यमो विनाशको वा॥३२॥ जामदग्न्यः परशुरामः। **देश इति**। [सोऽयं कुरुक्षेत्रम्।] शोणितं रक्तं (तदेव जलम्। पूरिताः परशुरामेणेति शेषः)। क्षात्रात् क्षत्रियकृतात्परिभवः तत्रैव जात इति शेषः। आहिता उपस्थिता ये (यद्वा आहिताः) शत्रवस्तेषां (यानि शस्त्राणि तेषां) घस्मराणि भक्षकाणि। अत एव गुरूणि। भास्वन्ति दीप्यमानानि। रामेण परशुरामेण कृतं क्षत्रियनाशनम्॥३३॥ सुमहान्-

---

१ अत्र इति क्वचिन्नास्ति. २ यद्वत्तेन ३ क्रियते तत्. ४ मदात् बलः. ५ प्रतीपम्. ६ स्वय-मिह ७ भरैः. ८ ग्रहात्, ९ हेति. १० द्रोणात्मजः ११ तथाविधपरिभवस्यानन्यपुरुषसाधारणस्य ते वीरभावस्य च किमस्त्यसदृशम्। इ. पा.

दुर्योधनः—सुष्ठु युज्यमानमभिहितं युष्माभिः। किं तु प्राक्
तिपन्नोऽयमर्थोऽङ्गराजस्य।

कृपः—राजन् असदृशपरिभवशोकसागरे निमज्जन्तमेनमङ्ग
जस्यार्थे नैवोपेक्षितुं युक्तम्। अस्यापि तदेवारिकुलमनुशासनीयम्
अतः किमस्य पीडा न भविष्यति।

अश्वत्थामा—राजन् कौरवेश्वर किमद्यापि युक्तायुक्तविचारणया

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम्।
इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिना
व्यपैतु नृपकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः॥ ३४॥

कर्णः—(विहस्य।) वक्तुं सुकरमिदं दुष्करमध्यवसितुम्
बहवः कौरवबलेऽस्य कर्मणः शक्ताः।

अश्वत्थामा—अङ्गराज एवमिदम्। बहवः कौरवबलेऽत्र शक्त
किं तु दुःखोपहतः शोकावेगवशाद्ब्रवीमि न पुनर्वीरजनाधिक्षेपेण।

तिशयितः। वोढु धर्तुम्। (अध्यवसितः निश्चयपूर्वमङ्गीकृतः।) अयमर्थोऽभि
रूपः। [असदृशोननुरूपः। यद्वा नास्ति सदृशो यस्य अपूर्वः। अतः अस्योपेक्षाय
प्रयत्नेत्यादि। हे मातुल त्वं तावन्निशा व्याप्य शेषे स्वपिहि। [अयमर्थोऽसं
हे राजन् अद्य त्वं निशां शेषे शयिष्यसे। वर्तमानसामीप्ये लट्। कथं
निःशेषोच्छिन्नशत्रुत्वाद्गाढनिद्रामग्नः सन्। बन्दिजनकृतस्तवैः प्रयत्नेन
प्रभाते परिबोधितः।] कीदृशः सन्। स्तुतिभिर्मागधादिकृतस्तवैरद्य प्रय
परिबोधितः प्रबोधितः। तथा च त्वं स्तवादिनापि परिहृतभगिनीपतिशो
समस्तां निशां व्याप्य शयनं विधेहीति भावः। शेषे इति शीङ् स्वप्ने
मध्यमपुरुषैकवचने साधु। निशाम् इत्यत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्विती
अद्य पुनर्भुवनमेतादृशमस्तु। कीदृशम्। केशवशून्यं पाण्डवशून्यं सोमवंश
च। दोःशालिनां बाहुबलशालिनां वीराणामपि रणकथा युद्धवार्ताद्य [पाठा
दोःशालिना] मया परिसमाप्यते। अद्य भुवो भारोऽपैतु दूरं यातु। कीदृ
नृपा एव काननानि वनानि तैरतिगुरुः। उपचित इत्यर्थः। दोषा भुजा
इत्यमरः॥ ३४॥ वीरजनाधिक्षेपेण [वीरजननिन्दनेच्छया।] ननु हे स्पर्धाया

---

१ अस्मात्परं क्वचित् (इत्यङ्गुरीयकं ददाति।) कर्णः—(सहर्षम्।) महान्-परः-प्रसा
कृपः—असदृशपरिभवसागरे मज्जन्तमेनमङ्गराजस्यार्थे नोपेक्षितुं युक्तम्। अश्व०—(
पम) राजम् राजन् युक्तायुक्तविचारणया किमद्यापि। इति। २ दोःशालिनामपैतु. ३
४ द्रोणात्मज वक्तुं इति पा.

कर्णः—मूढ दुःखितस्याश्रुपातः कुपितस्य चायुधद्वितीयस्य सङ्ग्रामावतरणमुचितं नैवंविधाः प्रलापाः।

अश्वत्थामा—(सक्रोधम्।) अरे रे राधागर्भभारभूत सूतापसद ममापि नामाश्वत्थाम्नो दुःखितस्याश्रुभिः प्रतिक्रियामुपदिशसि न शस्त्रेण। पश्य।

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं
संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा।
जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले
क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्रेण नास्त्रेण यत्॥ ३५॥

कर्णः—(सक्रोधम्।) अरे रे वाचाट वृथाशस्त्रग्रहणदुर्विदग्ध बटो

निर्वीर्यं वा सवीर्यं वा मया नोत्सृष्टमायुधम्।
यथा पाञ्चालभीतेन पित्रा ते बाहुशालिना॥ ३६॥

अपि च।

सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम्।
दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्॥ ३७॥

अश्वत्थामा—(सक्रोधम्।) अरे रे रथकारकुलकलङ्क राधागर्भभारभूत अरे आयुधानभिज्ञ तातमप्यधिक्षिपसि। अथ वा

पदम् इति भरतः। गर्भस्य गर्भे वा भारभूतः। राधा नाम सूतपत्नी तस्याः। निर्वीर्यं गुर्विति। गुरुशापेति परशुरामदत्तशापात् [यस्मान्मिथ्योपचरितो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया। तस्मादेतन्न ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति॥ ...त्] कर्णः किल बालकः स्वीयक्षत्रियजातिं सं... ...तज्ञातः। तद्... ...तज्ञा मया तव वधात्तेन च तदकरणागतः। तेनास्त्रविद्या तस्मै दत्ता ... शेषः।] ॥४२॥ उपेक्षितानामिति। अवज्ञया अथ तवास्त्रविद्या वीर्यवती न भ... ...पि क्षतिरित्यवहेलया।) धीरसत्त्वैः सुभटैरुपेक्षितानापुराणम्। तत्रैव यथा तवे... यद्वंशकीर्तनम्। प्रतिकरोमि... निर्वीर्यं वेति। उत्स... ...स्त्रो वेति। त्यच्छब्दद...

...सम्, उद्दतम्. ३ पातितं. ४ नेत्स्यसि. ५ अरे रे किं ज्ञात्वा ...प। गृहाण शस्त्रम्। इयं सा जातिः परित्यक्ता। (इति यज्ञोपवीतं ... ७ गृहाणास्त्रं व्रज त्यक्त्वा मौलौ वा धारयाञ्जलिम्। अथ मिथ्याप्र... ...ति मया। कर्णः—गृहाणास्त्रम् (इत्यन्योन्यव्यसनं कुरुतः।) राजा—

---

१ द्रौणायने. २ (...ण सह शस्त्रग्रहणेन। गुरुपुत्र अलमङ्गराजेन सह शस्त्रग्रहणेन। ८ नि-
कर्णः—सूतो वा इत्य... निवारयसि; समासादयतु तावत्तातनिन्दाप्रगल्भः सूतकुलकलङ्को मञ्जुआ-
४ कृताप्रियः. ५ कि... ...णानामवसानम्. १० सूतकुलाधमः.

स भीरुः शूरो वा प्रथितभुजसारस्त्रिभुवने
कृतं यत्तेनाजौ प्रतिदिनमियं वेत्ति वसुधा ।
परित्यक्तं शस्त्रं कथमिति स सत्यव्रतधरः
पृथासूनुः साक्षी त्वमसि रणभीरो क नु तदा ॥ ३८ ॥

कर्णः—(विहस्य ।) एवं भीरुरहम् । त्वं पुनर्विक्रमैकरस तव पितरमनुस्मृत्य महान्मे संशयो जातः । अपि च रे मूढ

यदि शस्त्रमुज्झितमशस्त्रपाणयो
न निवारयन्ति किमरीनुदायुधान् ।
यदनेन मौलिदलनेऽप्युदासितं
सुचिरं स्त्रियेव नृपचक्रसंनिधौ ॥ ३९ ॥

अश्वत्थामा—(सक्रोधं सकम्पं च ।) दुरात्मन् राजवल्लभ प्रगल्भ सूतापसद असंबद्धप्रलापिन्

कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा वा
द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।
तव भुजबलदर्पाध्मायमानस्य वामः
शिरसि चरण एष न्यस्यते वारयैनम् ॥ ४० ॥

(इति तथा कर्तुमुत्तिष्ठति ।)

कृपदुर्योधनौ—गुरुपुत्र मर्षय मर्षय । (इति निवारयतः ।)

(अश्वत्थामा चरणप्रहारं नाटयति ।)

कर्णः—(सक्रोधमुत्थाय खड्गमाकृष्य ।) अरे दुरात्मन् ब्रह्मबन्धो आत्मश्लाघ

वा नस्तां निशां ॥ ३७ ॥ सभीरुरिति । प्रथितं ख्यातम् [भुजयोः सारं मध्यमपुरुषैकवचने साधु । निशाम् इत्यत्र त्वं तद्वसुधा वेत्तीत्यन्वयः । यत्ते अद्य पुनर्भुवनमेतादृशमस्तु । कीदृशम् । केशवेरः साक्षी ॥ ३८ ॥ यदीति च । दोःशालिनां बाहुबलशालिनां वीराणामपि राज्ञः । उदायुधानुद्यता दोःशालिना] मया परिसमाप्यते । अद्य भुवो भारोद्वेणेन । दलनं खण्ड नृपा एव काननानि वनानि तैरतिगुरुः । उपचित इत्येते इत्यर्थः । चक्रं सै इत्यमरः ॥ ३४ ॥ वीरजनाधिक्षेपेण [वीरजननिन्दनेच्छया शिरस्येष वामश्च पस्तेन ।] आध

---

१ अस्मात्परं क्वचित् (इत्यङ्गुरीयकं ददाति ।) कर्णः—(सहर्षम् । कृपः—असदृशपरिभवसागरे मज्जन्तमेनमङ्गराजस्यार्थे नोपेक्षितुं युक्तम्र्दीयते] ॥ ४० पम) राजम् राजन् युक्तायुक्तविचारणया किमयापि । इति । २ दोःश इ० ; पुनर्वि ४ द्रोणात्मज वक्तुं इति पा. न्.

जात्या काममवध्योऽसि चरणं त्विममुद्धृतम् ।
अनेन लूनं खड्गेन पतितं द्रक्ष्यसि क्षितौ ॥ ४१ ॥

अश्वत्थामा—अरे मूढ किं नाम जात्या कामंमवध्योऽहम् । इयं सा जातिस्त्यक्ता । (इति यज्ञोपवीतं छिनत्ति । पुनश्च सक्रोधम् ।)

अद्य मिथ्याप्रतिज्ञोऽसौ किरीटी क्रियते मया ।
शस्त्रं गृहाण वा त्यक्त्वा मौलौ वा रचयाञ्जलिम् ॥ ४२ ॥

(उभावपि खड्गमाकृष्यान्योन्यं प्रहर्तुमुद्यतौ । कृपदुर्योधनौ वारयतः ।)

दुर्योधनः—सखे आचार्यपुत्र शस्त्रग्रहणेनालम् ।

कृपः—वत्स सूतपुत्र शस्त्रग्रहणेनालम् ।

अश्वत्थामा—मातुल मातुल किं निवारयसि । अयमपि तातनिन्दाप्रगल्भः सूतापसदो धृष्टद्युम्नपक्षपात्येव ।

कर्णः—राजन् न खल्वहं निवारयितव्यः ।

उपेक्षितानां मन्दानां धीरसत्त्वैरवज्ञया ।
अत्रासितानां क्रोधान्धैर्भवत्येषा विकत्थना ॥ ४३ ॥

वाचाल बहुभाषक । ब्रह्मबन्धो अप्रशस्तब्राह्मण । [ब्राह्मणाधम] ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देश्येऽपि निगद्यते इत्यमरः । जात्येति । [अकामानुमतौ कामम् । इत्यमरः । जात्या ब्राह्मणस्यावध्यत्वात् । तदुक्तं भागवते-वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा । एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥] चरणं लूनं सत्क्षितौ । पतितं द्रक्ष्यसीत्यन्वयः । पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् इत्यमरः ॥ ४१ ॥ अद्येति । [असूयितारं द्वेष्टारं प्रवक्तारं विकत्थनम् । भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे । अर्जुनः प्रतिजानीते भीमस्य प्रियकाम्यया । कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्रिभिः ॥ इति सभापर्वणि अर्जुनेन कर्णवधः प्रतिज्ञातः । तदनुरोधादाह अद्य मयासौ किरीटी] मिथ्याप्रतिज्ञो मया तव वधात्तेन च तदकरणादिति भावः । [त्यक्त्वा शस्त्रमिति शेषः।] ॥४२॥ उपेक्षितानामिति । अवज्ञया (प्रलपत्वयं क्षुद्रो नास्माकं कापि क्षतिरित्यवहेलया।) धीरसत्त्वैः सुभटैरुपेक्षितानां

---

१ तावत्. २ त्विदं; उद्यतम्, उद्धतम्. ३ पातितं. ४ वेत्स्यसि. ५ अरे रे किं जात्या तावदवध्योऽहं यत एवं ब्रवीषि। गृहाण शस्त्रम्। इयं सा जातिः परित्यक्ता । (इति यज्ञोपवीतं भूमौ निक्षिपति । ६ चेत्. ७ गृहाणास्त्रं व्रज त्यक्त्वा मौलौ वा धारयाञ्जलिम् । अद्य मिथ्याप्रतिज्ञोऽसौ गाण्डीवी क्रियते मया । कर्णः-गृहाणास्त्रम् (इत्यन्योन्यव्यसनं कुरुतः ।) राजा-अङ्गराज अलमाचार्यपुत्रेण सह शस्त्रग्रहणेन । गुरुपुत्र अलमङ्गराजेन सह शस्त्रग्रहणेन । ८ निवारयतः. ९ किं मां निवारयसि; समासादयतु तावत्तातनिन्दाप्रगल्भः सूतकुलकलङ्को मत्कुजास्त्रनिष्पेषसुलभं प्राणानामवसानम्. १० सूतकुलाधमः.

अश्वत्थामा—राजन् मुञ्च मुञ्चैनम् । आसादयतु मद्भुजान्त-रनिष्पेषसुलभमसूनामवसादनम् । अन्यच्च राजन् स्नेहेन कार्येण वा यत्त्वमेनं ताताधिक्षेपकारिणं दुरात्मानं मत्तः परिरक्षितुमिच्छसि तदु-भयमपि वृथैव । पश्य ।

पापप्रियस्तव कथं गुणिनः सहायः
सूतान्वयः शशधरान्वयसंभवस्य ।
हन्ता किरीटिनमहं नृप मुञ्च कुर्यां
क्रोधादकर्णमपृथात्मजमद्य लोकम् ॥ ४४ ॥

(इति प्रहर्तुमिच्छति ।)

कर्णः—(खड्गमुद्यम्य ।) अरे वाचाट ब्राह्मणाधम अयं न भवसि। राजन् मुञ्च मुञ्च । न खल्वहं वारयितव्यः । (हन्तुमिच्छति।)

(दुर्योधनकृपौ निवारयतः ।)

दुर्योधनः—कर्ण गुरुपुत्र कोऽयमद्य युवयोर्व्यामोहः ।

कृपः—वत्स अन्यदेव प्रस्तुतमन्यत्रावेग इति कोऽयं व्यामोहः। स्वबलव्यसनं चेदमस्मिन्काले राजकुलस्यास्य युष्मत्त एव भवतीति वामः पन्थाः ।

अश्वत्थामा—मातुल न लभ्यतेऽस्य कटुप्रलापिनो रथकारकुल-कलङ्कस्य दर्पः शातयितुम् ।

मित्यन्वयः । [क्रोधान्धैः कोपमूर्च्छितैरत्रासितानामशासितानां] मन्दानामेव विकत्थना भवति । अतोऽत्र मया नोपेक्षा कर्तव्येति भावः । अत्रासिताः गेहवासिनाम् ॥ ४३ ॥ निष्पेषो यन्त्रणं [तेन सुलभं सुप्रापम् । अवसादं विनाशम् ।] । अस्मत्तो मत्सकात् । **पापप्रिय इति** । अयं पापस्तव स सखेत्यन्वयः । कीदृशः । प्रियः प्रियसुहृदित्यर्थः । अन्वयो वंशः । अहं किरीटि हन्ता हनिष्यामि । ततो हे नृप मां मुञ्च । अहं लोकं कर्णरहितमर्जुनरहितं कुर्यां करिष्ये ॥४४॥ [व्यामोहो मतिविभ्रमः । कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्यतेत्यर्थः अन्यद् द्रोणपरिभवप्रतिकारकरणम् । अन्यत्र स्वार्थविनाशहेतौ द्वंद्वे आवे साग्रहा प्रवृत्तिः । वामः पन्थाः अनीतिमार्गाश्रयणम् । असमीक्ष्मकारितेत्यर्थः।

---

१ ताताधिक्षेपप्रगल्भमस्मत्तो रक्षासि २ पापः (टी.). ३ सखायं. ४ सूतात्मजः. ५ भो अश्व-त्थामन् ननु भोः कर्ण अन्यदेव प्रकृतमन्यत्रावेगः । कोऽयमद्य युवयोर्व्यामोहः स्वबलव्यसनं चेदमस्मिन्काले राजकुलस्यास्मत्त एव उपपद्यते इति नायं पन्थाः । ६ आयुष्मन्. ७ आवेशः.

कृपः—वत्स अकालः खलु स्वबलप्रधानविरोधस्य ।

अश्वत्थामा—मातुल यद्येवम्

अयं पापो यावन्न निधनमुपेयादरिशरैः
परित्यक्तं तावत्प्रियमपि मयास्त्रं रणमुखे ।
बलानां नाथेऽस्मिन्परिकुपितभीमार्जुनभये
समुत्पन्ने राजा प्रियसखममुं वेत्तु समरे ॥ ४५ ॥

(इति खड्गमुत्सृजति ।)

कर्णः—(विहस्य ।) कुलक्रमागतमेवैतद्भवादृशां यदस्त्रपरित्यागो नाम ।

अश्वत्थामा—ननु रे अपरित्यक्तमपि भवादृशैरायुधं चिरपरित्यक्तमेव निष्फलत्वात् ।

कर्णः—अरे मूढ

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति ॥ ४६ ॥

(नेपथ्ये ।)

आः दुरात्मन् द्रौपदीकेशाम्बराकर्षणमहापातकिन् धार्तराष्ट्रापसद चिरस्य खलु कालस्य मत्संमुखमागतोऽसि । क्षुद्रपशो कदानीं गम्यते । अपि च । भो भो राधेयदुर्योधनसौबलप्रभृतयः पाण्डवविद्वेषिणश्चापपाणयो मानधनाः शृण्वन्तु भवन्तः ।

स्पृष्टा येन शिरोरुहे नृपशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरूणां पुरः ।

रथकारः सारथिः । शातयितुं तनूकर्तुम् । (स्वबलप्रधानः सेनापतिः कर्णः । तस्य सेनापतित्वेन वृतत्वात् ।) । **अयमिति** । उपेयाद्गच्छेत् (अमुं वेत्तु यथार्थस्वरूपेण जानातु । अस्य प्रभावः कियत्कार्यावह इति जानात्वित्यर्थः ।) ॥ ४५ ॥ **धृतायुध इति** । ममास्त्रेण यन्न सिद्धमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ इह श्लोके दम्भ आरभटी वृत्तिः । कपटानृतदम्भेषु वृत्तिरारभटी मता इति भरतः । [प्रयत्नपरिबोधितः इत्यादिना धृतायुधः...इत्यन्तेनान्योन्यं कर्णाश्वत्थाम्नोः संरब्धवचसा सेनाभेदकारिणा पाण्डवविजयप्राप्त्याशान्वितं तोटकमिति दशरूपकम् । संरब्धं तोटकं वचः इति तल्लक्षणम् । ०कर्षणमेव महापातकमस्य विद्यते । ०कर्षणेन वा महापातकी ।] सौबलो योधभेदः (शकुनिः) । **स्पृष्टेति** । आसवो मद्यम् ।

---

१ सखबलं २ अपरित्यक्तमपि भवादृशैरायुधं ननु चिरपरित्यक्तमेव निष्फलत्वात् । धृतायुधो यावदहं इ. ३बाहुशालिन्. ४ मत्संमुखी-नमा-गतोऽसि. ५कृष्टा ६शिरोरुहेषु पशुना ७कुरूणां.

यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवः ॥४७॥

(सर्वे आकर्णयन्ति ।)

अश्वत्थामा—(सोत्प्रासम् ।) अङ्गराज सेनापते जामदग्न्यशिष्य द्रोणोपहासिन् भुजबलपरिरक्षितसकललोक (धृतायुधः इति पठित्वा ।) इदं तदासन्नतरमेव संवृत्तम् । रक्षैनं सांप्रतं भीमाद् दुःशासनम् ।

कर्णः—आः का शक्तिर्वृकोदरस्य मयि जीवति दुःशासनस्य छायामप्याक्रमितुम् । युवराज न भेतव्यं न भेतव्यम् । अयमहमागतोऽस्मि । (इति निष्क्रान्तः ।)

अश्वत्थामा—राजन्कौरवनाथ अभीष्मद्रोणं संप्रति कौरवबलमालोडयन्तौ भीमार्जुनौ राधेयेनैदंविधेनान्येन वा न शक्येते निवारयितुम् । अतः स्वयमेव भ्रातुः प्रतीकारपरो भव ।

दुर्योधनः—आः शक्तिरस्ति दुरात्मनः पवनतनयस्यान्यस्य वा मयि जीवति शस्त्रपाणौ वत्सस्य छायामप्याक्रमितुम् । वत्स न भेतव्यं न भेतव्यम् । कः कोऽत्र भोः । रथमुपनय । (इति निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

अश्वत्थामा—(अग्रतोऽवलोक्य ।) मातुल हा धिक्कष्टम् । एष खलु भ्रातुः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुः किरीटी समं दुर्योधनराधेयौ शरवर्षैर्दुर्वारैरभिद्रवति । सर्वथा पीतं दुःशासनशोणितं भीमेन । न खलु विष[...]

भुजपञ्जरे बाहुमध्ये । कथं कौरवा इति । कच्छादिपाठान्मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ्प्रसक्तः । अत्रामनुष्यत्वेन विवक्षणान्न वुञ् । ततः तस्येदम् इत्यण् । जनपद[...] विवक्षायां वाण् ॥ ४७ ॥ सोत्प्रासः समनाक्स्मितम् इत्यमरः । बाढं निश्चितम् [...] आलोडयन्तौ उन्मथ्नन्तौ । सममेकदैव । अहं विषहे सोढुं पारयामि । (अ[...]

१ मद्भुजगोचरे. २ कौरवाः (टी.) ३ अश्वत्थामा—(सोपहासम् ।) अङ्गराज । कर्णः—किमाह भवान् । अश्व०—सेनाधिपते । कर्णः—तत्र कः संदेहः । अश्व०—जामदग्न्यशिष्य कर्णः—बाढम् । अश्व—द्रोणोपहासिन् । कर्णः—एवमेतत् । अश्व०—त्वयोक्तम् । कर्णः—किं मयोक्तम् । अश्व०—धृतायुधो यावदहं इति पठति । कर्णः—बाढमुक्तम् । अश्व०—[...] महत्कदनं संवृत्तम् । कर्णः—किं जातम् । अश्व०—भीमः कथयति । कर्णः—किम् । अश्व०—श्रूयतां । कर्णः—किं कथ्यतां । अश्व०—कृष्टा येन इत्यादि पठति । तद्भीमाद्दुःशासनः संरक्ष्यतां युवराजः । इत्यपरः पाठः । ४ आः शक्तिरस्ति वृकोदरस्य. ५ युवराजस्य. ६ अतिक्रमितुं लङ्घयितुं. ७ आः का शक्तिर्दुरात्मनः ८ ससंभ्रमं. ९ कष्टं कष्टं मातुल मातुल कष्टं.

दुर्योधनानुजस्यैनां विपत्तिमवलोकयितुम् । अनृतमनुमतं नाम । मातुल शस्त्रं शस्त्रम् ।

सत्यादप्यनृतं श्रेयो धिक्स्वर्गं नरकोऽस्तु मे ।
भीमाद्दुःशासनं त्रातुं त्यक्तमस्त्रकमायुधम् ॥ ४८ ॥

(इति खड्गं ग्रहीतुमिच्छति ।)

(नेपथ्ये ।)

महात्मन् भारद्वाजसूनो न खलु सत्यवचनमनुल्लङ्घितपूर्वमुल्लङ्घयितुमर्हसि ।

कृपः—वत्स अशरीरिणी भारती भवन्तमनृतादभिरक्षति ।

अश्वत्थामा—कथमियममानुषी वाङ्मानुमनुते सङ्ग्रामावतरणं मे । भोः कष्टम् । आः पक्षपातिनो देवा अपि पाण्डवानाम् । सर्वथा पीतं दुःशासनशोणितं भीमेन । भोः कष्टं कष्टम् ।

दुःशासनस्य रुधिरे पीयमानेऽप्युदासितम् ।
दुर्योधनस्य कर्तास्मि किमन्यत्प्रियमाहवे ॥ ४९ ॥

मातुल राधेयक्रोधवशादनार्यमस्माभिराचरितम् । अतस्त्वमपि तावदस्य राज्ञः पार्श्ववर्ती भव ।

कृपः—गच्छाम्यहमत्र प्रतिविधातुम् । भवानपि शिबिरसंनिवेशमेव प्रतिष्ठताम् ।

(परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ।

प्रतिज्ञाभङ्गरूपम् ।) **सत्यादिति** । अनृतमसत्यम् । स्वर्गमिति । धिग्योगे द्वितीया । भीमादिति । भीत्रार्थानां भयहेतुः इति पञ्चमी । अत्यक्तं मयेति शेषः ॥ ४८ ॥ भारती सरस्वती (अनृतादसत्याचरणात्) । **दुःशासनस्येति** । उदासितम् । मयेति शेषः । किमन्यत्प्रियं दुर्योधनस्याहं कर्ता करिष्ये ॥ ४९ ॥ अनार्यमनर्हम् ॥

असूत यं रत्नधरो गुणीशो नानागुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतावयासीदङ्कस्तृतीयो वरटिप्पनेऽत्र ॥

इति तृतीयोऽङ्कः ।

---

१ तन्न युक्तं दुर्योधनस्यानुजस्यैतां विपत्तिमुपेक्षितुं । अनृतमनुमतं नाम । मगवम् । शत्र इत्यपि कचित्पाठः. २ वाणी. ३ ०तरणं मम । सर्वथा पाण्डवपक्षपातिनो देवाः । भोः इ.
४ उभौ परिक्रम्य.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति प्रहारमूर्च्छितं रथस्थं दुर्योधनमपहरन्सूतः ।)

(सूतः ससंभ्रमं परिक्रामति ।)

(नेपथ्ये ।)

भो भोः बाहुबलावलेपप्रवर्तितमहासमरदोहदाः कौरवपक्षपातप‍ कृतप्राणद्रविणसंचया नरपतयः संस्तभ्यन्तां संस्तभ्यन्तां निहतदु शासनपीतावशेषशोणितस्नपितबीभत्सवेषवृकोदरदर्शनभयपरिस्खलत् हरणानि रणात्प्रद्रवन्ति बलानि ।

सूतः—(विलोक्य ।) कथमेष धवलचपलचामरचुम्बितकनक कमण्डलुना शिखरावबद्धवैजयन्तीसूचितेन हतगजवाजिनरकलेवर हस्रसंमर्दविषमोद्घातकृतकलकलकिङ्किणीजालमालिना रथेन शरवर्षै स्तम्भितपरबलपराक्रमप्रसरः प्रद्रुतमात्मबलमाश्वासयन्कृपः कि रीटिनाभियुक्तमङ्गराजमनुसरति । हन्त जातमस्मद्बलानामवलम्बनम्

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम् ।)

भो भोः अस्मद्दर्शनभयस्खलितकार्मुककृपाणतोमरशक्तयः कौ रवचमूभटाः पाण्डवपक्षपातिनश्च योधाः न भेतव्यं न भेतव्यम् अयमहं निहतदुःशासनपीवरोरःस्थलक्षतजासवपानमदोद्धतो रभस

अवलेपः स्मृतो गर्वः इति विश्वः । दोहदो दोहर इति प्रसिद्धः । [प्रवर्ति महासमरमेव दोहदो येषाम् ।] प्राणा एव द्रविणमिति रूपकम् । [पणीकृत प्राणद्रविणसंचयो यैः ।] संस्तभ्यन्तां स्थिरीक्रियन्ताम् । [पीतावशेषेण शोणि तेन स्नपितः अत एव बीभत्सो वेषो यस्य तस्य वृकोदरस्य दर्शनाद्यद्भयं ते परिस्खलन्ति प्रहरणानि येषां तानि ।] बीभत्सो भयानकः । प्रहरणमस्त्रम [चपलं चंचलम् ।] चुम्बितः संबद्धः । शिखरमग्रम् । वैजयन्ती पताका । कले वरं शरीरम् । [कलेवराणां सहस्रं तेन संमर्दः संघट्टस्तेन विषमो यः उद्घातोभि घातजन्यः क्षोभस्तेन कृतः कलकलो यस्य तादृग्यत् किंकिणीजालं क्षुद्रघण्टिका समूहस्तस्य माला विद्यतेऽस्य तेन मालते शोभत इति वा तेन । हन्त हर्षे कृपाणः खड्गः ।] तोमरोऽस्त्रभेदः । पीवरं मांसलम् । क्षतजं रक्तम् । रभ

१ बलाहंकार २ कौरवकुल ३ विषाद ४ परिस्खलित-. ५ वि-द्रवन्ति ६ चपलचारु धवलचारु ७ शिखरावबद्ध-; शिखरावनद्ध-. ८ विषमोत्खात-. ९ चक्र; परबलपराक्रम प्रद्रुतमात्मबलं; परचक्रपराक्रमप्रसरः प्रतिपक्षमीक्षमाणमात्मीयबलम्. १० जातमेव बलानाम वलम्बनम् इति क्वचित्पाठः, ११ रणरभस.

गामी स्तोकावशिष्टप्रतिज्ञामहोत्सवः कौरवराजस्य द्यूतनिर्जितो दासः पार्थमध्यमो भीमसेनः सर्वान्भवतः साक्षीकरोमि । श्रूयताम् ।

राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः
प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य मिषतः कर्णस्य शल्यस्य च ।
पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः
कोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग्वक्षसः ॥ १ ॥

सूतः—(श्रुत्वा । सभयम् ।) अये आसन्न एव दुरात्मा कौरवराजपुत्रमहावनोत्पातमारुतो मारुतिः । अनुपलब्धसंज्ञश्च तावदत्र महाराजः । भवतु । सुदूरमपहरामि स्यन्दनम् । कदाचिद् दुःशासन इवास्मिन्नप्ययमनार्योऽनार्यमाचरिष्यति । (त्वरिततरं परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये अयमसौ सरसीसरोजविलोलनसुरभिशीतलमातरिश्वसंवाहितसान्द्रकिसलयो न्यग्रोधपादपः । उचिता विश्रामभूरियं समरव्यापारखिन्नस्य वीरजनस्य । अत्र स्थितश्चायाचिततालवृन्तेन हरिचन्दनच्छटाशीतलेनाप्रयत्नसुरभिणा दशापरिणामयोग्येन सरसीसमीरणेनामुना गतक्लमो भविष्यति महाराजः । लूनकेतुश्चायं रथोऽनिवारित एव

आवेगस्तं गन्तुं शीलं यस्य स रभसगामी । [स्तोकमवशिष्टा या प्रतिज्ञा तया महोत्सवो यस्य ।] राज्ञ इति । [मिषतः स्पर्धावतो जीवतो वा ।] मृषतः सहिष्णोः । कोष्णमीषदुष्णम् । कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णम् इत्यमरः । तस्य दुःशासनस्य । वक्षसो हृदयात् । असृङ् मया पीतमित्यन्वयः । करजो नखः ॥ १ ॥ [कौरवराजस्य पुत्राः कौरवाश्च ते राजपुत्रा वा त एव महावनं तस्योत्पातमारुतः भञ्जनः । मारुतिर्भीमः । सरसी सरः तस्याः सरोजानां कमलानां विलोलनं विलोडनं परिमलनमित्यर्थः । तेन सुरभिश्चासौ शीतलश्च यो मातरिश्वा तेन संवाहिताश्चालिताः सान्द्राः किसलया यस्य ।) संवाहितो मिलितः । न्यग्रोधो बहुपाद्वटः इत्यमरः । अयाचिततालवृन्तं स्वयमुपस्थितव्यजनम् । हरिचन्दनं चन्दनभेदः [तस्य च्छटावच्छीतलेन । दशा मूर्च्छावस्था तस्याः परिणामः परिवर्तः । निवर्तनमिति यावत् । तस्य योग्येन ।] परिणामो विपाकः । [अनि-

---

१ पाण्डव. २ साक्षिणः ३ च तथा; मृषतः (टी.). ४ कथमासन्न. ५ एषः; एवासौ ६ कौरववनोत्पातमारुतः. ७ दूरमपसारयिष्यामि. ८ उचितेयं विश्रामभूमिः. ९ अत्रस्थोऽयं मयोपवीजिततालवृन्तेन; अत्रस्थश्चायमयत्नोपवीजिततालवृन्तेन १० संरसीसमीरणेन च विगतक्लमः. ११ अस्मात्प्राक् (ऊर्ध्वमवलोक्य ।) इत्यधिकं क्वचित् ।

प्रवेक्ष्यति छायाम् (इति प्रवेशं रूपयित्वा ।) कः[1] कोऽत्रऽभोः । (समन्ता-लोक्य ।) कथं न कश्चिदत्र परिजनः । नूनं तथा[2]विधस्य वृकोदर-दर्शनादेवंविधस्य च स्वामिनस्त्रासेन शिबिरसंनिवेशमेव प्रविष्ट कष्टं भोः कष्टम् ।

दत्त्वा[3] द्रोणेन पार्थादभयमपि न संरक्षितः सिन्धुराजः
क्रूरं दुःशासनेऽस्मिन्हरिण इव कृतं भीमसेनेन कर्म ।
दुःसाध्यामप्यरीणां लघु[4]मिव समरे पूरयित्वा प्रतिज्ञां
नाहं मन्ये सकामं कुरुकुलविमु[5]खं दैवमेतावतापि ॥ २ ॥

(राजानवमलोक्य ।) कथमद्यापि न चेतनामुपलभते महा[6]राजः । कष्टम् । (निश्वस्य ।)

मदकलितक[7]रेणुभज्यमाने
विपिन इव प्रकटैकशालशेषे ।
हतसकलकुमारके कुलेऽस्मि-
स्त्वमपि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥ ३ ॥

ननु भो हतविधे भरतकुलविमुख

वारितः अनिरुद्धः ।] प्रवेक्ष्यति प्रवेशं करिष्यति । छत्रमित्यादावानीयता- शेषः । दत्त्वेति । पार्थादभयं दत्त्वापि द्रोणेन सिन्धुराजो न रक्षित इत्यन्व- भीमसेनेन प्रतिज्ञां पूरयित्वा कर्म कृतमित्यन्वयः । अरीणां दुःसाध्यां दुःसा- ध्याम् । तृणमिव कर्मातिशीघ्र कृतमित्यर्थः । लघुम् इति पाठे प्रतिज्ञाविशेषण- वस्तुतो गुर्वीमपि लघ्वीमिवेत्यर्थः । एतावतापि दैवं कुरुकुलविमुखं नाहं मन्ये अपि त्वपरमपि करिष्यतीति भावः । कुरुकुलनिधने इति पाठे कुरुकुल- सकामं पूर्णमनोरथं दैवं नाहं मन्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ मदेति । मदेन मत्तत- कलितः संबद्धः । करेणुर्हस्ती । प्रकटः स्फुटः । एकः शालः शङ्कुतरुर्वृक्ष- वा शेषोऽवशेषो यत्र । शालः शङ्कुतरुर्मतः इति विश्वः । अनोकहः इ- शालः इत्यमरः । हे राजंस्त्वमपि ॥ ३ ॥ आकाश इति । पात्रस्याल्पतया पात्रं नैव प्रवेश्यते । आकाशे कर्णं दत्त्वाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वेति वोच्यते ॥

---

१ कः कोऽत्रः; कःकोऽत्र भोः । व्यजनं चामरं शीघ्रमुपनयतु । (दिशोऽवलोक्य ।) न कश्चिदत्र परिजनः । नूनं तथाविधस्य वृकोदरस्य दर्शनादेवंविधे सति स्वामिनि त्रा- इ. पा. २ तथाभूतस्य. ३ द्रोणेनाकृष्य पार्थादयमपि च न. ४ तृणमिव. ५ निधने ६ स्वा- ७ करीन्द्र. ८ आसि.

अक्षतस्य गदापाणेरनारूढस्य संशयम् ।
एषापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥ ४ ॥

दुर्योधनः—([1]शनैरुपलब्धसंज्ञः ।) [2]आः शक्तिरस्ति दुरात्मनो वृकोदरहतकस्य [3]मयि जीवति दुर्योधने प्रतिज्ञां पूरयितुम् । वत्स दुःशासन न भेतव्यं न भेतव्यम् । अयमहमागतोऽस्मि । [4]ननु सूत प्रापय रथं तमेवोद्देशं यत्र [5]वत्सो मे दुःशासनः ।

सूतः—[6]आयुष्मन् अक्षमाः संप्रति वाहास्ते रथमुद्वोढुम् । (अपवार्य ।) मनोरथं च ।

दुर्योधनः—(रथादवतीर्य सगर्वं साकूतं च ।) [7]कृतं स्यन्दनगमनकालातिपातेन ।

सूतः—(सवैलक्ष्यं सकरुणं च ।) मर्षयतु मर्षयत्वायुष्मान् ।

दुर्योधनः—धिक्सूत किं रथेन । केवलमरातिविमर्दसंघट्टसंचारी दुर्योधनः खल्वहम् । तद्गदामात्रसहायः समरभुवमवतरामि ।

सूतः—आयुष्मन् एवमेतत् । कः संदेहः ।

दुर्योधनः—यद्येवं [8][9]किमेवं भाषसे । पश्य ।

बालस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः
[10]पापं व्यवस्यति समक्षमुदायुधोऽसौ ।
अस्मिन्निवारयसि किं व्यवसायिनं मां
क्रोधो न नाम [11]करुणा न च तेऽस्ति लज्जा ॥ ५ ॥

भरतः । **अक्षतस्येति** । [सशयं दुर्योधनस्य गदायुद्धनैपुण्यात्कदाचिदात्मनः पराजयः स्यादिति शङ्कां] अनारूढस्यागतस्य ॥ ४ ॥ स्वैरं मन्दं यथा स्यादेवं । वाहोऽश्वः । वाजिवाहार्वगन्धर्व इत्याद्यमरः । मनोरथं च । मनोरथमप्युद्वोढुमक्षमा इति शेषः । [साकूतं साभिप्रायम् । अरातीनां विमर्दो नैरन्तर्येणावस्थानं तेन संघट्टे यस्य तथा संचरितुं शीलमस्य ।] **बालस्येति** । [प्रकृतिदुर्ललितस्य स्वभावचपलस्य ।] पापं नाशरूपम् । नाम संभावनायाम् । क्रोधस्ते नास्ति । करुणापि न । लज्जापि न । इत्यन्वयः । करुणापि नेत्यत्र नकारस्यावृत्तिः । यद्वा क्रोधो न

---

१ स्वैरं; सधीरम. २ आः का शक्तिरस्ति दुरात्मनः पवनतनयस्य वृकोदरहतकस्य, वृकोदरस्य. ३ मयि जीवति गदापाणौ वत्सदुःशासनस्य छायामप्यतिक्रमितुम्. ४ एतन्नास्ति क्वचित् ५ वत्सो दुःशासनस्तिष्ठति; वत्सं द्रक्ष्यामि इ. पाठौ. ६ महाराज; देव अक्षमास्ते वाहाः संप्रति. ७ किम्. ८ देवः. ९ किमिति त्वमेवं. १० पास्यत्यसृग्जनसमक्षमुदायुधोऽसौ इ० पा. ११ करुणापि च ते न लज्जा.

सूतः—(सकरुणं पादयोर्निपत्य ।) एतद्विज्ञापयामि । आयुष्मन् संपूर्णप्रतिज्ञेन निवृत्तेन भवितव्यमिदानीं दुरात्मना वृकोदरहतकेन अत एवं ब्रवीमि ।

दुर्योधनः—(सहसा भूमौ पतन् ।) हा वत्स दुःशासन हा मदाज्ञाविरोधितपाण्डव हा विक्रमैकरस हा मदङ्कदुर्ललित हा अरातिकुलगजघटामृगेन्द्र हा युवराज क्वासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् (इति निश्वस्य मोहमुपगतः ।)

सूतः—राजन् समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—(संज्ञां लब्ध्वा । निश्वस्य ।)

मुक्तो यथेष्टमुपभोगसुखेषु नैव
त्वं लालितोऽपि हि मया न वृथाग्रजेन ।
अस्यास्तु वत्स तव हेतुरहं विपत्ते-
र्यत्कारितोऽस्यविनयं न च रक्षितोऽसि ॥ ६ ॥

(इति पतति ।)

सूतः—आयुष्मन् समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—धिक्सूत किमनुष्ठितं भवता ।

रक्षणीयेन सततं बालेनाज्ञानुवर्तिना ।
दुःशासनेन भ्रात्राहमुपहारेण रक्षितः ॥ ७ ॥

सूतः—महाराज मर्मभेदिभिरिषुतोमरशक्तिप्रासवर्षैर्महारथानामपहृतचेतनत्वान्निश्चेतनः कृतो महाराज इत्यपहृतो मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत विरूपं कृतवानसि ।

नापि करुणा इति पाठः ॥५॥ अरातीनां कुलं समूह एव गजघटा तस्याः सिंह मुक्त इति । मुक्तो योजितः । हिरवधारणे । मयैव त्वं न लालितो विलासं नीतः । मया कीदृशेन । वृथा [निष्फलं लालनादिकर्माकरणादग्रे जायतेऽसौ तेन) वृथाग्रजेन निष्फलजेष्ठेन । (यद्यस्मात्कारणात्) ॥६॥ रक्षणीयेनेति रक्षणीयेन रक्षणार्हेण । दुःशासनेनोपहारेण (दुःशासनरूपोपदादानेनेत्यर्थः । रक्षितस्त्वयेति शेषः ॥ ७ ॥ (महारथानां महारथकृतैः इषुतोमरादिवर्षैरिति

---

१ संपूर्णप्रतिज्ञेन भूतमिदानीं वृकोदरेण । यत एवं ब्रवीमि; संपूर्णमनोरथेन सत्यप्रतिज्ञेन भवितव्यमिदानीं वृकोदरेण इ० पा. २ युक्तः. ३ इति पुनः; इति मूर्च्छति ४ लालनीके ५ बालकेनानुवर्तिना. ६ असि. ७ अपहृत. ८ निश्चेष्टः.

तस्यैव पाण्डवपशोरनुजद्विषो मे
क्षोदैर्गदाशनिकृतैर्न विबोधितोऽस्मि ।
तामेव नाधिशयितो रुधिरार्द्रशय्यां
दौःशासनीं यदहमाशु वृकोदरो वा ॥ ८ ॥

(निश्वस्य । नभो विलोक्य ।) ननु भो हतविधे कृपाविरहित भरतकुल-
विमुख

अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ।

सूतः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज किमिदम् ।

दुर्योधनः—

घातिताशेषबन्धोर्मे किं राज्येन जयेन वा ॥ ९ ॥

(ततः प्रविशति शरप्रहारव्रणबद्धपट्टिकालंकृतकायः सुन्दरकः ।)

सुन्दरकः—(क) अज्जा अवि णाम इमस्सिं उद्देसे सारहिदुईओ दिट्ठो तुम्हेहिं महाराअदुज्जोहणो ण वेत्ति । (निरूप्य ।) कहं ण को वि मन्तेदि । होदु । एदाणं बद्धपरिअराणं पुरिसाणं समूहो दीसइ । एत्थ गदुअ पुच्छिस्सम् । (परिक्रम्य विलोक्य च ।) कहं एदे क्खु स्वसा-

(क) आर्या अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराज-दुर्योधनो न वेति । कथं न कोऽपि मन्त्रयते । भवतु । एतेषां बद्धपरिकराणां

न्वयः । विरूपमयोग्यम् ।) तस्यैवेति । (यद् यस्मात्) तस्यैव (क्षोदैः पेषणैः प्रहारैरिति यावत् ।) क्षोभैर्न विबोधितोऽस्मि (प्रत्याहृतचेतनोऽस्मि) मोहं गतोऽस्मि (चिन्त्यमेतत्) । कीदृशैः । गदावज्रकृतैः । दौःशासनीं दुःशासन-संबन्धिनीम् । तामेव शय्यां नाधिशयितोऽहं तत्रैव न शयितः । अधि-शीङ्स्थासां कर्म इत्याधारे कर्म । वृकोदरो वा नाधिशयितस्तामेव शय्याम् (तस्माद्विरूपमित्यादिना) अन्वयः॥८॥ अपि नामेति । नाम संभावनायाम् । मृत्युरपि मे भवेन्न च वृकोदरो हन्ता भवेदिति प्रार्थनायां लिङ्॥९॥ व्रणेषु क्षतेषु बद्धा या पट्टिका पाटी इति प्रसिद्धा तयालंकृतकायः । आर्याः अद्यापि नाम कस्मिन्नुद्देशे (उद्देशः प्रदेशः) दृष्टो न हि वा । कथं वा प्रेक्ष्याधिकतरं रुदन्ति । तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति । भवतु । अन्यतो गत्वा पृच्छामि । एतेषां बद्धपरि-मण्डलानां पुरुषाणां समूहो दृश्यते । भवतु । अत्र गत्वा पृच्छामि । कथमेते

१ क्षोभैः (टी.). २ यद्ध्येव; अद्यैव; यच्चैव, यच्चैव. ३ अद्य. ४ पातिता. ५ (ततः प्रविशति सप्रहारः पुरुषः ।) इ. पा. ६ बन्ध...शरीरः. ७ पुरुषः. ८ महाराओ. ९ योहपुरिसाणं. १० दीसइत्ति.

मिणो गाढप्पहारहदस्स घणसण्णाहजालदुब्भेज्जमुहेहिं [1]कङ्कवदणेि हिअआदो सल्लाइं उद्धरन्ति ता ण क्खु एदे जाणन्ति । होदु अण्णदो विचिणइस्सम् । (अग्रतोऽवलोक्य किंचित्परिक्रम्य ।) इमे क्खु अवरे प्पहूददरा संगदा[2] वीरमणुस्सा दीसन्ति । ता एत्थ गदुअ पुच्छिसम् । (उपगम्य ।) हंहो जाणह तुज्झे[3] कस्सिं उद्देसे कुरुणाहो वट्टइत्ति । कहं एदे वि मं पेक्खिअ[4] अहिअदरं रोअन्दि । (दृष्ट्वा[5] ता ण हु एदे वि जाणन्ति । हा अदिकरुणं क्खु एत्थ वट्टइ । एस वीलमादा समलविणिहदं पुत्तअं सुणिअ[6] रत्तंसुअणिवसणाए समग्ग भूसणाए वहूए सह अणुमरदि[7] । (सश्लाघम् ।) साहु वीरमादे साहु अण्णस्सिं वि जम्मन्तरे अणिहदपुत्तआ हुविस्ससि[8] । होदु । अण्णदो विचिणइस्सम्[9] (अन्यतो विलोक्य[10] ।) अअं अवरो बहुप्पहाराणिहदकाओ

पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । कथमेते खलु स्वस्वामि गाढप्रहारहतस्य घनसन्नाहजालदुर्भेद्यमुखैः कङ्कवदनैर्हृदयाच्छल्यान्युद्धरन्ति। तन्न खल्वेते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि । इमे खल्वपरे प्रभूततरा संगता वीरमनुष्या दृश्यन्ते। तदत्र गत्वा प्रक्ष्यामि। हंहो जानीथ यूयं कस्मिन्नुद्दे कुरुनाथो वर्तत इति । कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं रुदन्ति । तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति । हा अतिकरुणं खल्वत्र वर्तते । एषा वीरमाता समरविनिहतं पुत्रं श्रुत्वा रक्तांशुकनिवसनया समग्रभूषणया वध्वा सहानुम्रियते। साधु वीरमातः साधु अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रका भविष्यसि । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि

खलु स्वामिनो गाढप्रहारहतस्य घनसन्नाहजालदुर्ग्राह्यमुखैः (घनः यः संनाह कवचस्तस्य जालं तत्र दुर्भेद्यं मुखं येषां तैः कङ्कवदनैः शस्त्रविशेषैः ।) अयमपरो बहुप्रहारव्रणितकायोऽकृतव्रणबन्ध एव योधसमूह इमं शून्यासनं तुरङ्गममुपालभ्य रोदिति । नूनमेतेषां स्वामीह समरे हतः । तन्न खल्वप्येते जानन्ति । ए बहुतराः संमीलिता वीरमनुष्या दृश्यन्ते । हा हा कथमेषा वीरमाता सम विनिहतं पुत्रं प्रेक्ष्य रक्तांशुकयुगनेपथ्यया सर्वाङ्गभूषणया वध्वा सममनुम्रियते। आर्ये वीरमातः मा त्वमन्यास्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रका भविष्यसि । हा अतिकरुणं खल्वत्र वर्तते । सर्व एव कालावस्थानुरूपमनुभवन्भागधेयवि

---

१ कङ्कवत्तेहिं. २ संकलिदा वीरमाणुसा । ३ तुह्मे इति क्वचिन्नास्ति. ४ दक्खिअ. ५ दुक्खं ६ पेक्खिदुं ७ अनुसरदि. ८ अस्मादनन्तरं -पुत्तो वि दे अखण्डिदयसो वीरो हुविस्सदि इत्यधि क्वचित्. ९ पुच्छिस्सम्. १० अवलोक्य.

अकिदव्वण[1]पडिआरो एव्व जोहसमूहो इमं सुण्णासणं तुलङ्गमं उवालहिअ रोइदि । णूणं एदाणं एत्थ एव्व सामी वावादिदो । ता ण हु एदे वि जाणन्दि । होदु । अण्णदो गदुअ पुच्छिस्सम् । (सर्वतो विलोक्य ।) कहं सव्वो एव्व अवत्थाणुरूवं व्वसणं अणुभवन्तो भाअधेअवि[2]मुखदाए पज्जाउलो जणो । ता कं [3]एत्थ पुच्छिस्सम् । कं वा उवालहिस्सम् । होदु । सअं एव्व एत्थ विचिणइस्सम् । (परिक्रम्य ।) होदु । देव्वं दाणीं उवालहिस्सम । हंहो देव्व एआदसाणं अक्खोहिणीणं णाहो जेट्ठो भादुसदस्स भत्ता गङ्गेअद्दोणङ्गराअसल्लकिवकिदवम्मअस्सत्थामप्पमुहस्स राअचक्कस्स सअलप्पुहवीमण्डलेक्कणाहो महाराअदुज्जोहणो वि अण्णेसिअदि । अण्णेसीअन्तो वि ण [4]जाणीअदि कस्सिं उद्देसे वट्टइ त्ति । (विचि[5]न्त्य निश्वस्य च ।) अह वा किं एत्थ देव्वं उवालहामि । तस्स क्खु एदं णिब्भच्छिअविउरवअणवीअस्स [6]अवधीरिदपिदामहहिदोवदेसङ्कुरस्स स[7]उणिप्पोच्छाहणादिविरूढमूलस्स [8]जदुगेहजूदविससाहिणो संभूदाचिरआलसंबद्धवे-

---

अयमपरो बहुप्रहारनिहतकायोऽकृतव्रणबन्ध एव योधसमूह इमं शून्यासनं तुरङ्गममुपालभ्य रोदिति। नूनमेतेषामत्रैव स्वामी व्यापादितः। तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति। भवतु । अन्यतो गत्वा प्रक्ष्यामि । कथं सर्व एवावस्थानुरूपं व्यसनमनुभवन्भागधेयविमुखतया पर्याकुलो जनः । तत्कमत्र प्रक्ष्यामि । कं वोपालप्स्ये । भवतु । स्वयमेवात्र विचेष्यामि । भवतु दैवमिदानीमुपालप्स्ये । हंहो दैव एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य भर्ता गाङ्गेयद्रोणाङ्गराजशल्यकृपकृतवर्माश्वत्थामप्रमुखस्य राजचक्रस्य सकलपृथ्वीमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्विष्यते। अन्विष्यमाणोऽपि न ज्ञायते कस्मिन्नुद्देशे वर्तत इति। अथ वा किमत्र दैवमुपालभे । तस्य खल्विदं निर्भर्त्सितविदुरवचनबीजस्यावधीरितपितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्साहनादिविरूढमूलस्य जतुगृहद्यू-

---

मशीलतया बाष्पपर्याकुलो जनो दृश्यते । तत्कमिदानीमत्र पुच्छामि । कं वोपालभे। भवतु । दैवमुपालभे । यतस्तस्य खल्वेतदिति [निर्भर्त्सितं तिरस्कृतं यद्विदुरवाक्यं तत् । विदुरवाक्यनिर्भर्त्सनामित्यर्थः । बीजं यस्य । उपदेश एवाङ्कुरो यस्य । जतुगृहं च द्यूतं च विषं भीमाय विषदानं चैव शाखा विद्यन्ते अस्य तस्य ।

---

१ बन्धो. २ विसमसीलदाए. ३ दाणीं एत्थ. ४ ण जाणे कस्सिं उद्देसे सो वट्टइ त्ति ५ एतत्स्थाने–विमृष्य इ. पा. ६ परिभूद. ७ सउणिहदअ. ८ कूडविससाहिणो इति दशरूपके पाठः.

रालवालस्स पञ्चालीकेसग्गहणकुसुमस्स फलं परिणमदि । (अन्यतो ऽवलोक्य ।) जहा एत्थ एसो विविहरअणप्पहासंवलिदसूरकिरणपसूदसक्कचावसहस्ससंपूरिददसदिसामुहो लूणकेदुवंसो रहो दीसइ ता अहं तक्केमि अवस्सं एदिणा महाराअदुज्जोहणस्स विस्सामुद्देसेण होदव्वम् । याव निरूपेमि । (उपगम्य दृष्ट्वा निश्वस्य च ।) कधं एआदहाणं अक्खोहिणीणं णाअको भविअ महाराओ दुज्जोहणो पइदपुरिसो विअ असलाहणीए भूमिए उवविट्ठो चिट्ठदि । अध वा तस्स क्खु एदं पञ्चालीकेसग्गहकुसुमस्स फलं परिणमदि ।

(उपसृत्य सूतं संज्ञया पृच्छति ।)

सूतः—(दृष्ट्वा ।) अये कथं सङ्ग्रामात्सुन्दरकः प्राप्तः ।

तविषशाखिनः संभूतचिरकालसंबद्धवैरालवालस्य पाञ्चालीकेशग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमति । यथात्रैष विविधरत्नप्रभासंवलितसूर्यकिरणप्रसूतशक्रचापसहस्रसंपूरितदशादिशामुखो लूनकेतुवंशो रथो दृश्यते तदहं तर्कयाम्यवश्यमेतेन महाराजदुर्योधनस्य विश्रामोद्देशेन भवितव्यम् । यावन्निरूपयामि । कथमेकादशानामक्षौहिणीनां नायको भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राकृतपुरुष इवाश्लाघनीयायां भूमावुपविष्टस्तिष्ठति । अथ वा तस्य खल्विदं पाञ्चालीकेशग्रहकुसुमस्य फलं परिणमति ।

संभूतं च तच्चिरकालं संबद्धं यद्वैरं तदेवालवालं जलावापप्रदेशो यस्य ।] संभूतस्य ...अम्मो यथा चैष विविधरत्नप्रभाभास्वरसंगलितसूरकिरण ... [विविधानां रत्नानां प्रभा विविधा वा रत्नप्रभा तया संवलिता मिश्रिता ये सूर्यकिरणास्तैः प्रसूतं शक्रचापसहस्रं तेन संपूरितानि दशदिशां मुखानि येन ।] दिङ्मुखो...तथा तर्कयामि...रथोद्देशेन भवितव्यम् । भवतु । उपसर्पामि । कथमेष देव एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो महाराजदुर्योधनोऽश्लाघनीयः प्राकृतपुरुष इव भूमावुपविष्टस्तिष्ठति । नूनं तस्य खल्वेतत्पाञ्चालीकेशग्रहकुसुमस्य फलं परिणमति । अत्र परिमण्डलं मण्डली । कङ्कवदनं संदंशिका । रणबन्धः इति पाठे रणबन्धः सङ्ग्रामानुबन्धः । नेपथ्यं प्रसाधनम् । नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् इत्यमरः । वध्वा पुत्रवध्वा । भागधेयं भाग्यम् । भागरूपनामभ्यो धेयः इति धेयप्रत्ययः । शीलतया कालावस्थानुरूपमित्यन्वयः । विदुरो मन्त्री । पितामहो भीष्मः । आलवालं थलक इति प्रसिद्धम् । अम्मो शब्दो देशी ज्ञातार्थो हर्षार्थो वा । भास्वरः परप्रकाशकः । संगलितः संबद्धो यः सूरकिरण आदित्यतेजः । उत्तमरत्नतेजोभिरिन्द्रधनुगरभ्यत

---

१ गह. २ याव इत्यारभ्य अये कथं सङ्ग्रामात्सुन्दरकः प्राप्तः इत्यन्तो ग्रन्थः केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति

सुन्दरकः—(उपगम्य ।) जअदु जअदु महाराओ । (क)

दुर्योधनः—(विलोक्य ।) अये सुन्दरक कच्चित्कुशलमङ्गराजस्य ।

सुन्दरकः— देव कुसलं सरीरमेत्तेणं । (ख)

दुर्योधनः—(ससंभ्रमम्) सुन्दरक किं किरीटिनास्य निहता धौरेया हतः सारथिर्भग्नो वा रथः ।

सुन्दरकः—देव ण भग्गो रहो । से मणोरहो वि । (ग)

दुर्योधनः—(सरोषम्) किमेवमस्पष्टकथितैराकुलमपि मे मनः पर्याकुलयसि तदशेषतो विस्पष्टं कथ्यताम् ।

सुन्दरकः—जं देवो आणवेदि । अए देवस्स मउडमणिप्पहावेण अवणीदा मे रणप्पहारवेअणा । (इति साटोपं परिक्रम्य ।) सुणादु देवो । अत्थि दाणीं कुमालदुस्सासणवह—(इत्यर्धोक्ते मुखमाच्छाद्य शङ्कां नाटयति ।) (घ)

सूतः—सुन्दरक कथय । कथितमेव दैवेन ।

दुर्योधनः—कथ्यताम् । श्रुतमस्माभिः ।

(क) जयतु जयतु महाराजः ।

(ख) देव कुशलं शरीरमात्रेण ।

(ग) देव न भग्नो रथः । अस्य मनोरथोऽपि ।

(घ) यद्देव आज्ञापयति । अये देवस्य मुकुटमणिप्रभावेणापनीता मे रणप्रहारवेदना । शृणोतु देवः । अस्तीदानीं कुमारदुःशासनवध—

इति रत्नपरीक्षा । उद्देशः प्रदेशः । प्राकृतः पामरः । स्वागतं कुशलम् । सारथे कुतः स्वागतं निवेदय ममागमनं देवस्य । जयति देवः । कच्चित्कामप्रवेदने इत्यमरः । तेन कथयेत्यर्थः । देव कुशलं स्वामिनः शरीरमात्रकेणैव । धौरेया अश्वाः । धुरं वहन्तीत्यर्थे । धुरो यड्ढकौ इति ढकि धौरेय इति साधु ॥ देव न हि रथो भग्नोऽस्यास्माकं स्वामिनो मनोरथः । यद्देव आज्ञापयति । अपनीय दूरीकृत्य । दिष्ट्या महाराजस्य मुकुटमहामणिप्रभावेणापगता मे बाणव्रणवेदना । शृणोतु देवः शृणोतु सारथिश्च । श्रुतः स्वामिना दुःशासनवधः । अथ किं स्वीक्रियार्थकम् इति भरतः । अस्तीदानीं...कृतकुटिलभ्रुकुटीभङ्गभीषणेन ललाटप-

---

१ सरीरमेत्तकेण. २ भग्गो रहो किं तु अह्माणं सअलरअच्चक्कस्स मणोरहो. ३ किमविस्पष्ट०..., पर्याकुलयसि मे हृदयम् । तदलं संभ्रमेण । अशेषतो० ४ मुखमावृणोति.

सुन्दरकः[1]—सुणादु देवो । अज्ज दाव कुमाल[2]दुस्सासणवह रिसिदेण सामिणा अङ्गराएण कु[3]डिलभिउडीभङ्गभीसणनिडलव अविण्णादसंधाणमो[4]क्खणसिलीमुहसंघादवरिसिणा अभिजुत्तो सो आरो मज्झमपण्डवो भीमसेणहतओ । (क)

उभौः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव उहअबलमिलन्तदी[5]प्पन्तकारितुरअपदा समुब्भूदधूलिणि[6]अरेण प[7]ल्लत्थगअघडासंघादेण अ[8] वित्थरन्तेण अ आरेण अन्धीकिदं उहअबलम् । ण हु ग[9]गणतलं लक्खीअदि । (ख

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव दूराकट्टिअधणुग्गुणाच्छोडणटङ्का[10] गम्भीरभीसणेण जाणीअदि गज्जिदं पलअजलहरेण त्ति । (ग)

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

(क) शृणोतु देवः । अद्य तावत्कुमारदुःशासनवधामर्षितेन स्वामिनाङ्गरा कुटिलभ्रुकुटीभङ्गभीषणनिटिलपट्टेनाविज्ञातसंधानमोक्षणशिलीमुखसंघातवर्षिणा युक्तः स दुराचारो मध्यमपाण्डवो भीमसेनहतकः ।

(ख) ततो देव उभयबलमिलद्दीप्यमानकरितुरगपदातिसमुद्भूतधूलिनिक पर्यस्तगजघटासंघातेन च विस्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धीकृतमुभयबलम् । न ह गगनतलं लक्ष्यते ।

(ग) ततो देव दूराकृष्टधनुर्गुणाच्छोटनटङ्कारेण गम्भीरभीषणेन ज्ञाय गर्जितं प्रलयजलधरेणेति ।

ट्टेनाविज्ञातसंधानतीक्ष्णमोक्षनिक्षिप्तशरसंपातवर्षिणाभियुक्तोऽसौ दुराचारदुःशा नवैरी । अत्र संपात आसारः । दुराचारेत्यत्र द्वन्द्वसमासः । ०पदातिपदसमुद्भू बहलधूली० ०तेनोत्थितेन घनान्धकारेणान्धी० । प्रनष्टं गगनाङ्गनम् । कुत्रापि किम न दृश्यते । दूराकृष्टधनुर्गुणास्फालनटंकारेण गंभीरभीषणेन नभस्तलापूरिणा ०...।

---

१ सुं०-(स्वगतम् ।) कथं दुस्सासणवहो सुदो देवेण । (प्रकाशम् ।) सुणादु. २ कुमाल क्वचिन्नास्ति. ३ किदकुडिलललाडवट्टेण. ४ मोक्खेग; संधाणतीक्खमोक्खणिक्खित्तसरधा वरिसिणा...दुराआरो दुःसासणवेरिओ पाण्डवो०. ५ दीप्पन्त इति क्वचिन्नास्ति. ६ णिवहे ७ पल्लत्थतत्तद्भअघडा-; पसत्थ (प्रशस्त)गअ. ८ विअ ९ ण भुवणतलं. १० टङ्कारगम्भी रभीषणेनान्धआरेण; भअआरिणा अन्धआरेण.

सुन्दरकः—तदो देव दोह्णिं वि ताणं अण्णोण्णसिंहणादगज्जिदपिसुणं विविहपरिमुक्कप्पहरणाहदकवअसंगलिदजलणविज्जुच्छडाभासुरं गम्भीरत्थणिअचापजलहरं प्पसरन्तसरधारासहस्सवरिसं जादं समरदुद्दिणम्। (क)

दुर्योधनः—ततस्ततः।

सुन्दरकः—तदो अ देव एदस्सिं अन्तरे जेट्ठस्स भादुणो पराभवसङ्किणा धणंजएण वज्जाणिग्घादणिग्घोसविसमरसिदधअग्गट्ठिदमहावाणरो तुरङ्गमसंवाहणवापिदवासुदेवसङ्खचक्कासिगदालञ्छिदचउब्बाहुदण्डो आपूरिअपञ्चजण्णदेअदत्ततारसिदप्पडिरवभरिददसादिसामुहकुहरो धाविदो तं उद्देसं रहवरो। (ख)

दुर्योधनः—ततस्ततः।

(क) ततो देव द्वयोरपि तयोरन्योन्यसिंहनादगर्जितपिशुनं विविधपरिमुक्तप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनविद्युच्छटाभासुरं गम्भीरस्तनितचापजलधरप्रसरच्छरधारासहस्रवर्षि जातं समरदुर्दिनम्।

(ख) ततश्च देव एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातुः पराभवशङ्किना धनंजयेन वज्रनिर्घातनिर्घोषविषमरसितध्वजाग्रस्थितमहावानरस्तुरङ्गमसंवाहनव्यापृतवासुदेवशङ्खचक्रासिगदालाञ्छितचतुर्बाहुदण्ड आपूरितपाञ्चजन्यदेवदत्ततारसितप्रतिरवभरितदशदिशामुखकुहरो धावितस्तमुद्देशं रथवरः।

पिशुनानां विविधप्ररूढप्रहरणा...भास्वरं॰ जलधरं जातं तत्समर॰। अत्र पर्यस्त इतस्ततो गतः। आस्फालनेन यष्टंकारस्तेन। सिंहनाद एव गर्जितं तस्य पिशुनानां सूचकानाम्। पिशुनौ खलसूचकौ इत्यमरः। प्ररूढमुपचितम्। कवचं सन्नाहः। स्तनितं गर्जितम्। [विविधं विविधानि वा परिमुक्तानि प्रहरणानि तैराहतं यत्कवचं तस्मात्संगलितः स्फुरितो यो ज्वलनः स एव विद्युच्छटा तया भासुरम्। गम्भीरं स्तनितं यस्यासौ चाप एव जलधरः तस्मात्प्रसरन्त्यः शरा एव धाराः इ.।] धारासंपात आसारः। मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्। इति चामरः। परिभवशङ्किना ध्वजयाष्टिस्थित..., प्रतिरवोद्धरितदशदिङ्मुखकुहरः प्रापितस्तमेवोद्देशं धनंजयस्यैव रथवरः। अत्र वज्रस्य निर्घातवद्य उद्घोष (निर्घातस्य यः निर्घोषः) उच्चैःशब्द-

१ तदो अ देव. २ संजलिदजलणविज्जुअं (विज्जुलअं) बहललुहिलविन्दुखज्जोअभासुरं जेलहरप्पसरिदसरधारासहस्स वरिसदुद्दंसणं संभूदं. ३ णिग्घोसो विसमरसिदहरसिदहओ; णिग्घोसविसमरसिदहरसिदहओ; णिग्घोसविसमरसिदहओ; सिहरट्ठिदवाणरो. ४ तुरङ्गमधारणवावारिद- ५ गदासिलञ्छिदचडुलचउब्बाहुदण्डदुद्दंसणो.

सुन्दरकः--तदो भीमसेणधणंजएहिं अभिजुत्तं पिदरं पेक्खि ससंभमं विअलिअं अवधूणिअ रअणसीसअं आकण्णाकड्ढिदस... णकोदण्डजीओ[1] दाहिणहत्तु[2]क्खित्तसरपुंखविघट्टणतुवराइदसारही... देसं उवगदो कुमालविससेणो (क)

दुर्योधनः--(सावष्टम्भम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव तेण आअच्छन्तेण एव्व कुमालवि... सेणेन विदलिदासिलदासामलसिणिद्धपुङ्खेहिं[3] कठिणकङ्कवत्तेहिं ... सणवण्णेहिं सोणसिलाणिसिदसामलसल्लबन्धेहिं[4] कुसुमिदो विअ ... मुहुत्तएण सिलीमुहेहिं पच्छादिदो धणंजअस्स रहवरो । (ख)

उभौ--(सहर्षम्) ततस्ततः ।

(क) ततो भीमसेनधनंजयाभ्यामभियुक्तं पितरं प्रेक्ष्य ससंभ्रमं विगलि... मवधूय रत्नशीर्षकमाकर्णाकृष्टकठिनकोदण्डज्यो दक्षिणहस्तोत्क्षिप्तशरपुङ्खविघ... त्वरयितसारथिस्तं देशमुपगतः कुमारवृषसेनः ।

(ख) ततश्च देव तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन विदलितासिलताश्याम... स्निग्धपुङ्खैः कठिनकङ्कपत्रैः कृष्णवर्णैः शाणशिलानिशितश्यामलशल्यब... कुसुमित इव तरुर्मुहूर्तेन शिलीमुखैः प्रच्छादितो धनंजयस्य रथवरः ।

स्तद्वद्विषमं रसितं यस्य स तथा । [ध्वजाग्रस्थितः मारुतिर्यस्य ।] शङ्खो ल... पतेः पाञ्चजन्यः इत्यमरः । देवदत्तोऽर्जुनशङ्खः । तार उच्चः । भरितेति ता... दित्वादितच् । [०मुखकुहरं दिगन्तरालमित्यर्थः ।] ससंभ्रमामुक्तविगलितम... ...कोदण्डजीवो दक्षिणहस्तनिक्षिप्तशरपुङ्खविघट्टनात्वरितसारथिस्तमेवोद्देशमुप... कुमारवृषसेनः । अत्रामुक्तः परिहितः । शीर्षकं टोपर इति ख्यातम् । शीर्षकम्... शीर्षण्यं च शिरस्त्रे इत्यमरः । जीवा पतञ्चिका । [शरपुंखेन यद्विघट्टनं निर्भि... तेन इ० । विदलिता निशाता । पुंखो मूलप्रदेशः । कठिनानि कंकस्य कंकस्येव ... पक्षाणि पंखा येषाम् । शाणशिलायां निकषपाषाणे निशिता इ० । शिलीमुखा... बाणैः भ्रमरैश्च ।] ततो देव स्वागतेनैव कुमारवृषसेनेन महदाश्चर्यं कृतम् ... वैडूर्यशिलाश्यामलसुस्निग्धशल्यबन्धैः कठिनकङ्कपक्षकृष्णाननैः शिलानिशितमांसु... कोज्ज्वलैर्यथा कुसुमितस्तरुवरः शिलीमुखैस्तथा प्रच्छादितो धनंजयस्य रथवरः... अत्र वैडूर्यशिला मणिविशेषः । शल्यबन्धो बाणभेदः । कङ्कः कङ्कारी ... प्रसिद्धः पक्षी । शिलायां यन्निशितं निघर्षणं तेन मांसलैः स्निग्धैरत एवोज्ज्...

---

१ कोदण्डमण्डलो. २ हत्थविक्खित्तसरपुङ्खबन्धणो विघट्टण०. ३ विदलिदसिहासाम... ४ साणेति क्वचिन्नास्ति.

सुन्दरकः—तदो देव तीक्खविक्खित्तणिसिदभल्लवाणवरिसिणा धणंजएण ईसि विहसिअ भणिदम्—अरे रे विससेण पिदुणो वि दाव दे ण जुत्तं मह कुविदस्स अभिमुहं ठादुम् । किं उण भवदो बालस्स । ता गच्छ । अवरेहिं कुमारेहिं सह आओधेहि । एवं वाअं णिसमिअ गुरुअणाहिक्खेवेण उद्दीविअकोवोरत्तमुहमण्डलविअम्भिअभिउडीभङ्गभीसणेण चावधारिणा कुमालविससेणेण वि मम्मभेदएहिं परुसविसमेहिं सुदिवहकिदप्पणएहिं णिब्भच्छिदो गण्डीवी बाणेहिं ण उण दुट्ठवअणेहिं । (क)

दुर्योधनः—साधु वृषसेन साधु । सुन्दरक ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव णिसिदसराभिघादवेअणोपजादमण्णुणा किरीटिणा चण्डगण्डीवजीआसद्दणिज्जिदवज्जणिग्घादघोसेण बाणणिपडणपडिसिद्धदंसणप्पसरेण पत्थुदं सिक्खाबलाणुरूवं किं वि अच्चरीअम् ।(ख)

(क) ततो देव तीक्ष्णविक्षिप्तनिशितभल्लबाणवर्षिणा धनंजयेनेषद्विहस्य भणितम्—अरे रे वृषसेन पितुरपि तावत्ते न युक्तं मम कुपितस्याभिमुखं स्थातुम् । किं पुनर्भवतो बालस्य । तद्गच्छ । अपरैः कुमारैः सहायुध्यस्व । एवं वाचं निशम्य गुरुजनाक्षिपेणोद्दीपितकोपोपरक्तमुखमण्डलविजृम्भितभ्रुकुटीभङ्गभीषणेन चापधारिणा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकैः परुषविषमैः सुदिवसकृतप्रणयैर्निर्भर्त्सितो गाण्डीवी बाणैर्न पुनर्दुष्टवचनैः ।

(ख) ततो देव निशितशराभिघातवेदनोपजातमन्युना किरीटिना चण्ड-

लैतैः । शिलीमुखौ बाणभृङ्गौ इत्यमरः । तीक्ष्णमोक्षनिक्षिप्तनिशितशरसंपाताभिघातजातमन्युना धनंजयेन...परिकुपितस्य पुरतः स्थातुम् । किं पुनर्भवतो बालकस्य । तद्गच्छ रे गच्छ । अपरैः कुमारकैः सह गत्वायोधय इति । एवं वाचं निशम्य गुरुजनाधिक्षेपजनितकोपोपरक्तमुखमण्डलभ्रुकुटीविजृम्भितनेपथ्यधारिणा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकैः सुतवधकृतप्रणयैर्निर्भर्त्सितो गाण्डीवी बाणैर्न पुनर्दुष्टवचनैः । अत्र विजृम्भितं कृतम् । सुतवधेऽर्जुनसुतस्याभिमन्योर्वधे । निर्भर्त्सितो धर्षितः । [गुरुजनस्य पितुः अधिक्षेपेण निन्दया उद्दीपितः कोपः तेनोपरक्तं यन्मुखमण्डलं तत्र विजृम्भितो यः भ्रुकुटीभङ्गस्तेन भीषणस्तेन । सुदिवसान् कृतः प्रणयः येषु । सादरं बहुदिवसरक्षितैरित्यर्थः । प्रणयो विश्वासो वा ।]

---

१ एतत् कचिन्नास्ति. २ सुदवह-सुदिपध-किद्प्पणएहिं. ३ दुव्वअणेहिं. ४ गण्डीविणा.

दुर्योधनः—(साकूतम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव तं[1] तारिसं पेक्खिअ सत्तुणो स
व्वावारचउरत्तणं अविभाविअतूणीरमुहधणुग्गुणगमणागमणसरसं
मोक्खचडुलकरअलेण कुमालविससेणेण वि सविसेसं पत्थुदं स
कम्म । (क)

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव एत्थन्तरे[3] विमुक्कसमरव्वावारो मुहुत्त
स्सामिदवेराणुबन्धो दोणं वि कुरुराअपण्डवबलाणं साहु कुमाल
सेण साहु त्ति किदकलअलो वीरलोओ अवलोइदुं पउत्तो । (ख)

दुर्योधनः—(सविस्मयम् ।) ततस्ततः ।

गाण्डीवज्याशब्दनिर्जितवज्रनिर्घातघोषेण बाणनिपतनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण
तं शिक्षाबलानुरूपं किमप्याश्चर्यम् ।

(क) ततश्च देव तत्तादृशं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचतुरत्वमविभा
तूणीरमुखधनुर्गुणगमनागमनशरसंधानमोक्षचटुलकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि
विशेषं प्रस्तुतं समरकर्म ।

(ख) ततो देव अत्रान्तरे विमुक्तसमरव्यापारो मुहूर्तविश्रामितवै
बन्धो द्वयोरपि कुरुराजपाण्डवबलयोः साधु कुमारवृषसेन साधु इति कृत
कलो वीरलोकोऽवलोकयितुं प्रवृत्तः ।

---

*शराभिघातजातमन्युना विज्ञातबाणनिपतनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण... । प्र
कृतम् । शिक्षाभ्यासः । [शिक्षा च बलं च तयोरनुरूपम् ।] तीक्ष्णमो
प्रस्तुतः समरकर्मान्तः । अत्राविभावितोऽप्रकाशितः । तूणीरं तोन
ख्यातम् । चटुलं मनोज्ञं कुशलं वा । [अविभावितमलक्षितं यत् तुणीर
धनुर्गुणयोः गमनमागमनं च शरसंधानं मोक्षश्च तेषु चटुलं मनोज्ञं सं
करतलं यस्य ।] प्रस्तुत आरब्धः । आरम्भः उपक्रमः । समरकर्मान्त
पाठे समर एव कर्मान्तः कीमत इति प्रसिद्धः । द्वयोरपि तयोः कुरुपाण्डव

---

१ तं पेक्खिअ तस्स, २ तूणीमुहधणुग्गुणगमणासणसंधाण०—०गमणासणसरसंध
गमणागमणबाण० ३ परिसेसिदरणव्वावारेसु विमुक्कचिरणिवडिअवेराणुबन्धेसु कुरुराअ
बलेसु;–परिसेसिदरणव्वावारो विमुक्कचिरणिव्वट्टिअवेराणुबन्धो दोणं वि कुरुराअप
लेसु–साहु विसणेण साहु त्ति कलअलमुहरो वीरलोओ आलोइदुं पउत्तो इ० पा०. ४
रिक्खचिरआलसंवट्टिदवेराणुबन्धो. ५ कुरुपण्डवाणं हि.

सुन्दरकः—तदो अ देव अवहीरिदसअलधाणुक्कचक्कपरक्कमसालिणो सुदस्स तहाविहेण समलकम्मालम्भेण हरिसरोसकरुणासंकडे वट्टमाणस्स सामिणो अङ्गराअस्स णिवडिआ सरपद्धइ भीमसेणे बाप्पपज्जाउला दिट्ठी कुमालविससेणे । (क)

दुर्योधनः—(सभयम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव उभअबलप्पउत्तसाहुकारामरिसिदेण सरवरिसपज्जलिदेन गण्डीविणा तुरगेसु सारहिं पि रहवरे धणुं पि जीआइं पि णलिन्दलञ्छणे सिदादवत्ते अ व्वावारिदो समं सिलीमुहासारो । (ख)

दुर्योधनः—(सभयम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव विरहो लूणगुणकोदण्डो परिब्भमणव्वावारमेत्तप्पडिसिद्धसरसंपादो मण्डलेहिं विअरिदुं पउत्तो कुमालो । (ग)

(क) ततश्च देव अवधीरितसकलधानुष्कचक्रपराक्रमशालिनः सुतस्य तथाविधेन समरकर्मारम्भेण हर्षरोषकरुणासंकटे वर्तमानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य निपतिता शरपद्धतिर्भीमसेने बाष्पपर्याकुला दृष्टिः कुमारवृषसेने ।

(ख) ततश्च देव उभयबलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन शरवर्षप्रज्वलितेन गाण्डीविना तुरगेषु सारथावपि रथवरे धनुष्यपि ज्यायामपि नरेन्द्रलाञ्छने सितातपत्रे च व्यापारितः समं शिलीमुखासारः ।

(ग) ततो देव विरथो लूनगुणकोदण्डः परिभ्रमणव्यापारमात्रप्रतिषिद्धशरसंपातो मण्डलैर्विचरितुं प्रवृत्तः कुमारः ।

बलयोः...। अत्र विश्रामित उपशान्तः । अवधीरितसकलराजधानुष्कचक्रपराक्रमशालिनः सुतस्य तथाविधसमरकर्मारम्भेण हर्षरोषकरुणसंकटे...। अत्र धानुष्को धनुर्धरः । धनुः प्रहरणमस्येत्यर्थे प्राग्वहतेष्ठक् इति ठक्प्रत्ययः । सुतविक्रमदर्शनेन हर्षः । शत्रु [पराक्रम] दर्शनेन रोषः । बालस्य महाबलेन युद्धात्करुणमिति रसत्रयमत्र। पद्धतिः पङ्क्तिः। उभयबलविमुक्त०... जीवायां नरेन्द्रकुललाञ्छने...। अत्र लाञ्छनं चिह्नं । सितातपत्रे श्वेतच्छत्रे : सममेकदैव । ततो कुमारवृषसेनो लूनगुणकोदण्डः परिभ्रमणमात्रव्यापारो मण्डलाग्रेण विचरितुं प्रवृत्तः । अत्र

---

१ राअधाणुक. २ करुणहरिसरोससंकडे; हरिसरोसकरुणासङ्कासंकडे. ३ अणुवट्टमाणस्स. ४ बाप्पआउला. ५ व्वावारदा समं सिलीमुहा. ६ कोदण्डमेत्तपरि०; -ब्भमणमेत्तव्वावारो मण्डलग्गेण...कुमालविससेणो. (टी). ७ मण्डलाइं विचरइदुं.

दुर्योधनः—(साशङ्कम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव सुदरहविद्धंसणामरिसुद्दीविदेण सामि
अङ्गराएण अगणिअभीमसेणाभिजोएण पडि[१]मुक्को धणंजअस्स उव
सिलीमुहासारो । [२]कुमालो वि परिजणोवणीदं अण्णं रहं आरुहि
पुणोवि पउत्तो [३]धणंजएण सह आओधेदुम्[४] । भणिदं च कुमाले
रेरे तादाहिक्खेवमुहल मज्झमपण्डव मह सरा तुह सरीरं उज्झि
अण्णसिं ण णिवडन्ति त्ति [६]भणिअ सरसहस्सेहिं पण्डवसरीरं पच्छा
दिअ सिंहणादेण गज्जिदुं पउत्तो । (क)

दुर्योधनः—(सविस्मयम् ।) अहो बालस्य पराक्रमो [७]मुग्धस्वभा
ऽपि । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—(ख) तदो अ देव [८]तं सरसंपादं समवधूणिअ [९]णिसि
दसराभिघादजादमण्णुणा किरीटिणा गहिदा रहुच्छङ्गादो कणन्
कणअकिङ्किणीजालझङ्कारविराइणी मेहोवरोहविमुक्कणहत्थलणिम्म

(क) ततो देव सुतरथविध्वंसनामर्षोद्दीपितेन स्वामिनाङ्गराजेनागणितभीमसेना
भियोगेन परिमुक्तो धनंजयस्योपरि शिलीमुखासारः। कुमारोऽपि परिजनोपनी
तमन्यं रथमारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनंजयेन सहायोधितुम् । भणितं च कुमारेण
रे रे ताताधिक्षेपमुखर मध्यमपाण्डव मम शरास्तव शरीरमुज्झित्वान्यस्मिन्न नि
तन्ति इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्त
(ख) ततश्च देव तं शरसंपातं समवधूय निशितशराभिघातजातमन्युना किरी
टिना गृहीता रथोत्सङ्गात्क्वणत्कनककिङ्किणीजालझङ्कारविराविणी मेघोपरोधविमुक्त

मण्डलाग्रेण खड्गेन । सहार्थे तृतीया । कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणव
इत्यमरः । सुतरथविध्वंसनामर्षितेन । अत्रायोधितुं युद्धं कर्तुम् । ततो दे
भणितं च कुमारवृषसेनेन—अरे रे ताताधिक्षेपकारक मुखरमध्यमपाण्ड
न मम शरासारास्तव शरीरमुज्झित्वान्यस्मिन्निपतन्ति इति भणित्वा शरशतस
हस्रैः पाण्डवशरीरं प्रच्छाद्य सिंहनादं विचरितुं प्रवृत्तम् । अत्र प्रच्छाद्य व्याप्य
विचरितुं कर्तुम् । प्रवृत्तं वृषसेनेनेति शेषः । [क्वणन्ति यानि किङ्किणीनां क्षु
घण्टिकानां जालानि तेषां झङ्कारैर्विराविणी ।] ०जालहुंकारराविणी महामेघोप

१ पहुत्थो. २ कुमालविससेणो. ३ धणंजआभिजाए. ४ अस्मात्परं उभौ—साधु वृषसे
साधु । ततस्ततः । सुन्दरकः—तदो देव-इत्यधिकं क्वचित्. ५ वज्जिअ. ६ भणन्तेण सरस
हस्सेहिं पण्डवसरीरं-पच्छादिदं कुमालेण । इति क्वचित्पाठः. ७ मुग्धस्वभावस्यापि मु
स्वभावेऽपि. ८ तस्स सरसहस्ससंपादं. ९ इदं क्वचिन्नास्ति.

णिसिदसामलसिणिद्धमुही विविहरअणप्पहाभासुरभीसणरमणिज्जद-
संणा सत्ती सोवहासं विमुक्का अ कुमालाहिमुही ।

दुर्योधनः—(सविषादम् ।) अहह । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो अ देव पज्जलन्तीं सत्तिं पेक्खिअ विगलिअं अङ्गराअस्स हत्थादो ससरं धणु हिअआदो वीरसुलहो उच्छाहो णअणादो बाप्पसलिलं वअणादो रसिदं। हसिदं अ धणंजएण सिंहणादं विणादिदं विओदलेण दुक्कलं दुक्कलं त्ति आक्कन्दिदं कुरुबलेण। (क)

दुर्योधनः—(सविषादम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव कुमालविससेणेण आकण्णाकिट्ठणिसिद-[3]खुरप्पेहिं चिरं णिज्झइअ अद्धपहे एव्व भाइरही विअ भअवदा विसमलोअणेण तिधा किदा सत्ती। (ख)

दुर्योधनः—साधु वृषसेन साधु । ततस्ततः ।

नभस्तलनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुखी विविधरत्नप्रभाभासुरभीषणरमणीय-दर्शना शक्तिः सोपहासं विमुक्ता च कुमाराभिमुखी ।

(क) ततश्च देव प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रेक्ष्य विगलितमङ्गराजस्य हस्तात्सशरं धनुर्हृदयाद्वीरसुलभ उत्साहो नयनाद्बाष्पसलिलं वदनाद्रसितम् । हसितं च धनञ्जयेन सिंहनादं विनादितं वृकोदरेण दुष्करं दुष्करमित्याक्रन्दितं कुरुबलेन ।

(ख) ततो देव कुमारवृषसेनेनाकर्णाकृष्टनिशितक्षुरप्रैश्चिरं निर्ध्यायार्धपथ एव भागीरथीव भगवता विषमलोचनेन त्रिधा कृता शक्तिः ।

विविधरत्नप्रभाघटितशीर्षभीषणरमणीयदर्शना महाशक्तिर्विमुक्ता कुमाराभिमुखी । अत्र कणच्छब्दायमानम् । भीषणता विचित्ररूपतया । रमणीयता स्वभावादेव । तां तादृशीं प्रज्वलन्तीं...। रसितं च सिंहनादं वृकोदरेण । दुःकरं दुःकरमिति कृत्वाक्रन्दितं कुरुबलेन । अत्र रसितं शब्दितम् । सिंहस्येव नादं यथा स्यात्तथा । कुमारेणाकर्णापूरितैर्निशितक्षुरप्रबाणैर्दूरं निध्यात्वार्धपथ एवागच्छन्ती भागीरथी...। [क्षुरप्रैः शरविशेषैः। निर्धाय सम्यक् लक्ष्यीकृत्य। विषमलोचनेनेत्यत्र भारतं-तां दधार हरो राजन् गङ्गां गगनमेखलाम् ।...सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा । वन० अ० १०९.] अत्र निध्यात्वा विचिन्त्य । भागीरथी गङ्गा । विषमलोचनेन हरेण । गङ्गापि हरेण त्रिपथगा कृतेति भावः । कलमु अरेण [पाठान्तरे कृतः यः

---

१ अ धणंजएण...मुहं. २ सबाणं. ३ खुरप्पेण सुचिरं णिज्झइअ (निध्याय).

सुन्दरकः—तदो अ देव एदस्सिं अन्तरे किदकलकलमुहे वीरलोअसाहुवादेण अन्तरीदो समरतूररवो । सिद्धचारणग विमुक्ककुसुमप्पअरेण पच्छादिदं समलङ्गणम् । (क)

दुर्योधनः—अहो बालस्य पराक्रमः । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव भणिअं सामिणा अङ्गराएण भो विओ असमत्तो तुह मह वि समलव्वावारो । ता अणुमण्ण मं मुहुत्तअं पेक्खामहे दाव वस्सस्स तुह भादुणो अ धणुव्वेदसिक्खाणिउणत्तण तुह वि एदं पेक्खणिज्जम् त्ति । (ख)

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देव विरदाआ रणव्वावारणिब्बन्धादो मुहुत्त व्वसमिदवेरा दुवे वि पेक्खआ जादा भीमसेणाङ्गराआ । (ग)

दुर्योधनः—(साभिप्रायम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव एदस्सिं अन्तरे सत्तिखण्डणामरि देण गण्डीविणा भणिअम्—अरे रे दुज्जोहणप्पमुहा— (इत्यर्धो लज्जां नाटयति ।) (घ)

(क) ततश्च देव एतस्मिन्नन्तरे कृतकलकलमुखरेण वीरलोकसाधुवादेनान रितः समरतूर्यरवः । सिद्धचारणगणविमुक्तकुसुमप्रकरेण प्रच्छादितं समराङ्गणम्

(ख) ततश्च देव भणितं स्वामिनाङ्गराजेन भो वृकोदर असमाप्तस्तव मम समरव्यापारः । तदनुमन्यस्व मां मुहूर्तम् । प्रेक्षावहे तावद्वत्सस्य तव भ्रातु धनुर्वेदशिक्षानिपुणत्वम् । तवाप्येतत्प्रेक्षणीयम् इति ।

(ग) ततो देव विरतौ रणव्यापारनिर्बन्धान्मुहूर्तं प्रशमितवैरौ द्वावपि प्रेक्ष जातौ भीमसेनेनाङ्गराजौ ।

(घ) ततश्च देवैतस्मिन्नन्तरे शक्तिखण्डनामर्षिणेन गाण्डीविना भणितम्—अरे रे दुर्योधनप्रमुखाः—

कलकलस्तेन मुखरो वृद्धिंगतः ।] ०प्रमुक्तकुसुमप्रकरेण संच्छादितं समराङ्गणम् भणितं च...तदनुमन्यस्व क्षणमात्रमेव । प्रेक्षावस्तावत्तव भ्रात्रा समं म पुत्रस्य धनुर्वेदशिक्षाचतुरत्वम् । तवाप्येतत्प्रेक्षणीयम् इति । विश्रमित उपशान्तः

---

१ णिग्घोसो (टी.) २ विमुक्केण. ३ भो वीर. ४ अणुमण्णदु. ५ दाव क्खणमे ६ चउरत्तणम्. ७ त्ति । तदो विरदाआ इ० । ८ निस्सामिदाओ रणव्वावारा मुहुत्तविस्सामिदा वेराणुबन्धा (टी.); तदो विरमिदरणव्वावारा मुहुत्तविस्सामिदाणुअवेरा जादा मुहुत्तं दुव. ९ भ

दुर्योधनः---सुन्दरक कथ्यताम्। परवचनमेतत्।

सुन्दरकः---सुणादु देवो। अरे दुज्जोहणप्पमुहा कुरुबलसेणापहुणो अविणअणोकण्णधार कण्ण तुम्हेहिं मह परोक्खं बहुहिं महारहेहिं पडिवारिअ एआइ मम पुत्तओ अहिमण्णु व्वावादिदो। अहं उण तुह्माणं पेक्खन्ताणं एव्व एदं कुमालविससेणं सुमरिदव्वसेसं करोमि त्ति भणिअ सगव्वं आप्फालिदं णेण वज्जणिग्घादणिग्घोसभीसणजीआरवं गण्डीवम्। सामिणा वि सज्जीकिदं कालपुट्ठम्। (क)

दुर्योधनः---(सावहित्थम्।) ततस्ततः।

सुन्दरकः---तदो अ देव पडिसिद्धभीमसेणसमलकम्मालम्भेण गण्डीविणा विरइदा अङ्गराअविससेणरहकूलंकसाओ दुवे बाणणदीओ। तेहिं वि दुवेहिं अण्णोण्णासिणेहदंसिदसिक्खाविसेसेहिं अभिजुत्तो सो दुराआरो मज्झमपण्डवो। (ख)

(क) शृणोतु देवः। अरे दुर्योधनप्रमुखाः कुरुबलसेनाप्रभवः अरे अविनयनौकर्णधार कर्ण युष्माभिर्मम परोक्षं बहुभिर्महारथैः परिवृत्यैकाकी मम पुत्रकोऽभिमन्युर्व्यापादितः। अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षमाणानामेवैतं कुमारवृषसेनं स्मर्तव्यशेषं करोमि। इति भणित्वा सगर्वमास्फालितमनेन वज्रनिर्घातनिर्घोषभीषणज्यारवं गाण्डीवम्। स्वामिनापि सज्जीकृतं कालपृष्ठम्।

(ख) ततश्च देव प्रतिषिद्धभीमसेनसमरकर्मारम्भेण गाण्डीविना विरचिते अङ्गराजवृषसेनरथकूलंकषे द्वे बाणनद्यौ। ताभ्यामपि द्वाभ्यामन्योन्यस्नेहदर्शितशिक्षाविशेषाभ्यामभियुक्तः स दुराचारो मध्यमपाण्डवः।

प्रेक्षको द्रष्टा। दुर्योधनप्रमुखाः कुरुयोधाः (कर्णधारस्तु नाविकः। इत्यमरः।) युष्माभिर्बहुभिर्महारथैर्मिलित्वा मया शून्ये मम पुत्रोऽभिमन्युर्बाल एकाकी व्यापादितः। अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षकाणामेवैतं कुमारं वृषसेनं स्मर्तव्यशेषं करोमि। तद्ध्रियतां ध्रियताम्। इत्यास्फालितं तेन वज्रनिर्घातोद्घोषगम्भीरभीषणज्यारवं गाण्डीवम्। अत्राविनय एव नौरिति रूपकम्। प्रेक्षकाणामित्यनादरे षष्ठी। तेन भवतः प्रेक्षकाननादृत्येत्यर्थः। स्मर्तव्यः स्मरणार्हः शेषोऽवसाने यस्य तम्। तथा च स्मरणमात्रावशिष्टमित्यर्थः। अन्योन्यदर्शित०...[०रथौ एव कूलं कषत इति।] अत्र कूलं कषतीत्यर्थे सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः इति

१ परवचनमत्र को दोषः इ. पा. २ णईकण्णधार. ३ परोक्खं एआइं पुत्तओ अहिमण्णु व्वावादिदो. ४ वज्जेति क्वचिन्नास्ति. ५ देव एदाहिं अन्तरे. ६ सोदुराआरो इति क्वचिन्नास्ति

दुर्योधनः— ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव गण्डीविणा ताररसिदज्जीआणिग्घोसमेत्तविण्णादबाणवरिसेण तह आआरिदं पत्तिहिं जह ण णहत्तलं सामी ण रहो ण धरणी ण कुमालो ण केदुवंसो ण बलाइं सारही ण तुलङ्गमा ण दिसाओ ण वीरलोओ अ लक्खीअदि। (ख)

दुर्योधनः—(सविस्मयम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो अ देव क्खणमेत्तं एव अदिक्कन्ते सरवरिसे सहरिससिंहणादे पण्डवसेण्णे सविसादमुक्काक्कन्दे कोरवबले समुत्थिदो महन्तो कलअलो हा हदो कुमाल विससेणोत्ति । (क)

दुर्योधनः—(सबाष्परोषम् ।) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—तदो देवँ पेक्खामि कुमालं हदसारहितुलङ्गं लूणादवत्तचावचामरकेदुवंसं सग्गब्भट्टंविअ सुलकुमालं एक्केण ज्जेव हिअअमम्मभेदिणा सिलीमुहेण भिण्णदेहं रहमज्झे पल्लत्थं । (ख)

(ख) ततश्च देव गाण्डीविना ताररसितज्यानिर्घोषमात्रविज्ञातबाणवर्षेण तथाचरितं पत्रिभिर्यथा न नभस्तलं न स्वामी न रथो न धरणी न कुमारो न केतुवंशो न बलानि न सारथिर्न तुरङ्गमा न दिशो न वीरलोकश्च लक्ष्यते।

(क) ततश्च देव क्षणमात्रमेवातिक्रान्ते शरवर्षे सहर्षसिंहनादे पाण्डवसैन्ये सविषादमुक्ताक्रन्दे कौरवबले समुत्थितो महान्कलकलो हा हतः कुमारवृषसेन इति

(ख) ततो देव प्रेक्षे कुमारं हतसारथितुरङ्गं लूनातपत्रचापचामरकेतुवंशं स्वर्गभ्रष्टमिव सुरकुमारमेकेनैव हृदयमर्मभेदिना शिलीमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये पर्यस्तम्

खच्प्रत्ययः। खित्यनव्ययस्य इति मुम्। [तारं रसिता निनादिता या ज्या तस्य निर्घोष एव ०मात्रं तेन इ० । तारं रसितं यस्येति निर्घोषविशेषणं वा।] गाण्डीवताररसितमांसलनिर्घोषेणाविज्ञातबाणवर्षेण...न तेषां रथा...न खलु किमपि लक्ष्यते । पाण्डवबले विमुक्तसिंहनादे साक्रन्दे कौरवबले हा हतः कुमारो वृषसेनो हा हत इति महान्कलकल उत्थितः। ततो देव महत्या वेलयाहं प्रेक्ष्य हतसारथितुरङ्गमं लूनातपत्रकेतुवंशं स्वर्गपरिभ्रष्टमिव सुरकुमारकमेकेनैव मर्मभेदिना बाणेन भिन्नदेहं रथमध्ये परिस्थितं कुमारमागतः। अत्र केतुश्चिह्नम्

१ गण्डीवताररासिदमंगलगोधाणिग्घोसदुव्विण्णादबाणवरिसेण. २ संलक्खीअदि. ३ रोषम्. ४ देव कुमालं हदसारहितुलङ्गं लूणादवत्तचामरकेदुवंसं...पल्लत्थं पेक्खिअ अहं आअदो; देव महन्तीए वेलाए–पेक्खामि कुमारं हदसारधिं हदतुरङ्गं लूणादवत्तरं मम्मभेदिना सिलीमुहे

दुर्योधनः—(सास्रम् ।) अहह कुमारवृषसेन । अलमतः परं श्रुत्वा । हा वत्स हा मदङ्कदुर्ललित हा मदाज्ञाकर हा गदायुद्धप्रियशिष्य हा शौर्यसागर हा राधेयकुलप्ररोह हा प्रियदर्शन हा दुःशासननिर्विशेष हा सर्वगुरुवत्सल प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्त-
मुद्भिद्यमाननवयौवनरम्यशोभम् ।
प्राणापचारपरिवर्तितदृष्टि दृष्टं
कर्णेन तत्कथमिवाननपङ्कजं ते ॥ १० ॥

सूतः—आयुष्मन् अलमत्यन्तंदुःखावेगेन ।

दुर्योधनः—सूत पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भवन्ति । अस्माकं पुनः

प्रत्यक्षं हतबन्धूनामेतत्परिभवाग्निना ।
हृदयं दह्यतेऽत्यर्थं कुतो दुःखं कुतो व्यथा ॥ ११ ॥

(इति मोहमुपगतः ।)

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । (इति पटान्तेन वीजयति ।)

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः ।) भद्र सुन्दरक ततो वयस्येन किं प्रतिपन्नमङ्गराजेन ।

कुमारं प्रेक्ष्याहमागत इत्यन्वयः । प्ररोहोऽङ्कुरः । **पर्याप्तेति** । पर्याप्तं तृप्तं यथेष्टं वा नेत्रं [पूर्णमायतं वा] यत्र तत्तथा । पर्याप्तं तु यथेष्टं स्यात्तृप्तौ शक्तिनिवारणे । इति विश्वः । अचिरोदितचन्द्रवत्कान्तं रम्यम् । उद्भिद्यमानमुद्गच्छत् । एतादृशमप्याननं तव प्राणापहारे [अपचार इति पाठे निर्गमे] विनाशे परिवर्तितदृष्टि विपरीतदर्शनं कथं कर्णेन दृष्टम् । इवशब्दोऽनवक्लृप्तौ ॥१०॥ **प्रत्यक्षमिति** । एतद्धृदयमित्यन्वयः । दह्यते दाहवत्क्रियते ॥ ११ ॥ स्वामिना तथाविधस्य... ।

हिअए विभिण्णं रहोत्सङ्गादो धराअले लुडितम्;-पेक्खिअ हद०...लूणादवत्तकेतु०... मम्मभेदिना...परिट्ठिदं कुमालं आअदो । इ. पा.

१ राजा. २ वत्स वृषसेन; राजा —सुन्दरक अलमिदानीं कथितेन । (सास्रम् ।) हा वत्स वृषसेन क्वासि । देहि मे प्रतिवचनम् । (इति मोहमुपागतः ।) सूतः—समाश्वसिहि समाश्वसिहि । राजा— (उत्थाय । सकरुणम् ।) हा वत्स वृषसेन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा गदायुद्धप्रिय, हा राधेयकुलद्रुमप्ररोह. ३ ०पहार (टी.). ४ अत्यन्तं; -शोका० ५ प्रत्यक्षहत. ६ व्यर्थ. ७ अस्मादनन्तरं आयुष्मन् अलमत्यन्तदुःखावेगेन इत्यधिकं क्वचित्. ८ संप्रति किं वयस्येनाङ्गराजेन.

सुन्दरकः—तदो अ देव तधाविधस्स पुत्तस्स दंसणेण संगलि-
अस्सुजालं उज्झिअ अणवेक्खिदपरप्पहरणाभिओएण सामिणा अं
जुत्तो धणंजओ। तं अ सुदवहामरिसुद्दीविदपरक्कमं विमुक्कजीविद
तह परक्कमन्तं पेक्खिअ भीमणउलसहदेवपञ्चालप्पमुहेहिं अन्तरि
धणंजअस्स रहवरो। (क)

दुर्योधनः—ततस्ततः।

सुन्दरकः—तदो अज्जुणचावमहाप्पलअपओहरणिस्सरिदस
धारासहस्सेहिं पूरिदेसु दिसामुहेसु सल्लेण भणिदम्—अङ्गरा
वखुभिदतुलङ्गमो मथिदचक्कणेमि कूवरो दे रहो ता ण जुत्तं भीमज्जुणे
सह अजुज्झिदुं त्ति भणिअ पडिवट्टिदो रहो ओदारिदो सामी सन्दणा
बहुप्पआरं अ समस्सासिदो। (ख)

दुर्योधनः—ततस्ततः।

(क) ततश्च देव तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलितमश्रुजलमुत्सृ-
ज्यानवेक्षितपरप्रहरणाभियोगेन स्वामिनाङ्गराजेनाभियुक्तो धनंजयः। तं
सुतवधामर्षोद्दीपितपराक्रमं विमुक्तजीविताशं तथा पराक्रामन्तं प्रेक्ष्य भीमन-
लसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धनंजयस्य रथवरः।

(ख) ततोऽर्जुनचापमहाप्रलयपयोधरनिसृतशरधारासहस्रैः पूरितेषु दिशामुखे
शल्येन भणितम्—अङ्गराज हततुरङ्गमो मथितचक्रनेमिकूवरस्ते रथो
युक्तं भीमार्जुनाभ्यां सहायोद्धुम्। इति भणित्वा निवर्तितो रथोऽवतारितः स्वा
स्यन्दनाद्बहुप्रकारं च समाश्वासितः।

अश्रुजातमु०—[अनवेक्षितः अगणितः परेषां प्रहरणानामभियोग आक्रमणं ये
पराक्रमवन्तं प्रेक्ष्य नकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धनंजयस्य रथव
अन्तरितः पिहितः। ततो देव शल्येन भणितम्—अयि राधेय स्खलिततु
भग्नकूबरस्ते रथो न योग्यो वोढुं भीमार्जुनाभ्यां सह सांप्रतमायोधितुम्।
परिवर्तितो रथोऽवतारितः स्वामी स्यन्दनाद्बहुप्रकारं च समाश्वासितः।

१ तहहदस्स. २ अस्सुजादं. ३ परप्पहरणेन. ४ दुराआरो मज्झमण्डवो। दुर्योधन
ततस्ततः। सुन्दरकः—तदो देव सुदवहामरिसुद्दीविदपरक्कमं विमुक्कजीविदासं तह
क्कमन्तं; तदो तं सुदवहामरिसिदं. ५ सासङ्केहिं भीम० ६ रहो ७ भणिदो सामी अङ्गरा
जहा अङ्गराअ. ८ हद०...सह आजुज्झिदुं त्ति रहो समरङ्गणादो; हत० भग्गकुवरो दे रहो
जोग्गो भीमसेणाज्जुणेहिं अभिजुत्तुं त्ति.

सुन्दरकः—तदो अ सामिणा सुइरं विलविअ परिअणोवणीदं अण्णं रहं पेक्खिअ दीहं णिस्ससिअ मइ दिट्ठी विणिक्खिविदा । सुन्दरअ एहि त्ति भणिदं अ । तदो अहं उवगदो सामिसमीवम् । तदो अवणीअ सीसट्ठाणादो पट्टिअं सरीरसंगलिदेहिं सोणिअबिंदुहिं लित्तमुहं बाणं कदुअ अहिलिहिअ प्पेसिदो देवस्स संदेसो । (इति पट्टिकामर्पयति ।) (क)

(दुर्योधनो गृहीत्वा वाचयति यथा ।)

स्वस्ति । महाराजदुर्योधनं समराङ्गणात्कर्ण एतदन्तं कण्ठगाढमालिङ्ग्य विज्ञापयति ।

अस्त्रग्रामविधौ कृती न समरेऽस्यास्ति तुल्यः पुमा-
भ्रातृभ्योऽपि ममाधिकोऽयममुना जेयाः पृथासूनवः ।
त्वत्संभावित इत्यहं न च हतो दुःशासनारिर्मया
त्वं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयोर्वीर्येण बाष्पेण वा ॥ १२ ॥

(क) ततश्च स्वामिना सुचिरं विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिर्विनिक्षिप्ता । भणितं च सुन्दरक एहीति । ततोऽहमुपगतः स्वामिसमीपम् । ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां शरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिर्लिप्तमुखं बाणं कृत्वाभिलिख्य प्रेषितो देवस्य संदेशः ।

स्वामिना सुचिरं विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथमारुह्य क्षणेन दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिर्विनिहिता । सुन्दरक आगच्छेति भणितं च । तत उपगतोऽहं स्वामिसमीपम् । ततः शीर्षस्थानात्पट्टिकामपनीय स्वशरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिः सुलिप्तमुखं... । अत्र कूबरस्तु युगंधरः इत्यमरः । शीर्षं मस्तकम् । अपनीयानीय । अस्त्रेति । अयं कर्णः । [अस्त्रग्रामस्यास्त्रसमूहस्य विधौ प्रयोगे] कृती कुशलः । इत्यनेनाकारेणाहं यत्संभावितो भवता प्रसिद्धः कृतः । प्रतिकारः प्रतीकारः इति शब्दभेदः । तं प्रतीकारमेहि गच्छ । तथा च युद्ध्वा वा रुदित्वा वा । राजन् भ्रातृदुःखं त्यजेति भावः । [अहं तु सर्वथा न समर्थो मयि समर्पितं कार्यभारं

१ विलम्बिअ परिअणो अभिहिदो अण्णं रहं मे उवणेहि त्ति । परिअणोवणीदं अण्णं रहं पेक्खिअ मइ दिण्णदिट्ठी सुन्दरअ एहि त्ति भणिअं अ अहं उवगदो समीवम्; (विलम्ब्य परिजनोऽभिहितोऽन्यं रथं म उपनयेति । परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य मयि दत्तदृष्टिः सुन्दरक एहीति भणितं चाहमुपगतः समीपम् ।); देव सामिणा अ सुइरं विलविअ परिअणो अभिहिदो अण्णं रहं मे उवणेहि त्ति । परिअणावणीदं अ अण्णं रहं पेक्खिअ अच्चुज्जअं उज्झिअ दीहं .. । तदो अहं गदोम्हि सामिसमीवम् । इ. पा. २ दिढ्ढअगं. ३ अहिलेहिदो एसो देवस्स संदेसो–संलेहो. ४ दुर्योधन. ५ यत्सं० ६ तत्.

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण[1] किमिदं भ्रातृशतवधदुःखितं[2] मामपि वात्सल्येन घट्टयसि। भद्र सुन्दरक अथेदानीं किमारम्भोऽङ्गराजः

सुन्दरकः—देव[3] अवणीदसरीरावरणो अप्पवहाकिदणिच्चओ पुणो पत्थेण सह समलं मग्गदि[4]। (क)

दुर्योधनः—[5](आवेगादासनादुत्तिष्ठन्।) सूत रथमुपनय। सुन्दरक त्वमपि मद्वचनात्त्वरिततरं गत्वा वयस्यमङ्गराजं प्रतिबोधय। अलमतिसाहसेन। अभिन्न एवायमावयोः संकल्पः। न खलु भवानेको जीवितपरित्यागाकाङ्क्षी। किं तु

हत्वा पार्थान्सलिलमशिवं बन्धुवर्गाय[6] दत्त्वा
मुक्त्वा बाष्पं सह कतिपयैर्मन्त्रिभिश्चारिभिश्च।
कृत्वान्योन्यं सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढं
संत्यक्ष्यावो हततनुमिमां दुःखितौ निर्वृतौ च॥ १३॥

अथवा शोकं[7] प्रति मया न किञ्चित्संदेष्टव्यम्।

वृषसेनो न ते पुत्रो न मे दुःशासनोऽनुजः
त्वां बोधयामि किमहं त्वं मां संस्थापयिष्यसि[8]॥ १४॥

सुन्दरकः—जं देवो आणवेदि। (इति निष्क्रान्तः।) (ख)

दुर्योधनः—तूर्णमेव रथमुपस्थापय[9]।

(क) देव अपनीतशरीरावरण आत्मवधकृतनिश्चयः पुनरपि पार्थेन सह समलं मार्गयते। (ख) यद्देव अज्ञापयति।

निर्वोढुमिति निर्वेदः। तदुक्तं तत्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्। इति ॥१२॥ देव अद्याप्यारम्भः पृच्छयते। [शरीरावरणं संनाहः। संकल्पः प्राणत्यागरूपः।] संकल्पः कर्म मानसम् इत्यमरः। हत्वेति। अशिवममङ्गल... बाष्पं मुक्त्वा रुदित्वा। अपुनर्भावि न पुनर्भविष्यत्। गाढोपगूढं गाढालिङ्गन... इमां हततनुं निन्द्यशरीरमेवमेवं कृत्वावां संत्यक्ष्याव इत्यन्वयः। आवां कीदृ... प्रथमं दुःखितौ ततो निर्वृतौ मुमुक्षू॥ १३॥ वृषसेन इति। अ...

१ कर्ण कर्ग इति पाठः २ वधदुःख०; हतभ्रातृशतं ३ देव अज्जवि आरम्भो पुच्छी... इत्यधिकं क्वचित्, ४ ०सअं एव्व समलं मग्गदि (स्वयमेव समरं मार्गयते.) ५ राजा—(... सत्वरमुत्तिष्ठन्। सुन्दरक...प्रतिबोधय। न खलु जयाकाङ्क्षी भवानिदानीम्। अभिन्न... संकल्पः। किं तु इ. पा ६ बन्धुभि· ७ कर्ण सशोकं; सशोकं कर्ण, ८ त्वां बोधयिष्ये यदहं... त्वं वा बोधयिष्यसि इ. पा. ९ दुर्योधनः—अये नेमिध्वनिरिव। सूतः—आयुष्मन् एष ... संवर्धितो नेमिध्वनिः। दुर्योधनः—नूनं परिजनोपनीतो रथः। गच्छ त्वं सज्जीकुरु। इ...

सूतः—(कर्णं दत्वा ।) देव हेषासंवलितो नेमिध्वनिः श्रूयते । तथा तर्कयामि नूनं परिजनोपनीतो रथः ।

दुर्योधनः—सूत गच्छ त्वं सज्जीकुरु ।

सूतः—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति ।)

दुर्योधनः—(विलोक्य ।) किमिति नारूढोऽसि ।

सूतः—एष खलु तातोऽम्बा च [1]संजयाधिष्ठितं रथमारुह्य देवस्य [3]समीपमुपगतौ ।

दुर्योधनः—किं नाम ताताम्बा च संप्राप्तौ । [4]कष्टमतिबीभत्स-माचरितं देवेन । सूत गच्छ त्वं स्यन्दनं तूर्णमुपहर । अहमपि तातदर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

सूतः—देव [5]त्वदेकशेषबान्धवावेतौ कथमिव न समाश्वासयसि ।

दुर्योधनः—सूत कथमिव समाश्वासयामि [6]विमुखभागधेयः । पश्य ।

अद्यैवावां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा
घ्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च ।
तस्मिन्काले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां
पार्श्वे पित्रो[7]रपगतघृणः किं नु वक्ष्यामि गत्वा ॥ १५ ॥

तथाप्यवश्यं वन्दनीयौ गुरू ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

कनिष्ठः ॥ १४ ॥ हेषाश्वशब्दः । संवलितो मिश्रः । नेमिश्चक्रप्रान्तः । त्वदेक-बान्धवौ त्वमेको बान्धवो ययोरिति समासः । अद्येति । आवामहं दुःशास-नश्च । [प्रसभं हठात् ।] तामवस्थां मरणरूपाम् । पित्रोरित्यत्र पिता मात्रा इत्येकशेषः । घृणा करुणा जुगुप्सा वा । जुगुप्साकरुणे घृणे इत्यमरः । पित्रोः पार्श्वं गत्वा किं नु वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १५ ॥

असूत यं रत्नधरो गुणाढ्यो नानागुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतौ व्यरंसीदङ्कश्चतुर्थो वरटिप्पनेऽत्र ॥

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

---

१ तातो धृतराष्ट्रो. २ संजयाधिरूढं रथमारूढौ देवसकाशमनुप्राप्तौ—देवदर्शनमनुप्राप्तौ संजयेनाधिरूढौ देवदर्शन० ३ समीपमागतौ. ४ अहो अतीव...स्यन्दनमुपहर इ. पा. ५ त्वदेकबान्धवौ. ६ मन्दभाग्यः. ७ रहमपघृणः; रहमुपगतः; ०गतः–...तस्याम्.

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति रथयानेन गान्धारी संजयो धृतराष्ट्रश्च ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स संजय कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे कुरुकु- ननैकशेषप्रवालो वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति । कच्चिज्जीवति वा न-

गान्धारी—जाद जइ सच्चं जीवदि मे वच्छो तो कधेहि क- देसे वट्टदि । (क)

संजयः—नन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छायायामुप- स्तिष्ठति ।

गान्धारी—(सकरुणम् ।) जाद एआइ त्ति भणासि । कि- क्खु संपदं भादुसदं से पास्से भविस्सदि । (ख)

संजयः—तात अम्ब अवतरतं स्वैरं रथात् ।

(उभाववतरणं नाटयतः ।)

(ततः प्रविशति सव्रीडमुपविष्टो दुर्योधनः ।)

संजयः—(उपसृत्य ।) विजयतां महाराजः । नन्वेष ता- म्बया सह प्राप्तः । किं न पश्यति महाराजः ।

दुर्योधनः—(वैलक्ष्यं नाटयति ।)

धृतराष्ट्रः—

शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे
बद्धेषु व्रणपट्टकेषु शनकैः कर्णे कृतापाश्रयः ।

(क) जात यदि सत्यं जीवति मे वत्सस्तत्कथय कस्मिन्देशे वर्तते ।

(ख) जात एकाकीति भणसि । किं नु खलु सांप्रतं भ्रातृशत- पार्श्वे भविष्यति ।

एकशेषोऽवशिष्टः । प्रवालोऽङ्कुरः । प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री इत्यमरः । [क- कामप्रवेदने इतिचामरः ।]... मे पुत्रकस्तत्कथय कस्मिन्नुद्देशे वर्तते । अ- किं सांप्रतं भ्रातृशतमस्य...। अत्र जात पुत्रक [स्वैरं शनैः सुखमिति याव- सव्रीडं सलज्जं यथा स्यात्तथा । [कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य वदनमिव वदनं

१ संजय कुरुकुल०...दुर्योधनः कच्चित् ; सकलकुलकाननैकपल्लवो, कुरुकुलकाननैक-
२ ता कस्सिं कधेहि तं उद्देसम्. ३ तात अम्ब नन्वेष. ४ सास्रम्. ५ तस्स भादुसदं -णत्थि; भादुणो से समीवे ण होन्ति ६ सव्रीडोपविष्टः. ७ उपगम्य । ८ पश्यसि मह-
९ कृतोपाश्रयः.

दूरान्निर्जितसान्त्विताम्नरपतीनालोकयंल्लीलया
सह्या पुत्रक वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान् ॥ १ ॥
(धृतराष्ट्रो गान्धारी च स्पर्शेनोपेत्यालिङ्गतः ।)

गान्धारी—वच्छ अदिगाढप्पहारवेअणापज्जाउलस्स अह्मेसु संणिहिदेसु वि ण प्पसरदि दे वाणी ! (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन किमकृतपूर्वः संप्रति मय्यप्यव्यवहारः ।

गान्धारी—वच्छ जइ तुमं वि अह्मे णालवसि तां किं संपदं वच्छो दुस्सासणो आलवदु दुम्मरिसणो वा अव अण्णो वा । (ख)

(इति रोदिति ।)

दुर्योधनः—

पापोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी
तातस्य बाष्पपयसां तव चाम्ब हेतुः ।
दुर्जातमत्र विमले भरतान्वयेऽपि
किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैषि ॥ २ ॥

(क) वत्स अतिगाढप्रहारवेदनापर्याकुलस्यास्मासु संनिहितेष्वपि न प्रसरति ते वाणी ।

(ख) वत्स यदि त्वमप्यस्मान्नालपसि तत्किं सांप्रतं वत्सो दुःशासन आलपतु दुर्मर्षणो वाथान्यो वा ।

तैः कङ्कवदनैः शस्त्रविशेषैः । शल्यानि बाणाग्राणि उद्धृत्य कङ्कटे संनाहे अपनीते । कर्णे कृतः अपाश्रयः आश्रयो येन तादृशः । आदौ शत्रुभिर्निर्जिताः पश्चाद्भवता सान्त्वितास्तान् भवत्पक्ष्यान् नरपतीन् लीलया आलोकयन् भवान् हे पुत्रक क्षतजा पीडा सह्येति पापेन पुत्रविनाशान्मन्दभाग्येन मया न पृष्टः । स्पर्शेन अन्धत्वात् हस्तपरामर्शेन समीपमागत्य । गान्धार्या अपि पातिव्रत्यप्रेरितायाः स्वभर्तुरान्ध्यादात्मनोपि चक्षुषोर्बद्धपट्टिकात्वादन्धत्वम् । तदुक्तं भारते—गान्धारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।...ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा । बबन्ध नेत्रे स्वे राजन् पतिव्रतपरायणा ॥] अपकृतमपकारः कृतः । यदि त्वं मां नालपसि तदा किं...। **पाप इति** । हे अम्ब [अहं पापः यतः] तव तातस्य च बाष्पपयसां हेतुः कारणं जातोऽस्मि । कीदृशः । अप्रतिकृतोऽप्रतीकारविषयीकृतो

१ शात्रवान्. २ दृष्टः. ३ परिष्वजेते. ४ अह्मेसु वि, किं अह्मेसु वि ५ मय्यव्यवहारः; भूतपूर्वो मय्यपि संप्रत्यनभ्याहारः इ. पा. ६ (सकरुणम् ।) वच्छ. ७ किं दाणीं दुस्सासणो दुम्मरिसणो अण्णो वा आलविस्सदि-आलवदि;-अध दुम्मरिसणो विकण्णो वा. ८दु० अम्ब. ९ जातः (टी.); योधः. १० वः (टी); अस्मिन्.

गान्धारी—जाद अलं परिदेविदेण। तुमं वि दाव ऐक्को
अन्धजुअलस्स मग्गोवदेसओ । ता चिरं जीव । किं मे
जएण वा। (क)

दुर्योधनः—

मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते
सुक्षत्रिया क्व भवती क्व च दीनतैषा।
निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम् ॥ ३ ॥

नूनं विचेष्टितमिदं सुतशोकस्य।

संजयः—महाराज किं वायं लोकवादो वितथः न
कूपपाते रज्जुरपि तत्र प्रक्षेप्तव्या इति।

दुर्योधनः—अपुष्कलमिदम्। उपक्रियमाणाभावे किमुपकार
(इति रोदिति।)

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य।) वत्स समाश्वसिहि।
श्वासय चास्मानिमामतिदीनां मातरं च।

(क) जात अलं परिदेवितेन। त्वमपि तावदेकोऽस्यान्धयुगलस्य
र्गोपदेशकः। तच्चिरं जीव। किं मे राज्येन जयेन वा।

योऽनुजनाशस्तदृर्शी। त्वं मां सुत इति किमदैषि जानासि। कीदृशम्
युष्माकमिह भरतकुले दुर्जातं दुष्टपुत्रम्। पुनः कीदृशम्। वः सुतविनाश
व इति काकाक्षिगोलकवदुभयान्वयि। आकाङ्क्षाया उभयत्र सत्त्वात्। श
यस्य वाकाङ्क्षाक्रमेणोत्थानादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २ ॥ त्वमेव तावदेतस्यान्ध
लस्य मार्गोपदेशको भव। **मातरिति**। किमप्यनिर्वचनीयम्। कृपणं दी
सुक्षत्रिया शोभनक्षत्रियजातिः। क्वेति। अत्यन्तासंभवेऽर्थे द्वौ क्वौ प्रयु
इति कोषः। हे निर्वत्सले वात्सल्यवति वात्सल्यहीने वा ॥ ३ ॥ किं वितथोऽस
किं तु सत्य एवेत्यर्थः। रज्जुः रशनादिप्रग्रहः। इदं वचोऽपुष्कलम
श्रेयान्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात् इत्यमरः। [उपक्रियमाणानां रक्षणीयानां
णामभावे उपकरणेन ममप्राणरक्षणेन किम्। साध्याभावे किं साधनेनेत्यर्थ

---

१ अलमलं;-मग्गोवदेसओ चिरंजीव। अलं मे २एक्को अन्ध०;-पन्थोवदेसेओ-चिरं
किं मे रज्जेण वरेण वा। ३ विकृतं. ४ चायं लोकप्रवादोऽपि विस्मृतो न च घटस्य
रज्जुस्तत्रैव. ५ अलमलम्। उपक्रियमाणे किमपकारेण; अयुक्तमिदम्। अपाक्रियमाणे
कारेण. ६ ननु उप० ७ समाश्वासिहि समाश्वसिहि. ८ मां जननीं च; मामिमाम् इ०.

दुर्योधनः—तात दुर्लभः समाश्वास इदानीं युष्माकम्[1] । किं तु

कुन्त्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया ।
विराजमानौ शोकेऽपि तनयाननुशोचतम् ॥ ४ ॥

गान्धारी—जाद एदं एव्व संपदं प्पभूदं[2] जं तुमं वि दाव एक्को णाणुसोचइदव्वो । ता जाद अकालो दे समरस्स । प्पसीद । एसो दे सीसञ्जली । णिवट्टीअदु समरव्वावारादो । अपच्छिमं करेहि वअणम् । (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स शृणु वचनं तवाम्बाया मम[4] च निहताशेषबन्धुवर्गस्य । पश्य[5] ।

दायादा न ययोर्बलेन गणितास्तौ द्रोणभीष्मौ हतौ
कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो[6] भीतं जगत्फाल्गुनात् ।
वत्सानां निधनेन मे[7] त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं[8] वैरिषु मुञ्च तात[9] पितरावन्धाविमौ पालय ॥ ५ ॥

दुर्योधनः—[10]समरात्प्रतिनिवृत्य किं मया कर्तव्यम् ।

(क) जात एतदेव सांप्रतं प्रभूतं यत्त्वमपि तावदेको जीवसि तज्जात अकालस्ते समरस्य । प्रसीद । एष ते शीर्षाञ्जलिः । निवर्त्यतां समरव्यापारात् । अपश्चिमं कुरु वचनम् ।

कुन्त्येति । युवामद्य कुन्त्या सह तनयाननुशोचतमित्यन्वयः । [विराजमानौ मया तस्याः पुत्रान् हत्वा कृतवैरनिर्यातनादिति भावः ।] ॥ ४॥ इदमेव... यत्त्वामप्येकं नानुशोचयिष्ये । तज्जात प्रसीद । एष ते शीर्षेऽञ्जलिः । निवर्त्यतामेतस्मात्समरव्यापारात् । अपश्चिमं कुरु पितुर्वचनम् । अत्र प्रभूतं ...क्तम् । शीर्षेऽञ्जलिः प्रणामः । अपश्चिममलङ्घ्यम् । सपत्नः शत्रुः । दायादा इति । दायादाः शत्रवः । अग्रतः कर्णस्यैव । फाल्गुनादर्जुनात् । मे वत्सानां निधनेनायं रिपुस्त्वयि शेषप्रतिज्ञ इत्यन्वयः । त्वदेकावशिष्टप्रतिज्ञ इत्यर्थः । हे तात मान्य । पितरौ मातापितरौ । एकशेषात् ॥ ५ ॥ पिता ते विदुरो

१ दुर्लभमिदानीं पुनः समाश्वासनं युष्माकम्. २ जाद दाणिं;-प्पभूददरं. ३ जीवसि । ...ण अण्णं अणुसोइस्सम् । एसो दे अञ्जली । णिवट्टेहि इ०,-समरनिब्बन्धादो; प्पसीद प्पसीद;-...दुणो वअणे, अवस्सं पिदुणो. इ. पा. ४ ममापि; निहतसकल-सकलहत-बन्धुवर्गस्य;-...हताशेषवर्गस्य. इ. पा ५ अपि च तात दुर्योधन. ६ शमयता भीतं यतः फाल्गुनात्; ...मयता भीतं न बीभत्सुना. ७ निधनाच्च मारुतिरसौ शेषप्रतिज्ञस्त्वयि इ. पा. ८ कोपं. ...वत्स. १० तात अम्ब...किं करिष्यामि.

गान्धारी—जाद जं पिदा दे विउरो वा भणदि । (क)

संजयः—देवे एवमिदम् ।

दुर्योधनः—संजय अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति ।

संजयः—देवे यावत्प्राणिति तावदुपदेष्टव्यभूमिर्विजिगीषुः प्रज्ञावताम् ।

दुर्योधनः—(सक्रोधम् ।) शृणुमस्तावद्भवत एव प्रज्ञावतो संप्रत्यस्मदनुरूपमुपदेशम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स युक्तवादिनि संजये किमत्र क्रोधेन । प्रकृतिमापद्यसे तदहमेव भवन्तं ब्रवीमि । श्रूयताम् ।

दुर्योधनः—कथयतु तातः ।

धृतराष्ट्रः—वत्स किं विस्तरेण । संधत्तां भवानिदानीमपि युधिष्ठिरमीप्सितपणबन्धेन ।

दुर्योधनः—तात तनयस्नेहवैक्लव्यादम्बा बालिशत्वात्संजयः काममेवं ब्रवीतु । युष्माकमप्येवं व्यामोहः । अथ वा प्रभवति नाशिजन्मा हृदयज्वरः । अन्यच्च तात अस्खलितभ्रातृशतोऽहं तदावधीरितवासुदेवसामोपन्यासः । संप्रति हि दृष्टपितामहाचार्य

(क) जात यत्पिता ते विदुरो वा भणति ।

यद्भणति । पिता पितृकल्पो हितोपदेशात् । प्राणितं जीवितम् । संपन्नश्च प्र... भिर्महोत्साहः कृतश्रमः । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ विजिगीषुलक्षणम् । वैक्लव्याद्विह्वलत्वात् । अम्बा वदतीति शेषः । बालिश... मूर्खतया । संजयो वदतीति शेषः । नाम निश्चये । हृदयज्वरस्तातस्येति शे... तातेत्यादि । हे तात दुर्योधनः कथं संधिं करिष्यतीत्यन्वयः । अस्खलि... विनष्टम् । साम संधानम् । पितामहो भीष्मः । आचार्यो द्रोणः । राज...

१ भणिस्सदि—तं अणुचिट्ठ; भणादि तं अणुचिट्ठिदव्वम्. २ राजन्. ३ राजन् या... णितव्यं–यावत्प्राणाः–तावदुपदेष्टव्यभूमयो विजिगीषवः; यावत्प्राणितव्यं–यावत्प्राणना... वदुपदेष्टव्या नृपतयो;–नृपतयो विजिगीषवः–प्रज्ञावताम्; ४ प्रज्ञावतोऽस्मान्प्रति प्र... (सासूयम् ।)...तावत्प्रज्ञावतो भवतोऽस्मत्प्रतिरूपमेव ५ तदहमेव तावद्भवन्तं; त... भवन्तं किंचित्; कथयामि. ६ विचारेण. ७ युधिष्ठिरस्य समीप्सितेन पणेन; ... ष्ठिरप्रार्थितपणेन. ८ स्नेहात् ९ बालिशत्वेन. १० युष्माकमपि चायं मोहः; अम्बा तनयवैक्ल... लिशत्वेन संजयो मामेवं ब्रुवतां नाम व्यामोहो भवतामपि । ११ नाशशीक. १२ शतस्त... रितशमोपन्यासः.

राजचक्रविपत्तिः स्वशरीरमात्रस्नेहादुदात्तपुरुषव्रीडावहमसुखावसानं च कथमिव करिष्यति दुर्योधनः सह पाण्डवैः संधिम्। अन्यच्च। नयवेदिन्संजय

हीयमानाः किल रिपोर्नृपाः संदधते परान्।
दुःशासने हतेऽहीनाः सानुजाः पाण्डवाः कथम् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्रः—वत्स एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न किंचिन्न करोति युधिष्ठिरः। अन्यच्च। सर्वदैवापकृष्टमात्मानं मन्यते युधिष्ठिरः।

दुर्योधनः—कथमिव।

धृतराष्ट्रः—वत्स श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य। नाहमेकस्यापि भ्रातुर्विपत्तौ प्राणान्धारयामीति। बहुच्छलत्वात्सङ्ग्रामस्यानुजनाशमाशङ्कमानो यदेव भवते रोचते तदेवासौ सज्जः संधातुम्।

संजयः—एवमिदम्।

गान्धारी—जाद उपपत्तियुक्तं पडिवज्जस्स पिदुणो वअणम्। (क)

(क) जात उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम्।

क्षत्रियसंघः। कीदृशं संधिम्। उदात्तकथाव्रीडाकरमुत्तमकथालज्जाकरम्। दुःखान्तं च। हीयमानाइति। किलागमे। रिपोरहितात्। हीयमाना हीनाः नृपाः पराञ्शत्रून्संदधते। स्वापेक्षया यदि परे शक्ता भवन्ति तदा तैः समं संधिः कर्तव्य इति भावः। दुःशासने हते सति सानुजाः पाण्डवा अहीनाः सन्तः कथं परान्संदधत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं गतेऽपि भवदुक्तनीतेर्यथार्थत्वेऽपीत्यर्थः। मम प्रार्थनया युधिष्ठिरः किंचिन्न करोत्येवं न। किं तु किंचित्करोत्येव। ननु हे राजन् युधिष्ठिरः सर्वमेवापकृतं नैवानुमन्यते। तस्य दक्षिणत्वात्सदा धर्मपरायणत्वाच्चेति भावः। कथमिव कुत इदमित्यर्थः। भवते रोचते तुभ्यं रुचिविषयीभवति। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इति चतुर्थी। उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम्। अत्र प्रतिपद्यस्व जानीहि (अङ्गीकुरु।

१ शरीरमात्र–मात्रक-स्नेहात्. २ हीयमानान्किल रिपून्नृपाः संदधते कथम्। दुःशासनेन हीनोऽहं सानुजः पाण्डवोऽधुना। इ. पा....किल रणे...। दुःशासने हते हीनाः पाण्डवाः सानुजे कथम्। इ कचित्. ३ किं न करोति युधिष्ठिरः. ४ सर्वमेवापकृतं नानुमन्यते। (टी.) सर्वं दैवापकृष्टं मन्यते; स-भवज्ज्यः; सर्वदैवात्मानमपकृष्टं मन्यते भवज्ज्यो युधिष्ठिरः इ. पा. ५ एतत्कचिन्नास्ति. ६ संधारयामीति. ७ अनुजनाशाच्छङ्कमानः; अनुजनाशशङ्कया शङ्कमानः. ८ यथैव भवते रोचते तथैवासौ शक्तः संधातुम्.

दुर्योधनः—तात अम्ब संजय

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्थः प्रतिज्ञातवा-
न्भ्रातॄणां निहते शते विषहते दुर्योधनो जीवितुम् ।
तं दुःशासनशोणिताशनमरिं भिन्नं गदाकोटिभि-
र्भीमं दिक्षु न विक्षिपामि कृपणः संधिं विदध्यामहम् ॥ ७

गान्धारी—हा जाद दुस्सासण हा मदङ्कदुल्ललिद हा जुआ
असुदपुव्वा क्खु कस्स वि लोए ईदिसी विपत्ती । हा वीरसदप्पसवि
हदगान्धारि दुक्खसदं प्पसूदासि । ण उण सुदसदम् । (क)

(सर्वे रुदन्ति)

संजयः—(बाष्पमुत्सृज्य) तात अम्ब प्रतिबोधयितुं महारा
मिमां भूमिं युवामागतौ । तदात्मापि तावत्संस्तभ्यताम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन एवं विमुखेषु भागधेयेषु त
चामुञ्चति सहजं मानमरिषु त्वदेकशेषजीविताालम्बनेयं तपस्वि
गान्धारी कमवलम्बतां शरणमहं च ।

(क) हा जात दुःशासन हा मदङ्कदुर्ललित हा युवराज अश्रुत
खलु कस्यापि लोक ईदृशी विपत्तिः । हा वीरशतप्रसविनि हतगान्धारि दुःख
प्रसूतासि । न पुनः सुतशतम् ।

अनुतिष्ठेत्यर्थः ।) एकेनेति । विनानुजेनेत्यत्र पृथग्विना–इत्यादिना तृती
पार्थो युधिष्ठिरः । विषहते शक्नोति । तथा च लज्जाकरेण मम जीवि
लमिति भावः । शोणिताशिनं रक्तभोजिनम् । भोजनपदं लक्षणया पाने
प्रवर्तत इहेत्यवधेयम् । कोटिरग्रम् । कोटिरग्रे प्रकर्षे च इति धरणिः ।
भीमं दिक्षु न विक्षिपामि । किं तु विक्षिपाम्येवेत्यर्थः । नः शिरश्चालने ।
कृपणः सन्संधिं विदध्यां करिष्ये । तथा च भीमवधादेव समीहितसिद्धि
संधिनेति भावः ॥ ७ ॥ पुत्रशतम् । संस्तभ्यतां स्थिरीक्रियताम् । तपस्वि
नुकम्प्या । तपस्वी तापसे चानुकम्पार्हे च तपस्विनि । इति विश्वः । त्वदेकशे
जीवितााशाावलम्बनं तद्योगिनी । न तु बहुव्रीहिं कृत्वा मत्वर्थीयः । तयोरेके
परस्य गतार्थत्वादित्यवधेयम् । किंशरणः इति पाठे किं शरणं यस्य स किंश
अशरण इत्यर्थः । शरणं गृहरक्षित्रोः इत्यमरः । अहं कमवलम्ब इत्यन्व

---

१ अभिलषते. २ भिन्दन्.-कोटिना. ३ विक्षिपत्यनुनयं तस्मिन्निधत्ते कथम् ६
४ हा दुम्मरिसण हा विकण्ण हा वीरसदप्पसविणी गान्धारी दुक्खसदं प्पसूदा । ६
५ समाश्वासयितुं. ६ मानबन्धम्. ७ जीविताशा० (टी.)

दुर्योधनः--[1]श्रूयतां यत्प्रतिपत्तुमिदानीं प्राप्तकालम् ।

कलितभुवना भुक्तैश्वर्यास्तिरस्कृतविद्विषः
प्रणतशिरसां राज्ञां चूडासहस्रकृतार्चनाः ।
अभिमुखमरीन्[2]घ्नन्तः संख्ये हताः शतमात्मजा
वहतु सगरेणोढां तातो धुरं सहितोऽम्बया ॥ ८ ॥

विपर्यये [3]त्वस्याधिपतेरुल्लङ्घितः क्षात्रधर्मः स्यात्[4] ।

(नेपथ्ये महान्[5]कलकलः ।)

गान्धारी—(आकर्ण्य । सभयम् ।) जाद[6] कहिं एदं हाहाकार-मिस्सं तूररसिदं[7] सुणीअदि । (क)

संजयः —अम्ब भूमि[8]रियमेवंविधानां भीरुजनत्रासजननी महा-निनादानाम् ।

धृतराष्ट्रः--वत्स संजय ज्ञायतामतिभैरवः खलु विस्तारी हाहा-रवः । कारणेनास्य महता भवितव्यम् ।

दुर्योधनः--तात प्रसीद । पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकम् । या-वदपरमपि किंचिदत्याहितं न श्रावयति तावदेवाज्ञा[9]पय मां सङ्ग्रामाव-तरणाय ।

(क) जात कुत्रैतत् हाहाकारमिश्रं तूर्यरासितं श्रूयते ।

प्रतिपत्तुं कर्तुम् । **कलितभुवना इति** । कलितभुवनाः साधितलोकाः । कलिवलीकामधेनूः इति वैयाकरणाः । हे तात यतस्तवात्मजाः शतं शतसंख्याका हता अतोऽम्बया सह सगरेणोढां धुरं तातो वहतु । यथा सगरस्य शतं पुत्राः शत्रुणा हतास्तथा तवापीति भावः । कीदृशाः । अभिमुखं क्रुद्धाञ्शत्रून्घ्नन्तो नाशयन्तः । इदं विशेषणं सगरसुतेष्वपि । एवं कलितभुवना इत्याद्यपि । शत-मात्मजा इति शतसंख्याया एकवचनान्तेनैव शतशब्देनोक्तत्वादात्मजपदेन बहुवचनान्तेन च तदभिधानादन्वयः । ऊढां धृताम् ॥ ८ ॥ [विपर्यये भवान् धुरं न वहेत् चेत्] क्षात्रवृत्तिः क्षत्रियधर्मः । जानीत किमिदं हाहाकारविमिश्रं

---

१ यत्प्रतिपत्तुमित्यादि क्वचिन्नास्ति. २ क्रुद्धान्-क्रोधाद्-घ्नन्तो हताः. ३ तु समुल्लङ्घितः. ४ अस्मादनन्तरं क्वचित्-धृतराष्ट्रः—वत्स हितं विधीयते न पुनः क्षात्रवृत्तिरियम् इत्यधिकम् । ५ नादः ६ संजअ, किं एदं. ७ समरतूररसिदं; विसमं तूररसिदं, विसमं रसिदं. ८ अभू-मिरियमेवंविधानां भीरुजनानाम् । इ० पा०. ९ अनुमन्यस्व.

गान्धारी—जाद मुहुत्तअं दाव मं मन्दभाइणीं समस्ससेहि। (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स यद्यपि भवान्समराय कृतनिश्चयस्तथापि परप्रतीघातोपायश्चिन्त्यताम् ।

दुर्योधनः—

प्रत्यक्षं हतबान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः
किं वा तेन कृतेन तैरपि कृतं यन्न प्रकाशं रणे।

गान्धारी—जाद एआइ तुमम्। को दे सहाअत्तणं करिस्सदि (ख)

दुर्योधनः—

एकोऽहं भवतीसुतक्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः
साम्यं केवलमेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी ॥९

(नेपथ्ये । कलकलानन्तरम् ।)

भो भो योधाः निवेदयन्तु भवन्तः कौरवेश्वराय इदं महत्कद प्रवृत्तम् । अलमप्रियश्रवणपराङ्मुखतया । यतः कालानुरूपं प्रति विधातव्यमिदानीम् । तथा हि ।

(क) जात मुहूर्तं तावन्मां मन्दभाग्यां समाश्वासय ।
(ख) जात एकाकी त्वम् । कस्ते साहाय्यं करिष्यति ।

तूर्यरसितं श्रूयते । अत्याहितमनिष्टम् । मुहूर्तकमपि तावन्मामनाथां समाश्वासय । अत्र मुहूर्तकमित्यत्र स्वार्थे कः । प्रतीघातो विनाशः । प्रत्यक्षमिति [प्रत्यक्षं अस्माकं लोकानां वा समक्षं हताः अस्माकं बान्धवा यैस्ते परे शत्रवः रहः गुप्तं हन्तुं न योग्याः । प्रत्यक्षापकारिणां प्रत्यक्षमेव हननं वीरजनोचित मित्यर्थः । पाठान्तरे] मम रथः परान्हन्तुं न क्षम इत्यन्वयः । तेन परप्रतीघातोपायेन । कृतेन वा किम् । किं तु न किमपि । तैरपि कर्ण कृतं निष्फ यद्रणं न प्राकाश्येन बोधनीयम् । यदित्यत्र जात्यभिप्रायमेकवचनम् । तैरि कृतम् इति पाठे यथा तैः शत्रुभिः कृतं निष्फलं रणाप्रकाशनादित्यर्थः । हे मात रेकोऽहमद्वितीयः श्रेष्ठो वास्मि । कीदृशः । भवत्याः पुत्रनाशकरः । भवतीत्य पुंवद्भावाभावः प्रियादिपाठात् । स्त्रियाः पुंवत् इति योगविभागाद्वा । कियन्तोऽल्पाः । केवलं दैवमेव श्लाघ्यमस्तु । [पाठान्तरे साम्यं समतां निष्पक्षपातित मिति यावत्।] मेदिनी निष्पाण्डवास्तु ॥९॥ यत्र क्रिया नास्ति तत्र कृभ्वस्त

१ हतबान्धवस्य न परान् हन्तुं रथो मे क्षमः । इ. पा. २ तैरिह; तैरपि. ३ प्रकाशं ४ नन्वेकः. ५ साह्यं, शाम्यं; श्लाघ्यं केवलमस्तु (टी.) इ० पा०. ६ जनाः, ७ अल मिदानीम०... प्रतिविधातव्यम् ।

[1]त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्कितधनुः[2] पार्थाङ्कितैर्मार्गणै-
र्वाहैः स्यन्दनवर्त्मनां[3] परिचयादाकृष्यमाणः शनैः ।
वार्तामङ्गपतेर्विलोचनजलैरावेदयन्पृच्छतां[4]
शून्येनैव रथेन याति शिबिरं शल्यः कुरूञ्शल्ययन्[5] ॥ १० ॥

दुर्योधनः—([6]श्रुत्वा साशङ्कम् ।) आः केनेदमविस्पष्टमशनिपात-दारुणमुद्घोषितम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य संभ्रान्तः)

सूतः—हा [7]हताः स्मः । (इत्यात्मानं पातयति ।)

दुर्योधनः—अयि कथय कथय ।

धृतराष्ट्रसंजयौ—कथ्यतां कथ्यताम् ।

सूतः—[8]आयुष्मन् किमन्यत् ।

शल्येन यथा शल्येन मूर्छिताः प्रविशता जनौघोऽयम्
शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥ ११ ॥

दुर्योधनः—हा वयस्य कर्ण । (इति मोहमुपगतः ।)

गान्धारी—जाद समस्सस समस्सस । (क)

(क)जात समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

प्राख्या इति व्युत्पत्तिः । कदनं पापं भीषणं वा । कदनं भीषणे पापे इति विश्वः । **त्यक्तेति** । शल्यः शिबिरं यातीत्यन्वयः । किं कुर्वन् । कुरून्कुरुबलानि शल्ययन्दुःखितानि कुर्वन् । कीदृशः । त्यक्तौ प्राजनरश्मी येन स तथा । प्राजनं पएना इति ख्यातम् । प्राजनं तोदनं तोत्रम् इत्यमरः । रश्मिर्वल्गा । मार्गणैर्बाणैः । पृषत्कमार्गणशराः इत्यमरः । वाहैः शनैर्मन्दमाकृष्यमाणः । स्यन्दनवर्त्मनां परिचयाद्रथमार्गानुसंधानात् । पृच्छतां जनानां कृतेऽङ्गपतेर्वार्तां नेत्रजलैरावेदयन्कथयन् । तथा च कर्णो मृत इति रोदनेनैव सूचितमिति भावः ॥ १० ॥ अशनिवज्रम् । उभयं क्रियाविशेषणम् । उद्घोषितमुच्चैः शब्दः कृतः । स्मो भवामः । **शल्येनेति** । हे देव अयं जनौघः शल्येन राज्ञा हेतुभूतेन मूर्छितेऽस्ति । कीदृशेन । प्रविशता । अर्थाज्जनौघमेव । कर्णस्य रथमधिरूढेन च । यथा शल्येनास्त्रविशेषेण मूर्च्छितो जनौघो भवति । कीदृशं रथम् । मनोरथमिव । शून्य-

---

१ न्युब्जप्रोज्झितरश्मिरङ्किततनुः. २ तनुः. ३ वर्त्मनः; वर्त्मना. ४ पृच्छते ५ कम्पयन्. ६ आकर्ण्य । सभयम् ।;-सशङ्कम् । सूत केनेद०...श्रायताम् । कोत्र भोः; राजा-आ किमिदमविस्पष्टमशनिनिर्घात इ० पा०. ७ हतोऽस्मि. ८ कथयामि किं देव इ० पा०.

संजयः--समाश्वसितु समाश्वसितु देवः ।

धृतराष्ट्रः—भोः कष्टं कष्टम् ।

भीष्मे द्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।
वत्सस्य मे सुहृच्छूरो राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥ १२ ॥

वत्स समाश्वसिहि समाश्वसिहि । ननु भो हतविधे[3]

अन्धोऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिदुःखः
शोच्यां दशामुपगतः सह भार्ययाहम् ।
अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुबन्धुवर्गे[4]
दुर्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥ १३ ॥

वत्स दुर्योधन समाश्वसिहि समाश्वसिहि । समाश्वासय तपस्विनीं मातरं च ।

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः ।)

अयि कर्ण कर्णसुखदां प्रयच्छ मे
गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम् ।
संतताविमुक्तमकृताप्रियं प्रियं[6]
वृषसेनवत्सल विहाय यासि माम् ॥ १४ ॥

(पुनर्मोहमुपगतः ।)

(सर्वे समाश्वासयन्ति ।)

दुर्योधनः--

मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते ।
उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वासे तात का कथा ॥ १५ ॥

मित्यर्थः । आर्याच्छन्दः ॥ ११ ॥ अन्ध इति । अशेषिता विनष्टः । [सुहृद्गुरुबन्धुवर्गो यस्य ।] विरामो निरस्तता । निराशः इति पाठे आशाशून्यः ॥१३॥ अयीति । त्वं मे कर्णसुखदामित्यन्वयः । हे कर्ण मयि गिरं प्रयच्छ । कीदृशः। मयि स्थिरां मुदमुद्गिरन्निव । इत्येकोऽन्वयः । द्वितीयस्तु । हे कर्ण मे मम कृते कर्णसुखदां गिरं प्रयच्छ । मुदमुद्गिरन्निव । त्वमिति शेषः । अकृताप्रियं न कृतमप्रियं यस्य तम् । प्रियं मित्रम् । वृषसेनो वत्सलो यस्य स तथा ॥ १४ ॥ ममेति । तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते सत्युच्छ्वसन्नप्यहं लज्जे । श्वासावधारणेऽपि

---

१ महाराजः: समाश्वसिहि समाश्वसिहि महाराज. २ पुत्रस्य–वत्सस्य–मे सुहृत्श्रेयान्. ३ हतविधे भरतकुलविमुख. ४ निःशेषिताखिलसुहृद्गुरुबन्धुवर्गः. ५ विरामः (टी.) ६ अनुजैर्वियुक्त०-प्रियं; कथम्. ७ अङ्गानामीश्वरे,–गते.

अपि च ।

शोचामि शोच्यमपि शत्रुहतं न वत्सं
दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम् ।
येनातिदुःश्रवमसाधु कृतं तु[1] कर्णे
कर्तास्मि तस्य निधनं समरे कुलस्य ॥ १६ ॥

गान्धारी—जाद सिढिलेहि दाव क्खणमेत्तं बाप्पमोक्खम्। (क)

धृतराष्ट्रः—वत्स क्षणमात्रं[2] परिमार्जयाश्रूणि ।

दुर्योधनः—

मामुद्दिश्य त्यजन्प्राणान्केनचिन्न[3] निवारितः ।
तत्कृते त्यजतो बाष्पं किं मे दीनस्य वार्यते ॥ १७ ॥

सूत केनैतदसंभावनीयम[4]स्मत्कुलान्तकरं कर्म कृतं स्यात् ।

सूतः—आयुष्मन् एवं किल जनः कथयति ।

भूमौ[5] निमग्नचक्रश्चक्रायुधसारथेः शरैस्तस्य ।
निहतः किलेन्द्रसूनोरस्मत्सेनाकृतान्तस्य ॥ १८ ॥

दुर्योधनः[6]—

कर्णाननेन्दुस्मरणात्क्षुभितः शोकसागरः ।
वाडवेनेव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे ॥ १९ ॥

(क) जात शिथिलय तावत्क्षणमात्रं बाष्पमोक्षम् ।

लज्जां करोमि । का कथा । अपि तु न कापि ॥ १५ ॥ **शोचामीति** । शोच्यं शोचनार्हम् । येन कर्णेन मम कर्णेऽसाध्वयोग्यमतिदुःश्रवमत्यर्थदुःखश्राव्यं वचो न कृतं तस्य कर्णस्य निधने सति मम कुलस्य निधनं विनाश इत्यर्थः । दुःश्रवमिति विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः । ईषद्दु सुषु-इत्यादिना खल् ॥१६॥ अत्र मोक्षस्त्यागः । **मामिति** । न निवारितो य इति शेषः । तत्कृते तं लक्ष्यीकृत्याश्रूणि त्यजतो मे किं वार्यते । न वारयितुमर्हतीति भावः ॥ १७ ॥ असंभावनीयं दुष्करम् । **भूमाविति** । किल प्रसिद्धौ । तस्येन्द्रसूनोरर्जुनस्य शरैः स कर्णो निहतः । कीदृशः । भूमौ निमग्नरथाङ्गः । चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः इति विश्वः । चक्रायुधः कृष्णः । कृतान्तो यमः ॥ १८ ॥ **कर्णेति** । वाडवेन

---

१ न कर्णे कर्णस्य तस्य निधने निधनं कुलस्य (टी.). २ क्षणमेकं त्यजाश्रूणि. ३ केनापि-केनाचिन्-न स वारितः ४ असंभावितम्, धृतराष्ट्रः—केनेद० सू०-एवं इ०. ५ भूम्यां निमग्नचक्रस्तु स चक्रायुधसारथेः । संख्ये किल हतो बाणैरस्मत्सेनान्तकारिणः ॥ इ० पुस्तकान्तरे पा०. ६ अस्मात्परं क्वचित्-कष्टं भोः कष्टम् । इत्य०.

तात अम्ब प्रसीदतम् ।

ज्वलनः शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः ।
समानायां विपत्तौ मे वेरं संशयितो रणः ॥ २० ॥

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य रुदन् ।)

भवति तनय सत्यं संशयः साहसेषु
द्रवति हृदयमेतद्भीममुत्प्रेक्ष्य भीमम् ।
अनिकृतिनिपुणं ते चेष्टितं मानशौण्ड
छलबहुलमरीणां सङ्गरं हा हतोऽस्मि २१ ॥

गान्धारी—जाद तेण एव्व सुदसदकदन्तेण विओदलेण समलं मग्गसि । (क)

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावद्वृकोदरः ।

पापेन येन हृदयस्थमनोरथो मे
सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनामलेन्दुः ।
पुत्रस्तवाम्ब तव तात नयैकशिष्यः
कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥ २२ ॥

सूत अलमिदानीं कालातिपातेन । सज्जं मे रथमुपाहर । यदि भेत्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ । गदामात्रसहाय एव समरभुवमवतरामि ।

(क) जात तेनैव सुतशतकृतान्तेन वृकोदरेण समं समरं मार्गयसे ।

वडवाजातेन । शिखिनाग्निना ॥ १९ ॥ ज्वलन इति । समानायां तुल्या दाहमरणयोर्विपदि सत्याम् । संशयितोऽपि जये भङ्गे च संदिग्धोऽपि । वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः । वरं शब्दो मनागर्थे वा ॥ २० ॥ भवतीति । हे तनय पुत्र ईदृशेषु लक्ष्मीर्भवति । तदुक्तम्—न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति इति । द्रवति चपलं भवति । भीमं भयानकम् । उत्प्रेक्ष्य विचिन्त्य । हे मानशौण्डाभिमानख्यात ते चेष्टितमनिकृतिनिपुणं परक्षेपाकुशलं परभर्त्सनाकुशलं वा अस्तीति शेषः । निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे इति विश्वः । अरीणां सङ्गरं युद्धं छलबहुलमस्ति । अतो हा कष्टम् । हतोऽस्मि ॥ २१ ॥ समरं प्रार्थयेथाः । पापेनेति । हे अम्ब तव पुत्रः कर्णः । हे तात तव नयैकशिष्यः कर्णः ।

---

१ शोकज्वलनजन्मा मां तापो दहति दुःसहः इति कचित्पाठः. २ वरं संशयितुं संशयितो रणे; वरं संशयतो रणः-रणम्. ३ पुत्रं परिष्वजन्. ४ लक्ष्मीः साहसेष्वीदृशेषु (टी. ५ दहति च हृदयं मे. ६ अनिकृत. ७ बहलम्. ८ हृदयस्य. ९ ममैकमित्रं. १० त्वं चेदि

सूतः—अलमन्यथा संभावितेन । अयमहमागत एव । (इति निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन यदि स्थिर[3] एवास्मान्दग्धुमयं ते व्यवसायस्ततसंनिहितेषु वीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिषिच्यताम् ।

दुर्योधनः—नन्वभिषिक्त एव ।

गान्धारी—जाद कदरो उण सो जहिं एदं हदासं ओलम्बिस्सम् । (क)

धृतराष्ट्रः—किं वा शल्य उत वाश्वत्थामा ।

संजयः—हा कष्टम् ।

गते भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च विनिपातिते ।
आशा बलवती राजञ्शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ॥ २३ ॥

दुर्योधनः—किं वा शल्येनोत वाश्वत्थाम्ना ।

कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।
अनिवारितसंपातैरयमात्माश्रुवारिभिः ॥ २४ ॥

(नेपथ्ये कलकलं कृत्वा ।)

भो भोः कौरवबलप्रधानयोधाः अलमस्मानवलोक्य भयादितस्ततो गन्तुम् । कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे सुयोधनस्तिष्ठतीति ।

(सर्वे ससंभ्रममाकर्णयन्ति ।)

(प्रविश्य संभ्रान्तः)

सूतः—आयुष्मन्

(क) जात कतरः पुनः स यत्रेमां हताशामवलम्बिष्ये ।

पापेन हत इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ अतिपातोऽतिक्रमः । यस्मिन्नाशां समवलम्बिष्ये । अत्र कतरः क इत्यर्थः । आशां प्रत्याशम् ॥ **गत इति** । गते शरशय्यामिति शेषः । विनिपातिते घातिते ॥ २३ ॥ **कर्णेति** । अयं ममात्मा कर्णालिङ्गनदायी कर्णानुयायीत्यर्थः । अश्रुवारिभिर्लक्षितः । लक्षणे तृतीया । कीदृशैः । अनिवारितासारैः । धारासंपात आसारः इत्यमरः । तथा च मर्तव्यं वा

---

१ आगतोऽस्मि. २ अस्मात्परं-(नेपथ्ये कलकलः ।) दुर्योधनः—अनुमोदध्वमनुमोदध्वम् । पराङ्मुखोऽस्माकं विधिः । इत्यधिकं क्वचित् ३ स्थिर एवायं निश्चयः, स्थिर एव ते समराध्यवसायः-तद्यथासंनिहितेषु इ० पा०. ४ जस्सिं आसं. ५ हते. ६ अस्र. ७ एतन्नास्ति क्वचित्. ८ गमनेन.

प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

सर्वे—कश्च कश्च ।

सूतः—

स[1] कर्णारिः स च क्रूरो वृक[2]कर्मा वृकोदरः ॥ २५ ॥

गान्धारी—(सभयम् ।) जाद किं एत्थ[3] पडिपज्जिदव्वम् । (क)

दुर्योधनः—[4]ननु संनिहितैवेयं गदा ।

गान्धारी—हा हदह्मि मन्दभाइणी । (ख)

दुर्योधनः—अम्ब अलमिदानीं कार्पण्येन । संजय[5] रथमारोप्य पितरौ शिबिरं प्रतिष्ठस्व[6] । प्राप्तो[7]ऽस्मच्छोकापनोदप्रणयी जनः

धृतराष्ट्रः—वत्स क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भावमुपलभे[8]

दुर्योधनः—तात किमनेनोप[9]लब्धेन ।

(ततः प्रविशतो रथारूढौ भीमार्जुनौ ।)

भीमः—भो भोः सुयोधनानुजीविन[10]ः किमिति संभ्रमाद[11]यथा-यथं चरन्ति भवन्तः[12] । अलमावयोः शङ्कया ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशर[13]णोद्दीपनः सोऽतिमानी[14]
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनम[15]रुत्पाण्डवा यस्य दासाः ।

(क) जात किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

(ख) हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

मध्यार्जुनवधो वा कर्तव्य इति भावः ॥ २४ ॥ **प्राप्ताविति** । इतस्ततः सर्वत्र कर्णारिरर्जुनः । वृको हुण्डार इति ख्यातः । तद्वद्युद्धकर्म यस्य स वृककर्मा वृको मृगविशेषो वा । कोकस्त्वीहामृगो वृकः । इत्यमरः । वृको मृगे तथा इति धरणिः ॥२५॥ कर्तव्यम् । प्रतिपत्तव्यम् इत्यपि पाठः । प्रतीक्षस्व क्षमस्व अनयोर्भीमार्जुनयोः । भावमभिप्रायम् । अयथायथमितस्ततः । **कर्तेति** । अहं स दुर्योधनः क्वास्ते तत्कथयत । रुषा तं द्रष्टुं नाभ्यागतौ स्वः । सदनं [शरणं

१ कर्णस्यारिः. २ भीम. ३ एत्थ संपदं०; कादव्वम्. ४ अम्ब ननु. ५ संजय संजय. ६ प्रस्थापय; प्रवेशय. ७ समागतोऽस्माकं शोकापनोदी जनः. ८ उपलभामहे ९ उपलम्भेन । तद्गम्यताम् । (धृतराष्ट्रो गान्धारी च किंचिद्गत्वा तिष्ठतः ।). १० जीविनो योधाः ११ संभ्रमात्संचरन्ति; ससंभ्रममयथायथं-तथं. १२ अस्मात्परं-कथयत तावदिदमावयोरागमनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः । इत्य०. १३ सदनो (टी०). १४ अभिमानी १५ पटुः.

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः २६

धृतराष्ट्रः—संजय दारुणः खल्पक्षेपः पापस्य ।

संजयः—तात कर्मणा कृतनिःशेषविप्रियौ संप्रति वाचा व्यवस्यन्ति ।

दुर्योधनः—सूत कथय गत्वोभयोरयं तिष्ठतीति ।

सूतः—यथाज्ञापयति देवः । (तावुपसृत्य ।) भो वृकोदरार्जुनौ एष महाराजस्तातेनाम्बया च सह न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

अर्जुनः—आर्य प्रसीद । न युक्तं पुत्रशोकपीडितौ पितरौ पुनरस्मद्दर्शनेनोद्वेजयितुम् । तद्गच्छावः ।

भीमः—मूढ अनुल्लङ्घनीयः सदाचारः । न युक्तमनभिवाद्य गुरून्गन्तुम् । (उपसृत्य ।) संजय पित्रोर्नमस्कृतिं श्रावय । अथवा तिष्ठ । स्वयं विश्राव्य नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः । इति तथादवतरतः ।

अर्जुनः—(उपगम्य ।) तात अम्ब

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥ २७ ॥

भीमः—

गृहम् । व्यपनयनं दूरीकरणम् । मरुद्वातः । मित्रं स इत्यत्र मित्रशब्दस्याजहल्लिङ्गतयान्वयः ॥ २६ ॥ उद्वेजयितुमित्यत्र ण्यन्तत्वाद्गुणः । सदाचारः शिष्टाचारः । समुदाचारः इति पाठे सद्व्यवहार इत्यर्थः । नमस्कृतिं नमस्कारम् । सकलेति । वां पितरावयं मध्यमः पाण्डवोऽर्जुनः प्रणमति । वाम् इति

---

१ पुरुषाः २ खल्वाक्षेपः;–प्रक्षेपः पापयोः. ३ ०विप्रियौ व्यवस्यतः; कृतनिःशेषेऽपि संप्रति विप्रियं...। ४ ब्रूहि. ५ ननु भो. ६ पुत्रशोकोपपीडितौ...नृशमु०. ७ पण्डितंमन्य; अयि पण्डित. ८ अलङ्घनीयः;–समुदाचारः. ९ स्वयमेव श्रावयावः; भीमः—विश्राव्य स्वकर्म नाम च वन्दनीया गुरवः इ० पा०. १० उपसृत्य. ११ पाण्डुपुत्रः; फाल्गुनः पाण्डवोऽहम् । इ० पा०.

चूर्णिताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा।
भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाञ्चति ॥ २८ ॥

धृतराष्ट्रः—दुरात्मन्वृकोदर न खल्विदं भवतैव केवलं सपत्नामपकृतम् । यावत्क्षत्रं तावत्समरविजयिनो जिता हताश्च वीराः तत्किमेवं विकत्थनाभिरस्मानुद्वेजयसि ।

भीमः—तात अलं मन्युना ।

कृष्टा केशेषु कृष्णा तव सदसि पुरः पाण्डवानां नृपैर्यैः
सर्वे ते क्रोधवह्नौ कृतशलभकुलावज्ञया येन दग्धाः ।
एतस्माच्छ्रावयेऽहं न खलु भुजबलश्लाघया नापि दर्पा-
त्पुत्रैः पौत्रैश्च कर्मण्यतिगुरुणि कृते तात साक्षी त्वमेव ॥

दुर्योधनः—अरे रे मरुत्तनय किमेवं वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितंव्यमात्मकर्म श्लाघसे । अपि च ।

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।
अस्मिन्वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
बाह्वोर्वीर्यातिरेकद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥ ३० ॥

आः दुरात्मन् एष न भवसि । (इति सक्रोधमुत्थाय हन्तुमिच्छति)

धृतराष्ट्रः—(धृत्वा उपवेशयति ।) (भीमः क्रोधं नाटयति ।)

अर्जुनः—आर्य प्रसीद । किमत्र क्रोधेन ।

द्वितीयाद्विवचनान्तम् ॥ २७ ॥ चूर्णितेति । क्षीबो मत्तः । भङ्क्ता भञ्जकः ॥ २८ ॥ अपकृतमपकारः कृतः । वीरा जयिनो हताश्च भवन्तीति क्षात्रधर्मोऽयम् । विकत्थनोपहासः । कृष्टेति । पुरः पाण्डवानामेव । पाण्डवानां वधूः कृष्णा । ते सर्वेऽनेनार्जुनेन दग्धा इत्यन्वयः । कृशं यच्छलभकुलं तद्वदवज्ञयापमानेनेत्यर्थः । तेनाहं त्वां श्रावये । खलु निश्चये । न भुजबलश्लाघया श्रावये नापि दर्पाच्छ्रावये ॥ २९ ॥ कृष्टेति । तव भीमस्य । तव चार्जुनस्य । तस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य । तयोर्नकुलसहदेवयोः । एतेषां प्रत्यक्षं भूपतीनां च प्रत्यक्षम् अनुबन्धे प्रकरणे । ये नरेन्द्रा हतास्तैः किमपकृतमित्यन्वयः । द्रविणं धनम्

---

१ निहताः. २ नताः. ३ अस्मात्परं-मा तावद्विकत्थयात्मानम् इत्य० क्वचित्. ४ क्षात्रं. ५ अलमलं मन्युना; अलमिदानीं मन्युना. ६ कृष्णा...कृष्टा. ७ वधूः. ८ कृश (टी. ९ पुरः. १० निन्दितमपि. ११ क्ष्मा. १२ तव; कथमनपकृतं इ०. १३ अर्जुनः—(निवारयन् आर्य प्रसीद प्रसीद ।

अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।
हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥ ३१ ॥

भीमः—अरे रे भरतकुलकलङ्क

अत्रैव किं न विशसेयमहं भवन्तं
दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन् ।
विघ्नं गुरू न कुरुतो यदि मद्गदाग्र-
निर्भिद्यमानरणितास्थनि ते शरीरे ॥ ३२ ॥

अन्यच्च मूढ

शोकं स्त्रीवन्नयनसलिलैर्यत्परित्याजितोऽसि
भ्रातुर्वक्षःस्थलविघटने यच्च साक्षीकृतोऽसि ।
आसीदेतत्तव कुनृपतेः कारणं जीवितस्य
क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥ ३३ ॥

दुर्योधनः—दुरात्मन् भरतकुलापसद द्यूतदास पाण्डवपशो नाहं भवानिव विकत्थनाप्रगल्भः । किं तु

द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।
मद्गदाभिन्नवक्षोऽस्थिवेणिकाभीमभूषणम् ॥ ३४ ॥

॥ ३० ॥ अप्रियाणीति । एष वाचाप्रियाणि करोति । कर्मणा न शक्तोऽअसमर्थ इत्यन्वयः । यद्वा । अशक्त एष वाचाप्रियाणि करोति न कर्मणेत्यन्वयः । प्रलापोऽनर्थकं वचः इत्यमरः ॥ ३१ ॥ अत्रैवेति । अहं भवन्तं किमत्रैव न विशसेयं न विनाशयामि । यदि ते शरीरे गुरुर्विघ्नं न कुरुत इत्यन्वयः । विशसेयमिति शसु हिंसायाम् लिङि उत्तमपुरुषैकवचने रूपम् । कटुप्रलापिन् हे । कीदृशे शरीरे । मत्कराग्रैर्निर्भिद्यमानान्यत एव रणितानि शब्दितान्यस्थीनि यत्र तादृशे । कीकसं कुल्यमस्थि च इत्यमरः ॥ ३२ ॥ शोकमिति । शोकैर्यथा स्त्री रोदिति तथा यस्त्वं नयनसलिलं त्याजितोऽसि । शोकम् इति पाठे नेत्रजलैर्यथा स्त्री शोकं त्याज्यते तथा त्वमपि त्याजित इत्यर्थः । यथा स्त्री रुदित्वा शोकं त्यजति तथा त्वयापि कृतमिति भावः । भीमसेने क्रुद्धे सति तव कुनृपस्य जीवितस्यैतत्कारणमासीद्यद्रोदनं भ्रातृवधदर्शनं च नाम । उभयं चेद्वृत्तं तदा मया त्वमपि घातयितव्य इति भावः ॥ ३३ ॥ द्रक्ष्यन्तीति । न चिरादचिरम् । श्रेणिका परंपरा । वेणिका इति पाठे वेणिका प्रवाहः । वेणी तु केशबेशे स्यात्प्रवाहेऽपि निगद्यते इति धरणिः । अत एव त्रिवेणीति । कणिका

१ कथा. २ विसृजेयम्. ३ मत्कराग्र (टी.) ४ शोकैः—०सलिलं. ५ विदलने. ६ कुलाधम. ७ असृग्वे०. भीम-भङ्ग.

भीमः—(विहस्य ।) यद्येवं नाश्रद्धेयो भवान् । तथापि प्र
सन्नमेव कथयामि ।

पीनाभ्यां मद्भुजाभ्यां भ्रमितगुरुगदाघातसंचूर्णितोरोः
क्रूरस्याधाय पादं तव शिरसि नृणां पश्यतां श्वःप्रभाते ।
त्वन्मुख्यभ्रातृचक्रोद्दलनगलदसृक्चन्दनेनानखाग्रं
स्त्यानेनार्द्रेण चाक्तः स्वयमनुभविता भूषणं भीममस्मि ॥

(नेपथ्ये ।)

भो भो भीमसेनार्जुनौ एष खलु निहताशेषारातिचक्र आक्रा
परशुरामाभिरामयशाः प्रतापतापितदिङ्मण्डलैस्थापितस्वजनः श्री
नजातशत्रुर्देवो युधिष्ठिरः समाज्ञापयति ।

उभौ—किमाज्ञापयत्यार्यः ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

कुर्वन्त्वाप्ता हतानां रणशिरसि जना वह्निसाद्देहभारा-
नश्रून्मिश्रं कथंचिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान्हतनरगहने खण्डितान्गृध्रकङ्कै-
रस्तं भास्वान्प्रयातःसह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि ॥

उभौ—यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तौ ।)

इति पाठस्तु सुगम एव । सैव भयानकालंकरणं यत्र तम् । नृणां पुर
शेषः ॥ ३४ ॥ पीनाभ्यामिति । श्वः काल्ये । ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः इ
मरः । अनेन चन्दनेनाहमक्तः संबद्धः । स्वयं भीमं भूषणमनुभवितास्मि ।
मुख्यो यत्र तादृशं यद्भ्रातृचक्रं तस्योद्दलनेन खण्डनेन यद्गलत्स्रवदसृक्प्रक्तं त
चन्दनं तेन । मुख्येत्यनेन तस्यापि वधः सूचितः । तथा च त्वदादिसर्वभ्रातृ
इति भावः । स्त्यानेन पिण्डीभूतेन । आनखाग्रान्नखाग्रपर्यन्तमक्त इत्यन्व
॥ ३५ ॥ उद्वृत्तो दुर्वृत्तः ॥ कुर्वन्त्विति । आप्ता बान्धवादयः वह्निसात्
त्स्न्येन वह्निदेयान् । सातिः कार्त्स्न्ये इति देयार्थे सातिप्रत्ययः । भारान्देहा
श्रून्मिश्रं युक्तम् । मार्गन्तां प्रार्थयन्ताम् । जना इति शेषः । रणशिरसि ग
व्याप्ते । असौ सूर्यो मम रिपुभिः सहास्तं गतः । यथा शत्रवोऽस्तं गतास्त
र्यैरपीति भावः । अत्र यद्यपि शत्रुपक्षेऽस्तगमनं विनाशः सूर्यपक्षेऽदर्श
तथापि शब्दसाम्यात्प्रयोगः । यद्वा । उभयत्राप्यस्तगमनमदृश्यत्वमात्रं वि
क्षितम् । तच्चैकत्र मरणेनान्यत्रान्यगमनेनेत्यन्यदेतत् । संह्रियन्तामुपसंह्रियन्ता

---

१ यद्येवं न श्रद्धेयो, यद्येवं श्रद्धत्ते, यदि न श्रद्दधते तदा प्रत्या०. २ उद्धृतारातिः. ३ दि
गाक्रान्त-. ४ ण्डलः. ५ कुर्वन्त्वत्राहतानां. ६ नृणां. ७ अद्धैः

(नेपथ्ये ।)

अरे रे गाण्डीवाकर्षणबाहुशालिन् अर्जुन अर्जुन क्वेदानीं गम्यते।

कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनुरिदं त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढं विक्रान्तमासीद्वन इव भवतां शूरशून्ये रणेऽस्मिन्।
स्पर्शं स्मृत्वोत्तमाङ्गे पितुरनवजितन्यस्तहेतेरुपेतः
कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपदसुतचमूघस्मरो द्रौणिरस्मि॥३७

धृतराष्ट्रः--(आकर्ण्य सहर्षम् ।) वत्स दुर्योधन द्रोणवधपरिभवोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकबलः शिक्षावानपरोपमश्चायमश्वत्थामा प्राप्तः । तत्प्रत्युपगमनेन तावदयं संभाव्यतां वीरः ।

गान्धारी—जाद पच्चुग्गच्छ एदं महाभाअम् । (क)

दुर्योधनः--तात अम्ब किमनेनाङ्गराजवधाशंसिना वृथायौवनशस्त्रबलभरेण ।

धृतराष्ट्रः--वत्स न खल्वस्मिन्काले पराक्रमवतामेवंविधानां वाङ्मात्रेणापि विरागमुत्पादयितुमर्हति ।

(प्रविश्य ।)

अश्वत्थामा—विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्योधनः—(उत्थाय ।) गुरुपुत्र इत आस्यताम् । (इत्युपवेशयति।)

अश्वत्थामा--राजन्दुर्योधन

कर्णेन कर्णसुभगं बहु यत्तदुक्त्वा
यत्सङ्गरेषु विहितं विदितं त्वया तत् ।

(क) जात प्रत्युद्गच्छैनं महाभागम् ।

॥३६॥ कर्णेति । अहानीत्यत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेनाहानि व्याप्येत्यर्थः । अत्र रणे भवतां विक्रान्तं पराक्रम आसीत् । विक्रान्तमिति भावे क्तः । कीदृशे । वन इव शूरशून्ये । अहमुपेतोऽस्मि । कीदृशः । द्रौणिर्द्रोणस्यापत्यम् । अत इञ् इति इञ् प्रत्ययः । किं कृत्वा । पितुरुत्तमाङ्गे स्पर्शं स्मृत्वा । अहं कीदृशः । अनवजितो न केनापि जितः । हेतिरस्त्रम् । कल्पः प्रलयः । घस्मरो नाशकः ॥३७॥ संभाव्यतां सहर्षीक्रियताम् । इत आगम्यतामिहोपविशतु ॥ कर्णेनेति ।

१ क्वेदमधुना गम्यते. २ भवता. ३ अनवहित. ४ वोद्दीप्त. ५ अयं महात्माश्व०...महावीरः. ६ मल्लशिक्षाबलभभारेण; वृथायोधेन समालोकितेन. ७ विरागतामु०. ८ अश्व०—(सास्त्रम् ।) राजन्कौरवाधिपते. ९ सुखदं.

द्रौणिस्त्वधिज्यधनुरापतितोऽभ्यमित्र-
मेषोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥ ३८ ॥

दुर्योधनः—(साभ्यसूयम् ।) आचार्यपुत्र

अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।
ममाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः कः सुयोधनः ॥ ३९ ॥

अश्वत्थामा—(स्वगतम् ।) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः अस्मासु च परिभवः । (प्रकाशम् ।) राजन्कौरवेश्वर एवं भवतु । (इति निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स क एष ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवंविधस्य महाभागस्याश्वत्थाम्नो वाक्पारुष्येणापरागमुत्पादयसि ।

दुर्योधनः—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम् । किं वा नेदं क्षोभस्थानम् । पश्य ।

अकलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः
समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम् ।
परिवदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं
मम खलु कथयास्मिन्को विशेषोऽर्जुने वा ॥ ४० ॥

धृतराष्ट्रः— वत्स तवापि कोऽत्र दोषः । अवसानमिदानीं भरतकुलस्य । संजय किमिदानीं करोमि मन्दभाग्यः । (विचिन्त्य) भवत्वेवं तावत् । संजय मद्वचनाद्ब्रूहि भारद्वाजमश्वत्थामानम् ।

स्मरति न भवान्पीतं स्तन्यं विभज्य सहामुना
मम च मृदितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गविवर्तनैः ।

एष द्रौणिरभ्यमित्रमरातिं लक्ष्यीकृत्याधुनापातित आगतः । अतो हे नृप प्रतिकारचिन्तां त्यज । मयैव सर्वत्र प्रतीकारः कर्तव्य इति भावः । कीदृशोऽहम् आयगता ज्या यत्रेदृशं धनुर्यस्य सः । अत्र धनुषश्च इति विकल्पेनानङ् ॥ ३८ ॥ अवसान इति । किल निश्चये । कः कर्ण इति । तथा च कर्णसुयोधनयोर्न विशेष इति भावः ॥ ३९ ॥ अकलितेति । विपन्नं विनष्टम् । मम समक्षम् कर्णम् । अस्मिन्नश्वत्थाम्न्यर्जुने वा परिभवे सति को विशेषः । अपि तु न कोऽपि । हे तात तं विशेषम् । खलु निश्चयेन । कथय । तयोः कृत्या न भेद इति भावः ॥ ४० ॥ स्मरतीति । स्तन्यं स्तनदुग्धम् । अमुना सुयोधनेन त्वदङ्गविवर्तनैस्त्वच्छरीरपरिवर्तनैः । मम क्षौमं पट्टवस्त्रं यन्मृदितं तन्न स्मरति

---

१ अप्रतिकारदुःखम्. २ नार्य. ३ परिभवति. ४ अथवा वत्स. ५ चिराय. ६ मलिनं.

अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यं-
द्वचनविकृतिष्वस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया ॥ ४१॥

संजयः--यदाज्ञापयति तातः । (इत्युत्तिष्ठति ।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यत्त्वया वक्तव्यम् ।

यन्मोचितस्तव पिता वितथेन शस्त्रं
यत्तादृशः परिभवः स तथाविधोऽभूत् ।
एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च
दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥ ४२ ॥

संजयः—यदाज्ञापयति तातः । (इति निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः— सूत साङ्ग्रामिकं मे रथमुपकल्पय ।

सूतः--यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः--गान्धारि इतो वयं मद्राधिपतेः शल्यस्य शिबिरमेव गच्छावः । वत्स त्वमप्येवं कुरु ।

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

त्यन्वयः । यदस्य सुयोधनस्य कनिष्ठवधदीप्ताच्छोकादतिप्रश्रयाच्च तद्वचनविकृतिषु सतीषु त्वया विफलं क्रोधः क्रियते । न कर्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ यदिति । तादृशः प्रसिद्धः । तथाविधस्तत्तत्प्रकारकः । एतद्विचिन्त्यात्मनि बलं च सामर्थ्यं पौरुषं विधास्यसीति वक्तव्यमित्यन्वयः । किं कृत्वा । दुर्योधनोक्तं त्यक्त्वा । केचित्तु विधास्यसीत्यत्र प्रतीकारमिति शेष इत्यूचुः ॥ ४२ ॥

असूत यं रत्नधरो गुणीशो नानागुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतौ प्रयातो ग्रन्थे मनोहारिणि पञ्चमोऽङ्कः॥

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

---

१ यद् तद्-विकृतवचने मास्मिन्क्रोधश्चिरं क्रियतां त्वया; यद्वचनविकृतिस्तस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया. २ यथा.

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो युधिष्ठिरो द्रौपदी चेटी पुरुषश्च ।)

युधिष्ठिरः—(विचिन्त्य निश्वस्य च ।)

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसात्स्वल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥ १

द्रौपदी—(सबाष्पम् ।) महाराअ पञ्चालिए त्ति किं ण भणिदं (क)

युधिष्ठिरः—कृष्णे ननु मया । (पुरुषमवलोक्य ।) बुधक

पुरुषः—देव आज्ञापय ।

युधिष्ठिरः—उच्यतां सहदेवः—क्रुद्धस्य वृकोदरस्यापर्युषित
दारुणां प्रतिज्ञामुपलभ्य प्रणष्टस्य मानिनः कौरवराजस्य पदवीम
न्वेष्टुमतिनिपुणमतयस्तेषु तेषु स्थानेषु परमार्थाभिज्ञाश्चराः सुसचि
वाश्च भक्तिमन्तः पटुपटहरवव्यक्तघोषणाः सुयोधनसंचारवेदिन
प्रतिश्रुतधनपूजाप्रत्युपक्रियाश्चरन्तु समन्तात्समन्तपञ्चकम् । अपि च

(क) महाराज पाञ्चाल्येति किं न भणितम् ।

तीर्णे इति । तीर्णेऽतिक्रान्ते । निर्वृत उपशान्ते । आशी सर्पदंष्ट्रा तत्र वि
यस्य तादृशो यो भोगी सर्पस्तस्मिन् । आशीराश्यहिदंष्ट्रायाम् इति शब्दभेदः
भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः । इति विश्वः (अमरः) । यद्यप्यत्रै
पदेनैवापरं गतार्थं तथापि विषोल्बणविषधरज्ञापनार्थं तदुक्तम् । यद्वा । आशी
विषं यत्र भोगे शरीरे सोऽस्यास्तित्याशीविषभोगी विषधरः इति व्युत्पत्तिः
न चात्रापि गतार्थता । विशिष्टनाम्नो विवक्षाया अपर्यनुयोज्यत्वादिति दिक्
दिवं स्वर्गम् । स्वल्पावशेषेऽपि जये सति भीमेनामी सर्वे वयं वा
प्रतिज्ञारूपया जीवितसंशयं समारोपिता इत्यन्वयः ॥ १ ॥ णं वदामि न पाञ्चाल्
वर्तितव्यम् । मया न वर्तितव्यामिति शेषः । अपर्युषितां नान्यदिनगामिनीम्
प्रणष्टस्य गुप्तस्य । पटुपटहघोषणा निपुणं पटहं वादयन्तः । प्रसिद्धार्थमिदम्

१ (सचिन्तं निश्वस्य ।) कष्टं भोः कष्टम् । तीर्णे भीष्ममहार्णवे. २ शल्येऽपि. ३ अल्पाव
शेषे; अल्पावशिष्टे. ४ अतःपरं (पुरुषमवलोक्य ।) भद्र बुधक उच्यतां सहदेवो यथा
केचित् पठन्ति. ५ मणासि. ६ अपर्युषितां, प्रतिज्ञां दारुणाम्. ७ मन्त्रिणश्च; यथार्थाभिज्ञाश्च
८ पदसंचार.

पङ्के वा सैकते वा[1] सुनिभृतपदवीवेदिनो यान्तु दाशाः[2]
कक्षेषु[3] क्षुण्णवीरुन्निचयपरिचया बल्लवाः संचरन्तु ।
व्याघ्रा[4] व्याघ्राटवीषु स्वपरपदविदो ये च रन्ध्रेष्वभिज्ञा
ये सिद्धव्यञ्जना वा प्रतिमुनिनिलयं ते वै[5] चाराश्चरन्तु ॥२॥

पुरुषः—[6]यथाज्ञापयति देवः ।

युधिष्ठिरः—तिष्ठ । ए[7]वं च वक्तव्यः सहदेवः ।

ज्ञेया रहः शङ्कितमालपन्तः
सुप्ता [8]रुगार्ता मदिराविधेयाः ।
त्रासो मृगाणां वयसां विरावो
नृपाङ्कपादप्रतिमाश्च यत्र ॥ ३ ॥

पुरुषः—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सहर्षम्।) देव पाञ्चालकः प्राप्तः ।

युधिष्ठिरः—त्वरितं प्रवेशय ।

पुरुषः—(निष्क्रम्य पाञ्चालकेन सह प्रविश्य ।) एष देवः । उपसर्पतु पाञ्चालकः ।

पाञ्चालकः—जयतु जयतु देवः । प्रियमावेदयामि महाराजाय देव्यै च ।

प्रतिश्रुताङ्गीकृता मद्दत्तधनादीनां प्रत्युपक्रिया यैस्ते तथा । समन्तपञ्चकं देशभेदः । पङ्क इति । पङ्के कर्दमे । सैकतं वालुकामयम् । सुनिभृतपदवी गुप्तपद्धतिः । कैवर्ते दाशधीवरौ इत्यमरः । कक्षः कच्छाली । वीरुन्निचयो लतासंघस्तस्य परिचयो ज्ञानं येषां ते । बल्लवा गोपाः । नागव्याघ्रप्रधाना अटव्यो वनानि । तासु श्वपचपुरविदश्चाण्डालपुरवेदिनः संचरन्तु । नागो हस्ती । निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः । इत्यमरः । रन्ध्रेषु परच्छिद्रेषु । सिद्धव्यञ्जनाः सिद्धपुरुषचिह्नवन्तः । चरा एव चाराः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । तथा च यत्र ये निपुणास्तत्र ते गच्छन्त्विति भावः ॥ २ ॥ ज्ञेया इति । रह एकान्ते शङ्कितं शंकास्पदमालपन्तो जना ज्ञेयाः । एवं सुप्तादिष्वपि ज्ञेया इत्यनेनान्वयः । मदिराविधेया मत्ताः । नृपांको राजचिह्नं मत्स्यादि यत्र पादप्रतिमायां ताश्च यत्र तानि ज्ञेयानीत्यन्वयः । वयः पक्षिणि बाल्ये च इति विश्वः । प्रतिमा प्रति-

---

१ वाप्सु च परपदवी. २ दासाः. ३ कुञ्जेष्वाक्रान्तवीरुन्निचय-कर-परिचयाः; कुञ्जेषु. ४ नागव्या॰ स्वपचपुरविदो (टी.);–स्वपरपदविदोमद्यदेशे च संस्थाः. ५ तेषु. ६ यदा॰ ७ इदमपरं. ८ रुगार्ताश्च वने विचेयाः.

युधिष्ठिरः—भद्र पाञ्चालक कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौ-
वाधमस्य पदवी।

पाञ्चालकः—देव न केवलं पदवी। स एव दुरात्मा देवीके-
म्बराकर्षणमहापातकप्रधानहेतुरुपलब्धः।

युधिष्ठिरः[3]—साधु। भद्र प्रियमावेदितं। अथ दर्शनगोचरं गत

पाञ्चालकः—देव समरगोचरं पृच्छ।

द्रौपदी—(सभयम्) कहं समरगोअरो वट्टइ मे णाहो। (क)

युधिष्ठिरः—(साशङ्कम्) सत्यं समरगोचरो मे वत्सः।

पाञ्चालकः—सत्यम्। किमन्यथा वक्ष्यते महाराजाय।

युधिष्ठिरः—

त्रस्तं विनापि विषयादुरुविक्रमस्य
चेतो विवेकपरिमन्थरतां प्रयाति।
जानामि चोद्यतगदस्य वृकोदरस्य
सारं रणेषु भुजयोः परिशङ्कितश्च॥ ४॥

(द्रौपदीमवलोक्य।) अयि सुक्षत्रिये

गुरूणां बन्धूनां क्षितिपतिसहस्रस्य च पुरः
पुराभूदस्माकं नृपसदसि योऽयं परिभवः।
प्रिये प्रायस्तस्य द्वितयमपि पारं गमयति
क्षयः प्राणानां नः कुरुपतिपशोर्वाथ निधनम्॥ ५

(क) कथं समरगोचरो वर्तते मे नाथः।

कृतिः॥ ३॥ प्रधानहेतुर्मुख्यनिमित्तम्॥ अथ प्रश्ने॥ **त्रस्तमिति**। प्रिय
चेतो विवेकमान्द्यमुपैति। कीदृशम्। विषयात्त्रासहेतोर्विनापि त्रस्तमिति व
स्थितिः। प्रकृते तां योजयति—जानामीति। परिशङ्कितं सावधानम्। वि
षादिति विनायोगे पञ्चमी। भ्रातुर्विनापि विजयादुरुविक्रमस्य इति पाठे म
चेतो विवेकपरिमन्थरतामुपैत्युरुविक्रमस्य भ्रातुर्विजयाद्विनापि। शत्रुणा य
मम भ्राता न जितस्तथापि स्नेहान्मम चित्तमान्द्यमित्यर्थः॥ ४॥ **गुरूणामि**
हे प्रिये तस्य परिभवस्य द्वितयमेव कर्म पारं गमयति। अपिरेवार्थे। तदेवा

१ कौरवापसदस्य दुरात्मनः पदवी. २ केशपाशस्पर्शपातक; केशस्पर्शमहापातक. ३ (सहर्ष
पाञ्चालकं परिष्वज्य; सहर्षं परिष्वज्य पारितोषिकं भूषणं प्रयच्छति।) साधु भद्र साधु। भव
प्रियमावेदितं। अपि दर्शनगोचरं गतः. ४ उद्धतगदस्य ५ विजये. ६ परिशङ्कितं च. ७ ०शो
मुखादस्या बाष्पमपनयति। ८ गमयितुं; गमयतु. ९ वा. १० तस्य निधनम्; वापि समरे.

अथवा कृतं संदेहेन ।

नूनं तेनाद्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ।
बध्यते केशपाशस्ते स चास्याकर्षणक्षमः ॥ ६ ॥

पाञ्चालक कथय कथय कथमुपलब्धः स दुरात्मा कस्मिन्नुद्देशे किं वाधुना प्रवृत्तमिति ।

द्रौपदी—भद्द कहेहि कहेहि । (क)

पाञ्चालकः—शृणोतु देवो देवी च । अस्तीह देवेन हते मद्राधिपतौ शल्ये गान्धारराजकुलशलभे सहदेवशस्त्रानलं प्रविष्टे सेनापतिनिधननिराक्रन्दविरलयोधोज्झितासु समरभूमिषु रिपुबलपराजयोद्धतवल्गितविचित्रपराक्रमासादितविमुखारातिचक्रासु धृष्टद्युम्नाधिष्ठितासु च युष्मत्सेनासु प्रनष्टेषु कृपकृतवर्माश्वत्थामसु तथा दारुणामपर्युषितां प्रतिज्ञामुपलभ्य कुमारवृकोदरस्य न ज्ञायते क्वापि प्रलीनः स दुरात्मा कौरवाधमः ।

युधिष्ठिरः—ततस्ततः

द्रौपदी—अयि परदो कहेहि । (ख)

पाञ्चालकः—अवधत्तां देवो देवी च । ततश्च भगवता वासुदेवेनाधिष्ठितमेकरथमारूढौ कुमारभीमार्जुनौ समन्तात्समन्तपञ्चकं पर्यटितुमारब्धौ तमनासादितवन्तौ च । अनन्तरं दैवमनुशोचति

(क) भद्र कथय कथय । (ख) अयि परतः कथय ।

क्षय इति । नोऽस्माकं प्राणविनाशः कुरुपतिपक्षोः प्राणविनाशो वा । तदुभयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ **नूनमिति** । बध्यत इति बन्धयितव्यो (स चाकर्षणक्षमो दुर्योधनो वध्यते) नाश्यते च । बन्ध बन्धने । वध हिंसायाम् । इत्येतयो रूपम् ॥ ६ ॥ [गान्धारराजकुलं शकुनिकुलं । नितरामाक्रन्दो यस्यासौ निराक्रन्दोऽतिरुदन् । वल्गितं गतिविशेषः। आसादित आक्रान्तः । तथा दारुणां प्रतिज्ञापूरणाभावे निजवधरूपाम् । [अपर्युषितामनन्यदिनगामिनीम्] इतः परतः । पर्यटितुं भ्रमितुम् ।

---

१ आकर्षणे क्षमः; प्रभुः. २ कथमुपलब्धः कस्मिन्नुद्देशे किमधुना प्रवृत्तं कथय. ३ मद्राधिपे; मद्रपतौ. ४ राजशलभकुले सहदेवानलं; सहदेवशस्त्रानलमनुप्रविष्टे गान्धारराजशलभे. ५ निरानन्द—; नराक्रन्द—. ६ रिपुपरा०—वेल्लित-चलित. ७ दारुणां प्रतिज्ञा०. ८ अग्गदो कहेहि. ९ ०र्जुनौ वयं च समन्तात्समन्तपञ्चकं पर्यटितुमारब्धास्तमनार्यमनासादितवन्तश्च इ. पा.

मादृशे भृत्यवर्गे दीर्घमुष्णं च निश्वसति कुमारे बीभत्सौ जलधरसमयनिशासंचारितडित्प्रकरपिङ्गलैः कटाक्षैरादीपयति गदां वृकोदरे यत्किंचनकारितामधिक्षिपति विधेर्भगवति नारायणे कश्चित्संविदितः कुमारस्य मारुतेरुज्झितमांसभारः प्रत्यग्रविशसितमृग[3]लोहितचरणनिवसनस्त्वरमाणोऽ[4]न्तिकमुपेत्य पुरुषः परुषश्वासग्रस्तार्धश्रुतवर्णानुमेयपदया वाचा कथितवान्—देव कुमार अस्मिन्महतोऽस्य सरसस्तीरे द्वे पदपद्धती सम[6]वतीर्णप्रतिबिम्बे । तयोरेका स्थलमुत्तीर्णा न द्वितीया[7] । परत्र कुमारः प्रमाणम् इति । ततः ससंभ्रमं प्रस्थिताः सर्वे वयं तमे[8]व पुरस्कृत्य । गत्वा च सरस्तीरं परिज्ञायमानसुयोधनपदलाञ्छनां पदवीमासाद्य भगवता वासुदेवेनोक्तम्—भो वीर वृकोदर जानाति किल सुयोधनः सलिलस्तम्भनीं विद्याम् । तन्नूनं तेन त्वद्भयात्सरसीमेनामधिशयितेन भवितव्यम् । एतच्च वचनमुपश्रुत्य रामानुजस्य सकलदिङ्[9]निकुञ्जपूरितातिरिक्तमुद्भ्रान्तसलिलचरशकुन्तकुलं त्रासोद्धतनक्रग्राहमालोड्य सरःसलिलं भैरवं च गर्जित्वा कुमारवृकोदरेणाभिहितम्—अरे रे वृथाप्रख्यापितालीकपौरुषाभिमानिन् पाञ्चा[10]लराजतनयाकेशाम्बराकर्षणमहापातकिन् धार्तराष्ट्रापसद

[बीभत्सुरर्जुनः।] खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः इत्यमरः। पिङ्गला कपिशा। आदीपयत्युद्योतयति सति। यत्किंचित्कारितां यत्र तत्रानुसंधानादिकं प्रतिषेधयति। संविदितः ख्यातः पुरुषः कुमारमारुतेरन्तिकमुपेत्य वाचा कथितवानित्यन्वयः। लोहितं रक्तम्। श्वासग्रस्तोऽर्धश्रुतो यो वर्णोऽक्षरं तेनानुमेयं पदं यस्यास्तया। समवतीर्ण उद्दिष्टः प्रतिबिम्बोऽनुकृतिर्ययोस्ते तथा। प्रमाणमग्रिमतर्के कुमार एव कर्तेत्यर्थः। सरसीमिति अधिशीङ्स्थासां कर्म इत्याधारे कर्म। रामानुजः कृष्णः। [सकलासु दिक्षु ये निकुञ्जा गह्वराणि तेषु पूरितं च तदतिरिक्तं च।] शकुन्तः पक्षी। नक्रो जलजन्तुभेदः। ग्राहो गोह इति प्रसिद्धः। [वृथा प्रख्यापितं यदलीकं

१ निश्वसति वन्धुवर्गे. २ ०रितखद्योत. ३ मृगा०; मृगलोहितलोहित. ४ अस्मदन्तिकं. ५ ०मेयसमुदाचारः कथितवान्. ६ जलमवतीर्णे। ७ द्वितीया लक्षिता; समवतीर्णपदप्रतिबिम्बे। तयोरेका जलोत्तीर्णा न द्वितीया. ८ तमेव पुरुषं पुरस्कृत्य सरसस्तीरम्। परिज्ञाय सुयोधनपदलाञ्छितां पदवीं कथितं भगवता वासुदेवेन। ९ सकलनिकुञ्जपूरिताशातिरिक्तमुद्भ्रान्तसलिलचरशतसंकुलं त्रासोद्वृत्तनक्र०; बलानुजस्य सकलदिक्प्रपूरितातिरिक्तमुद्भ्रान्तसकलसलिलचारिचक्रं त्रासोद्धतनक्रमालोडितं सरःसलिलं; त्रासोद्भ्रान्तमत्स्यग्राहमालोडितं सरः. १० द्रुपदसुता.

जन्मेन्दोरमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोष्णशोणितसुराक्षीबं रिपुं भाषसे ।
दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे
मत्त्रासान्नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥ ७ ॥

अपि च । भो मानान्ध

पाञ्चाल्या मन्युवह्निः स्फुटमुपशमितप्राय एव प्रसह्य
व्यासक्तैः केशपाशैर्हतपतिषु मया कौरवान्तःपुरेषु ।
भ्रातुर्दुःशासनस्य स्रवदसृगुरसः पीयमानं निरीक्ष्य
क्रोधात्किं भीमसेने विहितमसमये यस्त्वयास्तोऽभिमानः ॥ ८ ॥

द्रौपदी—णाह अवणीदो मे मण्णू जइ पुणो वि सुलहं दंसणं भविस्सदि । (क)

युधिष्ठिरः—कृष्णे नामङ्गलानि व्याहर्तुमर्हस्यस्मिन्काले । भद्र ततस्ततः ।

पाञ्चालकः—देव ततश्चैवं भाषमाणेन वृकोदरेणावतीर्य क्रोधोद्धतभ्रमितभीषणगदापाणिना सहसैवोल्लङ्घिततीरमुत्सन्ननलिनी-

(क) नाथ अपनीतो मे मन्युर्यदि पुनरपि सुलभं दर्शनं भविष्यति ।

पौरुषं तस्याभिमानो विद्यतेऽस्य ।] जन्मेति । [व्यपदिशसि कथयसि ।] क्षीबं मत्तम् । [दर्पेणान्धो विवेकशून्यो मधुकैटभद्विषि तन्नामकदैत्यारौ उद्धतमविनयेन भाषसे ।] नृपशो जनाधम । । इह क्षतिनामावमर्शसंधिः । यदाह—अधिक्षेपोक्तिः क्षतिर्मता इति ॥ ७ ॥ **पाञ्चाल्या इति ।** कौरवान्तःपुरेषु मया [प्रसह्य बलाद्] हतपतिषु सत्सु तदीयकेशपाशैर्व्यासक्तैः संबद्धैः [व्यस्तैः] द्रौपद्या मन्युवह्निरुपशमितप्राय एवेत्यन्वयः । दुःशासनवक्षसः स्रवद्रक्तं मया पीयमानमालोक्य त्वया मयि भीमसेने किं विहितं यदकाले [प्रतिकारोचिते काले सत्यपीत्यर्थः ।] एव मानोऽस्तस्त्यक्तस्त्वया । इदानीं स कर्तुमर्हतीति भावः ॥ ८ ॥ अपनीतो नाथेन मम मन्युर्यदि पुनरपि सुलभदर्शनः स भविष्यति । [क्रोधेनोद्धतमुद्भटं यथा तथा भ्रमिता या भीषणा गदा सा पाणौ यस्य । उत्सन्नमुध्वस्तं नलिनीवनं यस्मिन् । अपविद्धा विक्षिप्ता अत एव मूर्च्छिता ग्राहा यस्मिन् ।] परिघोऽस्त्रभेदः । परिघः परिघातनः इत्यमरः ।

१ विमले. २ मधुक्षीबं रिपुं मन्यसे. ३ त्रासान्मे. ४—कौरवाधम. ५ क्रोध. ६ एव. ७ व्यामुक्तैः, प्रोन्मुक्तैः. ८ भ्रमितभीषणगदापरिघकपाणिना—मुत्सन्नफुल्लनलिनीवनमाविद्ध...वारववेगभ्रमितवारि—; वीर्यक्रोधोद्धत...नलिनमाविद्धमूर्च्छितग्राहमुद्भ्रान्तसमस्तशकुन्तमतिभैरवं वेगभ्रमित; वीर्यक्रोधोद्धतभीमगदा—सहसोल्लासिततीर०...क्रोधोद्धतं गदापरिघपाणिना (टी.)

वनमपविद्धमूर्च्छितग्राहमुद्भ्रान्तमत्स्यशकुन्तमतिभैरवारवभ्रमितवारिसंचयमायतमपि तत्सरः समन्तादालोडितम् ।

युधिष्ठिरः—भद्र तथापि किं नोत्थितः ।

पाञ्चालकः—देव कथं नोत्थितः ।

त्यक्त्वोत्थितः सरभसं सरसः स मूल-
मुद्भूतकोपदहनोग्रविषस्फुलिङ्गः ।
आयस्तभीमभुजमन्दरवेल्लनाभिः
क्षीरोदधेः सुमथनादिव कालकूटः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिरः—साधु सुक्षत्रिय साधु ।

द्रौपदी—पडिवण्णो समरो ण वा । (क)

पाञ्चालकः—उत्थाय च तस्मात्सलिलाशयात्करयुगलोत्तम्भिततोरणीकृतभीमगदः कथयति स्म—अरे रे मारुते किं भयेन प्रलीनं दुर्योधनं मन्यते भवान् । मूढ अनिहतपाण्डुपुत्रः प्रकाशं लज्जमानो विश्रमितुमध्यवसितवानास्मि पातालम् । एवं चोक्ते वासुदेवकिरीटिभ्यां द्वावप्यन्तःसलिलं निषिद्धसमरसमारम्भौ स्थलमुत्तारितौ भीमसुयोधनौ । आसीनश्च कौरवराजः क्षितितले गदां निक्षिप्य विशीर्णरथसहस्रं निहतकुरुशतगजवाजिनरसहस्रकलेवरसंमर्दसंपतद्गृ-

(क) प्रतिपन्नः समरो न वा ।

वृकोदरेण सर आलोडितमित्यन्वयः । उल्लङ्घितमतिक्रान्तम् । अपविद्धः परित्यक्तः । [अतिभैरवो य आरवो जलास्फालनशब्दस्तेन भ्रमितः वारिसंचयो यस्य ।] आयतं दीर्घम् ॥ त्यक्त्वेति । सलीलं सहेलम् । कालकूटो विषम् । दुर्योधनकालकूटयोः साम्यमाह—उद्भूतेति । उद्भूतो यः कोपाग्निः स एवोग्रविषस्य स्फुलिङ्गो यत्र स तथा । आयस्तः क्षिप्तः [आयस्तौ विक्षिप्तौ भीमस्य भूजावेव मन्दरस्तस्य वेल्लनाभिः] वेल्लना चालनम् ॥ ९ ॥ अत्र प्रतिपन्नो लग्नः [करयुगलेन] उत्तम्भितोत्तोलितात एव तोरणसदृशी कृता गदा येन स तथा । [विशीर्णानि भग्नानि विदालितानि वा रथानां तत्संज्ञकयो-

१ सलिलं सलीलं (टी;-उद्भ्रान्तकोप०; ०दहनो विषविस्फुलिङ्गः २ आयत्त-. ३ क्षीराम्बुधेः सुमथितादिव; क्षीरोदधिप्रमथनादिव. ४ घोर. ५ भवतो भयेन ...समर्थ्यसे—कथयाति. ६ विश्रामार्थम् ; विश्रान्तिमध्यवसितवानहमस्मि । अतोऽलमलम् । ७ तीर. ८ शत... संपतित... जम्बुकमुत्सन्नसुयोधनबलमस्मद्वीरमुक्तसिंहनादसंवलितसमरतूर्यमबान्धवमामित्रबान्धवं कौरवसङ्गमस्थानमवलोक्य; -जम्बुकमुत्सन्नयोधमस्मद्वीर... तूर्यमबान्धवममित्रमकौरवं.

ध्रकङ्कजम्बूकमुत्सन्नसुयोधमस्मद्वीरमुक्तसिंहनादमपमित्रबान्धवमकौरवं रणस्थानमवलोक्यायतमुष्णं च निश्वसितवान् । ततश्च वृकोदरेणाभिहितम्—अयि भोः कौरवराज कृतं बन्धुनाशदर्शनमन्युना । मैवं विषादं कृथाः पर्याप्ताः पाण्डवाः समरायाहमसहाय इति ।

पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।
दंशितस्यात्तशस्त्रस्य तेन तेऽस्तु रणोत्सवः ॥ १० ॥

इत्थं च श्रुत्वासूयान्वितां दृष्टिं कुमारयोर्निक्षिप्योक्तवान्धार्तराष्ट्रः ।

कर्णदुःशासनवधात्तुल्यावेव युवां मम ॥
अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं त्वमेव प्रियसाहसः ॥ ११ ॥

इत्युत्थाय परस्परक्रोधाधिक्षेपपरुषवाक्कलहप्रस्तावितघोरसङ्ग्रामौ विचित्रविभ्रमभ्रमितगदापरिभासुरभुजदण्डौ मण्डलैर्विचरितुमारब्धौ भीमदुर्योधनौ । अहं च देवेन चक्रपाणिना देवसकाशमनुप्रेषितः । आह च देवो देवकीनन्दनः । अपर्युषितप्रतिज्ञे च मारुतौ प्रणष्टे कौरवराजे महानासीन्नो विषादः । संप्रति पुनर्भीमसेनेनासादिते सुयोधने

श्वानां वा सहस्राणि यस्मिन् । निहतं यत्कुरुशतं तस्य गजवाजिनरसहस्राणां च कलेवराणि तेषां संमर्दस्तस्मिन् पतन्तो गृध्राश्च इ० यस्मिन् ।] कलेवरं शरीरम् । जम्बूकः शृगालः । [अपगता मित्राणि बान्धवाश्च यस्मात् । पर्याप्ता आगताः [समर्थाः] । **पञ्चानामिति** । अस्माकं मध्ये । [सुयोधं योद्धुं समर्थं ।] दंशितस्य कृतसन्नाहस्य । तेन सह तव रणोत्सवोऽस्त्विति संबन्धः । तेनेति सहार्थे तृतीया ॥ १० ॥ कुमारयोर्भीमार्जुनयोः । **कर्णेति** । हे भीम त्वमेव योद्धुं प्रियः । कीदृशः । अमित्रः साहसी च ॥ ११ ॥ [परस्परस्य यः क्रोधेनाधिक्षेपो निन्दा तत्र या परुषवाक् तया कलहस्तेन प्रस्तावितो घोरसंग्रामो याभ्याम् । विचित्रो विविधो यो विभ्रमस्तेन भ्रमिता गदा तया इ० ।] विभ्रमो विलासः । मण्डलं करणविशेषः । [अपर्युषिता प्रतिज्ञा यस्य तादृशे ।

---

१ बन्धुजननाशजेन;-अलं बन्धुजनमन्युना; ०जननाश- ०दर्शनजात-मन्युना. २ विषादं मा कृथाः. ३ पाण्डवाःसोऽहमसहाय इति । किं च । ४ वर्मितस्य. ५ किंचिदश्रुपातान्वितां; इत्थं श्रुत्वासूयात्मिकां निक्षिप्य कुमारयोर्दृष्टिमिति दशरूपके पाठः. ६ क्रोधाक्षेप...प्रसारितघोर०; परस्पराक्षेपप्रवर्तितघोर-. ७ चित्रगदापरिघभासुरभुजभरौ मण्डलैर्विहर्तुमारब्धौ; चिरभ्रमितगदापरिघभासुरभुजपञ्जरौ मण्डलैश्चरितुमारब्धौ. ८ अत्रान्तरेऽहं. ९ पुनरस्मिन्दुःशासनि सुयोधने भीमसेनेना-.

निष्कण्टकीभूतं भुवनतलं परिकलयतु भवान् । अभ्युदयोचिताश्चा-नवरतं प्रवर्त्यन्तां मङ्गलसमारम्भाः । कृतं संदेहेन ।

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
कृष्णात्यन्तचिरोज्झिते च कबरीबन्धे करोतु क्षणम् ।
रामे शातकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ॥१२॥

द्रौपदी––(सबाष्पम् ।) जं देवो त्तिहुअणणाहो भणादि तं कहं अण्णहा भविस्सदि । (क)

पाञ्चालकः––न केवलमियमाशीः । असुरनिषूदनस्यादेशोऽपि ।

युधिष्ठिरः––को हि नाम भगवता संदिष्टं विकल्पयति । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी––आज्ञापयतु देवः ।

युधिष्ठिरः–-देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानाद्वत्सस्य मे विजय-मङ्गलाय प्रवर्त्यन्तां तदुचिताः समारम्भाः ।

कञ्चुकी––यथाज्ञापयति देवः । (सोत्साहं परिक्रम्य ।) भो भोः संविधातॄणां पुरःसराः यथाप्रधानमन्तर्वेश्मिका दौवारिकाश्च एष

(क) यद्देवस्त्रिभुवननाथो भणति तत्कथमन्यथा भविष्यति ।

प्रतिज्ञाया अपर्युषितत्वादित्यर्थः ।] प्रणष्टेऽदृष्टे । समारम्भा मङ्गलादिक्रियाः । **पूर्यन्तामिति** । कबरी केशवेशः । क्षणो मुहूर्तोत्सवयोः इति शाश्वतः । कबरीबन्ध इति निमित्तसप्तमी । रामे परशुरामे । [शातः तेजितः । शाणा-दिनातीक्ष्णधारः कृत इत्यर्थः । निशितक्ष्णुणशातानि तेजिते । इत्यमरः ।] शातं निश्चितम् । परिपतति गच्छति सति ॥ १२ ॥ आज्ञा निदेश आदेशः इत्यमरः । संविधाता [समारंभविधायी] पुरोहितादिः । यथाप्रधानं प्रधानपु-रुषानुक्रमेण । अन्तर्वेश्मिका अन्तःपुरचारिणः । दौवारिका द्वारनियुक्ताः ।

१ प्रवर्त्यन्तामनवरतमङ्गलसमारम्भाः. २ राज्ये. ३ घोर...द्रुमच्छेदिनि. ४ आणवेदि. ५ किमन्यथा संभावितेन । मधुसूदनस्यादेश एवायम् इ. कचित्पा. ६ मङ्गलाशंसया; देवकी-नन्दनस्यादेशाद्वत्सस्य मे मङ्गलविजयाय; कञ्चुकिन् देवस्य... ०वत्सस्य भीमसेनस्य... तत्रोपचिताः–. ७ अन्तर्वासिकाः; अन्तर्वेश्मनि.

खलु भुजबलपरिक्षेपोत्तीर्णकौ[1]रवपरिभवसागरस्य निर्व्यूढदु[2]र्वहप्रतिज्ञाभारस्य सुयोधनानुजशतोन्मू[3]लनप्रभञ्जनस्य दुःशासनोरःस्थलविदलननरसिंहस्य दुर्योधनोरुस्तम्भभ[4]ङ्गविनिश्चितविजयस्य बलिनः प्राभञ्जनेर्वृकोदरस्य स्नेहपक्षपातिना मनसा मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिरः । (आकाशे ।) किं ब्रूथ—स[5]र्वतोऽधिकतरमपि प्रवृत्तं [6]किं नालोकयसि इति । साधु पुत्रकाः साधु [7]अनुक्तहितकारिता हि प्रकाशयति मनोगतां स्वामिभक्तिर्मे ।

युधिष्ठिरः— आर्य जयंधर ।

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

युधिष्ठिरः गच्छ प्रियख्यापकं पाञ्चालकं पारितोषिकेण परितोषय ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति पाञ्चालकेन सह निष्क्रान्तः ।)

द्रौपदी—महाराअ किंणिमित्तं उण णाहभीमसेणेण सो दुराआरो भणिदो—पञ्चाणं वि अह्माणं मज्झे जेण दे रोअदि तेण सह दे संगामो होदु त्ति । जइं मद्दीसुदाणं एक्कदरेण सह संगामो तेण पत्थिदो भवे तदो अच्चाहिदं भवे । (क)

(क) महाराज किंनिमित्तं पुनर्नाथभीमसेनेन स दुराचारो भणितः—पञ्चानामप्यस्माकं मध्ये येन ते रोचते तेन सह ते सङ्ग्रामो भवतु इति । यदि माद्रीसुतयोरेकतरेण सह सङ्ग्रामस्तेन प्रार्थितो भवेत्ततोऽत्याहितं भवेत् ।

[भुजयोर्बलेन परिक्षेपस्तेनोत्तीर्णः कौरवेभ्यो यः परिभवोवमानना स एव सागरो येन ।] निर्व्यूढः कृतः । प्रभञ्जनो वायुः । प्रभञ्जकस्य भञ्जयितुः । [दुर्योधनस्य ऊरुभङ्गे भङ्गेन वा निश्चितो विजयो यस्य ।] प्राभञ्जनेर्वायुपुत्रस्य भीमस्य । अधिकम् । [अधिकतमुक्तसविशेषम् ।] मङ्गलकर्मेति शेषः । [हितं करोतीति हितकारी तस्य भावो हि॰; अनुक्ता स्वाम्यादेशं विना कृता हितकारिता ।] पारितोषिकेण परितोषहेतुना धनेन । अथ किंनिमित्तं...एवं भणितः-यदि पुनर्माद्री॰...सङ्गरस्तेन...। अत्र माद्रीसुतौ नकुलसहदेवौ । [राजन्याः क्षत्रियाः ।

१ कौरवार्णवस्य. २ दुर्धर-. ३ शतोद्धूनन. ४ भञ्जनाय कृतनिश्चितविजयस्य सहोदरपक्षपातिना. ५ सर्वमधिकमपि प्रवृत्तमालोकयतु। ६ किं वा. ७ अनुकूलहित. ८ अस्मादनन्तरं क्वचित् (राजानमुपगम्य ।) देव प्रथमत एव सर्वमनुष्ठितम् । इत्यधिकं क्वचित् । ९ समरं.१० कहं णाम एदाणं मद्दीसुदाणं एक्कदरेण पत्थिदो त्तेण संगामो.

युधिष्ठिरः—कृष्णे एवं मन्यते जरासंधघाती । हतस
सुहृद्बन्धुवीरानुजराजन्यासु कृपकृतवर्माश्वत्थामशेषास्वेकादशा
हिणीष्वबान्धवः शरीरमात्रविभवः कदाचिदुत्सृष्टनिजाभिमानो
राष्ट्रः परित्यजेदायुधं तपोवनं वा व्रजेत्सन्धिं वा पितृमुखेन या
एवं सति सुदूरमतिक्रान्तः प्रतिज्ञाभारो भवेत्सकलरिपुजयस्य
समरं प्रतिपत्तुं पञ्चानामपि पाण्डवानामेकस्यापि नैव क्षमः सुयोध
शङ्के चाहं गदायुद्धं वृकोदरस्यैवानेन । अयि सुक्षत्रिये पश्य ।

क्रोधोद्धूर्णगदस्य नास्ति सदृशः सत्यं रणे मारुतेः
कौरव्ये कृतहस्तता पुनरियं देवे यथा सीरिणि ।
स्वस्त्यस्तूद्धत्तधार्तराष्ट्रनलिनीनागाय वत्साय मे
शङ्के तस्य सुयोधनेन समरं नैवेतरेषामहम् ॥ १३ ॥

(नेपथ्ये ।)

तृषितोऽस्मि भोस्तृषितोऽस्मि । संभावयतु कश्चित्सलिलच्छायासंप्रदा
माम् ।

युधिष्ठिरः—(आकर्ण्य) कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

युधिष्ठिरः—ज्ञायतां किमेतत् ।

सकलान् रिपूञ्जेष्याम इति प्रतिज्ञाया भारः सुदूरमत्यन्तमतिक्रान्तो निर्वाह
मशक्यो भवेत् । एकस्यापि पाण्डवस्य समरं प्रतिपत्तुं सुयोधनः न
योग्यः । एकस्यापि पाण्डवस्य सुयोधनेन सह योद्धुं सामर्थ्यं नास्तीति या
वृकोदरस्य पाण्डवेषु बलिष्ठस्य ।] क्रोधेति । उद्धूर्णा उद्यमिता । उद्धूर्ण
इत्यमरः । कृतहस्तताभ्यासः । कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपु
इत्यमरः । सीरिणि बलभद्रे । [तदुक्तं भारते—उपदेशोनयोस्तुल्यो भी
बलवत्तरः । कृतीयत्नपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ।। गदा० ५८. ३. उद्धता
धार्तराष्ट्रा एव नलिन्यः कमलिन्यस्तासां विदलने नागो हस्ती । यद्वा
धार्तराष्ट्रा एव नलिन्यो येन स चासौ नागः तस्य मङ्गलं भूयात् । य
तस्य भीमस्य [सुयोधनेन समरं शङ्के सुयोधनविजये शङ्कितोस्मीत्य
इतरेषां तेन भीमेन सह । यद्वा तस्येतरेषामितरैः सहेत्यर्थः । समरं

---

१ एवं मन्ये तस्य जरासंधघातिनोऽभिप्रायः. २ परित्यज्य. ३ क्रोधाद्धूर्णगदस्य; क्रोधे
गदस्य. ४ देवस्य या सीरिणः. ५ उद्धत-. ६ प्रविश्य सत्वरं.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।) देव क्षुन्मानतिथिरुपस्थितः ।

युधिष्ठिरः—शीघ्रं प्रवेशय ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति मुनिवेषधारी चार्वाको नाम राक्षसः ।)

राक्षसः—(आत्मगतम् ।) एषोऽस्मि चार्वाको नाम राक्षसः सुयोधनस्य मित्रं पाण्डवान्वञ्चयितुं भ्रमामि । (प्रकाशम् ।) तृषितोऽस्मि । संभावयतु मां कश्चिज्जलच्छायाप्रदानेन । (इति राज्ञः समीपमुपसर्पति ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।)

युधिष्ठिरः—मुने अभिवादये ।

राक्षसः—अकालोऽयं समुदाचारस्य । जलप्रदानेन संभावयतु माम् ।

युधिष्ठिरः—मुने इदमासनम् । उपविश्यताम् ।

राक्षसः—(उपविश्य ।) ननु भवतापि क्रियतामासनपरिग्रहः ।

युधिष्ठिरः—(उपविश्य ।) कः कोऽत्र भोः सलिलमुपनय ।

(प्रविश्य गृहीतभृङ्गारः)

कञ्चुकी—(उपसृत्य ।) महाराज शिशिरसुरभिसलिलसंपूर्णोऽयं भृङ्गारः पानभाजनं चेदम् ।

युधिष्ठिरः—मुने निर्वर्त्यतामुदन्याप्रतीकारः ।

राक्षसः—(पादौ प्रक्षाल्योपस्पृशान्विचिन्त्य ।) भोः क्षत्रियस्त्वमिति मन्ये ।

युधिष्ठिरः—सम्यग्वेदी भवान् । क्षत्रिय एवास्मि ।

राक्षसः—सुलभश्च स्वजनविनाशः सङ्ग्रामेषु प्रतिदिनमतो नादेयं भवद्भ्यो जलादिकम् । भवतु । छाययैवानया सरस्वतीशिशिरतरङ्गस्पृशा मरुता चानेन विगतक्लमो भविष्यामि ।

शङ्के न शङ्कास्पदमित्यर्थः ॥ १३ ॥ क्षुन्मान् बुभुक्षितः ।] [समुदाचारस्य शिष्टाचारस्य ।] भृङ्गारः कनकालुका इत्यमरः ॥ उदन्या तु पिपासा तृट् इत्यमरः । [स्वजनविनाशो अतोऽशौचसम्भावनयेति भावः ।] सरस्वती

---

१ क्षुधा म्लानो. २ मुनिवेषः. ३ एषोस्मि सुयोधनस्य. ४ युधि०—(सहसोत्थाय ।) मुने. ५ मां भवान्. ६ उपविश्यतामासने. ७ तथा कृत्वा. ८ अस्मात्परं (सर्वे उपविशन्ति ।) युधि०—कः कोऽत्र-. ९ भो भोः १० सम्यग्वेत्ति. ११ यद्येवं प्रतिदिनसुलभस्वजनविनाशेषु सङ्ग्रामेषु युष्मत्तो नादेयं सलिलादिकम्; सुलभस्वजनविनाशेभ्यः प्रतिदिनमनादेयं भवद्भ्यः सलिलम्.

द्रौपदी—बुद्धिमदिए वीएहि महेसिं इमिणा तालविन्तेण ।(क)

(चेटी तथा करोति ।)

राक्षसः—भवति अनुचितोऽयमस्मासु समुदाचारः ।

युधिष्ठिरः—[1]मुने कथय कथमेवं भवान्परिश्रान्तः ।

राक्षसः—मुनिजनसुलभेन कौतूहलेन तत्रभवतां महाक्षत्रियाणां द्वन्द्वयुद्धमवलोकयितुं पर्यटामि समन्तपञ्चकम् । अद्य तु [2]बलवत्तरशरदातपस्यापर्याप्तमेवावलोक्य गदायुद्धमर्जुनसुयोधनयोरागतोऽस्मि ।

(सर्वे विषादं नाटयन्ति ।)

कञ्चुकी—मुने न खल्वेवम् । भीमसुयोधनयोरिति कथय ।

राक्षसः—आः अविदितवृत्तान्त एव कथं मामाक्षिपसि ।

युधिष्ठिरः—महर्षे कथय कथय ।

राक्षसः—[3]क्षणमात्रं विश्रम्य सर्वं कथयामि भवतो न पुनरस्य वृद्धस्य ।

युधिष्ठिरः—[4]कथय किमर्जुनसुयोधनयोरिति ।

राक्षसः—ननु पूर्वमेव कथितं मया प्रवृत्तं [5]गदायुद्धमिति ।

[6]युधिष्ठिरः—न भीमसुयोधनयोरिति ।

राक्षसः—[7]वृत्तं तत् ।

(युधिष्ठिरो द्रौपदी च मोहमुपगतौ ।)

(क) बुद्धिमतिके वीजय महर्षिमनेन तालवृन्तेन ।

नदीभेदः । हञ्जे बुद्धिमतिके वीजयैनं महर्षिमेतेन तालवृन्तकेन । व्यजनं तालवृन्तकम् इत्यमरः । [शरदातपस्य शरत्सूर्यातपस्य । अपर्याप्तमसमर्थम् ।] यद्भाष्टिनी समाज्ञापयति । बलवत्तर इति स्वार्थिकस्तरप् ॥ भ...

१ मुने सर्वं तावत्तिष्ठतु । कथं. २ अत्यन्तबलवत्तया. ३ मुहूर्तं तिष्ठ । ...कथयिष्यामि कथयामि भवते ।;— भवते न पुनरस्य वृद्धापसदस्य पुरतः । ४ भगवन् एतावदेव ... किं पुनरर्जुनसुयोधनयोरिति ५ ०युद्धमर्जुनसुयोधनयोरिति । ६ युधि०—(सास्रम् ।) ... भीमसुयोधनयोः । ७ वृत्तं तदेव । राजा—हा वत्स भीमसेन क्वासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । द्रौपदी—णाह भीमसेण कहिं सि । देहि मे पडिवअणम् । (इति मोहमुपागतौ ।) कञ्चुकी —महाराज समाश्वसिहि समाश्वसिहि । प्रकृतिमापद्यताम् । चेटी—(देवीं प्रति ।) स... सदु समस्ससदु देवी । राजा—(संज्ञां लब्ध्वा ।) भगवन् किं कथयसि इ पा.

कञ्चुकी—(सलिलेनाभिषिच्य ।) समाश्वसितु देवो देवी च ।

चेटी—समस्ससदु समस्ससदु देवी । (क)

(उभौ संज्ञां लभेते)

युधिष्ठिरः—किं कथयसि मुने वृत्तं भीमसुयोधनयोर्गदायुद्धमिति ।

द्रौपदी—भअवं कहेहि कहेहि किं वुत्तं त्ति । (ख)

राक्षसः—कञ्चुकिन् कौ पुनरेतौ !

कञ्चुकी- ब्रह्मन् एष देवो युधिष्ठिर इयमपि पाञ्चालराजतनया ।

राक्षसः—आः दारुणमुपक्रान्तं मया नृशंसेन ।

द्रौपदी—हा णाह भीमसेण । (इति मोहमुपगता ।) (ग)

कञ्चुकी—किं नाम कथितम् ।

चेटी—समस्ससदु समस्ससदु देवी । (घ)

युधिष्ठिरः—(सास्रम् ।) ब्रह्मन्

पदे संदिग्ध एवास्मिन्दुःखमास्ते युधिष्ठिरः ।
वत्सस्य निश्चिते तत्त्वे प्राणत्यागादयं सुखी ॥ १४ ॥

राक्षसः—(सानन्दमात्मगतम् ।) अयमेव मे यत्नः । (प्रकाशम् ।) यदि अवश्यं कथनीयं तदा संक्षेपतः कथयामि । न युक्तं बन्धुव्यसनं विस्तरेणावेदयितुम् ।

युधिष्ठिरः—(अश्रूणि मुञ्चन् ।)

सर्वथा कथय ब्रह्मन्संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
वत्सस्य किमपि श्रोतुमेष दत्तः क्षणो मया ॥ १५ ॥

(क) समाश्वसितु समाश्वसितु देवी ।
(ख) भगवन् कथय कथय किं वृत्तमिति ।
(ग) हा नाथ भीमसेन । (घ) समाश्वसितु समाश्वसितु देवी ।

...ते इति शेषः । कथय किं वर्तत इति । [उपक्रान्तं प्रस्तुतं । नृशंसेन क्रूरेण ।] ...द इति । संदिग्धे [अस्फुटार्थे] एव पदे भवदुक्ते युधिष्ठिरो दुःखं यथा स्यात्तथा आस्ते तिष्ठति । [तत्त्वे निश्चिते यथार्थावस्थायां निश्चयेन ज्ञातायाम् ।] ॥ १४ ॥ ...र्वथेति । किमपीत्यनेनामङ्गल्यं निवारयति । क्षणोऽवसरः ॥ १५ ॥

१ अहं. २ ममाप्ययमेव यत्नः । ३ यद्येवमवश्यकथनीयं; यदि वावश्यमेव, यद्येवमत्र...संक्षेपेण. ४ एतद्दत्तं मनो मया.

राक्षसः—श्रूयताम् ।

तस्मिन् कौरवभीमयोर्गुरुगदाघोरध्वनौ संयुगे

द्रौपदी:—(सहसोत्थाय) तदो तदो (क)

राक्षसः—(स्वगतम् ।) कथं पुनरनयोर्लब्धसंज्ञतामपनय

(प्रकाशम् ।)

सीरी सत्वरमागतश्चिरमभूत्तस्याग्रतः सङ्गरः ।
आलम्ब्य प्रियशिष्यतां तु हलिना संज्ञा रहस्याहिता
यामासाद्य कुरूत्तमः प्रतिकृतिं दुःशासनारौ गतः

युधिष्ठिरः—हा वत्स वृकोदर । (इति मोहमुपगतः ।)

द्रौपदी—हा णाह भीमसेण हा मह्ह परिभवपडिआरपरि जीविअ जडासुरबअहिडिम्बकिम्मीरकीचअजरासंधणिसूदण ंन्धिआहरणचाडुआर देहि मे पडिवअणम् ।(इति मोहमुपगता) (

कञ्चुकी—(सास्रम् ।) हा कुमार भीमसेन धार्तराष्ट्रकुलकमलि प्रालेयवर्ष । (ससंभ्रमम् ।) समाश्वसितु महाराजः । भद्रे समाश्व स्वामिनीम् । महर्षे त्वमपि तावदाश्वासय महाराजम् ।

राक्षसः–(स्वगतम् ।) आश्वासयामि प्राणान्परित्याजयितुम् ।(शम् ।) भो भीमाग्रज क्षणमेकमाधीयतां समाश्वासः । कथाशेषोऽ

(क) ततस्ततः ।

(ख) हा नाथ भीमसेन हा मम परिभवप्रतीकारपरित्यक्तजीवित सुरबकहिडिम्बकिर्मीरकीचकजरासंधनिषूदन सौगन्धिकाहरणचाटुकार दे प्रतिवचनम् ।

तस्मिन्निति । घोरं भयानकं । [गुर्व्योर्गदयोः गदाप्रहाराणामिति घोरः ध्वनिर्यस्मिन् । सिरी बलभद्रः ।] प्रियः शिष्यो यस्येति प्रियशि तस्य भावः प्रियशिष्यता । (हस्त चालनेन प्रहारस्थान सूचनम् प्रतिकृतिं प्रतीकारम् । अर्थाद्दुःशासनवधस्य । दुःशासनारौ भीमे । त भीमस्तेन हत इति भावः ॥ १६॥ हा नाथ मदीयपरिभव०– हा जटासु हा सौगन्धिकाहरणात्मचाटुकार क्वासि । मे देहि प्रतिवचनम् । अत्र ब दैत्यभेदः । बका दैत्यभेदः । सौगन्धिकं कमलम् । गङ्गायाः सुवर्णकमला

१ भीम. २ द्रौपदी—(लब्धसञ्ज्ञा ।) अयि-. ३ मुसलिना. ४ संज्ञा रहः ५ महाराज समाश्वासिहि समाश्वासिहि । ०यात्रभवतीम् ।

युधिष्ठिरः—(समाश्वस्य ।) महर्षे किमस्ति कथाशेषः ।

द्रौपदी—(प्रतिबुद्धा ।) भअवं कहेहि कीदिसो कहासेसो त्ति । (क)

कञ्चुकी—कथय कथय ।

राक्षसः—ततश्च हते तस्मिन्सुक्षत्रिये वीरसुलभां गतिमुपगते समग्रसंगलितं भ्रातृवधशोकजं बाष्पं प्रमृज्य भ्रातृवधशोकादपहाय गाण्डीवं प्रत्यग्रक्षतजच्छटाचर्चितां तामेव गदां भ्रातृहस्तादाकृष्य निवार्यमाणोऽपि संधित्सुना वासुदेवेन आगच्छागच्छेति सोपहासं भ्रमितगदाझङ्कारमूर्छितगम्भीरवचनध्वनिनाहूयमानः कौरवराजेन तृतीयोऽनुजस्ते किरीटी योद्धुमारब्धः । अकृतिनस्तस्य गदाघातान्निधनमुत्प्रेक्षमाणेन कामपालेनार्जुनपक्षपाती देवकीसूनुरतिप्रयत्नात्स्वरथमारोप्य द्वारकां नीतः ।

युधिष्ठिरः—साधु भो अर्जुन तदेवं प्रतिपन्ना वृकोदरपदवी गाण्डीवं परित्यजता । अहं पुनः केनोपायेन प्राणापगमनमहोत्सवमुत्सहिष्ये ।

द्रौपदी—(ख) हा णाह भीमसेण ण जुत्तं दाणिं दे कणीअसं भादरं

(क) भगवन् कथय कीदृशः कथाशेष इति ।

(ख) हा नाथ भीमसेन न युक्तमिदानीं ते कनीयांसं भ्रातरमशिक्षितं गदायां दारुणस्य शत्रोरभिमुखं गच्छन्तमुपेक्षितुम् ।

द्रौपद्या आराधनं तत्र चाटुकारः प्रेम यस्य तादृशः ॥ गतिं मरणरूपाम् । संधित्सुना संधिं कर्तुमिच्छुना । [भ्रमिता या गदा तस्या झङ्कारेण मूर्च्छितो वृद्धिं प्राप्तो यः गम्भीरवचनध्वनिस्तेन । अकृतिनो गदायुद्धेऽलब्धपाटवस्य । अकृतहस्तस्येति यावत् । उत्प्रेक्षमाणेनापेक्षमाणेन । कामपालेन बलभद्रेण ।] रामो बलभद्रः । हे नाथ भीमसेन युक्तमिदानीं ते कनीयांसं भ्रातरं धनुर्धरं

---

१ भगवन् कथय किं कथाशेषोऽप्यस्त्येव । द्रौप०...किं कहासेसो । कञ्चुकी—कथय कथय । चेटी—कहेहि कहेहि । २ हस्तायत्नाद्. ३ भगवता वासु०. ४ गम्भीरवाद०...–राजेन सह. ५ तथाऽकृति०; तथा कृतिनस्तस्य. ६ एतावत्प्रतिपन्ना वृकोदरानुगमनपदवी. ७ प्राणपरित्यागाद्धृदयमुत्साहयिष्ये. ८ हा णाह भादुवच्छल ण जुत्तं भादरं असिक्खिदं गदाए सत्तुणो मुहं गच्छंतं उवेक्खिदुम् इ. पा.

असिक्खिदं गदाए दारुणस्स सत्तुणो अहिमुहं गच्छन्तं उवेक्खिदु
(मोहमुपगता ।)

राक्षसः—ततश्चाहं—

युधिष्ठिरः—भवतु मुने किमतःपरं श्रुतेन । हा[1] तात भीमसे
कान्तारव्यसनबान्धव हा म[2]च्छरीरस्थितिविच्छेदकातर जतुगृह[3]वि
त्समुद्रतरणयानपात्र हा किर्मीरहिडिम्बासुरजरासंधविजयैकमल्ल ह
कीचकसुयोधनानुज[4]कमलिनीकुञ्जर हा द्यूतपर्ण[5]प्रणयिन् हा मदाज्ञास
म्पादक हा कौरववनदावानल

निर्लज्जस्य दुरोदरव्यसनिनो वत्स त्वया सा[6] तदा
भक्त्या मे समदद्विपायुतबलेनाङ्गीकृता दासता ।
किं नामापकृतं मया तदधिकं त्वय्यद्य[7] यद्गम्यते
त्यक्त्वा नाथ सबान्धवं सपदि मां प्रीतिः क्व ते साऽधुना १७

द्रौपदी—(संज्ञामुपलभ्योत्थाय च ।) महाराअ किं एदं वट्टइ । (क)

युधिष्ठिरः—कृष्णे किमन्यत् ।

स कीचकनिषूदनो बकहिडिम्बकिर्मीरहा
मदान्धमगधाधिपद्विरदसंधिभेदाशनिः ।

(क) महाराज किमेतद्वर्तते ।

गदाशिक्षाविमुख दारुणस्य शत्रोरभिमुखं गच्छन्तं निवारयितुम् । अत्र कनीयां कनिष्ठम् । कान्तारो वर्त्म दुर्गमम् इत्यमरः । [तत्र यानि व्यसनानि आपद स्तत्र बान्धव साहाय्यकारिन् ।] शरीरस्थितिर्जीवनम् । यानपात्र वोहित इ ख्यातम् । यानपात्रं तु पोतः इत्यमरः । किर्मीरो दैत्यभेदः । **निर्लज्जस्येति** पणे द्यूते दुरोदरम् इत्यमरः । [तत्र व्यसनिनासक्तेन ।] हे वत्स [दशसह समदहस्तिप्राणसारेण] त्वया मम तदा दासताङ्गीकृतासीत् । [सीदतेति पाठे क्लेशमनुभवता ।] किं नामेति । नाम प्रकाशय किं तदित्यर्थः । अतोऽ धिकं त्वयि मयाद्य किमपकृतं तत्प्रकाशयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ किं नामैतद्वर्तते **स इति** । मगधाधिपो जरासंधः । [मदान्धो दर्पोद्धतो मगधाधिप एव द्विरद

१ हा कीचकसुयोधनानुजद्रुमोन्मूलनप्रभञ्जन हा द्यूतपण. २ मम शरीरस्थितिपरि दशङ्कासूदन. ३ गृहसंतरणपोतपते हा बकहिडिम्बकिर्मीरजटासुरजरासंधजयमल्ल. ४ ०नुजक कुल-कमलिनी–; –नुजकमलवनप्रालेय; ०नुजद्रुमोन्मूलनप्रभञ्जन. ५ द्यूतपण. ६ सीद ७ त्वय्यद्य निर्वत्सलं त्यक्त्वाऽनाथमबान्धवं सपदि मां येनासि दूरं गतः ॥ ८ भङ्गा.

गदापरिघशोभिना[1] भुजयुगेन तेनान्वितः
प्रियस्तव ममानुजोऽर्जुनगुरुर्गतोऽस्तं किल ॥ १८ ॥

द्रौपदी[2]—णाह भीमसेण तुए किल मे केसा संजमिदव्वा । ण जुत्तं वीरस्स खत्तिअस्स पडिण्णादं सिढिलेदुम् । ता पडिवालेहि मं जाव उवसप्पामि । (पुनर्मोहमुपगता[3] ।) (क)

युधिष्ठिरः—(आकाशे[4] ।) अम्ब पृथे श्रुतोऽयं तव पुत्रस्य समुदाचारः । मामेकमनाथं विलपन्तमुत्सृज्य क्वापि गतः । तात जरासंधशत्रो किं नाम वैपरीत्यमेतावता कालेनाल्पायुषि त्वयि समालोकितं जनेन । अथवा मयैव बहूपलब्धम् ।

दत्त्वा मे करदीकृताखिलनृपां यन्मेदिनीं लज्जसे
द्यूते यच्च पणीकृतोऽपि हि मया न क्रुध्यसि प्रीयसे ।
स्थित्यर्थं मम मत्स्यराजभवने प्राप्तोऽसि यत्सूदतां
तान्येतानि[5] विनश्वरस्य सहसा दृष्टानि[6] चिह्नानि ते ॥ १९ ॥

मुने किं कथयसि । (तस्मिन्कौरवभीमयोः इत्यादि पठति ।)

राक्षसः—एवमेतत् ।

(क) नाथ भीमसेन त्वया किल मे केशाः संयमितव्याः । न युक्तं वीरस्य क्षत्रियस्य प्रतिज्ञातं शिथिलयितुम् । तत्प्रतिपालय मां यावदुपसर्पामि ।

हस्ती तस्य सन्धिभेदे अशनिर्वज्र इव । गदा परिघ इव तेन शोभते तादृशेन ।] गदापरिघः पाणौ यत्र तादृशेन । पाणिः करः । भुजयुगेनेति लक्षणे तृतीया । किल प्रसिद्धौ ॥ १८ ॥ हा नाथ न युक्तमिदानीं भवतो वीरस्य [न तु निर्बलस्य] मां क्षणमात्रं...यावत्त्वामनुगच्छामि । पृथे पृथानामधेयि । तात मान्य । जरासंधशत्रो भीम । बहु स्वल्पायुःसूचकम् । तदेवाह—दत्त्वेति । करदो राजभागदाता । [न करदा अकरदाः करदाः सम्पद्यमानाः कृताः करदीकृता अखिला नृपा यस्यास्तां । लज्जसे इति यत्तदेकं विनश्वरस्य ते चिह्नमित्यर्थः । बहुगुणस्य शीघ्रं विनश्वरत्वात् । एवमन्यत्र ।] प्रीयसे प्रीतो भवसि । स्थित्यर्थं वासार्थम् । मत्स्यराजो विराटः । सूदस्तु सूपवत्सूपकारेऽपि व्यञ्जनेऽपि च । इति विश्वः । हे वत्स एतानि चिह्नानि ते विनाशशीलस्य दृष्टानि । तथा च मम भाग्यदोषाद्गुणा एव ते दोषा वृत्ता इति भावः ॥ १९ ॥ कामपालो हलायुधः

१ पाणिना (टी.). २ द्रौपदी—(आकाशे दत्तदृष्टिः ।) णाह सअं (स्वयं). ३ इति पुनर्मोह०; ४ (आकाशे दत्तदृष्टिः । ननु श्रुतो. ५ वत्सैतानि. ६ स्पष्टानि.

युधिष्ठिरः—धि[1]गस्मद्भागधेयानि । भगवन्कामपाल कृष्णाग्रज सुभद्राभ्रातः

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो
रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्या[2]र्जुनेन ।
तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्ने[3]हबन्धः
कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये म[4]यीत्थम् ॥२०॥

(द्रौपदीमुपगम्य ।) अयि पाञ्चालि [5]उत्तिष्ठ । समानदुःखावेवावां भवावः । मूर्छया किं मामेवम[6]तिसंधत्से ।

द्रौपदी—(लब्धसंज्ञा ।) बन्धेदु णाहो दुज्जोहणरुधिलाद्देण हत्थेण दुस्सासणविमुक्कं मे केसहत्थम् । हञ्जे बुद्धिमादिए तव पच्चक्खं एव्व णाहेण पडिण्णादम् । (कञ्चुकिनमुपेत्य ।) अज्ज किं संदिट्टं दाव मे देवेण देवकीनन्दणेण पुणो वि केसरअणा आरम्भीअदु त्ति । ता उवणेहि मे पु[9]प्फदामाइं । विरएहि दाव कबरीम् । करेहि भअवदो णा[10]राअणस्स वअणम् । ण[11] क्खु सो अलीअं संदिसादि । अहवा किं मए संत[12]त्ताए भणिदम् । [13]अचिरगदं अज्जउत्तं अणुगमिस्सम् । (युधिष्ठिरमुपगम्य ।) महाराअ आदीवअ मे चिदाम् । तुमं वि खत्तधम्मं अणु[14]वट्टन्तो एव्व णाहस्य जीविदहरस्स अहिमुहो होहि । [15]अहवा जं दे रोअदि । (क)

(क) बध्नातु नाथो दुर्योधनरुधिरार्द्रेण हस्तेन दुःशासनविमुक्तं मे केशहस्तम् । हञ्जे बुद्धिमतिके तव प्रत्यक्षमेव नाथेन प्रतिज्ञातम् । आर्य किं संदिष्टं तावन्मे देवेन देवकीनन्दनेन पुनरपि केशरचनारभ्यतामिति । तदुपनय मे

इत्यमरः । ज्ञातीति । सुभद्राभ्रातृत्वेन विशेषणात्सुभद्राद्वारा ज्ञातिप्रीतिर्दर्शिता । धर्मो मनसि न कृतः । स च वीरयोः समदृष्टिता । रूढमुपचितम् । शिष्ययोः भीमसुयोधनयोः । [मन्दभाग्ये मयि प्रतीपोऽस्मदहितकरणात्प्रातिकूलोसीति कोयं पन्थाः । न शिष्टसंमत इति भावः ।] ॥ २० ॥ अतिसंधत्से अनन्वितं करोषि । [केशहस्तं केशकलापम् ।] तवापि प्रत्यक्षमेव तेन...देवकीनन्दनेन पुनरपि केशबन्धनमारभ्यतामिति । [केशरचना केशसंस्करणम् ।] तदुपनय मे पुष्पदामानि तावत् । विरचय मे कबरीम् । [अलीकं मिथ्या ।] आदीप्यतां

---

१ अथवा धिग०; धिङ्मम... (आकाशमवलोकयन् ।) भगवन्सुभद्राभ्रातः कामपाल विगलन्ति भागधेयानि । २ स्यानुजे मे. ३ प्रेम. ४ मयि त्वम्; विगुणो०–. ५ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ. ६ अभिसंधत्से. ७ मोइदं. ८ बन्धणं. ९ पुल्लपुप्प. १० पुरिसोत्तमस्स. ११ णहि अलीअं मन्तेदि सो. १२ अदिसंतत्ताए. १३ अदूर. १४ अनुबन्धन्तो. १५ एतदादि क्वचिन्नास्ति.

युधिष्ठिरः—युक्तमाह पाञ्चाली[1] । कञ्चुकिन् क्रियतामियं तपस्विनी चितासंविभागेन सह्यवेदना[2] । ममापि सज्जं धनुरुपनय । अलमथवा धनुषा ।

तस्यैव देहरुधिरोक्षितपाटलाङ्गी-
मादाय संप्रति गदामपविध्य[4] चापम् ।
भ्रातृप्रियेण कृतमद्य यदर्जुनेन
श्रेयो ममापि हि तदेव कृतं जयेन ॥ २१ ॥

राक्षसः[5]—राजन् रिपुजयविमुखं ते यदि चेतस्तदा यत्र तत्र वा प्राणत्यागं कुरु । वृथा तत्र गमनम् ।

कञ्चुकी[6]—धिङ् मुने राक्षससदृशं हृदयं भवतः ।

राक्षसः—(सभयं स्वगतम् ।) किं ज्ञातोऽहमनेन । (प्रकाशम् ।) भोः कञ्चुकिन् तयोर्गदया[7] खलु युद्धं प्रवृत्तमर्जुनदुर्योधनयोः । जानामि च तयोर्गदायां भुजसारम् । दुःखितस्य पुनरस्य राजर्षेरपरमनिष्टश्रवणं परिहरन्नेवं ब्रवीमि ।

पुष्पदामानि । विरचय तावत्कबरीम् । कुरु भगवतो नारायणस्य वचनम् । न खलु सोऽलीकं संदिशति । अथवा किं मया संतप्तया भणितम् । अचिरगतमार्यपुत्रमनुगमिष्यामि । महाराज आदीपय मे चिताम् । त्वमपि क्षत्रधर्ममनुवर्तमान एव नाथस्य जीवितहरस्याभिमुखो भव । अथवा यत्ते रोचते ।

चिता । त्वमपि क्षत्रियधर्माननुबध्नन्नेव तस्य नाथजीवितहरस्य शत्रोरभिमुखो भव । अथवा यत्तेनोच्यते । [तपस्विनी वराकी । संविभागेन संप्रदानेन । चिताविरचनेनेति यावत् ।] **तस्येति**। तस्यैव भीमस्य। उक्षितं सिक्तम्। पाटलं रक्तम् । [उक्षितमत एव पाटलमङ्गं यस्याः सा ताम् ।] अपविध्य त्यक्त्वा [यदर्जुनेन कृतं तद् गदामादाय युध्वा जीवितत्यागः इत्यर्थः। जयेन कृतमलम्।]॥२१॥ भुजसारमित्यन्तं कञ्चुकिने कथनम् [गदायां गदायुद्ध इति यावत्। भुजबलं जानामि।

---

१ याज्ञसेनी. २ चितासंविधानेन हृतवेदना. ३ संयात. ४ अपहाय; अपविद्धचाप. ५ रा०:- (सविषादमात्मगतम् ।) कथं गच्छति। भवत्वेवं तावत्। (प्रकाशम् ।) राजन् रिपुजयविमुखं यदि ते चेतस्तदा वरमत्रैव प्राणत्यागः। किं तत्र गमनेन। इ. पा. ६ कञ्चुकी—(सकोपम् ।) धिङ्मुनिमहन् अलं कथितेन । निश्चितं नृशंसं राक्षसमत्रभवतो हृदयम्; (सरोषम् ।) धिङ्मुनिजनासदृशं राक्षसस्य सदृशं भवता व्याहृतम्; ७ गदायुद्धे.

युधिष्ठिरः—(बाष्पं विसृजन् ।) साधु महर्षे साधु । सुस्निग्धम-भिहितम् ।

कञ्चुकी—महाराज किं नाम शोकान्धतया देवेन देवकल्पे-नापि प्राकृतेनेव त्यज्यते क्षात्रधर्मः ।

युधिष्ठिरः—आर्य जयंधर

शक्ष्यामि नो परिघपीवरबाहुदण्डौ
विंत्तेशशक्रपुरदर्शितवीर्यसारौ ।
भीमार्जुनौ क्षितितले प्रविचेष्टमानौ
द्रष्टुं तयोश्च निधनेन रिपुं कृतार्थम् ॥ २२ ॥

अयि पाञ्चालराजतनये मद्दुर्नयप्राप्तशोच्यदशे यथा संदीप्यते पावक-स्तथा सहितावेव बन्धुजनं संभावयावः ।

द्रौपदी—अज्ज करेहि दारुसंचअम् । पज्जलीअदु चिदा । तुव-रदि मे हिअअं णाधं पेक्खिदुम् । (सर्वतोवलोक्य ।) कहं णं को वि महाराअस्स वअणं करेदि । हा णाह भीमसेण तं एव्व एदं राअ-उलं तुए विरहिदं पडिअणो वि संपदं परिहरदि । (क)

राक्षसः—सदृशमिदं भरतकुलवधूनां पत्यनुमरणम् ।

(क) आर्य कुरु दारुसंचयम् । प्रज्वाल्यतां चिता । त्वरते मे हृदयं नाथं प्रेक्षितुम् । कथं न कोऽपि महाराजस्य वचनं करोति । हा नाथ भीमसेन तदेवेदं राजकुलं त्वया विरहितं परिजनोऽपि सांप्रतं परिहरति ।

तथाहि अर्जुनस्य हीनबलत्वात्तद्वधो निश्चित इत्यर्थः । सुस्निग्धं हितम् । देवकल्पेन देवतुल्येन । **शक्ष्यामीति** । [परिघवदर्गला इव पीवरौ बाहू दण्डाविव ययोस्तौ । वित्तेशः शक्रश्च तयोः पुरयोः दर्शितं वीर्यसारं याभ्याम् । कुबेरपुरे सौगन्धिकाहरणकाले भीमेन दिग्विजये शक्रपुर्यामर्जुनेन ।] वित्तेशः कुबेरः । भीमार्जुनौ [मरणव्यथाकुलौ भूम्यां लुठन्तौ ।] रिपुं च द्रष्टुं शक्ष्यामि । किं तु न शक्ष्यामि ॥ २२ ॥ [सहितावेकत्र देहत्यागेनेत्यर्थः ।] महाराज महाराज आनाय्यतां तावद्दारुसंचयः । संप्रज्वाल्यतां चिता । तदेव राजकुल-लमिदानीं त्वया विरहितं परिजनोऽपि महाराज परिभवति । समिन्धयामि

१ उत्सृज्य; विमुञ्चन्. २ सुश्लिष्टं. ३ क्षत्रधर्मः. ४ शक्ष्यामि–शक्नोमि तौ. ५ वित्तेशशक्र-वरुणाधिकवीर्यवन्तौ; वित्तेशशक्रवरुणाधिकतत्रसारौ. ६ परिवर्तमानौ. ७ ण को वि णाधेन विना (टी). ८ हा णाह अज्ज तुए–एसो तुऐ–विणा महाराओ परिअणेण वि परिहवीअदि (परिभूयते). ९ यत्पत्युरनुमरणम्; पत्यनुसरणम्.

युधिष्ठिरः—महर्षे न कश्चिच्छृणोति तावदावयोर्वचनम्[1] । तदिन्धनप्रदानेन प्रसादः[2] क्रियताम् ।

राक्षसः— मुनिजनविरुद्धमिदम् । (स्वगतम् ।) पूर्णो मे मनोरथः[3] । यावदनुपलक्षितः समिन्धयामि[4] वह्निम् । (प्रकाशम् ।) राजन् न शक्नुमो वयमिहैव[5] स्थातुम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

युधिष्ठिरः—कृष्णे न कश्चिदस्मद्वचनं[6] करोति । भवतु । स्वयमेवाहं दारुसंचयं कृत्वा चितामादीपयामि ।

द्रौपदी—तुवरदु तुवरदु महाराओ । (क)

(नेपथ्ये कलकलः)

द्रौपदी—(सभयमाकर्ण्य ।) महाराअ कस्स वि एसो बलद[7]प्पिदस्स विसमो सङ्खणिग्घोसो सुणीअदि । अवरं वि अप्पिअं सुणिदुं अत्थि णिब्बन्धो तदो विलम्बीअदु[8] । (ख)

युधिष्ठिरः—न खलु विलम्ब्यते । उत्तिष्ठ ।

(इति सर्वे परिक्रामन्ति ।)

युधिष्ठिरः—अयि पाञ्चालि अम्बायाः[9] सपत्नीजनस्य च किंचित्संदिश्य निवर्तय[10] परिजनम् ।

द्रौपदी—महाराअ अम्बाए एव्वं संदिसिस्सम्—जो सो बअहिडिम्बकिम्मीरजडासुरजरासंधविजअमल्लो दे मज्झमपुत्तो सो मम हदासाए पक्खवादेण परलोअं गदो त्ति । (ग)

(क) त्वरतां त्वरतां महाराजः ।

(ख) महाराज कस्याप्येष बलदर्पितस्य विषमः शङ्खनिर्घोषः श्रूयते । अपरमप्यप्रियं श्रोतुमस्ति निर्बन्धस्ततो विलम्ब्यताम् ।

(ग) महाराज अम्बायै एवं संदेक्ष्यामि—यः स बकहिडिम्बकिर्मीरजटासुरजरासंधविजयमल्लस्ते मध्यमपुत्रः स मम हताशायाः पक्षपातेन परलोकं गत इति ।

दीपयामि । तद्यद्यपरं किमपि श्रोतव्यं तदा विलम्ब्यताम् । अत्र निर्घोषः

---

१ कश्चिदिदानीं. २ प्रसादं कर्तुमर्हसि. ३ पूर्णा मे मनोरथाः. ४ समीपेऽहमिन्धनमादीपयामि ५ हैवं. ६ कश्चिदिदानीमेतत्करिष्यति । भवतु । स्वयमेव शुष्कदारुसंचयं कृत्वा चितानलेनात्मानमात्मनादीपयामि. ७ तेजोवल; ०दस्स णिग्घोसो; बहलदप्पिदस्स णिग्घोसो. ८ विलम्बीअदि. ९ तत्रभवत्या अम्बायाः. १० निवार्यतां परिजनः.

युधिष्ठिरः—भद्रे बुद्धिमतिके उच्यतामस्मद्वचनादम्बा ।

येनासि तत्र जतुवेश्मनि दीप्यमाने
निर्वाहिता[1] सह सुतैर्भुजयोर्बलेन ।
तस्य प्रियस्य बलिनस्तनयस्य पाप-
माख्यामि तेऽम्ब कथयेत्कथमीदृगन्यः[2] ॥ २३ ॥

आर्य जयंधर त्वयापि[3] सहदेवसकाशं गन्तव्यम् । वक्तव्यश्च तत्रभवा- पाण्डुकुलबृहस्पतिर्माद्रेयैः[4] कनीयानस्माकं सकलकुरुकुलकमलाकरदा- वानलो[5][6] युधिष्ठिरः परलोकमभिप्रस्थितः प्रियमनुजमप्रतिकूलं[7] सतत- माशंसनीयमसंमूढं व्यसनेऽभ्युदये च धृतिमन्तं भवन्तमविरलमा- लिङ्गच शिरसि चाघ्रायेदं प्रार्थयते—

मम हि वयसा दूरेणाल्पः[8] श्रुतेन समो भवा-
न्सहजकृतया[9] बुद्ध्या ज्येष्ठो मनीषितया गुरुः ।
शिरसि मुकुलौ पाणी कृत्वा भवन्तमतोऽर्थये
मयि विरलतां नेयः स्नेहः पितुर्भव वारिदः ॥ २४ ॥

अपि । च बाल्येसंवर्धितस्य[10] नित्याभिमानिनोऽस्मत्सदृशहृदयसा-

---

शब्दः । एतत्संदेष्टव्यम्—योऽसौ मल्लो मध्यमपुत्रस्ते स मम...। **येनेति** । [तत्र वारणावते तथा च भारतं—भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः । जगाम भ्रातृनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ आ. अ. १४८ श्लो. २०] निर्वाहिता रक्षिता । ते आख्यामि तुभ्यं कथयामि । अन्यो मत्त इति शेषः । मदन्यः क ईदृशं दुःखं कथयेत् । किं तु न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ [सकलं कुरुकुलमेव कमलाकरस्तस्य दावानलः । अनेन आत्मनोऽसमीक्ष्यकारिता क्रूरता चोक्ता । न ह्यमूढचेताः कमलानि दावानले प्रक्षिपेदिति भावः ।] प्रियश्चासावनुजश्चेति विग्रहः । वह्वच्यनियमः इति प्रियस्यैव पूर्वनिपातः । अर्थात्सहदेवम् । अप्रति- कूलमायत्तम् । आशंसनीयं प्रत्याशार्हम् । विपत्तावमूढममुग्धम् । [अभ्युदये धृतिमन्तं क्षमावन्तम् ।] आघ्राय परिचुम्ब्य । **ममेति** । दूरेणाधिकेन [अल्पः कनिष्ठः ।] श्रुतेनाध्ययनेन । सहजा स्वाभाविकी [कृता संस्कारेण वर्धिता । ०कृपयेति पाठे] कृपा दया यस्यां तया । धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः इत्यमरः । मुकुलौ [मुकुलाकारौ] पाणी कृत्वाऽञ्जलिं बद्ध्वा । अतोऽर्थय इदं याचे । मयि स्नेहो विरलतां कृशत्वं नेयः । अतो जलप्रदः पितरि भवेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

---

१ निर्वासिता. २ कदनं कथमीदृशास्य; कोऽन्यस्त्वाम्ब कथयेत्कथमीदृशास्य. ३ त्वमपि सहदेवसकाशं गच्छ; त्वयापि...गत्वा. ४ वैमात्रेयः. ५ स कुरुकुल०; ६ वाडवानलः ७ प्रियमनुजमनुकूलं. ८ दूरेण त्वं. ९ कृपया; कृतसहजया. १० बालिशचरितस्य (टी.); —अदमसदृश०; मद्धृदयसारस्य.

रस्यापि नकुलस्य ममाज्ञया वचने स्थातव्यम् । नानुगन्तव्यास्मत्पदवी । त्वया हि वत्स

विस्मृत्यास्मान्श्रु[1]तिविशदया प्रज्ञया सानुजांश्च
पिण्डान्पाण्डोरुदकपृषतानश्रुगर्भान्प्रदातुम् ।
दायादानामपि तु भवने यादवानां कुले वा
कान्तारे वा कृतवसतिना रक्षणीयं शरीरम् ॥ २५ ॥

गच्छ जयंधर अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शा[2]पितेन भवता कालहीन-मिदमवश्यमावेदनीयम् ।

द्रौपदी—हला बुद्धिमदिए भणाहि मह वअणेण पिअसहीं सुभद्दाम्—अ[3]ज्ज वच्छाए उत्तराए आवण्णसत्ताए चउत्थो मासो वट्टदि । सव्वधा णाविउले तं णिक्खिवेसि । कदा वि इदो परलोअगदस्स ससु[4]रउलस्स अह्माणं वि सलिलबिन्दुदो भविस्सदि त्ति । (क)

युधिष्ठिरः—(सास्रम् ।) भोः कष्टम् ।

शाखारो[5]धस्थगितवसुधामण्डले मण्डिताशे
पीनस्कन्धे सुसदृशमहामूलपर्य[6]न्तबन्धे ।

(क) हला बुद्धिमतिके भण मम वचनेन प्रियसखीं सुभद्राम्—अद्य वत्साया उत्तराया आपन्नसत्वायाश्चतुर्थो मासो वर्तते । सर्वथा नाभीकुले तां निक्षिपसि । कदापीतः परलोकगतस्य श्वशुरकुलस्यास्माकमपि सलिलबिन्दुदो भविष्यति इति ।

बालिशो मूर्खः । **विस्मृत्येति ।** सानुजानस्मान्प्रज्ञया विस्मृत्य पाण्डोरुदक-पृषतान्प्रदातुं त्वया शरीरं रक्षणीयमित्यन्वयः । पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसः । इत्यमरः । श्रुतिरध्ययनम् । वसतिर्वासः ॥ २५ ॥ [स्पृष्टिका स्पर्शः ।] शापि-तेन मदङ्गशपथवता । अकालहीनमसमयेऽयोग्यम् । हञ्जे बुद्धिमतिके भणिष्यसि मम तदेनां शीघ्रमात्मनो नाभीकुलं सत्यं प्रवेक्ष्यसि । कदाप्येतेनापि परलोक-गतस्यास्माकं श्वशुरकुलस्योदकबिन्दुर्भविष्यति । अत्रापन्नसत्वा गर्भवती । नाभी-कुलं पितृकुलम् । [निक्षिपासि निधापयिष्यसि । अत्रस्थस्य विनाशसम्भवात् ।] [महता शाखाविस्तारे-**शाखेति** । रोधोऽवरोधः । आधिक्यमिति यावत् । ण आच्छादितं वसुधामण्डलं येन । मण्डिता अलंकृता आशा दिशो येन ।] स्कन्ध-स्तरुप्रकाण्डः । पर्यन्तबन्धः परिवारानुबन्धनम् । [सुप्रदृशं तरोरनुरूपं यन्म-

१ श्रुतविशदया स्वाग्रजौ चात्मबुद्ध्या क्षीणे पाण्डावुदक०. २ शापितोऽसि । त्वयाऽ-कालहीन० ३ वच्छाए उत्तराए चउत्थो मासो पडिवण्णस्स गब्भस्स । तुमं एव्व कुलप-दिट्ठावअं (कुलप्रतिष्ठापकं) सावहाणं रक्ख त्ति । ४ गुरुउलस्स. ५ रोह-. ६ पर्यङ्क-

दग्धे दैवात्सुमहति तरौ तस्य सूक्ष्माङ्कुरेऽस्मि-
न्नाशाबन्धं कमपि कुरुते छाययार्थी जनोऽयम् ॥ २६

साधु । इदानीमध्यवसितं करणीयम् । (कञ्चुकिनमवलोक्य । आ
जयंधर स्वशरीरेण शापितोऽसि तथापि न गम्यते ।

कञ्चुकी—(साक्रन्दम् ।) हा देव पाण्डो तव सुतानामजातश
भीमार्जुननकुलसहदेवानामयं दारुणः परिणामः । हा देवि कुन्
भोजराजभवनपताके

भ्रातुस्ते तनयेन शौरिगुरुणा श्यालेन गाण्डीविन-
स्तस्यैवाखिलधार्तराष्ट्रनलिनीव्यालोलने दन्तिनः ।
आचार्येण वृकोदरस्य हलिनोन्मत्तेन मत्तेन वा
दग्धं त्वत्सुतकाननं ननु मही यस्याश्रयाच्छीतला ॥ २७

(इति रुदन्निष्क्रान्तः ।)

युधिष्ठिरः—जयंधर जयंधर

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः ।

युधिष्ठिरः—वक्तव्यमिति ब्रवीमि । न पुनरेतावन्ति भागधेयानि
नः । यदि कदाचिद्विजयी स्याद्वत्सोऽर्जुनस्तद्वक्तव्योऽस्मद्वचनाद्भवता

हली हेतुः सत्यं भवति मम वत्सस्य निधने
तथाप्येष भ्राता सहजसुहृदस्ते मधुरिपोः ।

ह्यामूलं तस्य पर्यन्ते तत्परितो बन्ध आधारबन्धो यस्य तस्मिन् ।] ईदृशि त
दग्धे सति तस्याङ्कुर आशाबन्धमयं जनः कुरुत इत्यन्वयः । आशाबन्ध
समाश्वासे तथा मर्कटजालके । इति विश्वः । छाययार्थी छायाप्रार्थकः । [त
त्पाण्डुवंशाङ्कुरेस्मिन् सलिलबिन्द्वादिलाभाशेत्यर्थः ।] ॥ २६ ॥ **भ्रातुरिति**
ते भ्रातुर्वसुदेवस्य । शौरिगुरुणा कृष्णज्येष्ठेन । [अर्जुनस्य श्यालेन सुभद्रा
भ्रातृत्वात् ।] व्यालोलना व्याघट्टना । दन्तिनः तस्य भीमस्य आचार्ये
गुरुणा । हलिना बलेनाथ च हलवाहकेन । उन्मत्तेनातिक्षीबेनाथ चोन्मादि
॥ २७ ॥ [एतावन्ति अर्जुनविजयावहानीति यावत् ।] **हलीति** । हे
कारणम् । [तथाप्येष हली ते सुहृदः भ्राता भवति । अतस्तस्मिन् क्रो

---

१ द्रौपदि साधयेदानीमध्यवसितम् । २ अस्मच्छरीरेण. ३ दशापरिणामः. ४ भोजकुल
ताके. ५ नलिन०; –व्यालोडनादन्तिनः ६ तत्र पुरी–मही–यच्छायया; तत्सुत० त
दग्धं तत्सुतकाननं समभवद्यस्याश्रयः शीतलः ७ आर्य जयंधर. ८ वक्तुमिच्छामि । न पुन
तावन्ति भागधेयानि युष्माकम् । ९ तदासौ.

अतः क्रोधः कार्यो न खलु यदि च प्राणिषि ततो
वनं गच्छेर्मा गाः पुनरकरुणां क्षात्रपदवीम् ॥ २८ ॥

कञ्चुकी—यथाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

युधिष्ठिरः–(अग्निं दृष्ट्वा सहर्षम् ।) कृष्णे ननूद्धतशिखाहस्तौहूतास्मद्विधव्यसनिजनः समिद्धो भगवान्हुताशनस्तत्रेन्धनीकरोम्यात्मानम् ।

द्रौपदी—पसीददु पसीददु महाराओ मम इमिणा अपच्छिमेण पणएण । अहं दाव अग्गदो पविसामि । (क)

युधिष्ठिरः—यद्येवं सहितावेवाभ्युदयमुपभोक्ष्यावहे ।

चेटी—हा भअवन्तो लोअवाला परित्ताअह परित्ताअह । ऍसो क्खु सोमवंसराएसी राअसूअसंतप्पिदहव्ववाहो खण्डवसंतप्पिदहुदवहस्स किरीडिणो जेट्ठो भादा सुगहीदणामहेओ महाराअजुहिट्ठिरो । ऍसा वि पाञ्चालराअतणआ देवी वेदिमज्झसंभवा जण्णसेणी । दुवे वि णिक्करुणजलणस्स प्पवेसेण इन्धणीहोन्ति । ता परित्ताअह अज्जा परित्ताअह । कधं ण को वि परित्ताअदि (तयोरग्रतः पतित्वा।) किं ववसिदं देवीए देवेण अ । (ख)

(क) प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजो ममानेनापश्चिमेन प्रणयेन । अहं तावदग्रतः प्रविशामि ।

(ख) हा भगवन्तो लोकपालाः परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एष खलु सोमवंशराजर्षी राजसूयसंतर्पितहव्यवाहः खाण्डवसंतर्पितहुतवहस्य किरीटिनो ज्येष्ठो भ्राता सुगृहीतनामधेयो महाराजयुधिष्ठिरः । एषापि पाञ्चालराजतनया देवी वेदिमध्यसंभवा याज्ञसेनी । द्वावपि निष्करुणज्वलनस्य प्रवेशेनेन्धनीभवतः । तत्परित्रायध्वमार्याः परित्रायध्वम् । कथं न कोऽपि परित्रायते । किं व्यवसितं देव्या देवेन च ।

न कार्यः ।] प्राणिषि जीवसि । गच्छेर्गमिष्यसि । क्षात्रपदवीं क्षत्रियपथं [शत्रुहननरूपम् ।] पुनर्मा गा न गमिष्यसि । मा गाः इति माङ्योगे आशंसायां लुङ् न माङ्योगे इत्यटो निषेधः ॥ २८ ॥ अत्रापश्चिमेन प्रथमेन सत्येन वा । [नास्ति पश्चिमो यस्मात्तेन चरमेणेत्यर्थः ।] प्रणयः प्रेम्णि याच्ञायाम् इति

---

१ मयि च प्रेम भवता. २ नन्वयमुद्धत–; शिखाहूता० भगवान्हव्यभुग्. ४ तत्रेन्धनमात्मानं करिष्ये. ५ एव्व दाव;– गमिस्सम्. ६ ०ब्भुदयमपि भोक्ष्यावहे. ७ सोमवंसराएसी अअं क्खु राआ. ८ एसा देवी पाञ्चालराअकुलदेवदा. ९ जण्णवेदि. १० दुवे वि सरीरेण णिक्करुणस्स कालाणलस्स इन्धणीहोन्ति ।

युधिष्ठिरः—अयि बुद्धिमतिके यद्दुर्ललेन प्रियानुजेन
सदृशं तत् । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रे उदकमुपनय ।

चेटी—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य
जेदु जेदु महाराओ । (क)

युधिष्ठिरः—पाञ्चालि त्वमपि तावत्स्वपक्षपातिनो वृकोदर
प्रियस्यार्जुनस्योदकक्रियां कुरु ।

द्रौपदी—महाराओ एव्व करेदु । अहं उण जलणं पविसिस्सम् । (ख)

युधिष्ठिरः— अनतिक्रमणीयं लोकवृत्तम् । भद्रे उदकमुपन

चेटी—(तथा करोति ।)

युधिष्ठिरः—(पादौ प्रक्षाल्योपस्पृश्य च ।) एष तावत्सलिलाञ्ज
गाङ्गेयाय भीष्माय गुरवे प्रपितामहाय शान्तनवे । अयमपि पितामह
विचित्रवीर्याय । (सास्रम् ।) तातस्याधुनावसरः । अयमपि त
भवते सुगृहीतनाम्ने पित्रे पाण्डवे ।

अद्यप्रभृति वारीदमस्मत्तो दुर्लभं पुनः ।
तात मोध्यम्बया सार्धं मया दत्तं निपीयताम् ॥ २९ ॥
एतज्जलं जलजनीलविलोचनस्य
भीमस्यतस्य मम चाप्यविभक्तमस्तु ।
एकं क्षणं विरम वत्स पिपासितोऽपि
पातुं त्वया सह जवादयमागतोऽस्मि ॥ ३० ॥

(क) यद्देव आज्ञापयति । जयतु जयतु महाराजः ।
(ख) महाराज एव करोतु । अहं पुनर्ज्वलनं प्रवेक्ष्यामि ।

धरणिः । खाण्डववनादीपनजननस्य किरीटिनो...द्वावप्येतौ...उपस्पृश्याचम
गाङ्गेयाय भीष्माय। शान्तनवे शान्तनुनाम्ने। **अद्येति**। हे तात मया दत्तमेत
माध्यम्बया सह निपीयताम् ॥ २९ ॥ **एतदिति** । [जलजं कुवलयमिव
विलोचने यस्य] जलजस्य लीला विलासो यत्र तत्। भीमप्रियस्य प्रीतिविषय
मस्य । अविभक्तं साधारणम् । हे वत्स भीम । विरम विरक्तो भव [मां प्र

---

१ नाथेन. २ सदृशम् । तदुत्तिष्ठोत्तिष्ठ । सलिलमुपानय; ३ त्वत्पक्ष. ४ मुखं. ५ अ
प्रपितामहाय. ६ तात तवाधुना. ७ अयं तावत्; स्वर्गस्थाय गुरवे. ८ वां दत्तं. ९ त्वया
१० एतद्दत्तं. ११ लील. (टी.);-विलोचनाय. १२ भीम प्रियस्य (टी.); भीमाय मो
ममाप्य. १३ तु विषहस्व. १४ अहं.

अथवा सुक्षत्रियाणां गतिमुपगतं वत्समहमुपगतोऽप्यकृती द्रष्टुम् ।
वत्स भीमसेन

मया पीतं पीतं तदनु भवताम्बास्तनयुगं
मदुच्छिष्टैर्वृत्तिं जनयसि रसैर्वत्सलतया ।
वितानेष्वप्येवं तव मम च सोमे विधिरभू-
न्निवापाम्भः पूर्वं पिबसि कथमेवं त्वमधुना ॥ ३१ ॥

कृष्णे त्वमपि देहि सलिलाञ्जलिं तत्रभवते भीमाय ।

द्रौपदी—हञ्जे बुद्धिमदिए उवणेहि मे सलिलम् । (क)

(चेटी तथा करोति ।)

द्रौपदी—(उपसृत्य जलाञ्जलिं पूरयित्वा ।) महाराअ कस्स सलिलं देम्हि । (ख)

युधिष्ठिरः—

तस्मै देहि जलं कृष्णे[6] सहसा गच्छते दिवम् ।
अम्बापि येन गान्धार्या रुदितेन सखीकृता ॥ ३२ ॥

द्रौपदी—णाह भीमसेण परिअणोवणीदं उदअं सग्गगदस्स दे पादोदअं भोदु । (ग)

(क) हञ्जे बुद्धिमतिके उपनय मे सलिलम् ।
(ख) महाराज कस्मै सलिलं ददामि ।
(ग) नाथ भीमसेन परिजनोपनीतमुदकं स्वर्गगतस्य ते पादोदकं भवतु ।

पालय] त्वया सह पातुं वेगादयमहमागतोऽस्मीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ गतिं स्वर्गम् । [अकृती असमर्थः ।] **मयेति** । तदनु तत्पश्चात् । रसैर्दुग्धैः । वृत्तिं वर्तनम् । वितानं यज्ञः । क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानम् इत्यमरः । साम्यो विधिः समः प्रकारः । साम्य इति चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । साम्ये विधिः इति पाठे साम्ये तुल्यत्वे विधिरित्यर्थः । सोमे विधिः इति पाठे सोमलताद्रवपानेऽयं प्रकार इत्यर्थः । निवापः पितृदेयम् ॥ ३१ ॥ **तस्मा इति** । सहसा शीघ्रं जलं देहीत्यन्वयः । येन [रुदितेन अम्बापि गान्धार्याः सखी कृता । पाठान्तरे] गान्धारीरुदितेनाम्बापि

---

१ मृतोप्य०; किमहमुपागतोऽपि प्राप्स्यामि द्रष्टुं भीमसेनम् ; न पापः प्राप्नोमि द्रष्टुं भीमम्. २ पूर्वं. ३ साम्यो; साम्ये; सोऽयं. ४ जलाञ्जलिं. ५ देहि मे उदअम्. ६ पूर्वं;–देवि जलं देहि सहसा यो गतो दिवम्. ७ गान्धारीरुदितेन (टी.); रुदितेषु; समीकृता. ८ एतत्क्वचिन्नास्ति.

युधिष्ठिरः—फाल्गुनाग्रज

असमाप्तप्रतिज्ञेऽपि याते त्वयि महाभुजे ।
मुक्तकेश्यैव दत्तस्ते प्रियया सलिलाञ्जलिः ॥ ३३ ॥

द्रौपदी—उट्ठेहि महाराअ दूरं गच्छदि दे मादा । (क)

युधिष्ठिरः—(दक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) पाञ्चालि निमित्तानि मे कथयन्ति संभावयिष्यसि वृकोदरमिति ।

द्रौपदी—महाराअ सुणिमित्तं भोदु । (ख)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

(प्रविश्य संभ्रान्तः ।)

कञ्चुकी—परित्रायतां परित्रायतां महाराजः । एष खलु दुरात्मा कौरवापसदः क्षतजाभिषेकपाटलिताम्बरशरीरः समुच्छ्रितदिग्धभीषणगदाशक्तिरुद्यतकालदण्ड इव कृतान्तोऽत्रभवतीं पाञ्चालराजतनयामितस्ततः परिमार्गमाण इत एवाभिवर्तते ।

युधिष्ठिरः—हा दैव ते निर्णयो जातः । हा गाण्डीवधन्वन्

(इति मुह्यति ।)

द्रौपदी—हा अज्जउत्त हा मम सअंवरसअंगाहदुल्लिद पिअं

(क) उत्तिष्ठ महाराज दूरं गच्छति ते भ्राता ।
(ख) महाराज सुनिमित्तं भवतु ।

सखीकृता रोदनवती कृतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ फाल्गुनोऽर्जुनः । असमाप्तेति । [याते दिवमिति शेषः । यद्वा अस्तमिति पाठो ग्राह्यः ।] मुक्तोऽबद्धः [मुक्ता अवद्धाः केशा यस्यास्तया ।] ॥ ३३ ॥ महाराज उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।...मे भर्ता संभावयिष्यसि प्राप्स्यसि । [कौरवेषु अपसदः कौरवापसदः । क्षताज्जायते इति] क्षतजं रक्तं [तेन पाटलिते रक्तीकृते अम्बरशरीरे यस्य ।] अम्बरं वासः । दिग्धो व्याप्तः । गदाशक्तिः शक्तिरस्त्रभेदस्तद्वद्गदेत्यर्थः । हा नाथ भीमसेन हा मम स्वयंवरस्वयंग्राहदुर्ललित भ्रातृप्रिय परलोकमनुगतोऽसि । अत्र स्वयं

---

१ तात फा०. २ अस्तं याते.—ममानुजे; ३ प्रिययाद्य जला०. ४ कथयन्त्यहतं वृकोदरम् । कथयन्ति स्वयं संभावयामि वृकोदरमिति । भवतु शीघ्रतरमनुगच्छामि ।—संभावयामि वृकोदरमिति । भवतु । शीघ्रं दहनमुपसर्पावः । द्रौपदी—आः पज्जलिदो भअवं हुदवहो ५ महाक०. ६ कौरवाधमः. ७ पाटलीकृताम्बरः; क्षतजाभिषिक्त–. ८ रक्तभीषणगदाशनिः—पाणिः; उद्धृत-उद्यत्-कालदण्डः. ९ अन्तकः. १० सअंगहकुडुम्बिअ.

भादुअं अणुगदोसि । ण उण महाराअं इमं दासजणं अ । (इति मोह-मुपगता ।) (क)

युधिष्ठिरः—हा[1] वत्स सव्यसाचिन् हा त्रिलोचनाङ्गनिष्पेष-मल्ल हा निवातकवचोद्धरणनिष्कण्टकीकृतामरलोक[2] हा बदर्याश्रम-मुनिद्वितीयतापस हा[3] द्रोणाचार्यप्रियशिष्य हा अस्त्रशिक्षाबलपरि-तोषितगाङ्गेय हा राधेयकुलकमलिनीप्रालेयवर्ष हा गन्धर्वनिर्वासित-दुर्योधन[4] हा पाण्डवकुलकमलिनीराजहंस

तां वत्सलामनभिवाद्य[5] विनीतमम्बां
गाढं च मामनुपगुह्य मयाप्यनुक्तः ।
एतां स्वयंवरवधूं[6] दयितामदृष्ट्वा
दीर्घप्रवासमयि तात[7] कथं गतोऽसि ॥ ३४ ॥

(मोहमुपगतः ।)

(क) हा आर्यपुत्र हा मम स्वयंवरस्वयंग्राहदुर्ललित प्रियं भ्रातरमनु-गतोऽसि । न पुनर्महाराजमिमं दासजनं च ।

वररूपस्वयंग्राह इत्यर्थः । [यद्वा स्वयंवरे यः स्वयंग्राहः स एव दुर्ललितं यस्य । मद्ग्रहणे कृतनिश्चयेत्यर्थः । सव्येन वामकरेण सचते दक्षिणहस्तेनेव बाणान् वर्षते असौ सव्यसाची तस्य सम्बुद्धिः] सव्यसाचिन्नर्जुन । निष्पेषो यन्त्रणम् । निवातेति । निवातकवचनामकदैत्यहननेन निःशत्रूकृतसुरलोक इत्यर्थः । [निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः । समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत । तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः । इत्यादि कथा भारते वनपर्वणि द्रष्टव्या । अ. ६८–७१, ७३. बदर्याश्रमो बदरिकाश्रमः । द्वितीयतापसः [नारायणः] प्रथमस्तत्पतिर्द्वितीयोऽयमित्यर्थः । [तदुक्तं महाभारते–नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् । बदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान् बहून् ॥] कुलमेव कमलिनी तस्याः प्रालेयवर्ष हिमपात । तद्विशानकेत्यर्थः । गन्धर्वाच्चित्ररथान्निर्वासितो मोचितो दुर्योधनो येन तत्सम्बुद्धिः ।] **तामिति** । तामम्बां [विनीतं सविनयं] विशिष्यानभिवाद्य गतोसीत्यन्वयः । वत्सलां वात्सल्यवतीम् । अनुपगुह्यानालिङ्ग्य । अनुक्तोऽस्वीकृतः [अननुमतः] । दीर्घप्रवासं मरणम् ।

१ संभावेसि;–त्रिओदरं संभावेसि. २ हा असदृशमल्ल हा निवातकवचोद्धरण हा निष्कण्टकी०. ३ हा साहसिक हा द्रोणाचार्यवत्सल हा वत्सार्जुन. ४ सुयोधन. ५ अनभिवन्द्य. ६ सदृशी–सदृशीमपृष्ट्वा. ७ वत्स.

कञ्चुकी—भोः कष्टम् । एष दुरात्मा कौरवाधमो यथेष्टमित एवाभिवर्तते । सर्वथा सम्प्रत्ययमेव कालोचितः प्रतीकारः । चिते समीपमुपनयाम्यत्रभवतीं पाञ्चालराजतनयाम् । अहमप्येवमेवानुगच्छामि । (चेटीं प्रति ।) भद्रे त्वमपि देव्या भ्रातरं धृष्टद्युम्नं नकुलसहदेवौ वाऽवाप्नुहि । अथवा एवमवस्थिते महाराजेऽस्तमितयोर्भीमार्जुनयोः कुतोऽत्र परित्राणाशा ।

चेटी—परित्ताहअ परित्ताहअ अज्जा । (क)

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम् ।)

भो भोः समन्तपञ्चकसंचारिणः क्षतजासवमत्तयक्षराक्षसपिशाचभूतवेतालकङ्कगृध्रजम्बुकोलूकवायसभूयिष्ठा विरलयोधपुरुषाः कृतमस्मद्दर्शनत्रासेन । कथयत कस्मिन्नुद्देशे याज्ञसेनी संनिहितेति। कथयाम्युपलक्षणं तस्याः ।

ऊरू करेण परिघट्टयतः सलीलं
दुर्योधनस्य पुरतोऽपहृताम्बरा या ।
दुःशासनेन कचकर्षणभिन्नमौलिः
सा द्रौपदी कथयत क्व पुनः प्रदेशे ॥ ३५ ॥

कञ्चुकी—हा देवि यज्ञवेदिसंभवे परिभूयसे संप्रत्यनेनाथ कुरुकुलकलङ्केन ।

(क) परित्रायध्वं परित्रायध्वमार्याः ।

तातानुकम्प्य । तातोऽनुकम्प्ये जनके इति विश्वः ॥३४॥ [अवाप्नुहि आश्रयार्थं गच्छ ।]. गृध्रादीनां भूयिष्ठः प्रचुरो निलयो गृहं येषु ते तथा । [वायसभूयिष्ठा येषु ते वायसादिभिर्बहुसंख्यका इत्यर्थः ।] उपलक्षणं परिचायकम् । **ऊरू इति** । ऊरू निजोरुयुगं रोषेण परिघट्टयतस्ताडयतः । इदं तु रोषसूचकम् [परिघट्टयतः हस्तेन परामृशतः । तथा च भारतं–एवमुक्त्वा तु कौन्तेयमपोह्य वसनं स्वकं । अभ्युत्स्मयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव । द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् ॥] कचः केशः शिरोरुहः इत्यमरः । कर्षणमाकर्षणम् भिन्नमौलिर्विदारितधम्मिल्ला । मौलिः किरीटे धम्मिल्ले इति विश्व । प्रदेशेऽस्तीति शेषः । कथयत तामिति शेषः ॥ ३५ ॥ अर्थसूचनरूपा धृतकेयम्

---

१ इदानीं भोः; कष्टं कष्टम् ।... सुयोधनः. २ सर्वथायं प्रवेशकालः ३ भद्रे बुद्धिमतिके चिता०. ४ ब्रूहि; यथाचारमाक्रन्द । ५ क नु परित्राणम्. ६ जास्वाद...छावशिष्टविरलयोधाः. ७ किं कथ०; ८ ऊरु. ९ सलज्जा; सरोषम्. १० दुःशासनस्य. ११ याज्ञसेनि १२ त्यनाथेवानेन; कुरुकुलकेतुना दुर्योधनहतकेन.

युधिष्ठिरः—(सहसोत्थाय सावष्टम्भम् ।) पाञ्चालि न भेतव्यं न भेतव्यम् । (ससंभ्रमम् ।) कः कोऽत्र भोः । सनिषङ्गं मे धनुरुपनय । दुरात्मन्दुर्योधनहतक आगच्छागच्छ । अपनयामि ते गदाकौशलसंभृतं भुजदर्पं शिलीमुखासारेण । अन्यच्च रे कुरुकुलाङ्गार

प्रियमनुजमपश्यंस्तं जरासंधमल्लं
कुपितहरकिरातद्वेषिणं तं च वत्सम् ।
त्वमिव कठिनचेताः प्राणितुं नास्मि शक्तो
न च पुनरपहर्तुं त्राणवर्षैस्तवासून् ॥ ३६ ॥

(ततः प्रविशति गदापाणिः क्षतजसिक्तसर्वाङ्गो भीमसेनः ।)

भीमसेनः—(उद्धतं परिक्रामन्) भो भोः समन्तपञ्चकसंचारिणः सैनिकाः कोयमावेगः ।

रक्षो नाहं न भूतं रिपुरुधिरजलप्लाविताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।
भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखादग्धशेषाः कृतं व-
स्त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥ ३७ ॥

कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे पाञ्चाली तिष्ठति ।

द्रौपदी—(लब्धसंज्ञा ।) परित्ताअदु परित्ताअदु महाराओ । (क)

(क) परित्रायतां परित्रायतां महाराजः ।

अन्तःपटीप्रविष्टैर्यत्क्रियतेऽर्थस्य सूचनम् । धृतिकार्थप्रकाशनम् । इति भरतः । इह सादननामावमर्शसंधिः यदाह—बीजकार्योपगमनं सादनं समुदीरितम् । [सनिषङ्गं सतूणीरम् । संभृतमुपचितं ।] **प्रियमिति** । हरः किरात इव हरकिरातः । किरातरूपी हर इत्यर्थः । तं वत्समर्जुनम् । प्राणितुं जीवितुम् । त्वामिवेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । यथा त्वं जीवितुं शक्तस्तथा नाहमित्यर्थात् । तवासून्बाणवर्षैः पुनरपहर्तुं न शक्तोऽस्मि । किं तु शक्तोऽस्मि । नः शिरश्चालने ॥ ३६ ॥ **रक्ष इति** । आल्हादितः सिक्तः [निस्तीर्णः ऊरुः प्रतिज्ञा एव गहनः जलनिधिर्येन ।] जलनिधिगहन इत्यत्र पूर्वनिपातविधेरनित्यत्वमेव समाधानम् । [यद्वा जलनिधेर्गहनं दुस्तरो भागो येन । अन्तर्हितैस्तिरोहितैः ।] यद्भवद्भिर्लीनैः स्थीयते । त्रासफलमेतत् ॥

---

१ उपनीयतां मे सज्जं धनुः । २ संभृतं. ३ शत्रुं. ४ रौद्रवेशो भीम०. ५ जलाल्हादिताङ्गः (ग्रे.); अभ्युक्षिताङ्ग. ६ मुक्तशेषाः इति दर्पणकृतः पाठः. ७ किम्.

कञ्चुकी—देवि पाण्डुस्नुषे उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । संप्रति झटि[ति]
चिताप्रवेश एव श्रेयान् ।

द्रौपदी—(सहसोत्थाय ।) कहं ण संभावेमि अज्जवि चिदासमी[वम्] । (क)

युधिष्ठिरः—कः कोऽत्र भोः । [1]सनिषङ्गं धनुरुपनय । कथं [न]
कश्चित्परिजनः । भवतु । बाहुयुद्धेनैव [2]दुरात्मानं गाढमालिङ्ग्य
ज्वलनमभिपातयामि । (परिकरं बध्नाति ।)

कञ्चुकी—देवि पाण्डुस्नुषे संयम्यन्तामिदानीं [3]नयनोपरोधिन[ः]
दुःशासनावकृष्टा मूर्धजाः । अस्तमिता संप्रति प्रतीकाराशा ।
[4]चितासमीपमेव द्रुततरं संभावय ।

युधिष्ठिरः—कृष्णे न खल्वनिहते तस्मिन्दुरात्मनि [5]दुर्योधने
संहर्तव्याः केशाः ।

भीमसेनः—पाञ्चालि [6]न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशास-
नविलुलिता वेणिरात्मपाणिना । तिष्ठतु तिष्ठतु । स्वयमेवाहं संहरामि ।

द्रौपदी—(भयादपसर्पति ।)

भीमसेनः—तिष्ठ तिष्ठ भीरु क्वाधुना गम्यते । (इति केशेषु
ग्रहीतुमिच्छति ।)

युधिष्ठिरः—(वेगाद्भीममालिङ्ग्य ।) दुरात्मन् भीमार्जुनशत्रो सुयो-
धनहतकं

> **आशैशवादनुदिनं जनितापराधो**
> **[10]मत्तो बलेन भुजयोर्हतराजपुत्रैः [11]।**

(क) कथं न संभावयाम्यद्यापि चितासमीपम् ।

॥ ३७ ॥ [झटिति सत्वरम् ।] निषङ्गस्तूणीरः । संभावना व्यापारः । विहस्तं
करशून्यं विह्वलं वा । परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः इत्यमरः । न खलु नैवेत्यर्थः ।
आशैशवादिति । भुजयोर्बलेन मत्तः । हतो राजपुत्रो भीमादिर्येन स तथा ।

१ उपनीयतां सनिषङ्गं धनुः । (परिवृत्यावलोक्य च ।) कथं न कश्चिच्छृणोति परिजनः
२ संभावनविहस्तमेनं (टी.). ३ नयनपथावरोधिनः. ४ द्रुतं चितासमीपं. ५ दुर्योधनहतके
६ न खलु न खलु; ०विरूपिता; -संयमितव्यात्मपाणिना दुःशासनकृष्टा वेणी । ७ परिक्र-
मति । ८ बलात्. ९ अस्मात्परं-क्वेदानीं यास्यसि त्वाधिकं कच्चित्. १० क्षीबो मदेन ११ पुत्र

आसाद्य मेऽन्तरमिदं भुजपञ्जरस्य
जीवन्प्रयासि न पदात्पदमद्य पापः ॥ ३८ ॥

भीमसेनः—अये कथमार्यः सुयोधनशङ्कया क्रोधान्निर्दयं मामालिङ्गति ।

कञ्चुकी—(उपसृत्य । सहर्षम् ।) महाराज वञ्च्यसे अयं खल्वायुष्मान्भीमसेनः सुयोधनक्षतजारुणीकृतसकलशरीराम्बरः दुर्लक्ष्यव्यक्तिः। अलमधुना संदेहेन ।

चेटी—(द्रौपदीमालिङ्ग्य ।) देवि णिवट्टीअदु णिवट्टीअदु । एसो क्खु पूरिदपडिण्णाभारो णाहो दे वेणीसंहारं कादुं तुवं एव्व अण्णेसेदि । (क)

द्रौपदी—हञ्जे किं मं अलीअवअणेहिं आसासेसि । (ख)

युधिष्ठिरः—जयंधर किं कथयसि नायमनुजद्वेषी दुर्योधनहतकः।

भीमसेनः—देव अजातशत्रो भीमार्जुनगुरो कुतोऽद्यापि दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः पाण्डुकुलपरिभाविनः—

(क) देवि निवर्त्यतां निवर्त्यताम् । एष खलु पूरितप्रतिज्ञाभारो नाथस्ते वेणीसंहारं कर्तुं त्वामेवान्विष्यति ।

(ख) हञ्जे किं मामलीकवचनैराश्वासयसि ।

संकटं मध्यम् । त्वं जीवन्सन्पदात्पदमप्यवश्यं न प्रयासि न प्रयास्यसि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इति भविष्यति लट् । यद्वा । तत्कालीनक्रियाया वर्तमानत्वाद्वर्तमाने लट् ॥ ३८ ॥ दुर्लक्षा दुर्ज्ञेया व्यक्तिश्चिह्नं यस्य स तथा । परिपूरित०...वेणीसंहरणं कर्तुं त्वामेवान्विष्यते । अलीकवचनेन समाश्वासयसि ।

१ आसाद्य संकटमिदं...पदमप्यवश्यम् (टी.). २ पाप. ३ (सस्मितम् ।) अये. ४ अस्मात्परं—देव अजातशत्रो भीमार्जुनगुरो यथैवाज्ञापयसि न तथैवैतत् ।; आर्य प्रसीद प्रसीद । इ० पाठावधिकौ क्वचित्. ५ (उपगम्य; निरूप्य । सहर्षम् ।) कथं कुमारो भीमसेनः । दिष्ट्या वर्धसे महाराज । भीमसेन एवायम् । ६ वर्धसे; वर्धसे वर्धसे । अयं खलु कुमारभीमसेनः. ७ समस्ससदु समस्ससदु देवी । भट्टिणि अअं क्खु पूरिदपडिण्णाभारो णाहो दे. ८ आसासेसि इत्यस्मादनन्तरं कञ्चुकी—महाराज वञ्च्यसे। (इति पूर्वोक्तमेवाभिधत्ते ।) इति क्वचिदाधिकः पाठः. ९ जयंधर अपि सत्यं नायं मम वैरी-नायमनुजवैरी -; अनुजद्वेषी दुरात्मा; युधि०-(स्वैरं मुक्त्वा । भीमसेनमनवलोकयन् ।) जयंधर इ०. १० आर्य, देव. ११ मया निहतस्य दुरात्मनस्तस्य;

भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निषण्णा चतुरुदधिपयःसीमया सार्धमुर्व्या।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ३९

युधिष्ठिरः—([4]स्वैरं मुक्त्वा भीममवलोकयन्नश्रूणि प्रमार्जयति।)

भीमसेनः—(पादयोः पतित्वा।) जयत्वार्यः।

युधिष्ठिरः—वत्स बाष्पजलान्तरितनयनत्वान्न पश्यामि ते मुखचन्द्रम्। तत्कथय कच्चिज्जीवति भवान्समं किरीटिना।

भीमसेनः—निहतसकलरिपुपक्षे त्वयि नराधिपे जीवति भीमोऽर्जुनश्च।

युधिष्ठिरः—(पुनर्गाढमालिङ्ग्य।)

रिपोरास्तां तावन्निधनमिदमाख्याहि [6]शतशः
प्रियो भ्राता सत्यं त्वमसि मम योऽसौ बकरिपुः।

भीमसेनः—आर्य सोऽहम्।

युधिष्ठिरः—

जरासंधस्योरःसरसि रुधिरासारसलिले
तटाघातक्रीडाललितमकरः संयति भवान्॥ ४०॥

भीमसेनः—आर्य स एवाहम्। तन्मुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकम्।

युधिष्ठिरः—किमपरमवशिष्टम्।

भूमाविति। तस्येदमसृङ्न्याङ्गे निहितम्। [चन्दनस्य रक्तचन्दनस्येवाभा यस्य तत्। [चतुर्णामुदधीनां पयांस्येव सीमानो यस्याः सा तया।] भूम्या स[ह] श्रीस्त्वयि निषण्णा। भृत्याः कुरूणामिति शेषः। एवमितरत्रापि। यदे[त] शेषमवशिष्टं नाम दुर्योधनस्य ब्रवीषि। शेषशब्दोऽयं कर्मण्यजन्तो वाच्यलि[ङ्ग] इत्यवधेयम्॥ ३९॥ रिपोरिति। रिपोर्निधनं तावदास्ताम्। शत्रुनाशं [न] पृच्छामीत्यर्थः। इदं शतशः शतं वारानाख्याहि कथय। सरसि जलधाविति व्यस्तरूपकम्। तटाघातो जलधितटहननम्। मकरो जलजन्तुभेदः। क्रीडाललि[त] तमकरोत् इति पाठे यः क्रीडाललितं क्रीडारूपं विलासं चकारेत्यर्थः॥ ४०॥

१ क्षिप्त्वा. २ चन्दनं भीमगात्रे. ३ निषिक्ता. ४ (सत्वरं मुक्त्वा भीमसेनमवलोकयन्नंसे पा[णिं] स्पृश्य।) तात भीम पृथानन्दन पाण्डुकुलप्रदीप। भीम०—आज्ञापय। इ. पाठ उपलभ्यते. ५ सस्नेहं पु०; अस्मात्परं तात भीम इत्य. क. ६ सहसा. ७ भीमो मम भवसि. ८ सा[गरे]जलधौ; गाधसलिले.-९ मकरोद्यः—स तु भवान्. १० आर्य मुञ्चतु मां क्षणमेकं भवान्.

भीमसेनः—आर्य सुमहदवशिष्टम् । संयच्छामि तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम्।

युधिष्ठिरः—सत्वरं गच्छतु भवान्। अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहारमहोत्सवम् ।

भीमसेनः[3]—(द्रौपदीमुपसृत्य ।) देवि पाञ्चालराजतनये दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेण । अलमलमेवंविधं मामालोक्य त्रासेन । पश्य

कृष्टा येनासि राज्ञां[4] सदसि नृपशुना तेन दुःशासनेन
स्त्यानान्येतानि तस्य स्पृश मम करयोः पीतशेषाण्यसृञ्जि ।
कान्ते राज्ञः कुरूणामपि रुधिरमिदं मद्गदाचूर्णितोरो-
रङ्गेष्वङ्गेषु सक्तं तव परिभवजस्यानलस्योपशान्त्यै ॥ ४१ ॥

बुद्धिमतिके क्व[5] सा संप्रति भानुमती योपहसति पाण्डवदारान्। भवति [6]वेदिसंभवे याज्ञसेनि

द्रौपदी—आणवेदु णाहो । (क)

भीमसेनः—स्मरति भवती यत्तन्मयोक्तम् । (चञ्चद्भुजेति पूर्वोक्तमेव पठति ।)

द्रौपदी—णाह ण केवलं सुमरामि । अणुहवामि अ णाहस्स प्पसादेण । (ख)

(क) आज्ञापयतु नाथः ।
(ख) नाथ न केवलं स्मरामि । अनुभवामि च नाथस्य प्रसादेन ।

कृष्टेति । तस्यैतान्यसृञ्जि मत्पीतशेषाणि मम करयोः स्पृश । हे कान्ते सुयोधनरुधिरमिदं प्रत्यङ्गं निषिक्तं संबद्धमस्ति ॥ ४१ ॥ निर्वहणमिह श्लोके । यदुक्तं तत्रैव—पूर्वं प्रसारितानां तु बीजादीनां समापनम् । निर्व्यूढत्वेन क्रियते तन्निर्वहणमीरितम् । नाथस्य प्रसादेन पुनरनुभवामि । [अवधूय आस्फाल्य । धार्तराष्ट्रकुलस्य कालरात्रिप्रलयकरी । विलुलिता अवकृष्टा व्यत्यस्ता च ।

---

१ दुर्योधनदुःशासनरुधिरोक्षितेन; –ताङ्केन. २ अनुभवतु तावत् ३ भीम०—भवति पाञ्चाल०—। द्रौपदी—(उपसृत्य ।) जेदु जेदु णाहो । (इति भयादपसर्पति ।) भीम०—यज्ञपुत्रि अलमेवं मामालोक्य त्रासेन । पश्य; कृष्टा. ४ तस्मिन् ; केशेषु तस्मिन्. ५ मतिसरसमिदं...रङ्गेष्वङ्गेसङ्ग निषक्तं तव रिपुजनितस्या०; ६ क-भा० नोपहसति पाण्डवदारान्; परिभवतु संप्रति पाण्डवदारान् ; यज्ञवेदि०; पाञ्चालराजतनये यन्मया प्रतिज्ञातम्.

भीमसेनः--(वेणीमवधूय ।) भवति संयम्यतामिदानीं धार्तराष्ट्र कुलकालरात्रिर्दुःशासनविलुलितेयं वेणी।

द्रौपदी--णाह विसुमरिदह्मि एदं वावारम् । णाहस्स प्पसादेण पुणो वि सिक्खिस्सम्[2] । (क)

चेटी--(वेणीं बध्नाति ।)

(नेपथ्ये ।)

महासमरानलदग्धशेषाय स्वस्ति भवतु राजन्य[3]कुलाय ।

क्रोधान्धैर्यस्य मोक्षात्[4]क्षतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि
प्रत्याशं मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्तःपुराणि।
कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां
दिष्ट्या बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राज्ञां कुलेभ्यः

युधिष्ठिरः--देवि एष ते वेणीसंहारोऽभिनन्द्यते नभस्तलसंचारिणा सिद्धजनेन ।

(ततः प्रविशतः कृष्णार्जुनौ ।)

कृष्णः--(युधिष्ठिरमुपगम्य ।) विजयतां निहतसकलारातिमण्डलः सानुजः पाण्डवकुलचन्द्रमा महाराजो युधिष्ठिरः ।

अर्जुनः--जयत्वार्यः ।

युधिष्ठिरः--(विलोक्य ।) अये भगवान्पुण्डरीकाक्षो वत्सः किरीटी । भगवन् अभिवादये (किरीटिनं प्रति । एह्येहि वत्स ।

(क) नाथ विस्मृतास्म्येतं व्यापारम् । नाथस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्ये

एतं व्यापारं केशबन्धनम् ।] नाथ विस्मृतोऽयं व्यापारो मया । सां नाथस्य—क्रोधान्धैरिति । यस्य [केशपाशस्य] मोक्षे मोचननिमित्तं [मोक्षान्मोचनात् । प्रत्याशं प्रतिदिशं] पार्थिवान्तःपुराणि पाण्डवैः क्षेपाच्चालनादा क्षेपाद्वा निर्मुक्तकेशानि कृतानि । [भर्तृविनाशाद्वैधव्यप्रापणादिति भावः पार्थिवोऽत्र दुर्योधनः । तथा च दुर्योधने हते तदन्तःपुरनार्योऽनिबद्धकेशाः कृता इति भावः । [क्रुद्धस्य यमस्य सखा तत्सदृश इति यावत् । दिष्ट्या आनन्द हेतुः । प्रजानां क्षत्रस्य निधनं विनाशः ।] पुण्डरीकाक्षः कृष्णः

१ अस्मात्परं—(केशान्बध्नाति ।) इति दशरूपके पाठः. २ भमि०— ३ राज०; महासमरानल......इति पाठः क्वचिन्नास्ति. ४ मोक्षे हत०; कुरुनर०. ५ क्षेपान्निर्मुक्त०; ०न्यतुलभुजबलैः ६ सोऽयं. ७ राजकन्येभ्यः० ८ मूर्धजानां संहारोभिनन्दितः; कञ्चुकी—कुमार एष वेणीसंहारोऽभिनन्दितः सिद्धजनेन इ०पा०क्वचित्-सिद्धचारणजनेन. ९ वासुदेवा०,—केशवार्जुनौ. उभौ—(उपगम्य ।) कृष्णः—. ११ अयं भग०; कथं भगवान्वासुदेवः किरीटी च । इ०

अर्जुनः—(प्रणमति ।)

युधिष्ठिर—(वासुदेवं प्रति) देव कुतस्तस्य[2] विजयादन्यद्यस्य भगवान्पुराण[3]पुरुषो नारायणः स्वयं मङ्गलान्याशास्ते ।

> कृतगुरुमहदादिक्षोभसंभूत[4]मूर्तिं
> गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् ।
> अजमम[5]रमचिन्त्यं चिन्तयित्वा भ[6]वन्तं
> भवति जगद्दुःखं किं पुनर्देव दृष्ट्वा ॥ ४३ ॥

(अर्जुनमालिङ्ग्य ।) वत्स परिष्वजस्व माम् ।

कृष्णः—महाराज[7] युधिष्ठिर

> व्यासोऽयं भगवानमी च मुनयो वाल्मीकिरामादयो
> धृष्टद्युम्नमुखाश्च सैन्यपतयो माद्रीसुताधिष्ठिताः ।

आशास्ते स्वीकरोति । [सिद्धा देवयोनिविशेषाः ।] कृतेत्यादि । हे देव जगति त्वां चिन्तयित्वापि जनो दुःखी न भवति । किं पुनर्दृष्ट्वा दुःखी भवति । अपि तु न भवतीति भावः । कीदृशम् । कृता गुरोः स्थूलद्रव्यस्य महदादेर्म-हत्तत्त्वबुद्धितत्त्वादेः पर्वतादेर्वा क्षोभेन परिणामेन संभूता व्यापिका मूर्तिस्त्रिन-यनत्वादिरूपा येन तम् । यद्वा । कृतो गुरुः पर्वतादिर्येन स तथा । महदादेरा-काशादेः क्षोभेन मिलनेन महाभूतसमाधिना संभूता कृतास्मदादेर्मूर्तिः शरीरं येन स तथा । पश्चाद्विशेषणसमासः । यद्वा । कृतं गुरुकार्यं द्रव्यं येन तादृशेन महदा-दिना कालाकाशादिना संभूता मिलिता मूर्तिर्यस्य तम् । सामान्यकारणेन सह भगवान्वेदादिकर्तेति भावः । अत एव गुणिनं वेदादिसृष्टियोग्यप्रयत्नादिमन्तम् । यद्वा । गुणाः सत्वरजस्तमोरूपास्तद्योगिनं लोकसृष्टिनाशस्थैर्यकारणं च । तथा च सत्वरजस्तमोरूपं गुणत्रयं सहकारि समासाद्य हरिहरहिरण्यगर्भैरवतारैरयं भगवान्कार्यत्रयकर्तेति भावः । [स्थानं स्थितिः] अजमजन्यम् । अमरमनाश्यम् । [अजरमिति पाठे जरारहितमविकारमित्यर्थः । अचिन्त्यं वाङ्मनसागोचरम् । तदुक्तम्—यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति । अथ च विरो-धाभासः । यो हि संभूतमूर्तिः स कथमजः । यो ह्यचिन्त्यस्तस्य कथं चिन्तेति । अविरोधस्तु दर्शित एव ॥ ४३ ॥ **व्यासोऽयमिति** । जाबालिनामा मुनिः ।

२ किमुत मे. ३ पुण्डरीकाक्षः स्वयं. ४ संभूतिमुक्तं. ५ मजर. ६ पि न त्वां भवति जगति दुःखी. ७ महाराज अजातारे सत्यवादिन्; कृष्णः—एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मी-किरामदग्न्यजाबालिप्रभृतयो महर्षयः कल्पिताभिषेकमङ्गला नकुलसहदेवसात्यकिमुखाश्च सेना-पतयो यादवमत्स्यमागधकुलसंभवाश्च राजकुमाराः स्कन्धोत्तम्भिततीर्थवारिकलशास्त्वामभिषेकं धारयन्ति इ० पा०.

प्राप्ता मागधमत्स्ययादवकुलैराज्ञाविधेयैः समं
स्कन्धोत्तम्भिततीर्थवारिकलशा राज्याभिषेकाय ते ॥ ४४ ॥

अहं पुनर्दुरात्मना चार्वाकेण विप्रकृतं भवन्तमुपलभ्यार्जुनेन सह त्वरिततरमायातः ।

युधिष्ठिरः—कथं चार्वाकेण रक्षसा वयमेवं विप्रलब्धाः (सरोषम् ।) क्वासौ धार्तराष्ट्रसखा पुण्यजनापसदो येन मे महाश्चित्तविभ्रमः कृतः ।

कृष्णः—गृहीतः स दुरात्मा नकुलेन । तत्कथय महाराज किमस्मात्परं समीहितं संपादयामि ।

युधिष्ठिरः—एवं पुण्डरीकाक्ष नं किंचिन्न ददाति भगवान्प्रसन्नः । अहं तु पुरुषसाधारणया बुद्धया संतुष्यामि । न खल्वतः परमभ्यर्थयितुं क्षमः । पश्यतु देवः ।

क्रोधान्धैस्तत्सकलं हतं रिपुकुलं पञ्चाक्षतास्ते वयं
पाञ्चाल्या मम दुर्नयोपजनितस्तीर्णो निकारार्णवः ।
त्वं देवः पुरुषोत्तमः सुकृतिनं मामादृतो भाषसे
किं नामान्यदतः परं भगवतो याचे प्रसन्नादहम् ॥ ४५ ॥

रामनामा च [रामः परशुरामः] धृष्टद्युम्नो मुखमाद्यो येषां ते तथा । उत्तम्भित उत्तोलितः । तीर्थवारि जाह्नवीप्रभृतिजलम् । एते तेऽभिषेकाय [प्राप्ताः स्थिताः] सन्तीति शेषः ॥ ४४ ॥ इहोच्यतां किमन्यदित्यनेन काव्यसंहारो रूपकनिर्वहणसंधिः । यदाह—वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार उच्यते । किंचिन्न ददासि । किं तु ददास्येव । द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । पुरुषकारः पुरुषव्यापारः । क्रोधान्धैरिति । क्रोधान्धैरर्थात्पञ्चपाण्डवैरेव । [ते वयं] पञ्च पाण्डवा अक्षता इत्यन्वयः । पाञ्चाल्या निकारसिन्धुः [परिभवसागरः] मम दुर्नयेन [द्यूतपरिपणनादिना] विहितस्तीर्णः । पुरुषोत्तम इति । पुरुषेभ्य उत्तम इति समासः । न तु पुरुषेषूत्तम इति । न निर्धारणे इति निषेधात् । न चात्र षष्ठीसमासनिषेधो न तु सप्तमीसमासनिषेध इति वाच्यम् । तथा सति षष्ठीसमा-

१ अहमपि; —चार्वाकेण रक्षसा व्याकुलीकृतं...सत्वरमागतः; ०जयंधरमुखादुपश्रुत्यार्जुनेन २ किं नाम चार्वाकेण विप्रलब्धा वयम् । ३ भीम०—(सरोषम् ।)—धार्तराष्ट्रसखो राक्षसो येनार्यस्य. ४ निगृहीतः. ५ युधिष्ठिरः—प्रियं नः । वासुदेवः—उच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि । ६ किं न ददासि प्रसन्नः । अतः परमपि प्रियमस्ति । ७ न खल्वतः परं प्रियमभ्यर्थये । यतः पश्यतु देवः; पुरुषार्थचतुष्टयया बुद्धया न खल्वतः—... ८ क्रोधान्धैः ९ बलं. १० दुर्नये पतितया; दुर्नयेन विहितः. ११ निकारोदधिः. १२ मामच संभाषसे

तथापि प्रीततरश्चेद्भगवांस्तदिदमस्तु ।

अकृपणमरुक्श्रान्तं जीव्याज्जनः पुरुषायुषं
भवतु भगवन्भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे ।
दयितभुवनो विद्वद्बन्धुर्गुणेषु विशेषवि-
त्सततसुकृती भूयाद्भूपः प्रसाधितमण्डलः ॥ ४६ ॥

अपि च

अवनिमवनिपालाः पान्तु वृष्टिं विधत्तां
जगति जलधराली शस्यपूर्णास्तु भूमिः ।
त्वयि मुरनरकारौ भक्तिरद्वैतयोगा—
द्भवतु मम सुदीर्घं हव्यमश्नन्तु देवाः ॥ ४७ ॥

कृष्णः—एवमस्तु !

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति षष्ठोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं वेणीसंहारं नाम नाटकम् ।

स्याप्राप्तेरेव निषेधात्सर्वत्र सप्तमीसमासेनैव प्रयोगसिद्धेः । तस्मात्पञ्चमीसमास एवायमित्यदोषः । सुकृतिन पुण्यवन्तम् ॥ ४५ ॥ **अकृपणमिति** । अकृपणं कार्पण्यरहितमरुक्श्रान्तं न रोगेण परिश्रान्तं च यथा स्यादेवं लोकः पुरुषायुषं जीव्याज्जीवतु । पुरुषायुषमिति अचतुर- इत्यादौ साधितम् । हे भगवन् द्वैतं विनाऽद्वैतक्रमेण । पुरुषोत्तमे भक्तिर्भवतु । मम जनानामिति शेषः । पण्डितगुणेषु पण्डितजनो विहितहृदयो दत्तचित्तः सानुरागो वा भवतु । भूपः [दयितं भुवनं यस्य तथा प्रियलोकः । विदुषां बन्धुः । विशेषविद्विशिष्टगुणज्ञः] सदा पुण्यवान्प्रसाधितराजचक्रश्च भूयात् ॥ ४६ ॥ [जलधराली मेघपंक्तिः । शस्यैः पूर्णा धान्यादिसमृद्धिमती । मुरनरकयोस्तन्नामकदैत्ययोः शत्रौ । अद्वैतयोगादनन्यमनसा । हव्यं होमेषु हुतमाज्यादि] ॥ ४७ ॥

---

१ प्रीतः०;–...मस्तु भरतवाक्यम् । २ अकृपणमतिः कामं......च भवद्भक्तिर्द्वैधं विना पुरुषोत्तमे इ० पा. ३ अस्मात्परमिदमधिकं पद्यं क्वचिदुपलभ्यते—

स्वस्ति श्रीस्तनपत्रभङ्गमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थलो
हेतुः सर्वजये सुरासुरवधूवक्त्राब्जचन्द्रोदयः ।
क्रीडाक्रोडतनोर्नवेन्दुविशदे दंष्ट्राङ्कुरे यस्य भू-
र्भाति स्म प्रलयाब्धिपङ्किलतलोत्खातैकमुस्ताकृतिः ॥ १ ॥

इदं च विदग्धस्निग्धवियोगदुर्मनसा विप्रलपितं तेन कविना—

काव्यालापसुभाषितव्यसनिनस्ते राजहंसा गता-
स्ता गोष्ठ्यः क्षयमागता गुणलवश्लाघ्या न वाचः सताम्।
सालंकाररसप्रसन्नमधुराकाराः कवीनां गिरः
प्राप्ता नाशमयं तु भूमिवलये जीयात्प्रबन्धो महान् ॥४८॥

विदग्धा नागराः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः । तेषां योऽत्र वियोगो विश्लेषस्तेन दुर्मनायमानं मनो यस्य तेन कविनेदं विप्रलपितम् । तदाह—**काव्याला**इति । ते राजहंसा राजश्रेष्ठा गताः । राजवंश्याः इति पाठे राजान इत्यर्थः। कीदृशाः काव्यानां किरातादीनां सुभाषिते सूक्तौ व्यसनं येषां ते तथा । ताः गोष्ठ्यः क्षयं नाशमागताः । तथा च सत्कविताग्राहका नरपत्यादयो न सन्त्येवाधुनेति भावः। सतां साधूनां वाचः पुनर्गुणलवैर्गुणकणैः श्लाघ्याः श्लाघाविषयाः। सत्कवीनां या गिरः सालंकारा रसोत्तया वक्राः । अनृजवो मधुराः कोमलाश्च। तासां गुणान्तरं गुणाधिक्यमिदमस्तु । यथाक्रमेप्सितानां मनीषितानां गुणान्तरं भवति तथेत्यर्थः । अत्र च कवेरयमाशयः । मत्कवितायाः अप्यलंकारशालित्वं रसयोगिता च स्वभावसिद्धैव । भगवत्प्रसादेन पुनर्गुणान्तरयोगित्वमपि भवतु। तथा च काव्यलक्षणं समस्तमिहापि स्यात् । तत्कर्तृतया च कीर्तिर्विवर्तलाभः प्रीतिलाभश्च स्यादिति । तदुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे—निर्दोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतम् । रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥ ४८ ॥

कतीह नाटकाम्बुधौ स्फुरन्ति नोज्ज्वला रसाः ।
मदीयबुद्धिरल्पिका क वेद तानशेषतः ॥ १ ॥

नानादरं मम कृतौ नियतं तनुध्व-
मत्राधुनातनतया गुणदोषविज्ञाः ।
ग्राह्यं शिशोरपि सुभाषितमित्थमात्थ
यूयं ततोऽपि मम टिप्पनमाद्रियध्वम् ॥ २ ॥

लब्धं दुर्लभशासनं सुरगणग्रामोऽभिरामो गुणै-
र्विद्यावंशविभूषणे अपि शुभे छत्रे उभे धारिते ।
येनायं समभूद्द्विजातितिलकश्चण्डेश्वरः पण्डितो
मीमांसैकरहस्यरश्यहृदयो दातावदाताशयः ॥ ३ ॥

१ विदग्धविवेकदुर्मनसा. २ गुणलवश्लाघ्यः प्रवादः सताम्. ३ शान्तिं प्रापुरवाप दुर्जनगणो वाक्याटवीं सांप्रतम् ।

आसूतासावहितनगरीनागरीगीतकीर्ति
विप्रे क्षिप्रं गुणदमधिकं वेदपूर्वं धरं तम् ।
कैवर्तीनामलभत नृपाच्छासनं सोऽयमुच्चै-
रापत्पुत्रं गुणमयतनुं रामपूर्वं धरं तम् ॥ ४ ॥

सोऽयं शुवामनगरे पदमाप शुद्धे
मीमांसको विमलकीर्तिपवित्रमूर्तिः ।
पुत्रं गदाधरमवाप गुणैरगाधं
सन्तान्त्रिकं गुणिगणप्रथिताभिमानम् ॥ ५ ॥

असूत विद्याधरमेष धीरं गुणैरनूनं सुकृताधिवासम् ।
तं रत्नपूर्वं धरमाप पुत्रं सोऽपि प्रसिद्धं गुणिनां गुणेन ॥ ६ ॥

दमयन्त्यामयं धीरो लेभे सुतमरिंदमम् ।
श्रीजगद्धरनामानमनर्घगुणशालिनम् ॥ ७ ॥

विद्याछत्रं कुलछत्रं धारितं येन धीमताम् ।
जगद्धरः सुरगणे सोऽयं नैयायिकः कविः ॥ ८ ॥

येनापाठि कठोरगौतममतं वैशेषिकं खण्डनं
येनाश्रावि सकोषकाव्यनिवहं तत्पाणिनीयं मतम् ।
छन्दोऽलंकरणं च शुद्धभरतं येनाध्यगायि स्थिरं
तेनानेन जगद्धरेण कविना टीका कृतेयं मुदा ॥ ९ ॥

नानालंकृतिसुन्दरी रसवती नानागुणानां निधि-
र्नानाभावविभावनैकचतुरा नानार्थसार्थाधिका ।
टीकेयं विमलाङ्गनेव रहिता दोषैरशेषैरत-
स्तामेतामधिभूषयन्तु कृतिनस्तेभ्यो नमः सर्वदा ॥ १० ॥

यदि भवति मदीयग्रन्थमध्ये प्रमादः
क्वचिदपि स महिम्ना शोधनीयो महद्भिः ।
स्खलति गमनकारी प्रायशो नात्र चित्रं
भवति च गुरुहस्तालम्बनोऽपि प्रकारः ॥ ११ ॥

असूत यं रत्नधरो गुणीशो नानागुणाढ्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तस्य कृतौ व्यरंसीत्षष्ठोऽयमङ्को वरटिप्पनेऽत्र ॥ १२ ॥

इति महामहोपाध्यायधर्माधिकारिकश्रीजगद्धरकृतौ वेणीसंहारटीकायां षष्ठोऽङ्कः समाप्तः ।

॥ शुभमस्तु ॥

श्लोकार

अकलितम

अकृपणमरु

अक्षतस्य

अत्रैव किं

अद्यप्रभृति

अद्यमिथ्या

अद्यैवावां

अन्धोऽनुभ

अन्योन्यास

अपि नाम

अप्रियाणि

अयि कर्ण

अयं पापो

अवनिमव

अवसानेऽङ्ग

अश्वत्थामा

असमाप्तप्र

अस्त्रग्रामवि

अस्त्रज्वाला

आचार्यस्य

आजन्मनो

आत्माराम

आ शस्त्रग्र

आशैशवाद

इन्द्रप्रस्थं

इयमस्मदु

उत्तिष्ठन्त्य

उद्घातकणि

उपेक्षितान

ऊरू करेण

एकस्य ता

एकेनापि

वेणीसंहारस्थश्लोकानामनुक्रमणी।

May
of Hari,
(or affor
ful of
(or cov
off, and
the moo
Mo
May
of Kam
off on t
in the
one its
was (fir
well pl
M
May
the citi
with d
pons b
agitatio
great c
inner q
the de
" What

The
I salut
all pas
and T
Bhárat
(Lo
worthy

VENISAMHARA.

Act I.

May this handful of flowers, offered (lit. scattered) at the feet of Hari, bring to us success (in our performance) gratifying (or affording delight) to the eyes of this audience—the handful of flowers, the honey-dew of which is sucked up (or coveted) by these bees, though again and again driven off, and the buds of which, opening, disclose as if the rays of the moon intersticed therein.

Moreover :—

May the successful pacification of Rádhiká by the enemy of Kamsa, who followed her, as she, angered in sport, walked off on the sandy bank of the Kálindi, giving up all interest in the Ràsa dance, her face sullied with tears, whose hair stood one its end as he planted his steps in her foot-prints and who was (finally) looked at by his beloved, then reconciled (or well pleased), grant you prosperity !!

Moreover:—

May that Dhûrjati protect you—who, at the burning of the cities of Maya, was looked at with tenderness by his wife; with delight by the deities; with a display of their weapons by the Giant heroes, in their pride having quieted the agitation of their women-folk; with a smile by Vishnu; with great compassion by the *Rishis* whose essence of strength is inner quiet; and with fear and trepidation by the females of the demons not knowing what to make of it (or, with the cry: "What has befallen us").

(*After the recitation of the benedictory stanzas*).

THE MANAGER—Enough of any more preliminaries:—

I salute that Krishna Dwaipayana (Vyása), who is devoid of all passion and taint (or the operation of the qualities, Rajas and Tamas) and who produced the nectar known as the Bhárata, fit to be drunk in handfuls in the shape of the ears.

(*Looking about*) We have something to submit to you, worthy leaders of the audience.

This poetic composition is scattered (exhibited) before you, here, like another handful of flowers; may you enjoy (appreciate) what little merit (excellence) it has, although rare, just as the honey-sucker (licks up) the drops of honey.

Now then we are prepared to stage the drama, entitled 'Venisambàra', the poetic work of the poet, Bhatta Nárayana whose emblem is the Lord of Brutes. We, therefore, solicit the attention of your worthy selves (to this representation) either out of regard for the labour of the poet, or the sublime story on which its plot is based or through the curiosity of seeing a new play.

(*Behind the curtains*).

Friend, quick, quick; these men by the order of the worthy Vidura thus speak to the body of Actors—"Open the rites with playing on musical instruments (Veenà &c.) properly adjusted. Verily it is the time (fixed) for the entering of the revered son of Devaki, holder of a wheel in his hand (as weapon), wishing to enter the camp (collection of tents) of Duryôdhana, the great king, as he has taken upon himself the duties of a mediator, desirous of the good of the family of Bharata, and followed by hosts of sages, chief among whom are Vyása, Nárada, Tumburu and Jamdagni.

The MANAGER—(*Listening with joy*). Truly, by Vishnu powerful to create, protect and destroy the whole universe has been blessed this family of Bharata, and the circle of kings—by him the destroyer of Kamsa, himself acting as a mediator to bring about a reconciliation, with the desire of quenching the world-destroying fire of war, between the princes of Kuru and Pàndavas.

Why then, O Pàripàrshvaka, do not you begin with the assistance of the actors, rapsodies of music?

(*Entering*)

PAR.—Well, here I begin. With reference to what season should the music be?

MAN.—Let the music be with reference to the autumnal

season, which abounds in (the scenery of) lakes of tasteful waters, with the round of directions tinted gray by the pollen-dust of the Kàshas, red-lotuses, white lilies and the flowers of the Saptacchada trees, and by the families of swans, herons, clusters of constellations and the moon light. Moreover, in this season of autumn :—

The Dhártaráshtras (swans; sons of Dhṛtaráshtra), with fine *pakshas* (beautiful wings:-noble partisans) and sweet-voiced, decking the quarters (by their movements—by occupation) and of impetuous actions through the flush of youth (sporting frantictly in joy—undertaking valiant deeds in their pride) will fall (descend—lie dead) on the surface of the earth.

PA'R.—(*With great confusion,*) Sir, may God forbid the evil ! May the untoward event be averted !

MAN.—(*With a smile of embarrassment.*) Márisha, in connection with the description of autumn, the swans are designated as Dhártaráshtras.

PA'R.—Not that I do not know it ; but suspecting an evil even in this utterance, to tell you the truth, my heart quaked as it were.

MAN.—Márisha, assuredly the evil is all averted by the enemy of Kamsa mediating—taking upon himself the duties of an ambassador, of his own accord. For,

May the sons of Pându, the fire of enmity quenched by the disappearance of enemies (by reconciliation-by total extinction), rejoice, together with Màdhava ; may also the sons of the king of Kurus be happy, with all their followers, having restored (their portion of) the earth to the Pàndavas (thus) attached to them, all hostilites being stopped thereby (or the war being avoided) !

(Second sense of the latter half)—May the sons of Dhṛtaràshta be the denizens of heaven (die) having painted the earth red with their blood and their bodies shattered !

(*Behind the curtain reprovingly.*)

Ah villain, wretch of an actor, thou ranter of a vain (mischievous) benediction !

Can the Dhàrtaráshtras rest in peace whilst I live, having attempted to strike both at our lives and property by using a lac-house-fire, poisoned food, and gambling tryst; and (to crown all) having pulled the hair and the apparel of the bride of the Pàndavas?

(*The* Man. *and the* Pâripàrshvika *hear.*)

PA'R.—Friend, whence this?

MAN.—(*Looking behind*) Ah! Hither stalks the enraged Bhîmasena, followed by Sahadeva, as if drinking us all in, by the glance of his eyes, with the terrible eye-brows, resembling the frightful trident on the arch of Yama, drawn up to the broad bank of his forehead, not relishing the reconciliation consequent upon the going of Vàsudeva (as a mediator). It is not then proper to face him; so hie we hence. (*Exuent*).

(*End of the Prologue*).

(*Then enters enraged* Bhimsena *followed by* Sahadeva)

BHI—Ah wretch, villain of an Actor! Reciter of a meaningless benediction. (*Recites the verse* 'By using the lac-house &c.,)

SAHA—(*In a conciliatory tone*) Mercy, mercy. sire. Agreeable, indeed, to us is the utterance of the representative of Bharata (actor). 'With the fire of enmity quenched &c.' is true to the meaning. May the sons of Kuru, together with their servants, dyeing the earth with the blood (born of their wounds) and their bodies full of wounds, ascend to heaven!—so says he.

BHÎM.—(*Sneeringly*) Really such unholy wishes are by no means to be entertained by you, regarding the Kauravas, They are your brothers to be reconcilled (by all means).

SAH.—(*In anger*) Sir,

Had not our royal brother, at every step, forbidden (retaliation), what younger brother of yours would have forgiven the sons of Dhritaráshtra, offending us at every step?

BHÎM.—Exactly so; hence, from this time, I am separate from you. Look ;—

My feud with the Kurus, which started growing even when I was a mere child, has not my royal brother as its cause, nor Kirîtin (Arjuna), nor you two. Here I, Bhîma am going to break off the peace, although effected, even as I tore off the breast of Járasandha—patch it up, you yourselves (if you can).

SAHA.—(*In a conciliatory tone*) O sir! Our revered brother will perhaps be pained to see you in rising anger.

BHÎM.—Is it possible ? Our revered brother feeling distressed ! Does our revered brother even know pain of mind?

Having seen the daughter of the Pánchála-king in that (unenviable) position in the hall of the king, our long stay in the forest with the hunters (for our company), us wearing bark garments, and our sojourn in the metropolis of Viràta concealing (our identity) in acts of mean kind, the revered elder is angry only at my anger, and not with Kurus yet !

Sahadeva, go back, then, and submit thus to the king in the name of Bhîma, on fire with anger intensified with the length of time.

SAHA—What, sir, if you please.

BHÎM—Thus (let it be)—

Long have I stayed, plunged in the water of the transgression of your order and have even earned censure along with my younger brothers, full of obedience ; for one day—and that this—you shall not be an elder brother to me (resolved on) striking down the Kauravas with my mace, red with blood spilt in anger. nor shall I be controlled by your authority. (*Stalks about haughtily*)

SAH—(*Following him, to himself*) Ah, my honoured brother has entered the (precincts of) the palace of Pânchálî. Be it then, I stay here. (*Stands there*).

BHÎ.—(*Turning and looking about*) Go and follow your revered brother. I will, in the meantime, enter the magazine of arms and have weapons for my help-mate.

SAH.—Oh A'rya, this is not the armoury. This is the palace of Pánchálî.

BÎMA—(*Meditating*) In sooth ! Is it not the armoury but

the palace of Pánchâli ? (*Smiling a little*) I should then consult Pánchalî. (*Lovingly takes Sahadeva by the hand*) Come child ; that A'rya, desirous of effecting reconciliation with the Kurus, pains me, even you can observe.

(*Both show as if they enter.*)

Bhîm.—(*Sits on the ground in anger*).

Saha.—(*In great perplexity.*) Honoured brother, here is a seat spread out ; sitting on it, may you await the return of Krishná.

Bhîm—(*Sitting*) Child, by your words *Krishnâgamanam*, I am put in mind of it; with what terms has the divine Krishna been sent to effect a reconciliation with Suyôdhana by my revered brother ?

Sah.—My honoured brother, with five villages.

Bhîm:—(*Closing his ears*) Alas ! Such loss of dignity even to his Majesty, Ajàtashatru (no one's enemy) ! If you really ask me, my heart quakes at it. (*Turning round and sitting*) This, O child, I have neither heard nor have you told!

Whatever exalted Kshatriya mettle was in this Lord of men, even that, he has verily lost, gambling with the dice.

(*Behind the curtains*).

Take courage, take courage, O queen—

Saha.—(*Looks at the curtain, to himself*) How now ! It is Yájnaseni, with her eyes bedimmed with a screen of tears gathering ever and anon, that is approaching the A'rya. It will be fuel added to the fire.

The flash (of valour), like that of lightning, concentering in A'rya enraged, this Krishná will now intensify, like the rainy season.

(*Then enter, as described,* Draupadi *and* Chetî; Draupadî *heaves a sigh, with tears in her eyes.*)

Che.—Take courage, take courage, O queen, the youthful Bhîmsena, who has enumity for the Kauravas ever (fixed), will remove (the cause of your) chaghrin.

Drau:—O Buddhimatiká, it will be so, if he will go against the great king,

CHE:—(*Looking*) Here stands the Kumára. May your Majesty approach him. (*Both walk on*)

DRAU:—Let us enter.

CHE:—(*Approaching*) All hail to Kumara Bhîma !

BHÎMA—(*Not hearing, repeats*-Whatever exalted &c.)

CHE;—(*Turning about*) O Queen, the prince appears to be all anger.

DRAU.—Maid, if it is so—even this disregad (of me), as it is, comforts me. So sitting in a (retired) place, I will hear the plans of my lord.

(*Both do so*)

BHÎMA—(*Addressing* Sahadeva) What ! Reconciliation by (accepting) five villages !

. Shall I not grind the Kauravas to dust in battle through anger, nor quaff the blood from off the breast of Dushâsana, nor pound the thigh of Suyodhana, with my mace ! Let *your* king effect a reconciliation on the terms.

DRAU.—(*With joy, to herself*) My lord, unheard of before is this thy utterance. Say it out again and again.

BHÎMA—(*Not hearing repeats the verse—Shall I not grind &c*).

SAH—Dear brother, why have you taken this message of the great king, not in its true import ?

BH—What is the explanation ?

SAH—Revered one, so is the message of the king—

BHÎ—To whom ?

SAH—To Suyodhana.

BHÎ—What is it ?

SAH—Give us these four villages—Indraprastha, Vrikaprasthe, Jayanta, Vàranàvat and any fifth.

BHÎ—What then.

SAH—By him, thus asking for the four villages by name, and not mentioning the fifth, I think reference has been made to the places of our calamities, *viz.* the poisoned food, lac-house-fire and the gambling bout.

BHÎ.—(*In anger*) What will happen when this is done ?

SAHA.—When this is done, the heart (of Dharmarája) will

have been shown (to the world) as afraid of the destruction of one's own family and the desire to not come to terms of the Lord of Kurus proved.

BHÎMA—All this is meaningless. When the destruction of the Kuru race was promised by all of us going to the forest from here, the desire of not coming to terms was there and then proved, on the part of the Lord of Kurus. Even in the world is the destruction of the race of Dhṛtaràstra likely to bring shame on you? Moreover, you fool!

The destruction of the race of your enemies through anger makes you blush; while the pulling by the hair of your wife in an open meeting, does not!

DRAU.—(*Aside*) These are not ashamed; you at least do not forget.

BHÎ—Child why does Páncbáli delay?

SAH—Sometime, indeed, has passed since she came here; but her ladyship, though arrived here, was not noticed by you, prince, being in the grip of the excitement of anger.

BHÎ—(*Having seen her, with courtesy*) You, though present, were not noticed by us whose ire was roused. So please take no offence.

DRAU.—My lord, my ire is only in your indifference, not in your anger.

BHÎMA—If so, consider thyself as purged of that insult. (*Taking her by the hand and seating her by his side, and looking at her face*) Why then do I find your ladyship somewhat in a dejected mood.

DRAU.—My Lord, reason for dejection there can be none while you are here by me.

BHÎ.—Why do you not say it. (*Looking at the hair.*) Or what need of telling it!

While the sons of Pàndu are alive and not dwelling afar too, that the daughter of the lord of Pánchalas is in this plight?

DRAU.—O Budhi., tell my lord; who else is sorry at insults given to me.

CHETI—What the Queen orders. (*Apporaching* Bhîma *and folding her hands*) May the Prince hear–there has been further occasion for anger to the queen to-day.

BHÎ.—What say you, worse still than this? Tell it, aye, tell it.

Who is it that wants to act the part (courts the fate) of a locust in the forest conflagration of the Vamsa' (bamboos, family) of the Kauravas, by touching this Krishná with her braid hanging loose, as by touching the black line of smoke?

CHETI—Let your honour hear—to-day the Queen, in company of your mother, surrounded by the crowd of co-wives, was gone to bow down before the feet of the revered Gándhàri.

BHÎ—It is proper; the elderly people deserve to be bowed down to.

CHE.—She was seen by Bhànumati, while returning.

BHÎ—(*In anger*) What, seen by the wife of my foe! Fit is the occasion for anger then. What next?

CHE.—Then by her, having seen our Majesty, with her eyes fixed on the face of her friend, it was said in ridicule, with great pride—.

BHIM.—She was not only seen but addressed too! O, What can I do?—Then, then.

CHETI—O Yâjnaseni, we hear that five villages are begged for. Why then are not thy tresses tied up even now?

BHÎM.—Sahadeva, did you hear?

SAH.—what can be said here, O my reverd brother? She is after all the wife of Duryôdhana. Lo!

The minds of women, through companionship, become like those of their husbands. A creeper, clinging to a poisonous tree, though sweet, causes fainting.

BH.—What then was said by the Queen?

CH.—Your honour, had she been without a retinue, she would have deigned to reply.

BHIM—What then was said by you?

CH.—This was said by me:—Oh Bhànumati! While your

tresses are unloosened, how can those of our Queen be tied up ?

Bhî.—(*With satisfaction*) Well done, Bhudhimatiká, well done. That has been said which was proper for our retinue. (*Gives his ornaments to* Buddhimatiká). O you, honoured daughter of the Lord of Pánchàlas hear me— Before long—

O Queen, this Bhîma, with his hands red with the dense clotted blood of Suyôdhana, his thighs being mangled by the terrible blow of my mace, whirled round and round by my throbbing arms shall, tie up thy hair.

Dra.—What is impossible of performance to my lord when enraged ? May your brothers appreciate (uphold) this resolve !

Sah.—This is accepted by us.

(*A great tumult behind the curtains;all listen with surprise.*)

Bhî.—By whom is this drum beat, the sound of which is as deep as the sound of the Mandára mountain, moving round in the vacuum, excavated by the splashing up of the water of the sea by the churning rod, as terrible as the clash of roaring clouds colliding against one another at deluge-time added to the fierce sound known as Konághàta, (or, the sticks striking againt the drum), the harbinger of the (enkindled) wrath of Draupadi, the fierce wind foreboding death to the family of Kurus, and like a friend to the echo of my war cry ?

(*Entering as one dazed*)

Cham.—Your honour, here is *revered* Vàsudeva—

(*All rise, with theis hands folded.*)

Bhî.—(*In great confusion*) Where is the Divine one ?

Cham.—attempted to be seized by Suyôdhana who was angry at his partiality for the side of the Pándavas. (*All show confusion*).

Bhîm.—What, bound ?

Kum.—No, no. He was attempted to be bound.

Bh—What was done by the Lord ?

CHAM.—He, the magnanimous one, having left (in anger) the family of Kurus fainting by the flash of refulgence of his Universe-extending form displayed, has come to our camping ground and desires to see your honour without delay.

BH.—(*With a tone of ridicule*) What, does the evil-souled Suyodhana wish to bind the great lord ! (*Casting his eyes up to heaven*) O you of wicked soul ! a bane to the family of Kurus, when you have in this manner gone beyond the limit, the anger of the Pándavas will be a merely seeming means to the destruction of your race.

SAH.-Your honour, does not that evil-souled Suyôdhana know even the divine Vásudeva as to his true nature ?

BHÎM—Child, silly, indeed, is he, of a wicked-soul. How can he know ?

How can he, blinded by his infatuation, know the primeval God—whom, the indescribable, existing beyond light and darkness, those, who delight in themselves (with themselves) with the mind fixed upon Samádhi (meditation) without difference of the seer and the seen, whose ties of ignorance are cut off, by the excellence of their knowledge and who abide only in *Satva*, see ?

Venerable Jayandhara, what is my honoured brother about ?

CHAN.—The prince can find out what the great king is doing, by going there in person. (*Exit*).

(*Behind the curtains after the uproar.*)

What ho, Drupada, Vrishni, Andhaka, Sahadeva and others, the commanders of our Akshauhinis (battalions) and the leading warriors of the Kuru forces, listen all—

This flame of the anger of Yudhisthira spreads in the great forest of the Kuru race—that flame, which was kept in check with efforts by him of a mind afraid of breaking the vow of truth, and which was desired to be forgotten even by him being given to forgiveness and desirous of peace to the family—that flame again—which was generated on the sacrificial wood of the gambling bout, by dragging the hair and the garments of the wedded wife of the king,

Bhî—(*Listening with joy*) May the flame of the anger of the venerable one, spread and spread with its course unchecked.

Drau.—My lord, why is it that this martial drum, (sounding) as loud and deep as the roar of water-holding clouds of the deluge-time, is beaten again and again ?

Bhî —My Queen, what else ? There is begun a sacrifice.

Drau.—(*With surprise*) What sacrifice, my lord ?

Bh—A war sacrifice—thus—

We four are the sacrificial priests, that all powerfull Hari, the general director of the ritual, the lord of men (Dharma) with the initiatory rites of the war-sacrifice performed over him is the performer, the wife under a vow (his partner) those born in the family of Kuru are the beasts, removing of the pain of insult to a wife, the fruit : and this drum of victory is pealing forth agreeably to invite the Kshatriyas (to the ceremony.)

Sah.—Let us go, dear brother, to perform deeds, expected of our heroism, now thus permitted by our elders.

Bhî.—Child, here are we, ever ready to obey the order of the venerable sire. (*Getting up*) My Queen, here we go to work destruction on the Kuru race.

Drau.—(*Suppressing tears*) May auspicies attend you—those auspices which attended Hari, ready to do battle with the demons.

Both—Accepted is this utterance of auspicies.

Drau.—One thing more ; having returned from the battle-field you should give comfort to me.

Bhî.—Really, O daughter of the Lord of Panchâlas, why should we talk yet of vain comforts ?

You will not see this Vṛkodara again, with a face cast down by the shame of pocketing insults and without destroying, to a man, the race of Kurus.

Drau.—My lord, in your anger, kindled by the insult offered to your Yajnaseni, do not move about (on the battle-field) heedless of your body. It is said that in the hostile forces one ought not to move unguarded.

BHI.—O you noble born princess,

The sons of Pándu are skilful enough to move about in the water of the one (vast) ocean of battle, wherein are brave footsoldiers treading on the chariots sunk in the mire of the brains, flesh, fat and blood of elephants killed by colliding against one another and where the headless trunks are dancing to the tune of the howlings of the inauspicious she-jackals, assembled to drink the swollen (floods of) blood.

(*Exeunt omnes*)

END OF ACT I.

Act II.

—:o:—

(*Then enters Chamberlain*)

CHAM.—I am ordered by the great King Duryôdhana—"Vinayandhar, go quickly thou; let the queen Bhánumatî be found, whether she has returned from her customary visit to bow to the feet of my mother. For, after seeing her, I have to go to the battle-field and congratulate (with proper courtesy) the commanders of our host, Rádheya, Jayadratha and others, on their killing Abhimanyu." So I should go quickly. Oh ! Great is the might of the great king that the duties in the harem assigned to me who am assailed by old-age are only limited to my still keeping within bounds. Or why should I find fault with my old age ! Such, indeed, is the duty of and this the dress prescribed by custom for those who have to move in harems. To make matters clear—

Having eyes, I was not able to see to my satisfaction with eyes uplifted; although I heard a thing I heard it not, as it were; though strong yet I held the staff as the symbol of my authority as required by my office; everywhere, my mind fixed upon all the pitfalls, I did not walk upright. What is it that old age has done to me, who have given my life to bondage !

(Walks about and loooks in the air).

Vibangiká, has Bhánumati returned after having saluted the feet of her mother-in-law. (*Listening.*) What do you say ?—'Worthy sir, the Queen Bhánumati, having finished the duty of bowing down at the feet of her elders, has begun a vow from to-day, with a view to ensure victory on the battlefield to her husband. She is in the shrine in the Children's garden.' You blessed girl, go then after your work. I, in the meantime, shall inform the great king that the queen is here.

(Walking about.)

Bravo, Chaste lady, bravo. Though a woman, you are far worthier than the great king, who is still enjoying the pleasures of the harem, when he has the sons of Pándu as his sworn foes, having Vásudeo for their ally—whether they be otherwise weak or strong. (*Meditating*). This is another sample of my lord's unworthy behaviour (lit. which is not what it should be). Whence:—

That Bhíshma, the conqueror even of that sage whose arm went unchallened even from the time he began carrying a weapon, has been made to lie down by the sons of Pándu with their arrows causes no anxiety to him; whereas he is rejoiced at the death of Abhimanyu, a mere child, alone (on the battle field), his bow broken by his enemies, and he, exhausted by vanguishing a host of veteran archers.

May destiny bless us in every way; in the meantime I will inform the great king that the queen is here. (Exit).

(*End of Vishkambhaka*).

(*Then are discovered the queen* Bhânumati *on her seat, her* Friend *and a* Female attendant.)

FRIEND.—Friend Bhánnmati, why do you, queen of the great and haughty king Duryôdhana as you are, lose heart and make yourself miserable even for a mere dream ?

ATTENDANT.—This fare-faced lady here says well. Why does not a sleeping person prattle in a dream ?

BHANU.—That is it; but then this dream strikes me as remarkably inauspicious.

FRI.—If it is so, then tell (us) your dream, so that we two also, setting matters right by pious wishes, by reciting the name of some deity, and by taking Durva grass, shall ward it (its ill effects) off.

CHE.—This fair-faced one speaks well. Such dreams of inauspicious sights have an auspicious end, when the deities are praised; so it is heard.

BHANU—If it is so, I shall narrate it. Be attentive.

FRI—We are all attention, May my friend tell it.

BHAN—Alas I have forgotten it, through fear; stay then I shall recall it to mind and then narrate it. (*Acts as if she is recalling.*)

(*Then enter* Duryôdhana *and the* Chamberlain).

DURYODHANA.—This is well said by some one.

An injury, great or small, done either openly or covertly, by self or another, to one's foe, produces great satisfaction.

As its result, this heart of mine has, as it were, breathed freely, to-day, on hearing Abhimanyu slain by Drôna, Karna, Jayadratha and others.

CHAM.—Sire, this is not unattainable to the prowess of the A'charya's arms. What praise in this instance to Karna and Jayadratha?

KING.—Vinayandhara, what say you ? (Do you mean to say—) What glory to the Kuru heroes, when a mere child, with his bow (instrument of discharging arrows) broken, was slain (on the battlefield) by many ! Look fool—

That glory which the sons of Pàndu gained when the age-stricken Gâugeya (the son of Gangá) was killed Shikhandi being placed before him, the same shall also be ours.

CHA.—(*With confusion*) Nay, that was not my idea. Only we have never witnessed a defeat put upon your prowess, hence I said so.

KING.—Even so.

Ere long, will the sons of Pándu in their prowess kill Suyodhana on the battle-field along with his dependents, his kith and kin, his friends, his sons and his brothers.

CHAM.—(*Closing his ears in fear*) God forbid it, may the evil be averted !

KING —Vinayandhara, what did I say ?

CHAM —Erelŏng will Suyôdhana———the son of Pándu along with his servants &c. (*So he repeats*). By your Majesty the contrary of this was said.

KING -Vinayandhara, to-day, indeed, Bhánumatî, without taking my leave, as usual, went out of the sleeping apartments even in the morning ; so my mind has become unsteady. So then lead me to the spot where Bhánumati is.

CHAM —This way, this way, Sire.

(*Both Walk.*)

CHAM.— (*Looking ahead and inhaling the fragrance on all sides*) Look, look, Sire. Here is the Children's garden, bestrewed with Shetáliká flowers dropping down from the frame, shaken by the wind which is cooling on account of beads of dew, in which the beauty of the Shyáma creeper is put to shame by the *lodhra* flowers, which are as red as the reddish cheeks of lovely damsels ; and which is refreshing by the fragrance of the full blown *Bakula* and *Kunda* flowers. May our Sire look at it. Moreover :—

The bees assail these day lotuses, discovered by the heavy odour of the interior of their buds opening by the rays of the sun--bees that fell down along with the flowers opened during the night with their cups unevenly bulging out by the honey mixed with dew.

KING.—(*Looking about* .) Vinayandhara, this is another more attractive, this morning. Look :—

These bees, roused from their slumber, being touched by the rays of the sun entering through the crevices of the petals stretching out as they open—and with the

colour of their bodies scarcely to be seen on account of the thick pollen dust, leave their beds consisting of the interior part of full blown lotuses, together with their mates, even as do the kings, with their consorts, when touched by the rays of the sun, entering through lattices in the vicinity of the petals (*of flowers*) expandig as they begin to open, leave their beds having unedr their sheets full blown lotuses, and the unguent applied to whose bodies is slightly discernible on account of their close rolling (or, is discernible owing to the strong smell of the sandal).

CHAM.—Sire, this is Bhánumatî here, attended upon by the fair-faced Taralikà. May my Sire approach (them).

KING.—(*Seeing her*) Vinayanadhara, go then to get ready my war-chariot ; I will follow even in your footsteps, after seeing the Queen.

CHAM.—Here is your Majesty's order executed. (*Exit.*)

FRIEND.—Well then, is it recalled ?

BHANU.—Yes, friend, it is recalled. To-day, in front of me, as I sat in the Female garden, by some mongoose, (Nakula,) of truly celestial form, a hundred serpents were killed.

BOTH.—(*Aside* and *to themselves*) God forbid ! May the evil be averted ! (Openly) what then ?

BHANU.—By me, whose heart is [illegible] with alarm, it is again forgotten.

KING.—Oh ! Queen Bhánumati is talking something with Suvadanâ and Taralikâ. Be it then. Concealed from sight, by this net-work of creepers, I will listen to their confidential talk. (*Stands so*).

FRIEND—Don't you make yourself uneasy; may you narrate it.

KING.—What can be the occasion of her grief ! Or (from the fact that) she left the house to-day without consulting me, her anger can be easily divined. Ah Bhânumati, this Duryodhana is really not a fit subject for your anger.

Did I, through inadvertence, slacken the hold of my creeper-like arms round your neck, or that proper courtesy was not shown by me by turning towards you as you turned on your sides during the interruptions of sleep, or you saw me lowering myself by talking about other women, in a dream?—What short-coming do you, my darling, find in me who deserve as much to be taken to task as your female attendants?

(*Meditating,*) Or,

She, solely longing for my company, has, on acccount of her heart being full of jealousy arising from love, herself fancied some trifling fault on my part and is, verily, wrath with me, even in her deep love.

However, we shall hear what she says.

BHAN—By the sight of the celestial form of that Nakula, I got excited.

KING—(*In great anger*) What, she got excited at the sight of the extremely attractive form of Nakula; what then, am I thus duped by this sinful woman, loving the son of Mádri? (*Conjecturingly, repeats the verse-She solely longing &c.*) What say you now, you silly Duryôdhana, thinking highly of yourself while being cheated by this whore? (*Repeats—Did I slacken &c. and looks about in all directions*). For this reason it is that she has a longing for a secluded place at dawn even and this fondness for female companions. Duryôdhana, on the other hand, not discovering the truth of the heart of a whore, through infatuation, has grossly blundered; Ah sinful wretch of my wife!

That thy timidity in my presence and these rash acts, (in my absence); that partiality for my body, and this love even by transgressing modesty; that profusion of attention to me, a dunce (*i.e.* not having the quickness of mind to see what it all proceeded from) and this inexplicable inclination for immodesty; that birth in a family without blemish, and this family scandal!! (How strange is all this!)

FRIEND—What next!

BHAN—Then having abandoned the place where I was

sitting, I entered the bower of creepers. Then he too, following me, entered the bower.

KING—Oh, the immodest behaviour of this sinful woman is befitting a whore.

Are you not ashamed, to-day, O you of sinful heart, to tell of this your ill behaviour to these friends, the very ones to whom you communicated, in private, our love sports with a feeling of deep affection, the result of long standing love.

BOTH—What followed !

BHAN—Then by him was removed my breast-garment with his hand stretched forth in pride.

KING—(*Musing.*) " My breast-garment was removed by him with the hand stretched forth in pride " (*Wrathfully*) Enough of hearing more. Well then, in the first place I shall take the life of that wretch of Madri's son, who has the audacity to treat with indignity the wife of another. (*Walks a few steps and thinks*) Or first this sinful woman must be punished. (*Returns.*)

BOTH.—Then, then.

BHANU.—Then I was roused by the sound of the singing of the dancing girls, blended with the sound of the auspicious morning trumpets.

KING— (*Surmisingly*). What ! Can it be that a dream was being narrated by her, judging from (the words) "I was roused" ? (*Deliberating*) The matter will be cleared by the words of her friends.

BOTH—(*look at each other in dismay*)

SUVADANA'.—Whatever calamity may be impending, may that be averted by the waters of rivers with Bhâgîrathi as the chief. May it also vanish by the blessings of the revered Brâhmanas and the fire briskly burning by being fed on oblations.

KING.—Away with doubt. It was assuredly a dream that was described by her. By me, of weak intellect, however, it was otherwise construed.

By good luck, I did not go forth, in anger roused by the misunderstanding due to things being half heard; by good luck something harsh was not said by me (in anger) in the course of her narration; by good luck the story came to an end to udeceive me, of dull heart; and by good luck again this world was not deprived of her, who was wrongly suspected.

BHANU.—Tell, friend, what hints at anything auspicious here.

FRIEND and MAID—(*Looking at each other, aside*) Here there is not even a little which is auspicious. If I were to tell a lie, I shall be doing injury to my dear friend. He is indeed a loving friend who when asked says what is wholesome though harsh. (*Aloud*). Friend, all this forbodes something inauspicious. So let a barrier be raised to remove it by offering Durvà grass, and salutations to the deities. The discerning do not approve of the sight of an animal having jaws—a mongoose or any other, or the killing of a hundred serpents in a dream.

KING.—Suvadaná speaks truly. I think the killing of a hundred serpents and the removal of the breast-garment (by a mongoose) point unmistakably to some future calamity.

Dreams, I grant, are seen now auspicious and now inauspicious; but the number hundred appears, as if, to refer to me with my brothers.

(*Acting as if he had the throbbing of the left eye.*) Ah! these evil omens cause alarm even to me, Duryôdhana. (*With resoluteness.*) Or what does Duryôdhana count these for—these, which cause a quaking to the hearts of the cowardly. The same is put in verse by Angiras—

The situation of stars, dreams, omens, (special) gifts (promised to deities) show fruit by mere accident; the learned fear them not.

I shall, therefore, remove the idea of inauspiciousness, so natural to a woman's heart, present in Bhánumati.

BHAN.—Suvadanà, the orb of the divine Lord of the day has become so hot as to be looked at with difficulty, brightening up as the twilight haze drops off, his good chariot, which was once concealed by the rising mountain, having come up.

FRIEND.—The thousand-rayed sun is very pleasant to sight reddening the garden ground by the net work of rays, shot through intervals between branches, and looking like gold leaves burnished. It is time for you, then, to worship him with an offering consisting of water mixed with red sandal and flowers.

BHAN.—O Taraliká, bring me the vessel containing the materials of worship that I may adore the divine Sun.

MAD.—What the Queen commands. (*Goes out and comes in again*) Here is the Argha-vessel, Queen, let the worship of the thousand-rayed (God) be attended to.

KING.—This is the most fitting opportunity to approach my darling. (*So approaches*).

FRIEND :—(*Seeing him to himself*) How now, the great King has come. Alas ! her vow is interrupted.

BHAN.—(*Standing facing the Sun*) O Lord, the one lotus with a thousand petals in the vast lake of the sky ; the saffron mark decorating the face of the lady of the Eastern direction ; the unmatched jewelled lamp of the universe ; if there is anything inauspicious in the sight of this dream, may it be auspicious in its result to my husband with his brothers. O Taraliká, let me have flowers; I shall offer worship to the other deities also.

(*The King having by a sign dismissed the attendants, himself carries the flowers, and having experienced a thrill of pleasure caused by touch, drops them on the ground.*)

BHANU —(*In anger*) What negligence of the servants ! (*Turning and seeing, in confusion*) What ? My lord ?

KING.—My Queen, this attendant is unskilled in such kind of attendance ; so the queen is powerful to punish. (Bhan, *shows shyness.*)

KING,—Oh darling,

On me, who am doing the duties of an attendant shower your glances, with the pupil moving towards the white and long corners; why this confusion? O Queen, speak to me loudly, and in a manner sweet with smiles and dignified. These folded hands are able to serve you.

BHAN.—The great King should excuse me. I have a mind for some vow.

KING—I have heard in detail your narration of the dream. So enough of exhausting yourself, so delicately framed, in this way.

BHAN.—My Lord, this fear is oppressing me a great deal; so my Lord should permit me.

KING—(*In great pride*) Queen, dismiss all fear. Lo!

What avail our battalions spreading over the quarters, and shaking the earth; what is the use of Drona, and what of the arrows of Angarája, if you exhaust yourself thus?—O timid one! You are the wife of the lion-like Duryodhana, living happily (in perfect safety) under the shade of the forest-like arms of my hundred brothers: what is the occasion for thy fear?

BHAN—My lord, while you are by, there is no occasion for me to fear; only I am wishing success to the desires of my Lord's heart.

KING—My pretty one, my only desire is that I should sport freely in the company of my darling. See—

It is my desire to drink (kiss) your moon-like face, the lips of which are without (lit. robbed of) the red lac owing to the observance of a vow, which surpasses the beauty of the lotus, with its eyes having their gaze fixed on account of love, with words not distinctly audible through shyness and full of gentle smiles: but what is there that is not easy for Duryôdhana to obtain (or, what is there other than this that is within Duryodhana's easy reach.)!

(*Behind the curtains a great uproar, all hear*).

BHAN—(*Having embraced the* King *in fear*) Protect me, protect me; my Lord,

KING—(*Looking about*) Darling, desist from fear. Behold- Why this fear ! O timind one. It is a hurricane that has, begun to blow fiercely all round, scattering, in all directions, the branches of trees, raising up, in mid-air, a tremulous column of dust intermixed with (bits of) straw, with a splashing sound, bearing along the gravel from the roads, full of smoke (*arising*) out of the trunks of trees rubbing against one another, and resounding, like the outburst of new clouds, through the arbours of the palaces.

FRIEND.—May the great King enter this palace on the pleasure mountain. Verily this terrible stormy wind blowing is causing great trouble, blinding the eyes with the rough dust raised up, making the pet horses bolt from the stables, shying at the crash of the trees shattered (by it), and confounding the footpaths.

KING.—(*With delight*) This whirlwind has, indeed, done a service to Suyôdhana, since through its favour, the desire of my heart is fulfilled by the Queen who has given up her vow without any persuasion (effort on my part). To be explicit—

Is not this terrible wind, the breaker of her vow, my friend, since she did not knit her brows, nor did she fill her eyes with tears, nor turn her face elsewhere, nor keep me back, while touching her, with oaths, but I was closely embraced through fear with the breasts tightly pressed by the slender bodied one ?

So I, whose desires are satisfied, will have my way in the matter of sporting. We shall. therefore, go to the palace on the pleasure mountain.

(*All showing obstruction caused by the whirlwind walk with difficulty.*)

KING.—O you of full thighs, put your steps slowly ; leave off this trembling gait; embrace closely my chest binding me with your creeper-like arms or else your will fall.

(*Acting as if they enter*) As the internal apartment is closed (on all sides) the wind has no inlet here. Open your

eyes without fear brushing off the particles of dust from it.

Bhanu.—(*With joy*) Fortunately the hurricane will not trouble us here.

Friend.—The thighs of my lady have become quite unnerved by the hasty climb ; why then does not the great King grace this raised seat ?

King.—(*Looking at the* Queen) The confusion caused by this hurricane has done no small harm. For,

As the eyes are elongated even a little of dust causes great pain; trepidation, little as it is, distresses her chest covered will plump breasts, by tossing up the necklace of pearls; though walking slowly, the tremour of the knees increases on occouut of the weight of the massive hips. This hurricane, helped as it were by her limbs, causes not a little suffering to this slender-limbed beauty. 21

(*All sit*)

Why does the Queen sit on this hard slab of stone not covered (with any thing) ?

O you whose thighs resemble the back of the fore-arm, These thighs of mine, with the skirt of the garment blown about by the wind and attractive to your eyes, are strong enough to bear your hips for a long time, the garment of which is fluttering and which are so dear to my eyes. 22

(*Entering by a toss of the curtain with confusion*)

Cham.—My Lord, it is—it is broken—

(*All stare in amazement*)

King.—What can it be ?

Cha.—By Bhîmá was broken—my lord,

King.—Ah! what are you prattling?

Bhanu.—What unwelcome news are you breathing out?

Cham.—(*Fearfully*) I will tell you everything.

The standard-post of your chariot, broken by this terrible wind, fell on the ground, setting up a cry of lamentation, as it were, in the form of the jingling of its small bells.

KING.—When the whole world was shaken by the violence of the fierce wind, the banner-post was broken. Why then do you talk so impudently—"broken, broken ?"

CHAM.—Not much. Only your Majesty should be importuned (to take steps) to allay this ill omen, and so my loyalty makes me speak.

BHANU.—My lord, let this inauspicious omen be averted by the recitals of the Vedas by Bráhmanas (after) propitiating them, and by offering oblations (to deities).

KING.—(*With contempt*) Go then, tell it to the family priest, Sumitra.

CHA.—As your Majesty commands. (*Exit*)

(*Entering*)

DOOR-KEEPER.—(*Approaching in alarm*) All hail to your Majesty ! Great King, here are Duss'alá and the mother of your son-in-law, the lord of the Sindus, waiting at the gate.

KING.—(*Musing a little and then to himself*) What, the mother of Jayadratha and Duss'alá ! Has not some rash deed been attempted by the sons of Pándu enraged at the death of Abhimanyu ! (*Openly*) Go, enter them quickly.

DOOR-KEEPER.—As your Majesty orders. (*Exit*).

(*Then enter the mother of Jayadratha in consternation and Duss'alà; both fall at the feet of Duryodhana, with tears in their eyes.*)

MOTHER.—O Lord of Kurus ! Save, save (*Duss'ala' cries.*)

KING.—(*Having raised them, in a hurry*) Take courage take courage, mother; what has befallen ? Is it all right with Jayadratha, the unmatched chariot-soldier on the field ?

MOTHER.—O son ! How can it be all right ?

KING—Why ?

MOTHER—(*With apprehension*) To-day, has been vowed, before the setting of the sun, the death of Jayadratha by Gándiva-holder, his spirit fired by anger at his son being killed.

3

KING—(*With a smile*) Is this the cause of tears of mother and Duss'alà ? This, your plight, by the incoherent babble of Kirîtin, beside himself with the pain of (the death) of his son !

Oh the simple-mindedness of women ! Mother, enough of this misery. Child Duss'alá, do away with these tears. Whence can there be such prowess in Dhananjaya to cause a calamity to Jayadratha, the great chariot-warrior, protected as he is by the barricade of the arms of Duroydhana ?

MOTHER.—O son, because warriors, when the fire of their anger is kindled by the death of their relatives, move about, all heedless about their bodies.

DURYO.—(*With a sneer*) So it is. To the world is known the anger of the Pándavas (how much worth it is) ! Behold,

Páncbàli, with her hair and garment hanging loose on being pulled with the hand by Duss'àsana by my order, was addressed as 'Oh the cow, the cow' in the presence of my circle of kings; was not the Gàndiva-holder, the son of Prithá, present there ? And was not that action an occasion for anger to a young man, born of a Kshatriya family, (and above all) well skilled (in archery) ?

MOTHER—He has vowed his own death if he can not discharge the burden of his vow.

KING—If it is so, away with sorrow, when (on the contrary) you should rejoice. Say, rather, Yudhisthira with his brothers is uprooted. Moreover, O mother, what power is there in Dhananjaya or (for the matter of that) in any one else, even to take the name of your son (injure him in words even) whose might is increased as he is fenced round by us hundred Kurus, and whose prowess, unshielded though he be, is doubled by the great chariot-warriors Kripa, Karna, Drona, Ashvathàman, and others. O you, who do not know the valour of your son,

Mention not even the son of Dharma, or the twin brothers (as his opponents); but of the two, Vrikodara and the Crown-holder (Arjuna), who, singly, is able, in strength, to

face the Lord of Sindhus, flourishing his bow, bent to a circle ?

BHANU—My lord, though it is true, Dhananjaya, burdened with this weight of a terrible vow, is a person certainly to be dreaded.

MOTHER—My daughter, well and truly have you spoken.

KING—Ha, are the Pándavas an object of fear even to me, Duryôdhan ? Lo—

Myriads of my soldiers, dimming the sun with dust (raised) and looking jagged (from a distance) by the brandishing of sword-blades, pour in all quarters, led by my brothers, bearing mark of the bow-string, defying the enemies, with the armours discarded and with their umbrellas brushing against one another and giving rise to the phantom of a forest of white lotuses.

Moreover, Bhànumati, knowing the might of the Pándavas you also have like fears ! Look,

As (was) the vow (of Bhîma) to drink blood from off the chest of Dus'sásana, or of breaking the thighs of Duryôdhana with his mace, so is also this vow of killing Jayadratha, in the thick of the battle, of those mighty Pándavas.

What ho ! Make ready, at once, my triumphant car, so that I will devise (or teach him how to die) the death, not-sanctified with the blow of a weapon, by the chaghrin of a vow, unkept, of that boastful Pàndava, even by protecting Jayadratha.

(*Entering*)

CHAM.—My lord,

Here is ready your chariot, the destroyer of the hopes of your enemies, with the restive horses trotting under control, with the whiteness of the chámaras doubled by the white garlands, and with its golden bells jingling as they are shaken by the jolting.

28.

King—(Queen, enter you the harem.

(*Walks about repeating I will devise &c.*)

(*Exeunt Omnes*).

END OF ACT II.

——:o:——

Act III.

(*Then enters a* Rákshasi *in a hideous dress.*)

RA'K.—(*Laughing hideously and with great glee*) Heaps of the flesh of men slain are hoarded up along with fat (filling) thousands of earthen jars, and I drink blood day and night; let the war continue for a hundred years.

(*Dancing in glee*). If Arjuna were to display (such) field-work every day, as he did on the day when the Lord of Sindhus was slain, the store-room in my house will be full to the brim with flesh and blood. (*Walks about and looks in all directions*) Where then can Rudhirapriya (lit. Blood-loving) be? I will then first look out for my dear husband, Rudh., in this (field of) battle. (*Walks*) Be it then. I shall halloo out to him. O Rudhirapriya! O Rudhirapriya! Come here, come here.

(*Then enters a* Rákshasa *as described.*)

RAK.—(*Jesticulating exhaustion*) If I were to get the flesh and the warm blood of the newly killed, this my exhaustion will speedily disappear though for a moment.

(*Rakshasì calls out again*)

RAK.—(*Listening*) Oh! Who is this calling out to me! (*Looking*) Oh, it is my darling Vaságandhá (*Having approached*) Vasàgandhá! why are you calling out to me?

My dear, intoxicated by drinking the wine of blood, your limbs drooping from wandering on the battle-field, why do you call for me. It is heard that a thousand men are slain.

RAKSHASÎ—Oh Rudh, for your sake here have I brought the flesh about the heart and fresh blood, a little warm, and greasy with the plentiful marrow, of some royal sage, just killed. Quaff it off then.

RA'K.—(*Joyfully*) Well done, Vaságandhá, well done. I am much thirsty, bring it to me.

RA'KSHASÎ—Oh Rudhirapriya! Wonder it is that you

are thirsty though wandering about (as you did) this battle-field where it is difficult to tread, on account of the ocean of fat and blood of men, horses and elephants slain.

RA'K.—I was gone to see queen Hidimbá, our mistress, her heart aching with grief consequent on her son's death, Oh you, easy going one.

RA'KSHASÎ—Oh Rudhi., does not the sorrow of our mistress, queen Hidimbà, for the death of Ghatotkacha yet lessen ?

RA'K.—O Vaságandhá, how can it be mitigated ? Only she is with difficulty comforted by Yájnasenî and lady Subhadrà whose sorrow is equal to hers on account of thá death of Abhimanyu.

RA'kshasî—O Rudhirapriya, take this sauce of the flesh about the heart collected in the skull of an elephant and drink this wine of blood.

RA'K.—(*Doing so*) O Vaságandhá, how much of blood and superior flesh have you stored up ?

RA'KSHASÎ—Oh Rudhirapriya, you already know what has been stored up so long; hear what is stored up afresh- one earthen vessel of the blood of Bhagadatta and two earthen pots of fat of Sindhuràja.

And there are in my house thousands of vessels with their mouths closed up, of blood, fat, and flesh, of the lords of men—chief among whom are the lord of the Matsyas, Bhuris'ravas, Sômadatta, Bàlhika—and of other common people.

RAK.—(*With great satisfaction, embracing her*) Excellent, my good housewife, excellent. My poverty of a life time is cured by the wise arrangement of Queen Hidimbá, and by your good housewifery.

RAKSHASÎ—Oh Rudhirapriya, what arrangement has been made by Queen Hidimbà ?

RAK.—O Vasàgandhá, I have been commanded by our mistress, queen Hidimbà,—" To-day-forth you should be in

the wake of Prince Bhîmasena on the battle-field." Now as I shall be following him I shall have a paradise even here, my hunger and thirst being removed by a sight of the rivers of the blood of men killed; you also should be at ease and store up thousands of vessels with blood and fat.

RAKSHASÎ—(*With joy*) Oh Rudhir., with what object is it that you have to wander following after prince Bhîmasena ?

RA'K.—By him, Vrikodara, our master, a vow has been sworn to drink the blood of Dus'shásana; that should be drunk by us, Rákshasas, by possessing his body.

RA'KSHASÎ—(*Joyfully*) Excellent, mistress, excellent, my husband has been well provided for by you.

(*Behind the curtains, a great uproar, both listen*)

RA'KSHASÎ—(*Having heard, with confusion*) Rudir., what is this great uproar that is heard for ?

RAK.—(*Looking*) Vasagandhá, here is Drôna being killed with the blade of a sword by Dhristadyumna, having seized him by the hair.

RA'KSHASÎ—(*With joy*) Rudhi., come then, we shall drink the blood of Drona.

RA'KSHASA—(*With fear*) Vaságandhá, this is the blood of a Bráhmana; it will go down our throat burning. What is the use of it ?

(*Behind the curtains tumult again*).

RAKSHASÎ—Rudhi., again is this uproar heard.

RAKSHASHA—(*Looking towards the curtains*) Vasàgandhá here is As'vatthàman coming, with a drawn sword, in this very direction. He may chance to kill even us through anger against the son of Drupada. Come then, we will hence.

(*Excient*)

PRAVESHAKA.

——:0:——

(*Then enters As'vatthàman with his sword up-lifted, listening to the uproar*).

Ashva.—Whence this uproar to-day in front, from the ocean of battle, frightful to the ears, resounding through the vaults of Heaven and Earth, unheard of before, oft-repeated, and resembling the echoes of the crash of mighty clouds, named Pushkarâvartakas, agitated by the wind of the great deluge time.

(*Thinking*) Surely my father, intensly enraged by the Gândiva-holder, Sâtyaki, or Bhîma, transgressing the bounds in the pride of youth, is acting, forgetting his love for his pupils, in a manner worthy of his might. Moreover :—

By my father, the destroyer of his enemies, has verily been begun that valourous deed, which befits his love for Duryôdhana, which is proper for him when taking up arms, which is worthy of a prowess, rendered mighty by (the knowledge of) all missiles received from Râma and which is expected from the lord of all the bow-holders in the world, and of this great anger.

(*Looks behind*). Then enough of this my waiting for my chariot. I am already armed with this sword, the hilt of which is made of pure gold, and is good at grasping, and which has the sheen of water-charged clouds. So I shall descend upon the battle-field. (*Walks about and gesticulates throbbing of the left eye*). Even of me, As'vatthâman, full of joy of the festival of a battle, and eagerly desirous of witnessing the valour of my father, these evil omens put obstacles, in the way to thebattle-field? Be it then. I will go. (*Walking about with firm steps and looking in front*). How now? This is the uproar of the forces—the horse, the foot and the elephant-riders, breaking from the battle-field on all sides, insulting the (first) quality of the soldier class, throwing off the veil of shame, so becoming in good men, craven-hearted in forgetting the honour done to them by their master, and disregarding the vow of (showing) valour befitting the glory of their family ! (*Having carefully observed*). Alas ! What pity ! How is it that these mighty chariot-warriors, Karna chief among them, are also retiring from the field ! How can such be (the plight) of a force commanded by my father ! Let it be. I will check their

flight. O you kings, the great mountains protecting the coast line of this ocean of the Kaurava forces, have done with this rashness of leaving the battle-field.

Had there been no fear of death after running away from (or, outside) the battle-field, then it would be proper to go away from here. But on the contrary if death is sure to overtake a creature, why then uselessly tarnish your fame?

Moreover :—

While there is my father, the preceptor of all the lords of bow-men, (standing) as the commander of the forces, acting like the submarine fire in the ocean of the opposite forces licking them with the flames of his missiles, enough of flurry, O Karna; repair to the battle-field, O Kripa, leave off all fear O Kritavarman: while my father, with his bow for his help-mate, is bearing the yoke of the battle, what occasion is there for fear?

(*Behind the curtains*).

Where is your father now?

ASHVA.—(*Hearing*) What say you—where is your father? (*Wrathfully*) O you, mean-hearted cowards, how is it that your tongue is not shattered into hundred pieces when uttering these words!

The twelve suns have not risen yet to burn the Universe by tongues of fire; the seven winds have not blown in every direction, separating themselves in seven ways. The sky is not overcast with the clouds, Pushkarâvartaka and others: how do you, sinners, then, tell of this evil to (as having befallen) my father, the treasure of bravery.

(*Entering dismayed* and *covered with wounds*)

The CHARIOTEER—Save, save (this man), my prince. (*Falls at his feet*).

ASHVA.—(*Looking at him*) Alas! This is As'vasena, my father's charioteer! Revered sir, you are the charioteer of one who is able to save the three worlds. Why seek you protection from me?

CHAR.—(*Rising*, in terms of pity) Whence can there be your father yet ?

ASHVA—(*With pain*) What, my father not in existence ?

CHA.—What then ?

ASVA—Oh father, father ! (faints).

CHA—Take courage, young master, take courage.

ASVA.-(*Recovering, with tears in his eyes*) Oh father, oh lover of your son ! O the one bowman of all the three worlds ! Oh you having the one desire for possessing all the missiles known to the son of Jamadagni ! Where are you Vouchsafe me a word in return.

CHA.—Youth, enough of abandoning yourself to extreme pain; when your father has met with death worthy of a hero, you, too, be happy by crossing the ocean of sorrow by a heroism worthy of you.

ASH.—(*Dropping tears*) Sir, tell me, oh tell me, how that father of mine, an ocean of that kind of prowess of arms, died.

Did he, who loved Bhîma, obtain (a blow from) his heavy mace, as a preceptor's fee from a disciple ?

CHA—God forbid ! Such evil, out of question.

ASHA—Was he who was compassionate to his pupils, then slain by Jishnu, forgetting propriety ?

CHARI—How can that be ?

ASHA—Then surely he must have been subjected to the sharp edge of his disc by Govinda.

CHA.—Not even that.

ASHVA—I do not apprehend any calamity to my father from any fourth man but these three.

CHARIO.—Prince,

Can even those come up to him having great missiles, on the battle-field, when angry, as to Dhurjati ? It was only when he laid down his arms, his heart overwhelmed with grief, that the terrible outrage was committed upon him by his foe.

Ashva—What then was the cause of his grief and abandoning his arms ?

Cha.—Verily, you yourself were the cause.

Ash—How do you mean ? I !

Cha.—Let it be heard. (*Shedding tears*).

By the son of Prithà—him who ever speaks the truth—were uttered the words " As'vatthámá is killed " distinctly and " elephant " at the end in a low tone. Having heard that he, to whom his son was dear, from a belief in that king' speech, dropped simultaneously his weapons and tears in the (course of the) battle.

Ashva—Oh father who loved your son, Oh you who gave your life for me in vain, Oh you, the treasure of heroism ! Oh you to whom your pupils were dear ! Oh you, who always sided with Yudhishthira ! (*Weeps.*)

Chario.—Kumàra, enough of the weakness of this great lamentation.

Ashva—Having heard falsly of my death, by you loving your child, O father, was given up your life together with your arrows. Whereas, I, alas ! (continue to) live though deprived of you. Misplaced, therefore, is your love for me, (utterly) heartless that I am ! (*Swoons away.*)

Chario.—Take courage, take courage, prince.

(*Then enters Kripa*)

Kri—(*Sighing with great grief*)

Fie upon the Lord of Kurus with his younger brothers, fie upon the never-hating-King, fie upon the kings, who held their weapons to no purpose, and fie upon me (also)—by whom, as by (so many) pictures, was witnessed the seizure of the hair of Drupada's daughter at that time, and of Drona to-day.

How then can I (bear to) see my boy, As'vatthâman to-day ! Or, I do not fear vehemence of grief in him who understands the condition of man, and who has a broad heart with the strength of Himâlaya. However, I do not

know what he will attempt, having heard of this undeserved insult to his father. Or rather,

This is the terrible result of one seizure of hair in the world; now that there is another, the world will certainly perish to a man.

(*Looking about*) Here then is the dear boy. I will approach him. (*Having approached, in haste*) Child, take courage, take courage.

Ashv—(*Having regained consciousness, with tears*) Oh father, the one preceptor of the whole world ! (*Looking at the sky*) Yudhishtira, Yudhishtira !

By you verily, from birth, a lie was never told; you are called Ajátas'atru, as you hate none; in the case of my father, the Preceptor, and the best of Bràhmanas, how did that all, at one stroke, disappear, through the fault of my luck !

Chario.—Child, here is your uncle, Shàradvata, standing by your side.

Ashva—(*Looking sideways with tears*) Uncle, O uncle,

Where is that illustrious husband of your sister gone ? He, oh uncle, with whom, the commander, you went to the battle-field to-day, who was the one remover (lit. soother) of the strong itching for fighting of warlike men and with whom you always enjoyed various jokes.

Kri—You know what ought to be known. So enough of this overbearing grief.

Asha—Uncle, I have abandoned grieving; here I just follow my father, who loved his son so much.

Kri—Child, unbecoming is such a step in people like you.

Char—Child, desist from such a rash adventure.

Ashva—Revered S'áradvata,

Through fear of parting from me, my father went to the other world from here. How shall I then cause separation to my father so loving to his son ?

KRI—Child, as long as the condition of worldly life is what it is, so long is this custom well known, that sons should serve their parents in both the worlds. Look!

How will you be able—whether living or otherwise-to be of service to him, by offering libations of water to him, by houses (or, by the performance rites proper for the dead) and by the ceremony of a S'hráddha ?

CHARIO—Long-lived one, what your uncle Sháradvata tells you, so it is.

ASHVA—Sir, true it is. But the burden of grief being exceedingly difficult to bear, I cannot sustain life even for a moment, separated from my father; so then I will go to that region where I shall (again) look upon a father of that kind. (*Getting up, looking at the sword, and thinking*) Let the mockery of holding a weapon be over at least now. O revered weapon,

You, which were accepted by him through fear of an insult though not proper (for him) and through whose prowess, there was nothing which was outside your reach, were abandoned by him through grief for a son and not through fear. Oh weapon, I will also give you up, so that it may all be well with you ! (*So wishes to throw it away*).

(*Behind the curtains,*)

O kings, how do you all tolerate the insult given to the preceptor, Bhâradwâja by this wicked person ?

ASHVA—(*Hearing and slowly touching the weapon*) What! An insult to the preceptor, Bhâradwâja !

(*Again behind the curtains*)

Having placed his hand, in the battle, on the head, hoary with grey hair, of Drôna, the A'charya, and preceptor of the three worlds, who had laid down his weapons through grief and whose face was wet, being bathed by the water of the eyes, and perpetrated the wicked deed, here is Dhrista-dyumna returning to his camp: tolerate, ye all, this !

AS'VA.—(*Looking at* Kripa *and the* Charioteer, *in anger and quaking*) What can this be !

Krip.—Such, indeed, is the people's talk.

Ashva.—What! Was the head of my father touched by that wicked person ?

Chario.—(*In fear*) Young master, such was the insult, new of its kind, suffered by that divine one, the treasure of refulgence.

Ashva.—Oh father, who loved your son, by laying down your arms for the sake of me, hapless one, you suffered yourself to be insulted by an insignificant wretch like that. Or,

When in the front of the battle (all thought of) the body was given up by him through a mind overpowered with grief, a dog, or a crow, or the son of Drupada can touch the head; it is a foot, however, placed on *my* head by my foe, intoxicated with the flush of the wealth of numerous celestial missiles shining forth and not a hand placed on my father's head (or—here do I plant my *foot* and not my *hand* on the head of that my foe &c.)

Oh you wicked soul, a shame upon the race of the Pánchálas !

As you, knowing for certain that my father was averse to (in capable of) using his weapon, you placed a violent hand on his head dismissing all scruples. Did not As'vatthàman, bow in hand, occur to your memory as one who would prove the very destroying wind able to scatter away the cotton of the (combined) forces of the Pándavas and Pánchálas ?

Yudhisthira, Yudhisthira, foeless, teller of no falsehood, and son of Dharma, what injury had he done to you and to your brothers ? Or why refer to him of a mind crooked and false by nature ! Arjuna, Sátyaki, Bhîma, strong of arms, Mádhava, proper, indeed, it was of you to have connived at the touching of the head of the one bow-wielder of the three worlds of mortals, immortals and the demons, a twice born, of fading years, the universal preceptor and what is more my father, by this blot upon the family of Drupada, this brute of a man : or rather, all of these are sinners; what of them !

Whoever of you, brutes of men, transgressing the laws of propriety, perpetrated or assented to or witnessed, this great

sinful act though still holding up yours arms, of the blood, marrow and flesh of them all, not even dropping the foe of Naraka, with Kirîtî and Bhîma, I will offer an oblation to the quarters.

KRIPA—What is not possible for you, mighty of arms, equal to Bháradwája, and knowing (the use of) a host of heavenly missiles?

As'VA—Oh you, wretches of Kshatriyas, Pándavas, Matsyas, Somakas, and Mágadheyas,

What (Parashu)Ráma did with his battle-axe, shining like blazing fire, when his father's head was touched, has not that reached your ears? Cannot As'vatthâman, blinded by anger, perform to-day, in the fore-front of the battle-field, a like deed, yielding the streams of the blood of his foes as food (to the animals hunting the battle-ground)?

Charioteer, go then, bring to me my chariot, named *Mahâhava*, full of all the missiles of war, and all the appurtenances.

CHAR—What the Kumára orders. (*Exit*).

KRIPA—Who else but you is able to defend us all from this terrible fire of insult, which must be necessarily put down (avenged)? but—

ASHVA—What then?

KRIP—I wish you to descend on the battle-field being invested with the Commander-in-chief's office.

As'VA—Uncle, this is depending on others, and not of any consequence.

KRIP—Child, this is not depending on others and not unimportant. Look—

How will the army of Dhártaráshtra fare (what doom will it meet) now without Bhîshma and Drona, if you, their equal in valour, are not appointed to the yoke?

Even the three worlds will not be able to withstand a person like you when (duly) placed at the head; what then of the army of Yudhishthira? I, therefore, think that the Lord

of the Kauravas must have long been waiting just for you with the necessaries of installation got ready.

Ashva—If it is so, this heart of mine, burning with the fire of insult, is impatient to plunge into the water of avenging (the insult). I will, therefore, go and allay the grief of the Lord of the Kurus whose mind is aching with the death of my father by offering him the consolation of seeking, of my own motion, the Commander-in-chief's place.

Kripa—My boy, so it must be. Let us, therefore, go to the very place.

(*They both walk about,.*)

(*Then enter Karna and Duryodhana.*)

Duryò.—Lord of the Angas,

A man of spirit goes to the (other side of the ocean) of grief consequent upon a relative being killed by his enemies, with his arms holding the oars of weapons: how was it that the Preceptor, on hearing of his son's death, cast away his weapons, in the battle, at a time when he should have (on the contrary) taken them up?

Or rather, it is well said by the learned that nature can not be got over. Because, by him with his mind overpowered by grief, having given up the sternness of a warrior's duty, was accepted the meakness of spirit natural to the twice born (a Bráhmana).

Karna.—King, Lord of the Kauravas, it was not so.

Duryo.—How then?

Karna.—It was his intention, that he should place his (son) As'vatthàman, on the throne of the world. When he was no more, it was useless for him, an aged Bràhmana, to take up a weapon, and so he gave it up.

Duryo.—(*With a nod of the head*). Thus it was (then)!

Karna.—With this intention, by him was overlooked the death of the principal men on our side, expecting the mutual slaughter of the body of kings who had entered upon this great war, through partizanship of the Kauravas or Pàndavas.

Duryo.—This fits in well.

KARNA.—Moreover, King, to him a residence in his own kingdom was not given even by Drupada who knew his ambition from boyhood.

DURYO.—Excellent, King of the Angas, excellent. It is cleverly spoken.

KARNA—This is not the view of me alone. Others also, who know, do not think otherwise.

DUR.—So it is. What doubt can there be !

Were it not so how could it be else that he, the matchless chariot-warrior should have looked on while the Lord of Sindus was being slain by Kirîtin though promised safety!

KRIP.—(*Having looked about*) My boy, here is Duryodhana sitting, accompanied by Karna. under the shade of a banyan tree. Let us then approach them. (*They do so.*)

BOTH.—Victory to the Lord of the Kauravas.

DURYO.-(*Llooking*) What, Kripa and Ashvatthaman ! (*Geting down from his seat*, to Kripa) My preceptor, I bow to you. (*Addressing* As'vatthàman) Come, O son of our preceptor, you, whose father was killed in our cause; embrace closely this our body with these languid limbs. This touch of your arms, like that of your father, makes the hair of us, though aggrieved, stand upon its end (with joy).

(*Having embraced him seats him by his side;*)

(As'vatthâman *drops tears*)

KARNA—Dronayàna, enough of throwing yourself too much in the fire of grief.

DURYO—Oh son of my preceptor, what is the difference between us two (plunged) in this ocean of misery ? Look—

He was your loving father and so he was (to me being) the friend of my father ; just as he was your master in the art of fighting so also he was mine. How can I say what grief I feel at his physical death ? Know it yourself from your mind heavy with sorrow.

KRIPA—Child, as the Lord of the Kurus says, so it is.

AS'VA.—Oh king, when you thus sympathise with me (lit

are favourably inclined) it is but proper that I should lessen the burden of my sorrow. However, *I* living, if my father suffered (the indignity of) a seizure of the hair, how can other parents like to have (their) sons (about them?)

KARNA—Draunàyana, what can be done in this case, when he himself, the one source of protection to all from insults, placed himself in such a predicament by abandoning his weapons?

AS'VA—What say you, King of the Angas? What can be done in this case. Hear what can be done—

Whoever of the forces of the Pándavas, in insolent pride of his arms, holds a weapon, whoever there exists in the family of the Pánchálas-a child, over that age, or sleeping in the womb-whoever was a witness to the act, and whoever stands against me, while I move about on the battle-field, of him I, blinded by fury, will be the slayer, may he then be the very destroyer of the worlds (Death) himself.

Moreover, O you disciple of Jámadagnya, Karna,

The same is the country wherein pools were filled with the water of the enemies' blood; and the insult of that sort (or of the same kind), consisting in the seizure of the father's hair, also comes from the soldier-class itself; the same are my shining missiles (as those used by Parashuràma powerful enough to swallow the arms of the enemies: the son of Drona, his anger excited, will do the same that was done by Ràma (with the axe).

DURYO—Oh son of my preceptor, what else is consistent with that your heroism, which is preeminently yours (lit. you do not possess in common with others).

KRIPA—King, very great, indeed, is the burden (responsibility) of war that the son of Drona has resolutely undertaken to bear. I, therefore, think thus—he, when raised to the proper dignity by your honour is able to annihilate the three worlds even. What say then of the army of Yudhishtira! Let him, therefore, be formally installed the commander of the forces.

Duryo—Well, a proper thing has been uttered by you. But this matter has been already promised to the Lord of Anga.

Krip—It is not proper to pass over him (at present) sinking in the ocean of grief caused by unparallelled indignity for the sake of the Lord of the Angas. By him also the same race of foes is to be quelled. Will not this cause grief to him ?

Ashva—King, Lord of the Kauravas, why think of what is fit or otherwise even now (when matters have come to such a pass) ?

To-day, at night, you will sleep, being roused with difficulty with praises (uttered by bards); to-day will this world be rid of Keshava and the Pàndavas, as also of the Somakas; this day also is the talk of the war ended by me of powerful arms; and this day also let the burden of the earth excessively heavy on account of the forest of kings be removed.

Karna—(*Smiling*) Easy to say so, difficult to perform. There are many in the army of the Kauravas able to achieve this.

Ashva—Angaràja, so it is. There are many in the army of the Kauravas capable of this; but overcome with affliction caused by the pang of grief, I say so and not with the desire of offending other warriors.

Karna—Fool, tears to the grieving, and descending on the battle-field with weapons as one's only companion to the irrate, are proper; not such idle bewailings.

Ashva.—(*In anger*) O you burden to the womb of Rádhá, vile charioteer, even to me, As'vathàman, you advise a remedy in tears, when smitten with grief, and not in weapons ? Look,

Is my weapon powerless through a curse pronounced by the preceptor, like yours ? Have I come here running away from the battle-field in fear even now as you have done ? Was I born in the family of a charioteer, knowing how to

sing the glories of a family and flattery ? – that I should remedy the evil done by a mean foe by means of tears and not by arms ?

KARNA—(*In anger*) O you vile prattler, foolishly boatsful of weapons vainly carried, you (inexperienced) brat,

Be my weapon powerful or otherwise, it was not laid down, as was done by your valorous sire through fear of the Pànchálas.

Moreover,

Be I a charioteer or the son of a charioteer, be I whoever I may be; birth in a (noble) family depends on fate, prowess, however, depends on myself.

AS'VA—(*In anger*) You wretched blot on the family of the wheel-right, a useless burden to the womb of Ràdhà, hoax of a warrior, do thou insult even my father ! Or:—

Let him be brave or cowardly; the prowess of his arm was proclaimed to the three worlds. What he did on the battle-field day after day this earth knows; as to why he laid down his arms that son of Prithá, observer of the vow of truth, stands a witness; O coward on the battle-field, where were you then ?

KARNA—(*Smiling*) So, I am a coward and you are the very sentiment of heroism ! Thinking of your father, I have come to entertain a great doubt; moreover, you fool,

Even if the weapon is cast away, do not warriors without weapons ward off enemies with weapons uplifted, that this man long remained inactive, like a woman, in the presence of the circle of the kings, when his head was being cut off ?

AS'VA-(*Quivening with anger*) Villain, you parasite on the king, you braggart, wretch of a charioteer, irrelevant talker,

For some reason or other, through his being sorrow-stricken or through cowardice (as you say), by my father the hand of the son of Drupada was not checked to-day; but this left foot of mine is here. (being) planted on your head

bursting (as you are) with the pride of the prowess of your arms, check it. (*Gets up to do so.*).

KRIPA & DURYÔDHANA—For bear, son of the preceptor, forbear. (*They prevent him; As'va. acts as if he was kicking*).

KARNA—(*Getting up in anger and unsheathing his sword*)
You wretch, unworthy Bráhmana, self-boaster,

By your caste, you are not to be killed, I grant; but this your foot that you have raised you will see fallen on the ground, cut off by this sword.

As'va—Oh fool, what do you say-I am not to be killed by (reason of) my caste ! Here I give up that caste. (*He cuts off the sacred thread and in anger*)

To-day I shall make Kiriti falsify his vow (by killing you); take up your weapon or lay it down and fold your hands and place them across your head (in supplication). (*Both drawing their swords strive to strike at each other;* Kripa and Duryôdhana *prevent them.*)

DUR.—Friend, son of the preceptor, enough of taking up the weapon.

KRIPA—Child, Sûtaputra, enough of taking up the weapon.

As'VA.—Uncle, uncle, why do you check me ? Even this wretch of a charioteer, so verbose about the censure of my father, is certainly a partisan of Dhrishtadyumna.

KARNA—King, I should not, indeed, be held back.
Such is the bragging of the dull-witted when not taken notice of in contempt by the magnanimous and not chastised through extreme anger.

As'VA—King, leave him, leave him. Let him suffer the penalty of life, which is easy to be obtained by being pressed in my arms. Another thing, King, through affection or through the object you have in view, you desire to protect from me this wicked person giving an insult to my father; but both would he useless; look :—

How can this person, sprung from a charioteer, be a (a fit) companion to you, born of the race of the Moon-he a lover of villainous deeds, you the repository of merits ?

Oh king, I shall kill Kîritin; leave him; in anger I shall free the world of Karna, and the son of Prithà.

(*He desires to strike*).

Karna—(*Lifting his weapon*) O braggart, wretch of a Bráhmana, here you will cease to breathe. King, leave off, leave off; I should not be kept back. (*Desires to strike*) (Duryodhana and Kripa *try to keep them back.*)

Duryo—Karna, son of my Guru, what infatuation is this on your part.

Kripa—My boy, quite a different matter we had in hand while your vehemence is directed in a different direction! What infatuation is this? That this great calamity to the forces of the royal family should come from you at this time is a wrong (unwise) course (of action for you to follow).

As'va—Uncle, I am not allowed to break down the insolence of this bitter-tongued blotch on the family of the charioteer.

Kripa—It is wrong time to oppose the chief of our forces.

As'va—Uncle, if it is so —

As long as this sinner does not meet his death by the arrows of the foe, so long have I laid aside my weapon, though so dear to me, on the battle-field.

Let the king know this his dear friend (what power he has to protect) on the battle-field, when fear arises from the enraged Bhîma and Arjuna, when he is the Commander of the forces.)

(So *drops off the sword.*)

Kar—(*Laughing*) It is heriditary with you, *viz.* this dropping of the missile.

As'va—Indeed, the missiles though not cast off by people like you are as if long laid down through their inefficacy.

Karna—Oh fool,

While I bear my weapons, of what use are other weapons?
And what missile can achieve that which is not accomplished by my missile?

(*Behind the curtains*)

Ah, villain, you who have greatly sinned in dragging the garment and the hair of Draupadî, you wretch of a Dhártaràshtra, after a long time have you come in front of me ! You mean hound, where would you go now ? Ho Radheyá, Duryodhana, Saubala, and others, the sworn haters of the Pándavas, holders of bows, you to whom your honour is your wealth, may you hear !

By whom, the dog of a man, the daughter of the king of the Pàncbálas was dragged by the hair; by whom her garment too was forced off in the presence of the elders and kings; and the wine of whose blood from the breast I vowed to drink;—that Kaurava has now fallen in the vice of my arms; let him be saved.

(*All hear*)

As'va—(*With a violent burst of laughter*) Oh lord of Anga, commander of the forces, disciple of Jàmadagnya, protector of all the worlds by the prowess of your arms, ('While I hold my weapon &c.' *he ricites*) This has now come near enough; protect now Duss'ásana from Bhîma.

Kar.—What power can Vrikodara have, while I am alive, to cross even the shadow of Duss'àsana. Prince, fear not, fear not ! Here I come. (*Exit*).

As'va—King, Lord of the Kauravas, it is not possible for Rádheya or for anybody else of the class, to ward off Bhîma and Arjuna, committing havoc upon the forces now that they are deprived of (the protection of) Bhîshma and Drona. Do you, therefore, exert yourself in the protection of your brother.

Duryo.—While I am alive and holding my weapon what power can that wretch of the son of the wind, or any one else, have to cross even the shadow of my child ! Fear not, fear not, my boy. What ho, who waits there, bring me the chariot. (*Exit.*)

(*An uproar behind the curtains*)

As'va—(*With confusion*) Uncle, alas ! alas ! This Kiriti here, fearing the break of the vow of his brother, assails

Duryódhana and Rádheya with showers of arrows; verily the blood of Duss'á. is at last drunk by Bhîma. I can not bear to see this calamity befalling the younger brother of Duryodhana. A falsehood is preferables. Uncle, my weapon, my weapon.

Falsehood is preferable even to truth; fie upon heaven; let mine be hell. My weapon though cast off is as good as not cast off when Duss'ásana is to be saved from Bhîma. (*He wishes to take up the sword*) (*Behind the curtains*) Oh great soul, the son of Bhàradwàja, it is not, indeed, proper for you that you should go beyond your truthful word which you have never done before.

Kripa—The voice bodiless, saves you from being untrue (to you word).

As'va—How is it that this bodiless voice does not permit me to descend on the battle field ! Oh misery ! In every way are the gods on the side of the Pándavas. Past all hope (of prevention) is the blood of Duss'ásana drunk by Bhîma ! Pity, oh pity ! While the blood of Dussásana is being drunk I have remained indifferent; what other good shall I do to Duryódhana on the battle-field !

Uncle, through a fit of anger against Rádheya an unbecoming thing has been done by me. So, you at least, be by the side of the King.

Kripa—I shall go to prevent the evil. You also make for the camping ground.

(*They walk about and exeunt*)

End of Act III.

Act IV.

(*Then enter* Charioteer *bearing away* Duryodhana *lying in a swoon caused by his wound, in his chariot*). (*The* Charioteer *walks about in confusion.*)

(*Behind the curtains.*)

Ye kings, who, in the pride of the might of your arms, are stirred up with a vehement desire for this great fight and who have laid at stake the treasure of your life through your partiality for the Kauravas, stay these forces flying from the battle-field, dropping their arms through fear at the sight of Bhîma, of repulsive dress, bathed in the residue of the blood of Duss'asana quaffed by him after killing him.

CHARIOTEER (*Looking*)—How now ? This Kripa, giving courage to our forces flying (from the battle-field) follows Angarája who is attacked by Kirîtî, and stays the tide of valour of the hostile forces by showers of arrows, being seated in his chariot, having a string of bells set jingling by the jerkings of the car as it runs over thousands of bodies of men, horses and elephants slain, marked (as his) by the Vaijayantî fluttering from the crest and bearing a golden vessel kissed by the white chauries waving to an fro. Good ! Our forces are backed up.

(*Behind the curtains, after the uproar.*)

Oh you warriors in the Kaurava forces, and you on the side of the Pándavas, dropping your *tomaras*, *S'aktis*, swords and bows, in terror at my sight, fear not, fear not. Here I intoxicated by drinking the blood-wine from off the broad chest of Duss'àsana, killed, and rushing head long, with only a little part of the glorious vow still remaining unperformed, I, the slave of the Lord of the Kauravas, won at a gambling stake, Bhîmasena, middle Pàrtha, hold you all witness ! Let it be heard:—

I have drunk to-day the warm blood, from the breast, torn open by the sharp nails of my hands, of him, while alive, who dragged the garment and pulled the hair of the wife of the Pándavas, before the eyes of Karna, the friend of the Kurus, and of S'alya, both (looking on) and in the very presence of Duryôdhana, armed with a bow, who regards his honour as his wealth.

CHARIO.—(*Hearing, in alarm*). Ah, near is Bhîmasena, of wicked soul, the whirlwind of the forest of the Kauravas

princes, whereas the great king has not recovered his senses. Be it. I shall take the chariot a great way off. Perchance the wicked fellow might operate upon him as he did upon Duss'âsana. (*Drives quickly and observes*) Here is a Banyan tree, whose thick growing leaves are waved by the cool breezes, made fragrant by shaking (closely blowing over) the lotuses in the lake. Proper resting place it is for heroes exhausted by the (arduous) work of fighting. Stationed here, the great King will have his fatigue removed by this breeze (blowing) from the lake, fitting for this plight, fragrant without effort, cooling as if on account of the sprikling of sandal-wood-paste and serving like an unsought of fan. The chariot, with the banner post cut down, will, without difficulty, enter the shade. (*Acting as if he had entered*) What ho? who is there ? (*Looks about*). How is it that there is not a single attendant here. Verily they have all gone to the camp through a sight of Vṛkodara in that form and through bewilderment at this plight of the Lord. How hard it is !

The lord of the Sindhus was not protected by Drona, though promised safety, from Pârtha; this atrocious deed was perpetrated on Duss'âsana by Bhîma, as upon a deer: having (helped) to keep the hard vow of the foe in the battle, as if it was trifling, methinks, Fate, adversely disposed towards the Kuru family, is not satisfied even with (having accomplished) this much.

(*Looking at the* King) Oh, the great king does not recover his senses even yet ! Alas ! What pity ! (*Sighing*).

You are also viewed askance by fate in this family, wherein all the other princes are slain ; you, who alone survive like a solitary S'ala tree prominently standing out to view in a forest devastated by an infuriated elephant.

Oh you rascally Fate, that turneth away thy face from the family of Bharata,

Even this vow of Bhîmasena who is without a wound, who holds his mace in his hand, and who has no misgiving about it, will be proved true by you.

Duryodhana—(*Having regained his senses gradually*) Ah, has that wretch of Vrikodara any power while I, Duryodhana,

5

am alive, to terminate the vow. Duss'ásana, my boy, fear not, fear not ! Here I am coming (to your rescue). Ho charioteer, take the chariot to that very spot where my boy Duss'ásana is.

CHARIO.—Long-living one, these horses of thine are unable to drag your car (*to himself*) and your desire also.

DUR.—(*Getting down from the chariot, with pride and emotion*) Enough of the waste of time in waiting for the moving of the chariot.

CHARIOT.—(*With pity and confusion*) Pardon, my King, pardon.

DUR.—Fie upon you, charioteer ! What is the necessity of a chariot ? Verily, I am Durydohana, habituated to walk colliding against the throngs of enemies. With my mace to help me, I shall appear on the battle-field.

CHAR.—So it is, long-living one; what doubt is there ?

DURYO.—If it is so why do you talk thus ? Just see— That villain, who had raised his weapon in my presence, will do that sinful act towards my boy who is wayward by nature ; why do you keep me back from exerting myself in this matter ? Indeed, you do not know what anger is, nor have pity nor shame !

CHAR.—(*With great confusion, falling at his feet*) I submit this, O long-lived one ! Most probably by this time, the wretched Vrikodara must have gone back after having entirely fulfilled his vow. Therefore, I say so.

DURYO.—(*Falling on the ground suddenly*) Oh my child Duss'ásana, Oh you who went against the Pàndavas through my command, Oh you wholly given to heroism, who were lovingly fondled on my lap, Oh you, lion in the herd of elephants of the family of the enemy, Oh you taking rank next to me, where are you ? Answer me back. (*So sighing he faints.*)

CHARIOT.—Take courage, Sire, take courage.

DURYO.—(*Having recovered his senses and sighing.*)

By me, who am your elder brother to no purpose, you, though fondled, were not permitted to enjoy pleasures to your

heart's content. Of this your plight, however, O boy, I am the cause, since I made you act this impudence towards the Pàndavas and never protected you. (*So falls.*) 6

CHARIO.—Oh long lived one, take heart, take heart.

DURYO.—Fie upon you, charioteer, what have you done,

You have saved me at the sacrifice of my brother, Duss'á-sana, who always acted in obedience to my command who was a mere child, and (therefore) necessarily to be protected. 7

CHARIO.—O great king, I brought away the chariot because you, Sire, were made senseless by the showers of arrows, *Tomaras*, *S'uktis*, barbed missiles piercing the vitals, discharged by the great chariot-warriors.

DURYO.—Unbecoming was this act of yours (in),

That I was not roused by the blows of the thunderbolt-like mace, of that brute of the Pândava, the hater of my younger brother, or that either I or Vrikodara, was not made to lie down on the same bed, wet with blood, on which Dusss'á-sana lay.

(*Sighing and looking at the sky*) Oh thou, wretched Fate, devoid of all compassion, that hast turned thy back upon the Bharat family,

I wish I should die rather than have Vrikodara for my slayer !

CHARIO —God forbid; O great king, what is this ?

DURYO—What is the use of a kingdom or of victory to me whose all brothers are slain ?

(*Then enters* Sundaraka *with his body decorated with a bandage tied over the wounds of arrows.*)

SUND—Respected sirs ! Was or was not the great king Duryodhana, with his charioteer for his second, seen by you in this region ? (*Having looked about*) How is it that no body speaks ! Be it, here is seen a crowd of people with their loins girded up. I shall ask them going there. (*Walks about and looks*) These are extracting points of arrows, with tongs with tips difficult to be broken by the net-work of a strong armour, from the heart of their master

who is wounded with severe cuts. These do not know. Let it be. I will search elsewhere. Here are several other warriors congregated. There I will go and ask. (*Approaching them*) Ho warriors, do you know where the Lord of the Kurus is ? (*Looks forward* and *walks a little.*)

How is it that these people, looking at me, cry still more. Then, indeed, these too do not know.(*Looking*) Ah, a pitiable sight is seen here. This soldier's mother having heard of her son killed on the battle-field is going to die after him together with her daughter-in-law completely decorated and clad in red garments. Bravo, mother of a hero, bravo. In another birth at least you will have no son killed. Well then. I shall enquire elsewhere. (*Looking in another direction*) This another crowd of warriors, wounded in many ways, but not having the wounds dressed, is crying on having found a horse with an empty saddle. Surely their master must have been slain just here. So these also do not know. I shall go elsewhere and ask. (*Looking in all directions*) Strange ! Every one of the people is perturbed suffering from a calamity consistent with his station in life owing to the perversity of fate. What inquiries can I make here ? Whom shall I blame ? I shall myself search. (*He turns round*) Well, I will find fault with fate. A-lack-a-day ! Even the great king is to be searched for now, the sole master of this circle of earth, the head of the throng of kings, with Gàngeya, Drona, S'alya, Angarája, Kripa, Kritavarman, and As'vatthában among them, the eldest of hundred brothers and the lord of 11 Akshauhinis ! Though searched after it is not known in what spot he is. Or why should I blame fate ? This is the fruit ripened from that flower, *viz.* seizing the hair of Pànchàli, nourished by the basin of water of enemity, maintained for a long time, of that poison-tree of lac house, and gambling, which took root by the encouragement given by S'akuni—a tree having for its sprouts the repulse of the beneficial advice of the grand father, and for its seed the advice of Vidura ridiculed. Here is seen the chariot, the banner staff of which is broken and the ten

quarters are filled with thousands of rainbow-hues born of the rays sent diversified by the lustre of the jewels of various kinds. I, therefore, think surely this is the place of retirement of the great king, Duryodhana. I shall, therefore, look out carefully. (*Approaches, looks and sighs.*) How is it that the great king, the head of 11 Akshauhinis, sits in a not-praiseworthy place like an ordinary person. (Or this is the ripe fruit of the flower of Draupadi's seizure of hair.) (*Approaches and asks the charioteer by a sign*).

CHAR.—(*Seeing*) Ah, how is it that Sundaraka comes from the battle-field.

SUN.—(*Approaching*) Victory to the great king!

DUR.—(*Looking about*) O Sunda., is it all well with Angarája ?

SUN.—All well as regards the body only.

DUR.—(*In anger*) What, are his horses killed by Kiritin, or his charioteer slain or his chariot broken ?

SUN.-Not only his chariot is destroyed, but also his desire.

DURYO.—Why do you pain, still more, my heart already aching, by these half-mutterings. Cease this excitement, tell all and clearly.

SUN.—What you, Sire, order. The pain of the wounds of the battle is removed by the prowess of the crest-jewel of your Majesty. (*Walks about prowdely.*) May my Sire hear. Now after the death of prince Duss'ásana, (*At this half uttered, he covers his face and shows shyness*).

CHARIO.—Sund. tell on. It has already beed told by fate.

DURY.—Let it be told; we have already heard it.

SUN.—(*To himself*) How is it ? The death of Duss'ásana has been already heard by the Sire. (*Openly*)* May your Majesty hear. To-day by my mater Angarája, furious at the death of Duss'ásana with his forehead looking terrible by the knitting of the brows, discharging showers of sharp arrows, the fixing and letting off of which was not to be discerned, was attacked that middle Pàndava.

* See Foot-note.

BOTH—What then ?

SUN—Then Sire, both the forces were enveloped in complete darkness spread about by the herd of elephants scattered about, and by the dust raised by spirited foot-soldiers, horses, and elephants from both the sides colliding together. Then, indeed, the sky also could not be discerned.

BOTH—And next ?

SUN—Then Sire it appeared as if the clouds of the deluge-time were crashing owing to the twanging of the bow-strings stretched far, a sound which was both terrible and deep.

DURYO—What then ?

SUN—Then, Sire, proceeded the rainy day of a fight in which there were thousands of showers of discharged arrows, in which there were clouds (in the shape) of bows deeply rumbling, in which there were flashes of lightning in the shape of the fire starting from armours struck by various missiles discharged, and which was indicated by the thunder in the form of the cries of triumph on either side.

DUR—Then, then ?

SUN—Then Sire, in the meantime, by Dhananjaya, afraid of the defeat of his elder brother, was urged his magnificent chariot to that place, filling the vault of the ten directions with the echoes of the great sound of Devadatta and Páncha-janya, blown, when the great monkey stationed on the top of the banner, raised a cry as awful as the crash of the stroke of the thunderbolt, and with the four post-like arms, decked with conch, wheel, mace, and sword, of Vásudeva engaged in driving the horses.

DURYO—Then.

SUNDA—Then having seen his father assailed by Bhima and Dhananjaya, shaking off in confusion his jewelled helmet that was displaced, stretching the stiff bow-string to the very ears, and urging the charioteer to speed by spurring him with the feathers of an arrow seized with the right hand, prince Vrishasena came to the place.

Duryo—(*With firmness*) What followed ?

Sunda—Then by him even as he was coming was the magnificent chariot of Dhananjaya covered with arrows the points of which were of a bluish tint being ground on the whetting stone, dark coloured, furnished with hard heron feathers, with the feathered ends black and shining like the black of a polished sword.

Both—(*With joy*) Then Sire, by Dhananjaya discharging pointed *Bhalla* arrows let off in sharp succession, was said with a gentle smile-Alas Vrishasena, even for your father it is not possible to stand facing me when angry. What then of you a mere child ? Go then, and fight with other boys. Having heard this speech, by Kumára Vrishasena, holding the bow, looking dark with the frown occasioned, the face red with the flush of anger roused by the insult offered to his father, the Gándiva-holder was repulsed by arrows which pierced the vitals, which were difficult to be borne because of the sharpness and which had been kept in reserve for a long time, and not by harsh words.

Dur—Well done, Vrishasena ! Sundaraka, what next ?

Sun—Then by Kirîtin, in whom anger was roused by the pain caused by the sharp falling arrows, a wonderful feat, passing description was performed, befitting his knowledge of missiles, obstructing the range of sight, with a shower of arrows, and sending forth the twang of his terrible Gàndiva which surpassed the sound of the clap of thunderbolt.

Duryo.—(*With curiosity*) What then.

Sun—Then having seen that skill of arms of the foe, some still more wonderful feat of arms was attempted by prince Vrishasena, the quick movement of whose hand was not marked as to when it passed to the mouth of the quiver or touched the bow-string or fixed the arrows or let them off.

Duryo—Proceed.

Sundar—Then Sire, all the warriors, from the armies of both, the Kauravas and Pandavas, raising cries of "Well done, prince Vrishasena, well done" forgetting their

enmity for a moment and ceasing their hostilities, looked on.

DURYO—(*With wonder*) Then, then.

SUNDAR—Then, Sire, the shower of arrows of our commander, Angarája, who was in a state of a mixed feeling of joy, anger and pity, on account of that kind of wonderful feat of arms of his son, who had left far behind the valour of the whole circle of bow-holders, fell on Bhîma and his sight dimmed with tears, on prince Vrishasena.

DURYO—(*With fear*) What next.

SUND—Then by Gándiva-holder, angry at the cries of bravo raised by both the parties, a shower of arrows was poured forth, alike on the horses, on the charioteer, on the chariot, on the bow, on the bow-string, and on the white umbrella, the ensign of royalty (of the prince).

DURYO—(*In alarm*) Then, then ?

SUN—Then sire, prince Vris'asena, who was without a chariot, and with his bow and string cut down, began to take rounds.

DURYO.—(*With fear*) And then ?

SUN—Then Sire, by Angarája, angry at the breaking down of the chariot of his son, in spite of the attack from Bhîma, was discharged upon Dhananjaya a volley of arrows. The prince also having ascended another chariot led thither by the retinue began again to fight with Arjuna. Then by the prince it was also said :— Oh you offering gratuitous insult to my father, middle Pándava, my arrows will not fall on any one else leaving you; so saying and covering the body of the Pándava with a thousand arrows he began to raise his war-cry.

DURYO.—(*In amazement*) Oh the heroism of the child, and his boyish disposition ! What next ?

SUND.—Then Sire, having utterly disregarded that fall of arrows, Kiritî, enraged at his being struck by the sharp arrows, took up from the side of the chariot, a S'akti, resounding with the jingling of a crowd of gold bells, as clear

as the sky free from the obstruction of clouds, having a darkish shining point on account of its being sharpened, with an aspect at once charming and terrible, and brilliant by the refulgence of various jewels and discharged it at the Kumára with a contemptuous laugh.

Duryô.—(*With dismay*) Alas ! What then ?

Sund.—Then Sire, at the sight of the refulgent S'akti, there dropped from the hand of Angarája, the bow together with the arrow, the longing, so natural to the brave from the heart, the water of tears from the eyes and a cry (of pain) from his mouth. Dhananjaya laughed, Vrikodara gave a lion-cry; and the cry of 'Oh hard lot, Oh hard lot' escaped from the Kuru force.

Duryô.—(*In alarm.*) And then !

Sund.—Then Sire, by prince Vris'asena, was that S'akti cleft into three parts, even as it came, after long taking deliberate aim, with sharp arrows stretched to the ears, as Bhâgîrathî was divided into three parts on her very path by the god of unequal eyes.

Dur.—Bravo, Vris'asena, Bravo ! What then ?

Sun.-Then, Sire at this time the blast of the war trumpets was drowned in the cries of 'well done' from the warriors, giving rise to a sweet and loud mixed noise; and the field was covered with heaps of flowers showered down by crowds of Siddhas and Chàranas.

Duryo.—Oh, the prowess of the boy ! What next ?

Sun—Then it was said by our master, Angaraja—Oh Vṛkodara, our duel is not yet over; however, grant me a moment; in the meantime we shall watch the skill of the knowledge of archery of my son and your brother. It is worth watching for you also.

Duryo.—And then ?

Sun.—Then Sire, Bhîma and Angarája, both became spectators having ceased for a moment their uninterrupted enmity and stopped the fight.

Duryo.—(*Meaningly*) What then ?

SUN.-Then by Arjuna angry at the splitting of his S'akti, was said:—O Duryodhana and others:—(*At this shows signs of shyness*).

DURYO.—Let it be told. It is an address by an enemy.

SUND.—May the Sire hear! O Duryo. and others, the leaders of the army of the Kurus, O Karna, the helmsman of the boat of craftiness, by many of you, great chariot-warriors, my son, Abhimanyu, who was all alone, was surrounded and killed in my absence. I, on the contrary, while you are watching, will make this Kumàra, Vṛshasena, live only in memory (*kill him*). So saying by him was proudly twanged the Gàndiva, when there was a terrible sound of the bow-string like that of the crash of thunder. By my lord also was made ready the bow Kàlapṛstha.

DURYO—(*Concealing his real feeling.*) What then ?

SUN—Then sire, by the Gàndîva-holder who had forbidden the battling of Bhîmasena, were sent forth two rivers of arrows touching the sides of the chariots of Angaràja and Vrishasena. By them both also, that middle Pándava was assailed, each shewing special skill, out of affection for the other.

DURYO—Then, then ?

Sun—Then Sire, by the Gàndîva-holder such a feat was performed with arrows, the discharge of which was known only by the twang of the string, greatly resounding, that not the sky, not my lord, not the chariot, not the ground, not the prince, not the banner staff, not the army, not the charioteer, not the horses, not the quarters, not the soldiers could be seen.

DURYO—(*In astonishment*) And then ?

SUN—Then, Sire, when the shower of arrows had ceased for a moment and as the Pàndava host was resounding with war-cries of joy and cries of pain burst forth from the army of the Kauravas, there rose a great uproar "Oh misfortune! Kumàra Vrishasena is killed ! "

DURYO—(*With tears and in anger*) Aye, and then ?

SUN—Then Sire, I saw the prince stretched in his chariot with his body cut through with one arrow only, piercing the very vital parts of the heart, like the son of a god thrown down from heaven, with his charioteer and horses killed, and his umbrella, his bow, the *Chauris* and the banner staff shattered.

DURYO—(*Tearfully*) Alas ! Kumára Vrishasena ! Enough of hearing more. Oh child, Oh you fondly tended on my lap, Oh you who obeyed my commands, Oh my dear pupil in the art of fighting with a mace, Oh you, treasure of bravery, Oh you sprout of the family of Rádheya, Oh you of pleasant sight, Oh you who were not different to me from Duss'ásana, Oh you loving all your elders, give me a reply.

How was your lotus-like face, having large eyes, pretty like the moon just risen, with its loveliness rendered charming by newly budding youth, seen by Karna, now with the eyes turned by the life passing out !

CHARIO—Long-lived one, enough of this overwhelming pain.

DURYO—Charioteer, the meritorious only suffer pain. But of us, on the other hand,

With our kinsmen killed before our eyes, this heart is very much burnt by the fire of the insult; whence can it experience grief or pain. (*Faints*)

CHARIO.—May the great king take courage, take courage.

(*Fans him with the end of his garment.*)

DURYO—(*Recovering his senses*) Sundaraka, what was done by my friend, Angaràja !

SUNDAR—Then Sire, having shed the tears that had come to his eyes at the sight of his son, in that plight, my lord attacked Dhananjaya, paying little attention to the strokes of the weapons of others. Having seen him acting so bravely regardless of his life, his valour excited by the anger roused by the death of his son, the magnificent chariot of Dhananjaya was hidden by Bhîma, Nakula, Sahadeva, the Pànchálas and others.

DURYO—What followed ?

SUN.—Then, Sire, was said by S'alya—"Angaràja, your horses are killed and the pole of the carriage broken—your chariot is not fit to fight with Bhîma and Arjuna united." So the chariot was turned back, my lord was made to get down from it and comforted in many ways. Then by my lord, after bewailing for a long time, having looked at another chariot brought by his attendants, and having sighed deeply was turned his eye upon me, and said—"Come Sundaraka." Then I advanced towards my lord. Then taking off this piece of cloth from his head and dipped the end of an arrow into the drops of blood oozing from his body, he wrote and sent this message to Your Majesty. (*So gives the piece of cloth*).

(Duryo. *takes it and reads*).

Hail! Karna, having closely embraced, for the last time, on the neck, the great king Duryodhana, from the battlefield, thus requests—

He is adept in the (use of the) collection of missiles; there is no man his equal on the battlefield; he is more to me than my brothers; and the sons of Prithà are to be conquered by him—thus did you regard me, and yet, I could not kill the foe of Duss'ásana; seek redress of the wrong by the prowess of your arms or by tears.

DURYO.—Friend, Karna, why do you pierce me (already) pained by the death of hundred brothers, by this arrow-like speech? Sundaraka what has the king of Angas begun?

SUND.—Sire, why talk of a beginning! Having shaken off the covering of his body, determined upon his own death (even in the attempt) he is seeking a battle with Pártha again.

DURYO.—(*Getting up from his seat in great anger.*) Charioteer, bring me my chariot. Sundaraka, you also go quickly and remonstrate with the lord of Angas as I tell you—Desist from extreme rashness. This our determination is common to both; you are not alone desirous of giving up life; but—

Having killed the sons of Prithá, offered the inauspicious

water to my relatives and shed tears in company with some ministers, as also our enemies, we shall give a close embrace to each other, never to be repeated, and then, sorrow-stricken yet feeling happy (for having avenged the death of our relatives) we shall together give up these accursed bodies.

Or rather, as to grief I have no errand to give.

Vris'asena is not your son, Duss'ásana is not my younger brother; how can I console you ? You will console me.

SUN.—What the Sire orders (*Exit*).

DURYO—Bring the chariot quickly.

CHARIO.—(*Listening*) Sire, the sound of the fellies of a chariot mingled with neighing is heard. So I guess a chariot is being brought here by an attendant.

DUR.—Go, charioteer; you make it ready.

CHARIO.—What Your Majesty orders. (*Goes out and comes again*).

DUR.—(*Looking at him*). Why are you not mounted ?

CHARIO.—Here have your father and mother come to you, Sire, seated in a chariot driven by Sanjaya.

DUR.—What do you say, father and mother have come ! Alas very wickedly has fate acted (in this) case. Go charioteer, bring me the chariot quickly. I also shall wait in a solitary place, avoiding the sight of my father.

CHARIO.—Sire, they have an only relation left to them in you; how will you not console them ?

DURYO.—How can I console them—I with fate turned away ?

To-day it was that we, Duss'ásana and I, went to the battle-field, after waiting upon father and mother, being smelt on the head by them as we prostrated ourselves before them. When that child is reduced, perforce, to that sad plight, what can I say, going to the side of my parents, I, dead to all feeling of shame or compassion ?

However, the elders are necessarily to be bowed down to.

(*Exuent.*)

END OF ACT IV.

Act V.

(*Then enter, driving in a chariot,* Gàndhàrî, Sanjaya *and* Dhritaráshtra)

DHRI—Child Sanjaya, tell me, tell me, in what spot my child Duryodhana, is, the one remaining sprout in the forest of the Kuru family. Is he alive or not ?

GA'N—Child, if my child really lives, tell me in what spot he is.

SANJAYA—To be sure, here is the great king sitting alone under the shade of a Banyan tree.

GA'N—(*Piteously*) Child, do you say alone; can there be a hundred brothers now by him ?

SANJAYA—Father, mother, get down from the chariot freely. (*Both show as if they get down*).

(*Then enter* Duryodhana, *sitting in great shame*).

SANJAYA—(*Approaching*) May the great king conquer! Here is (your) father come with your mother. Does not the great king see ? (Duryodhana *shows embarrassment.*)

DHRITRA'SHTRA—

Your armour being removed after the points of arrows were extracted by means of tongs and the bandages put on over the wounds, as you (now) relying on Karna, were looking good humouredly at the lords of kings defeated by the foe (but thus) consoled (by you), from a distance, O child, sinful that I am, I did not ask you whether the pain was bearable.

GANDHA'RI—Child, you do not speak though we are near, suffering as you are from the pain of deep wounds.

DHRI—Child, why this refusal to have any talk with me even, (a thing) not attempted before ?

GANDHA'RI—Child, if you also do not speak with us what then ? will-now Duss'ásana speak, or Durmarshana or any body else. (*Cries*).

DURYODHANA—I am a sinner (in that) I beheld the

destruction of my younger brothers without preventing it and have (thus) become the cause, O mother, of your and father's water of tears. Evil born that I am, even in this family of Bharata, why do you (still) regard me, the causer of the deaths of your sons, as your son ?

GAN—Child, enough of bewailing; you at least are the sole guide of this blind couple. So live you long. What is kingdom to me or victory (either)?

DURYO—

Oh mother, how unlike you and unbecoming are these your words ! What a wide difference is there between you, a good Kshatriyà and this lowness (of spirit)? Oh you who are unkind (to your son), you do not take into consideration the destruction of your hundred sons and (like to) protect me, undeserving of protection. This is certainly the effect of your grief for your sons.

SANJAYA—Oh great king, is this popular maxim false, *viz.* when the pot has fallen in the well it is not that the rope also should not be dropped along with it.

DURYO—This is unsuitable; when there is the absence of a thing for which something can be done what is the use of (having) means ? (*Cries*)

DHRI—(*Having embraced* Duryodhana) Child, take courage, and give comfort to me and to this your mother who is very miserable.

DURYO—Father, comfort for you is difficult to be attained now.

But, to-day you will lament over your sons along with Kuntî, whose sons will be killed by me—(thus) relieved (lit. looking bright the gloom of humiliation being removed) though under affliction.

GA'ND.—Even this is much at this time that you at least live. So child this is not the proper time for you to fight. Be pleased. Here do I touch my head with folded hands to (beseech) you—Turn back from an attempt to fight. Do not transgress my words.

DHRI—Dear boy, listen (act up) to the words of your

mother and of me who have lost the whole body of my kinsmen.

Depending on whose might the co-heirs were not cared for—those two, Bhishma and Drona are killed; and the world stands aghast at (the feat of) Arjuna, who slew the son of Karna in his very presence. All my sons having fallen the enemy has the solemn declaration unfulfilled in your case only. Give up this pride against your enemies, my son, and save these blind parents.

DUR.—What have I to do, turning back from the battle-field ?

GAN.—What your father or Vidura will advise you to.

SANJAYA.—Sire, so it is.

DURYO.—Sanjaya, is there time yet for advice ?

SANJA.—Sire, so long as one desirous of victory breathes he is a place of advise for the learned.

DURYO.—(*In anger*) Let me then hear from you, yourself (who pose as) a learned man the advice proper for me now.

DHRU—Child, why this anger against Sanjaya, who is telling you what is proper. If you are yourself again, then I will myself tell you (something). Let it be heard.

DURYO.—May my father say.

DHRU.—Child, where is the use of details; even now make up with Yudhishthira by granting him the desired conditions.

DURYO—Father, through the dismay caused by love for the sons may my mother, and through cowardice may Sanjaya, say like that freely. But yours also this infatuation! Or the heart-ache, caused by the destruction of sons, has proved stronger. Moreover, father, when I was without my brothers missing, I repulsed the proposal for peace (put forth) by Vàsudeva; now having seen the deaths of the circle of kings, my younger brothers, my preceptor and my grand-father, how can I, Duryodhana, through love for my own body merely, make peace with the Pàndavas ending in misery, and bringing shame to any noble-hearted man ? Another thing, O Sanjaya, knowing polity—

Kings worsted by the enemy make peace with the foes,

Now that Duss'ásana is killed and the Pándavas have their brothers (living) how can they accept peace ?

Dhrita—Child, though it is so, there is nothing that Yudhishthira will not do at my request Another thing—He always regards himself as (about to be) worsted.

Duri.—How do you mean !

Dhru-Child, hear the solemn declaration of Yudhishthira-I will not keep life even if one of my brothers dies—and as the war has undetermined turns of fortune, afraid of the death of his brothers, he will be ready to make peace just as you choose it.

Sanjaya—So it is.

Ga'n—Child, act up to the advice of your father as it is accompanied by proper reasoning.

Dur—Father, mother, Sanjaya,

The son of Prithá vowed death if he were to be deprived of even one of his younger brothers. When his hundred brothers are killed, can Duryodhana persuade himself to live. Shall I not (rather) throw, in all directions, Bhima, my foe, the drinker of the blood of Duss'ásana, pounding him by the point of my mace; shall I like a coward form a treaty ?

Gandhari—Oh child Duss'ásana, you over-indulged on my lap, oh Yuvaràja, such a death no one is heard to have met in this world ! O you wretched Gándhári, the producer of a hundred heroes, you have given birth to hundred griefs. (*All cry.*)

Sanjaya—(*Having dropped tears*) Father, mother, you both came here to console the great king; you should control yourselves first.

Dhri.—Child, Duryodhana, when fate is adverse, and you are not willing to give up your pride, so natural to you, against your enemy, whom should this poor Gàndhári, whose life hangs on you alone as its support, depend upon, and also I ?

Duryo.—Hear what is fit to be done at this time :—

Your hundred sons who had subjugated the world, who had enjoyed lordly pleasures, who had held foes in contempt, who were worshipped by the thousands of crests of kings bending their heads, have perished in the battle, killing enemies standing in front. Let the yoke (responsibility of governing) once borne by Sagara be borne by my father together with mother.

In case there is a change of purpose, Kshatriyas' duty will have been trangressed.

(*Behind the curtains, a great uproar*)

GA'ND—(*Listening, in fear*) Child, whence is. this blast of trumpets mingled with cries of alas?

SANJAYA—Mother, this is a spot for such-like great sounds, causing pain to timid people.

DHRI—Child, Sanjaya, let it be ascertained; very terrible and far-spreading is this cry of grief. There must be some great cause for this.

DURYO—Be pleaed father; fate is averse to us; while it does not make us hear of some other great calamity, order me to go to the battle-field.

GAN—Child, console me, ill-fated one, for a moment at least.

DHRU—Child, though you are determined upon fighting, yet let a secret method of destroying the enemy be thought of.

DURYO—

My foes who killed my brothers before my eyes (in open day-light) surely do not deserve to be killed treacherously. What is the use of doing that which is not done openly on the battle-field, as they have ?

GA'NDHARI—Child, you are alone, who will help you ?

DURYO—I am alone, the cause of the destruction of your sons; mother, how many are the enemies ? Let fate be but impartial in its dispensation and the earth will be without Pándavas.

(*Behind the curtains, afther the uproar*).

O warriors, let the Lord of the Kauravas be told—Here is a great slaughter begun. Enough of hiding from hearing what is unwelcome. What is opportune should be done now. Moreover,

This S'alya, having given up the whip and the reins, with his body (read तनुः) marked with the arrows bearing Pártha's name, slowly dragged along the path of the chariots by the horses through familiarity, and relating to the inquirers, with tears in his eyes, the news of the Lord of the Angas, goes to the camp with an empty chariot, stabbing the Kurus with points of arrows as it were.

DURYO—(*Hearing, in dismay*) By whom was this proclaimed, ambiguously, as dreadful as the fall of the thunderbolt ? Who is there, ho !

(*Having entered in dismay*)

CHARIO—Alas ! We are undone. (*Falls down*).

DUR—Tell it, aye, tell it.

DHRI. and SANJ—Let it be told, let it be told.

CHARIO—Long-lived one, what else ?

This crowd of warriors has fainted, as if hurt with a dart, at the arrival of S'alya mounted upon the empty chariot of Karna as upon his vain desire.

DURYO—Oh friend Karna ! (*faints*).

GAN—Child, console yourself, console yourself.

SANJA—Take courage, Sire, take courage.

DHRI—Oh pity ! Hard it is !

He who was our main stay after Bhishma and Drona were killed, even he, the brave Rádheya, is now slain !

Child, take comfort, take comfort. I say, Oh wretched fate,

I who am blind, and have suffered from the pain of the death of a hundred sons, have been reduced to this pitiable condition, together with my wife. My hopes, in this Duryodhana, with not a single one of the multitude of friends preceptors, and relations left, have been frustrated also.

Child Duryodhana, take courage, and console this your poor mother.

DURYO—(*Having recovered his senses*)

Oh Karna, address me your speech, agreeable to the ear, as if pouring in me steady joy. Oh you, who loved Vrishasena, you are going away leaving me, your dear friend, ever unseparated, who had never done any injury to you! (*He faints again. All console him*).

DURYO—When the Lord of the Angas, who was more than life to me, is killed, I am ashamed even to breathe; what is the use of talking about cheering up, father ?

Moreover—

I do not weep for that child Duss'âsana, killed by the enemy though I should weep for him, nor for my relations; but I shall cause the death of the family of him, by whom was done to Karna, on the battle-field, this evil not to be heard without pain.

GAN—Child, slacken for a moment this flow of tears.

DHRU—Child, for a time wipe off the tears.

DURYO—He was not held back, giving up his life for me; why do you prevent me, a wretch, dropping tears for him ?

Charioteer, by whom was this act, impossible to perform, leading to the end of our family, performed ?

CHARIO—Long-living one, so people say, as I hear—

He, whose chariot was sunk in the earth, was killed by the arrows of that son of Indra, who is the very god of death to our army and whose charioteer is the disc-holder.

DURYO—This ocean of grief, agitated by a remembrance of the moon of the face of Karna, is drunk up by the fire born of my anger, as is the ocean, by the Vâdava.

Father, mother, be pleased.

This unbearable fire, sprung from grief, burns me—when the misery is equal, (in either case) better would be a fight risked.

DHR.—(*Having embraced* Duryo., *and crying*).

Oh child, in such risks there is uncertainty. On seeing that terrible Bhima, this my heart melts; O you, proud of your

honour, thv behaviour is not clever in deception of others, while the fight of your foes is full of deception. Alas, I am undone !

GA'N—Do you desire to fight with that Vṛkodara, the god of destruction to my hundred sons ?

DURY.—Let Vṛkodara be out of the question.

Let my arrows at once fall on him by whom, a sinner, was killed Karna, who was my very desire cherished in the heart, the sandal juice to all my limbs and the spotless moon to my eyes, and (also) who was a son to you, mother, and a disciple in polity of your, father.

Charioteer, enough of wasting time now. Bring to me my chariot ready. If you entertain fear from the Pàndavas, then stay; I will go to the battlefield with the mace as my only companion.

CHARIO.—Do not misjudge me. Here I come (*Exit.*)

DHRU.—Child, Duryo., if this your resolution to burn us is firm, then let a commander of forces be installed from among the warriors near at hand.

DURYO.—Verily one has already been installed.

GAN —Who is that on whom I may fix my forlorn hope ?

DHRU.—Is it S'alya or As'vatthàman ?

SANJA.—Alas !

When Bhîshma is killed, and Karna and Drona are fallen, great is the hope, O king, that S'aiya will conquer the Pándavas.

DURYO.—What is the use of S'alya or As'vatthàman, as well,

I myself am installed as a commander with these tears the flow of which is not stopped, whether I embrace Karna or take away the life of Pártha,

(*Uproar behind the curtains. After that,*)

Oh chief warriors of the army of the Kauravas, enough of running hither and thither on seeing us; tell us where Suyodhana is. (*All hear in confusion*).

(*Entering in confusion*

CHARIO.—Oh long-lived one,

Here are come two, driving in one chariot, searching for you here and there.

All—Who and who ?

CHAR.—That foe of Karna, and that cruel Vṛkodara of wolfish acts.

GAN.—(*With fear*) What is to be done now, child ?

DUR.—Why, the mace is just near by.

GAN.—I, wretch, am undone.

DURYO.—Mother, enough of this weakness. Sanjaya, place my parents in the chariot and take them to the camp; the persons desirious of removing my grief have come.

DHRI.—Child, wait for a moment, till I ascertain their purpose.

DUR.—What is the use of knowing it ?

(*Then enter* Bhîma *and* Arjuna *in a chariot*)

BHÎMA—Oh you followers of Suyodhana, why do you wander about in confusion ? Enough of any apprehension from us.

Where is that Duryodhana, your king, the friend of Angarája, the eldest of a hundred brothers with Duss'asana at the head; the inciter of deceitful gambling, enkindler of the house of lac, that haughtiness (incarnate), the wind blowing away the garment and the hair of Krishnâ, whose slaves are the Pàndavas ? Tell us; not in an angry mood have we come here, but to see him. 26.

DHRI.—Terrible is this announcement of the villain (or, mention of our sins).

SANJAYA—Father, having done wrong of every kind in deed, they are trying to do the same now in words.

DURYO—Charioteer, go and tell them both—here he is.

CHARIO—As you, Sire, order. (*Approaching them*) Oh Vṛkodara and Arjuna, here is the great king sitting under a Banyan tree, with father and mother.

ARJUN—Be pleased, brother, It is not proper to pain again the parents, already afflicted with grief consequent on the death of their sons, by a sight of us. Let us go away.

BHÎMA—Fool, good usage can not be trangressed. It is not proper to go away without saluting the elders. (*Approaching*) Sanjaya, convey our salutation to the parents. Or stay, the elders deserve to be bowed down to by ourselves, having first announced the name and the act.

ARJUN—(*Approaching*) Father, mother,

Here the middle Pàndava, the slayer on the battle-field of that son of Ràdhá, in whom all hopes of victory were fixed by your sons, and in whose pride the whole world was despised like straw by them, is bowing down before you two.

BHÎMA—Here is Bhîma doing reverence by the head, the breaker of the thigh of Duryodhana, the pounder of all the Kauravas, and intoxicated with the blood of Duss'ásana. 28.

DHRIT.—You mean-minded Vṛkodara, this injury to your foes is not achieved only by you. As long as there is the fighting class, so long do warriors triumph on the battle-field, are defeated or killed. Why do you pain us by these boastings ?

BHÎMA—Father, enough of anger,

I announce this, not through pride of the might of my arms, nor through insolence—I, by whom all those kings by whom was dragged in your assembly Krishná, in the presence of the Pándavas, by the hair, were burnt in the fire of anger with the contempt due to the family of locusts; and while this deed, extremely execrable, was being done by (your) sons and grand sons, father, you were a witness. 29.

DURY.—Ha, son of wind, why do you boast of your detestable deed before the old king in this fashion ?

Moreover,

The wife of thee and of thee (Arjuna) brute, and of that king and of those two (Nakula and Sahadeva), our gambling-slave, was dragged by the hair before the eyes of the

kings, by my order, the lord of men; in this deep-rooted enmity say, what wrong had the kings who are killed done you ? This your vanity is (out of place) without conquering me whose great pride consists in the wealth of extraordinary prowess of the two arms.

Oh wicked one, here you will cease to exist. (*Rises in anger and desires to kill him*).

DHRI.—(*Holding him, seats him down*) (*Bhima shows anger*).

ARJ.—Be pleased, your honour; what is the use of anger here ?

He does injury by words, unable to do (any) by acts—He is full of sorrow—with hundred brothers killed—what pain by his ravings ?

BHÎMA—Oh you blotch on the Bharata family,

Should I not kill you here to go after Duss'ásana, you ranter of bitter words, if the elders were not to come in the way of your body, the bones in which would sound being broken by the end of my mace ?

Moreover, fool,

That you were made to give escape to you grief by tears like a woman, that you were made a witness at the tearing of your brother's chest-all that was the cause of the sparing of the life of you, a bad king, (even) while this Bhîmasena (acting the part of) an elephant to the lotuses of your family, was enraged.

DURY.—You wicked soul, the vice of the Bharata family, our gambling-slave, brute of a Pándava, I am not clever in boasting like you; but.

Before long will your brothers see you sleeping on the battle-field—wearing the terrible ornament of the series of the chest-bones broken by my mace.

BHÎMA—(*With a smile*) If so you are not to be disbelieved (in what you say). I shall, however, tell you what is near at hand—.

I myself will enjoy the ornamentation, being besmeared, from top to toe, with the thick and coagulated sandal paste of the blood, dropping from the mangled circle of brothers with yourself at the head, having placed my foot on the head of your cruel self, while the kings will be looking on, tomorrow morning,-your thighs being pounded by the blows of my mace revolved with my stout arms.

(*Behind the curtains*)

O you, Bhîmasena and Arjuna, this illustrious, foeless, Yudhisthira, here, commands—he who has slain the whole host of his foes, who has surpassed the attractive glory of Paras'uráma, and who has appointed his own men to the circle of directions, made glorious with his prowess.

Both—What does the revered one command ?

(*Again behind the curtains*)

Let relatives make over the heaps of the bodies of those slain in the thick of the fight to the fire; let these kinsmen, somehow, offer (funeral) water, blended with tears, to their (dead) kinsfolk; let them search for the dead bodies of their kindred in the dense mass of men killed, torn to pieces by vultures and herons: the sun (the store of glory) has set along with my foes; lead back the forces.

Both—What the Arya commands. (*Exeunt*)

(*Behind the curtains*)

O Arjuna, Arjuna, whose arms proudly draw the Gándiva bow, where can you go now ?

For these days, this bow, the conqueror of you all, was laid aside through anger against Karna; great were your exploits on this battle-field void of heroes, as in a (mere) forest; having remembered the touch on the head of my father, who had laid down his arms, and who was still unvanquished, here am I, the male-born of Drona, the world-destroying fire to the Pàndavas, and the extirpator of the army of the son of Drupada.

Dhri—(*Listening, with joy*) Child, Duryodhana, here comes As'vatthàman, whose fire of anger is kindled by the insult of the death of Drona, of even greater prowess than

his father, well-trained (in the science of war) and matching with gods. So let this warrior be honoured at least by going forth to receive him,

Ga'nd—Dear child, go forward to meet him, the illustrious one.

Dur.—Father, mother, what of him proclaiming (or looking for) the death of Anga-ràja, swollen with the vain pride of his arms and youth.

Dhri—Child, at such a time, it is not proper for you to create disaffection in the minds of such powerful persons even by so much as a word.

(*Entering*)

As'va—May the Lord of the Kauravas trimuph !

Dur—(*Getting up*) Son of my preceptor, may you take a seat here. (*Seats him.*)

Asva—King, Duryodhana,

What was done on the battle-field, by Karna, after having said much that was agreeable to the ear, has been known by you. But here comes the son of Drona, with his bow strung, ready to attack your foes: give up, my king, all anxiety about retaliation now.

Dur.—(*With spite*) Son of our preceptor, you had, indeed, to fight on the death of Angaràja; you may as well wait for my end; for what difference is there between Karna and Suyodhana?

Ashva—(*To himself*) How now ! Even yet there is the same partiality for Karna and disregard of us ! (*Openly*) King, the lord of the Kurus, be it so. (*Exit*).

Dhri—Child, what folly is it that even at this critical time you create disaffection in As'va., who is so magnanimous, by the harshness of tongue !

Dur—What unpalatable thing have I said to him that is false ? Is this not a place for anger ? Lo,

He traduces to my face my friend, the Lord of the Angas, whose prowess could not be measured by the Kshatriyas holding bows, and who was slain on the battle-field through

the fault of your fate: say—what is the difference between him and Arjuna ?

DHRI—Child, what fault attaches even to you here ! Now is the end of the Bharata family. Sanjaya, what shall I, unlucky one, do now ? (*Having considered*) Let it be so. Sanjaya, say this to As'vatthâman, the son of Bhâradwâja—

You do not remember the mother's milk drunk along with him, for a long time, nor my silken garment rubbed againt (soiled *v. l.*) by the rollings of your body in your childhood; that you wrongly display anger towards him for harsh words, uttered through grief grown heavy on account of the death of his brothers and his extreme love (for Karna).

SANJ—What the father orders (*Gets up*).

DHRI—This another thing should be said—

That your father was made to give up his weapons by a deceit, and that he had to suffer an insult of that kind;—taking thought of this, as also of the prowess and valour of yourself, you should act, forgetting the words of Duryodhana.

SANJ—What the father commands (*Exit*).

DURYO—Charioteer, make ready my war-chariot.

CHARIO.—It will be done as the long-lived one orders. (*Exit*).

DHRI—Gând., we shall go from here just to the tent of S'alya, king of the Madras. Child, you also do the same.

(*All walk forth and take their exit*).

ACT VI.

(*Then enter* YUDHISHTHIRA, DRAUPADÍ, Maid *and a* Man)

YU.—(*Meditating, with a sigh*)

When the great ocean of Bhîshma had been somehow crossed and the fire of Drona put out, when the serpent of Karna had been quelled, when S'alya had departed to heaven, and when the victory was all but accomplished, by daring-loving Bhîma, through impetuosity, here are we all put in danger of life by this (fresh) vow.

DRAU—(*With tears*) Oh great king, why not say by Pánchálî.

YUD—Krishnà, verily by me. (*Looking at the man*) Budhaka,

MAN—Your order, my King.

YUD—Let Sahadeva be told,—Let spies, knowing the real nature of things, in the various places and possessed of sharp intellect, as also devoted ministers, acquainted with the movements of Duryodhana and (encouraged) with a promise that there will be a return in the shape of wealth and honour (of their services), move all round, in the district round Kuru-kshetra, making the proclamation by the sound of the sharp sounding drum, in search of the foot-prints of the haughty Lord of the Kauravas, who has disappeared on hearing of the vow, terrible because not standing overnight, of enraged Bhîma.

Moreover:—

Let fishermen, clever in discovering the well concealed tracks, in the mud or on the sands, go about; let the cow-herds, well acquainted with the trodden thickets of creepers move about in the interior parts of the forest; let the hunters, knowing how to distinguish between the foot-prints of friends and of strangers and acquainted with chasms, search in the forests haunted by tigers; and let spies who have put on the disguise of saints, move about the cell of every sage.

MAN—As Your Majesty orders.

YUD.—Stay, Sahadeva should be further addressed thus-

Those conversing with apprehension (or suspiciously) in private should be watched; so also the sleeping, the afflicted and the intoxicated; (also the places) where the beasts are disturbed, where the birds are chirping, or where there are foot-prints, showing the marks of kingship.

MAN—What Your Majesty orders. (*Goes out but entering again with delight.*) Sire, Pánchàlaka has come.

YUD.—Enter him quickly.

MAN—(*Going out, and entering with* Pànchalaka.) This is the king; may Pànchàlaka enter.

PAN—May Your Majesty conquer ! I have to relate good news to Your Majesties.

YU.—Friend, Pánch., is the track of the wicked wretch of a Kaurava found ?

PAN—Not only the track, but the villain himself is found, the chief cause of the great sin of pulling the hair and dress of the queen.

YU.—Well, friend, good news has been told. Did he come in the range of sight ?

PAN—Your Majesty should ask rather-did he come for fight ?

DRAU—(*With fear*) What ! my lord engaged in fight ?

YUDH.—Is my boy really engaged in a fight ?

PA'NCH—Really; shall I tell otherwise (an untruth) to the great King?

YUD.—My mind, troubled without cause as regards (my brother) of mighty prowess, becomes dull to think well (take a proper view of the matter).* I know the might of Vrikodara's arms when fighting (lit. in a battle) with uplifted mace and am yet apprehensive (of his safety).

(*Looking at* DRAUPADÎ) Oh you, high born Kshatriyà,

My beloved, either of the two-*viz.* the destruction of our life or the death of that brute of the lord of Kurus—will very surely wipe off the insult which we had to suffer formerly in the royal assembly in the presence of our elders, our kinsmen and thousands of the lords of earth.

Or away with doubt.

Surely to-day will these luxuriant tresses of thine be bound by that warrior, afraid of breaking his vow, and he who dared to pull these be killed.

Pànchálaka, tell us pray. how he, a wicked soul, was discovered, in what place and what has followed now.

DRAU.—Tell it, good man, tell it.

PA'N.—May my Lord and your ladyship hear-when, after your lordship had killed S'alya, the lord of the Madras, the

* Or, the mind of one although of mightly prowess, becomes incapable of using discretion when even causelessly troubled (*i. e.* such a man acts indiscriminately).

locust of the royal family of the Gàndhára king had entered the fire of the missiles of Sahadeva, and the fighting places had been abandoned by the thin ranks of warriors mourning the fate of their general, when your forces, led by Dhṛstadyumna, had routed the retiring troops of the enemy, displaying extraordinary prowess and moving haughtily on account of the defeat of the enemy's host and when Kripa, Kṛtavarman and As'vatthâman had fled away from the battlefield, it was not known in which quarter that wicked soul, the wretch of a Kaurava, had hidden himself on hearing of the vow of Vṛkodara, dreadful because not lasting till the morrow.

YUD.—What then ?

DRAUP.—Oh, tell us what followed.

PA'N.—May the king and the queen attend—Princes Bhîma and Arjuna, seated in one chariot, led by the divine Vàsudeva, began to search the Samantapanchaka on all sides (for him) but did not find him. Then, while servants like me were blaming fate, while prince Arjuna was sighing deeply and hotly, while Vṛkodara was lighting up his mace with side-glances, reddish-brown like the flashes of lightning forking about in the night of the rainy season and while the divine Nàrayana was censuring fate's tendency to do things at random, a man, known to prince Bhîma, who had laid aside his load of flesh, and whose feet and clothes were red owing to the deer killed afresh, hastening, approached us and said in a speech the words of which had to be gathered from the letters half heard being lost in his harsh breathing—Prince, on the margin of this great lake there are two lines of foot-prints bearing impressions of feet that have descended into it. Out of these one is traced back to the land and not the other. After this the prince is to decide what to do. On hearing this we all started away in great haste having him for our guide. When we reached the margin of the lake, the venerable Vàsudeva, on discovering the line of footprints clearly recognisable as that of Suyodhana, said—O warrior Vṛikodara, Suyodhana verily knows the art of suspending the operation of water. Surely, therefore, he must be lying

in this lake through fear of you. On hearing these words of Ràma's younger brother, prince Vrikodara agitated the water of the lake in a manner in which it overflowed (the banks) having filled up the cavities in all the quarters, in which the birds inhabiting water were frightened and the sharks and alligators thrown to the surface through terror, and having roared frightfully said—O you proud of valour vainly talked of but not really possessed, you arch-sinner in that you caused the hair and garments of Draupadi to be pulled, and basest of the Dhàrtaràshtras—

You profess that your birth is in the spotless race of the moon; you yet hold your mace; me you call your enemy, drunk as I am with the wine of Duss'àsana's tepid blood; blinded by arrogance you act with hauteur even towards Hari, the enemy (destroyer) of Madhu and Kaitabha; and O you, beast of a man, you now lie concealed in mud, leaving the battlefield, through fear of me.

And again, O you, eaten up with pride,

The fire of Pánchàlî's anger is evidently almost extinquished by the tresses of the Kuru ladies being dishevelled on their husbands being forcibly killed by me; having seen (this as also) the blood, oozing from the chest of your brother, Duss'àsana, that was being drunk by me, what have you done, in anger, to Bhîmasena that you have cast off all self-respect when it is not the time to do so?

DRAUP.—Lord, my anger is removed if I could easily obtain your sight again.

YUD.—Krishnà, you ought not to say inauspicious things at this time. Friend what next?

PA'NCH.—Sire, then Vrikodara, thus speaking, got down, having in his hand his terrible mace raised up and whirled round, and suddenly (or with great force) stirred up from all sides the lake, though extensive, in such a way that the water overflowed the banks; the beds of lotuses were crushed, the alligators fainted being tossed about, the fishes and birds were thrown into commotion, and the body of water was whirled round with an awfully terrible uproar.

YUD.—Friend, did he not still rise up?

PA'NCH.--Sire, how could he not rise up ?

By the shakings of the Mandára-like arms of Bhîma, tossed about, he rose up hurriedly leaving the bottom of the lake, the sparks of the deadly venom of the fire of his anger darting forward, as did Kálakúta from the milky ocean when violently churned.

YUD.—Well done, noble Kshatriya, well done !

DRAUP.—Did a fight begin or not ?

PA'N.—Having got up from the lake, with his terrible mace balanced aloft in his two hands in the manner of an arch, he thus delivered himself—O you, son of Marut, do you think that Duryodhana lay concealed through fear ? Fool, ashamed to rest openly as I had not yet killed the sons of Pándu, I resorted to a chasm (at the bottom of the lake). After this was said, both, Bhîma and Suyodhana, were made to come up to land by Vâsudeva and Kirîtin, forbidding them as they were preparing to fight in the water.

The king of the Kauravas, sitting, threw down his mace on the ground and heaved a deep and warm sigh as he looked at the battle-field with thousands of chariots lying shattered, where vultures, *Kankas* and jackals were falling upon the huddled mass of the thousands of dead bodies of elephants, horses and men, and of the hundred Kauravas, slain, wherefrom the good warriors had all been killed, wherein the war-cries were raised by our heroes, from which friends and relations had vanished and where not a single Kaurava was to be seen. Then Vrikodara thus addressed him—Oh you, lord of the Kauravas, away with grief at the sight of the destruction of your relatives. Do not be sorry to think that the Pàndavas are all unhurt while you are to fight unassisted.

Whomsoever of us five you consider to be a worthy warrior, O Suyodhana, with him let it be your delight (or you may make up your mind) to fight, being armoured and equipped with weapons.

Having heard this, the son of Dhrtaráshtra cast a spiteful glance at the two princes and said—Owing to your killing

Karna and Duss'ásana both of you are the same (have done equal wrong) to me: although unwelcome, you (Bhîma), a lover of adventures, are welcome to me for a fight.

Then getting up, Bhîma and Duryodhana, having introduced the terrible fight with a passage at words in which bitter terms of abuse were angrily flung at each other, began to move in circles, with their huge arms shining with the maces whirled round in strange revolutions. I was, thereafter, sent to your Majesty by Lord Krishna. Thus said the divine son of Devakî—Great was our anxiety when Bhîma had undertaken a vow which brooked not a day's delay and the lord of the Kauravas had vanished. But now that Bhîma has got Suyodhana in his grasp, your Honour may assuredly consider the world as rid of the thorns (enemies). Let the auspicious ceremonies, worthy of this good luck, go on uninterruptedly. Dismiss all doubts.

Let jars be filled with (holy) water for your installation; may Krishnà feel rejoiced (or wait patiently) to tie up her tresses—an act that had very long remained unperformed; when (Paras'u) Ráma, the extirpator of the trees of the Kshatriyas, with his arm glistening with his whetted axe and Vrikodara, blind with rage, move about on the battle-field—what doubt can there be of success ?

DRAUP.—(*With tears in her eyes*) How can that which the god, the lord of the three worlds, says, be otherwise !

PA'NCH.—This is not a mere blessing; such is the command of him, the destroyer of the demons.

YUD.—Who will take (or do) otherwise what the divine one orders. Who is there ?

(*Entering*)

CHAMB.—May your Majesty order.

YUD.—Out of reverence for the divine son of Devakî, let the proper auspicious ceremonies be commenced to ensure victory to my brother.

CHAM.—As your Majesty commands. (*Walks forth in high spirits*) O you, chief of the disposers and managers of ceremonies, O you men in charge of the inner household, of all ranks, and doorkeepers, His Majesty, Yudhishthira,

here, commands you to celebrate, with a heart drawn by love, the auspicious rites for the mightly Vrikodara, son of Prabhanjana, who has crossed the sea of the insult given by the Kauravas, by the powerful movements of his arms, who has borne to the last the unbearable load of his vows, who was the very hurricane uprooting the hundred younger brothers of Suyodhana, who, like Narasimha, tore off the chest of Duss'ásana and whose victory is assured by his breaking the pillar-like thigh of Duryodhana. (*In the air*) What do you say ? Do you say—Do not you see that they have been commenced with even greater pomp all round ? Excellent, sons, excellent ! The spontaneous (lit. unbidden) performance of good deeds gives expression to the love for the master which the heart cherishes.

Yud.—Venerable Jayandhara,

Kanch.—May your Majesty command !

Yud.—Go and please Pànchalaka, who has brought us good news, with a (fitting) reward.

Kanch.—As my Sire commands (*Exit with* Pànch.)

Draup.—Great king, why was it said by Lord Bhîma to that wicked soul—Let your fight be with any of us five whom you may choose. Had he sought a duel with one of the sons of Mádri, a calamity would have resulted.

Yud.—Krishná, the killer of Jarásandha thinks thus of the matter—Now that out of the eleven Akshauhinis, all his friends, kinsmen, warriors, brothers and the kings are killed, Kripa, Kritavarman, and As'vathámau being the only survivors, the son of Drtaráshtra, with no relative to help him, and his body the only remnant of his greatness, might give up his innate pride, cast off his weapon and either repair to a penance grove or sue for peace through his father. Were it so to happen the successful bearing up of the burden of the vow to conquer *all* the enemies would be quite impossible. As for the undertaking of a duel with Suyodhana none of the five Pàndavas is able to do so. I fear there will be a fight with maces between him and Vrikodara only. See, Oh noble princess,

True that there is no one who is Maruti's peer on the battle-field when whirling his mace in anger; but again there is skill which practice gives in Duryodhana, such as there is in the divine Balaràma. May auspicies attend my child, the elephant to the lotuses in the shape of the proud sons of Dhritaráshtra. I fear (as to the result of) his fight with Suyodhana only and not with any one else.

(*Behind the curtains*)

I am thirsty, Oh, I am thirsty. May some one treat me to water and shade.

YUD.—(*Hearing*) Oh, who is here !

(*Entering*)

CHAM.—May my Sire command.

YUD.—Know what this is.

CHAM.—As your Majesty commands. (*Going and entering again*) Sire, some hungry guest has arrived.

YUD.—Quickly enter him.

CHAM.—What your Majesty commands. (*Exit*)

(*Enter a demon,* CHA'RVA'KA *by name, in an ascetic's disguise*)

RA'K.—(*To himself*) Here I am, a Ráks'asa, Chàrváka by name. I am a friend of Suyodhana and wander about to deceive (ensnare) the Pándavas. (*Aloud*) I am thirsty. May some one refresh me with water and shade. (*He approaches the* KING).

(*All rise*)

YUD.—I salute thee, sage.

RA'K.—Improper is the time for courtesy. You may favour me with water.

YUD.—Sage, here is a seat; may you sit down.

RA'K.—(*Sitting down*) I say, your honour too should take a seat.

YUD.—(*Sitting*) Who is in attendance here. Bring water.

(*Enter* Chamb. *with a vase of water*)

CHAMB.—(*Approaching*) Great king, here is a vase full of cool and scented water; and here is also a bowl for drinking.

YUD.—Sage, you may now attend to the business of quenching your thirst.

RA'K.—(*Washing his feet, touching the cavities of his body and then reflecting a little*) Oh, I think you are a Kshatriya.

YUD —You have rightly known it. I am a Kshatriya.

RA'K.—The destruction of relatives in battles is but of every day occurrence (with you); so water and the like should not be taken from you. Well, I shall divert my weariness by means of this shade and the breeze coming across the cool waves of the Sarasvatî.

DRAUP—Buddhimatiká, fan the great sage with this palmleaf-fan.

(*The maid does so*)

RA'K.—My lady, such courtesy is improper for us.

YUD.—Sage, tell us how you were so fatigued.

RA'K.—Led by curiosity, so natural to the asectic class, I used to wander over Samanta-panchaka, to witness the duels of the worthy great Kshatriyas. To-day, however, on account of the intensity of the heat of the autumnal season I have come back without seeing to the full the (or the unfinished) mace-fight between Arjuna and Suyodhana.

(*All gesticulate sorrow*)

CHAMB.—Sage, it cannot be thus. Say rather, between Bhîma and Suyodhana.

RA'K.—Ah, you challenge me without knowing the facts.

YUD.—Great sage, tell it, pray tell it.

RA'K.—After resting for a moment I will tell all to you but not to this old fellow.

YUD.—Say if it was between Arjuna and Suyodhana.

RA'K.—Why, I already told you that a macefight was begun.

YUD.—But you did not say that it was between Bhîma and Suyodhana.

RA'K.—That is a past matter.

(YUD. *and* DRAUP. *faint*)

CHAM.—(*Sprinkling water over them*) May the king and queen take courage.

MAID—May your Majesty take courage.

(*Both regain consciousness*)

YUD.—What do you say, sage, that the duel between Bhima and Suyodhana is over—

DRAU.—Venerable one, say, say—what has taken place?

RA'K.—Chamberlain, who are these two?

CHAM.—Brahman, this is his Majesty, Yudhisthira, and this, too, is the daughter of the king of the Pànchàlas.

RA'K.—Ah, me! Something dreadful has been commenced by me, a wicked soul.

CHAMB—What was it that you said?

YUD.—(*Tearfully*) Brahman, Yudhishthira experiences pain only when the import of these your words is doubtful; but when the truth about (the real fate of) my child is known for certain, this person will be happy by quitting life.

RA'K.—(*Joyfully to himself*) And to achieve this has been my endeavour. (*Aloud*) If this must needs be told then I will tell it in brief. It is not proper to narrate a relation's disaster in detail.

YUD.—(*Shedding tears*)

Tell it, by all means, Brahman; whether in brief or in detail. Here have I found patience to listen to even something about my boy.

RA'K.—Listen.

At the fight between Suyodhana and Bhîma, in which there was a terrible clash of maces—

DRAUP.—(*At once getting up*) And then.

RAK.—(*To himself*) How can I deprive them of their consciousness again! (*Openly*).

The Plough-holder (Balaráma) at once presented himself; and the fight continued for a long time before him.

Impelled by his affection for his pupil, however, the Plough-bearer gave a hint in secret, acting upon which the best of the Kurus got himself avenged on the foe of Duss'asana.

YUD.—Oh my dear boy, Vrikodara ! (*He faints*).

DRAUP—Alas, my lord, Bhimasena ! Oh you who gave up your life in avenging the wrong done to me, oh you slayer of Jatàsura, Baka, Hidimba, Kirmîra, Kîchaka and Jarasandha, you who ministered to my wish by bringing the Saugandhika lotuses, return me a reply. (*She faints*).

CHAMB.—(*With tears*) Ah prince Bhîmasena, the snow-shower to the lotuses of the sons of Dhṛtaráshtra!(*In confusion*) May your Majesty take heart. Dear maid, cheer up your lady. Great sage, you, too, should console the great king.

RA'K.—(*To himself*) I will console him only that he may quit his life. (*Aloud*) You, elder-brother of Bhîma, take heart for a moment. There is a remnant of the story.

YUD.—(*Reviving*) Great sage, is there a part of the story left ?

DRAUP.—(*Coming back to her senses*) Revered one, please tell what sort of portion is that which is left.

CHAMB.—Tell us, oh tell us !

RA'K.—Then, when that warlike Kshatriya had fallen and attained a post easy to be obtained by heroes, having wiped off the tears that had dropped plentifully, caused by the grief consequent on his brother's death, left off his Gàndîva, through sorrow for the death of his brother and snatched from his brother's hand that same mace besmeared with the streaks of fresh blood, your third brother, Kirîtin (Arjuna), in spite of being disuaded by Vàsudeva, desirous of making peace, and mockingly challenged (to fight) with the words 'come, come' by the king of the Kauravas in a deep voice swelling with the whirr of the mace revolved, began to fight (with him). While Kàmapála, anticipating his death from a stroke of the mace as he was not skilled (in that kind of fight) caused the son of Devakî (Krishna) ever partial to Arjuna, to mount his chariot and took him to Dwàrakà.

YUD.—Bravo, O Arjuna ! Just as you left off the Gàndiva, you took to the path of Vrikodara. But by what means,

shall I, on my part, be able to enjoy the festivity of life leaving me !

DRAUP.—Alas, my lord Bhîmasena ! It does not become you now to give up your younger brother, going to face the terrible enemy, when not skilled in the use of the mace. (*She faints*).

RAK.—Thereafter, I—

YUD.—Desist, sage. Why hear further ? Alas, child Bhîmasena, our succour in the dangers attendant upon our forest life; you who were afraid of injury to the (maintenance in) good condition of my body, oh you, the vessel for crossing the sea of (such) calamities as the lac-house; oh you, the one wrestler, triumphing over Kirmîra, the demon Hidimba and Jarásandha; oh you, (the destroying) elephant to the younger brothers of Suyodhana and Kîchaka; oh you, affectionately accepting the terms laid down at the gambling; oh you obeying my commands; oh you the wild fire to the forest of the Kauravas,

Out of devotion to me, shameless and obstinatety fond of gambling, slavery was then accepted by you, dear brother, although possessing the strength of a myriad of elephants in rut; what wrong greater than that have I done you, to-day, that you, our protector, abruptly go away leaving me forlorn ! Where is that affection of yours now ? 17

DRAUP.—(*Regaining consciousness and rising*) Great king, what is it that is going on here ?

YUD.—Krishnâ, what else !

That slayer of Kîchaka, the killer of Baka, Hidimba and Kirmîra, the thunderbolt that ripped the joints of the elephant, viz. the king of the Magadhas, blinded with pride; he endowed with that well known pair of arms which well wielded the huge (lit परिघ like) mace,—your husband, my next born, and the elder brother of Arjuna has set, as it is said. 18

DRAUP.—Lord Bhîmasena, verily my hair was to be tied up by you. It is not proper for a heroic Kshatriya to neglect the performance (or, be remiss in the execution) of what

was undertaken. Wait then until I follow you. (*Faints again*).

Yud.—(*Looking in space*) Mother Pṛthâ, have you heard of this courteous conduct of your son?—Leaving me alone, helpless and lamenting, he has gone somewhere. O you enemy of Jaràsandha, my boy, what unusual conduct was possibly noticed in you by the people during all this time that you should have proved so shortlived ! Or why ! I myself did observe much.

That you felt bashful on making over to me the earth with all its princes forced to pay tribute; that when I staked you at the gambling tryst you did not get angry but (on the contrary) were pleased (at it); that you had to accept the post of a cook in the house of the king of the Matsyas to keep up my position—all these were perforce observed in you as signs of early death.

Sage, what do you tell me—(*He repeats*)—In that duel between the Kaurava and Bhîma &c.).

Rak.—Thus it is.

Yud.—Fie upon our luck. Revered Kàmapàla, Krishna's senior in birth, brother of Subhadrá, you called not to your mind the pleasure of (or, affection for) your kindred, nor did you mind the duty of the Kshatriyas, nor the friendship that had grown up between your younger brother and Arjuna. Let your bond of affection for both the disciples be equally strong; I grant that: but of course what conduct is this that you should have been thus averse to me, an unhappy creature !

(*Approaching Draup.*) O Pànchàli, get up. Let us share the misery equally. Why don't you allow me to do so (lit. deceive or anticipate me in that) by fainting ?

Draup.—(*Coming-back to her senses*) May my lord tie up my tresses loosened by Duss'àsana with the hand wet with Duryodhana's gore.. Girl, Budhi, this was promised by my lord in your presence. (*Going to the Chamb.*) Sir, what was it that the divine son of Devakî said to me through you? —that I should begin to dress my hair ? Bring me then

wreaths of flowers; arrange my hair into braid. Do the bidding of the Divine Nàràyana. He won't send me word for nothing. But what was it that I said being distracted ! I will follow my lord who has not long gone away. (*Going to Yudhi.*) Great king, kindle a pyre for me. You too, just following the duty of the warrior race face the destroyer of my lord's life, or do what you like.

YUD.—Properly has Pànchàli spoken. Chamberlain, enable the unhappy woman to bear her torment by giving her a pyre. Bring me also my bow ready for use. Or, why need the bow ?

Casting away the bow and taking up the very same mace, red by being besmeared with the blood of his body, it will be better for me also to do that which has been done by Arjuna, loving his brother. Enough of Victory.

RA'K.—King, if you have no mind to gain a victory over your foe, then resign your life somewhere. It will be useless to go there.

CHAMB.—Fie upon you, sage, you have a demon's heart.

RA'K.—(*In alarm, aside*) What, have I been known by him ! (*Aloud.*)

O Chamberlain, a duel with maces has, indeed, been commenced by Arjuna and Suyohana; and I know the strength of the arms of each to wield the mace. I, therefore, say so wishing to keep off this royal sage, who is already afflicted, from hearing of another misfortune.

YUD.—(*Shedding tears*). Well done, great sage, well done. A very kind thing has been said by you.

CHAMB.—Great king, why, pray, being blinded with grief, should your Majesty, although equal to a god, leave off a soldier's duty, like an ordinary man ?

YUD.—Venerable Jayandhara, I shall not be able to see Bhîma and Arjuna, whose arms are as stout as the (city-gate-) bars and who have displayed their best valour in the towns of Kubera and Indra, weltering (in agony) on the ground, and their enemy happy on their deaths.

Oh you princess of Pánchála, who are reduced to this

deplorable plight on account of my mis-deeds, as the fire burns briskly, we shall together honour our kinsman (by following him in death).

Draup.—Sir, collect the fagots. Let the pyre be lighted up. My heart feels impatient to see my lord. (*Looking all round*). How is it that no one attends to the words of the great king! Oh lord Bhîmasena, the same royal palace, now without you, even the retainers avoid.

Ràk.—Worthy is this of the ladies of the family of Bharata that they should die after their husbands.

Yud.—Great sage, no body listens to us even. Do us then the favour of bringing the fagots.

Rak.—This is against the practices of holy men. (*Aside*) The desire of my heart is fulfilled. As long as I am not discovered I shall kindle the fire. (*Aloud*) King, I am not able to stay here alone. (*Exit*).

Yud.—Krishná, no one obeys our order. Well. I shall myself collect the fuel and kindle the pyre.

Draup.—Make haste then, my lord, make haste. (*A noise behind the curtains*).

Draup.—(*Hearing with fright*) Great king, here is heard the frightful sound of a conch blown by some one, proud of his might. If you are then determined to hear some other evil news then you may delay.

You.—Certainly there can be no delay; get up.

(*All walk on*).

Yud.—O Pánchàli, ask the servants to withdraw, with some message to mother, and your co-wives.

Draup.—Great king, I shall send this message to my mother-in-law—that middle son of yours, the victor by wrestling over Baka, Hidimba, Kirmîra, Jatásura and Jarásandha, has gone to the other world through partiality for me, a cursed being.

Yud.—Dear Buddhimatikà tell mother, in my name.—

I communicate to you the evil tidings of that mighty darling son of yours, by whom you were rescued together

with your (other) sons, by the (sheer) force of arms when in that place the lac-house was set on fire. Who else (but myself) can convey such news to you ?

Venerable Jayandhara,you also should go to Sahadeva, and address that esteemed younger brother of mine, son of Madrî, the very Bṛhaspati of the family of Pándu, thus-Yudhishthira, the wild fire to the whole mass of lotuses in the shape of the Kuru race, about to depart to the next world, having closely embraced you, and smelt you on the head, his beloved younger brother, unresisting, ever to be blessed, never losing courage in adversity, and patient in affluence, solicits this (of you).

You are by far my junior as regards age, my equal by knowledge ; by your intellect—natural and refined, you are my senior, and by wisdom my superior (*i.e.* one to be honoured by me); I, therefore, with hands folded and placed across the brow beseech you—you should lessen your affection for me (*i.e.* should not die after me) and be the offerer of water to our father.

Moreover—At my command, you should abide by the advice of Nakula, fondled (by me) in childhood, ever full of self-respect, and having our mental calibre. You should not follow the path taken by us. For, by you, child,

Forgetting me and my (two) younger brothers, by the power of your understanding, enlightened by the study of the sacred lore, and residing in the house of relatives, or the family of the Yâdavas or in a forest, your body should be supported that you should offer balls of rice, together with libations of water mixed with tears.

Go, Jayandhara, I conjure you by the touch of my body necessarily to communicate this without loss of time.

DRAU.— Friend, Buddhimatiká, say, in my name, to my dear friend Subhadrà-to-day begins the fourth month of dear Uttarà, after conception. . Do you try your best to place her with her father's family, that sometime (the child to be born) may be the giver of drops of water to the family of your father-in law and to us gone to the other world from here.

YUD.—(*With tears*) Oh, pity! When by bad luck, a gigantic tree is burnt—a tree which had sheltered the circle of the earth by its envelope of branches, which had decorated the quarters, which had a stout trunk and which had a mound of earth around it proportionate in size to its big root—this person here, desirous of shade fastens some vague hope on this, its minute sprout.

Well. Now we must carry out our determined purpose. (*Looking at the chamberlain*) Venerable Jayandhara, you are conjured by my body and yet you do not go!

CHAMB.—(*With a cry of pain*) Alas, king Pándu! Such has been the terrible fate of your sons, Ajàtas'atru, Bhîma, Arjuna, Nakula and Sahadeva. Alas, queen Kunti, the distinguished princess (lit. the banner of the palace of the king) of Bhoja,

By the son of your brother, the elder brother of S'auri, the brother-in-law of Arjuna and the preceptor of that very Vrikodara, the elephant crushing the lotuses in the shape of all Kauravas—by him the plough-holder, either under intoxication or in pride has been burnt the forest of your sons through whose protection the earth was cool (happy).

(*Goes away weeping*).

YUD.—Jayandhara, Jayandharra!

(*Entering*).

CHAMB.—May Your Majesty command!

YUD.—I say this because it must be said. Such is not, however, our luck. If by chance child Arjuna comes out victorious, he should be thus spoken to at my bidding—

Hali, it is true, is the cause of my child's (Bhîma's) death; still he is the brother of Krishna (the enemy of Madhu) our disinterested friend; so you should not be angry with him. If you live, go to the forest but do not resort to the cruel practices of (lit. the path pursued by) the Kshatriyas.

CHAMB.—As your Majesty commands.

YUD.—(*Looking at the fire; joyfully*) Krishná, don't you see, the divine fire is kindled, calling hapless creatures

like us with the hand-like flames flying up. will, therefore, offer myself as fuel to it.

DRAU.—May the great king be pleased, to allow me this last courtesy. I will enter it first.

YUD.—If so, we shall together enjoy this good luck.

MAID.—Oh you divine guardians of the quarters, save, save. This royal sage here, of the lunar race, who had gratified the holy fire by performing the Ràjasuya sacrifice, the elder brother of Arjuna who (also) had pleased the fire by means of the Khándava forest, the great king, Yudhishthira, whose name it is auspicious to utter; and this queen, Yájnasenì, the princess of Pánchála, sprung from the sacrificial altar—both of them are going to be reduced to the condition of fuel by entering the pitiless fire. Save, therefore, ye noble ones, save! How now? no body comes to the rescue. (*Throwing herself in front of them*). What is this that the king and queen are about?

YUD.—Oh Buddhimatiká, what is fit to be done on the loss of a kind, dear-loved brother. Get up, get up, good girl and bring water.

MAID:—What your Majesty commands. (*Goes out and comes back.*). Victory to your Majesty!

YUD.—Pánchàlì, do you in the first place offer water to Vrikodara, who was partial to you and dear to Arjuna.

DRAUP.—May the great king alone do it. I for myself will enter the flaming fire.

YUD.—The established practice of the world cannot be transgressed. Dear girl, bring me water.

MAID.—(*Acts accordingly*).

YUD.—(*Washes his feet and touches the cavities of the body with water*).

This handful of water (I offer) to Bhìshma, our elder, born of Gangà; this to our great grand sire S'àntanu and this to our grand father Vichitravîrya. (*With tears*). And now is the turn of our father. And this to our revered father Pándu, of happy memory.

May this water, offered by me, difficult to be obtained again from me hereafter, be drunk by you, oh father, along with mother Màdrî.

This water is for Bhîma, with eyes dark like a blue lotus; let it be reserved undivided for him and for me; wait for me one moment, dear child, although thirsty; here I come speedily to drink it with you.

Or, I shall not be able (lit. have the good fortune or necessary qualification) to see my dear brother who has gone to a place reached by brave Kshatriyas, although I follow him. Dear Bhîmasena,

I sucked my mother's breasts and thereafter you sucked them; through affection you lived on articles that remained after I had partaken of them (or, thus you lived on milk that was already tasted by me); and the same was the course adopted by us when drinking Soma in sacrifies: how then do you thus drink the funeral water before me?

Krishnà, you too offer the libation of water to the honoured Bhîma.

Draup.—Dear Buddhimatikà, bring me the water.

(*Maid does accordingly*)

Draup—(*Going forth and filling up the cavity formed by the joined palms with water*). Great king, to whom shall I offer the water?

Yud.—Give water to him, oh Krishnâ, who is going to heaven all at once and by whom our mother is brought down to the condition of Gàndhàrî owing to her weeping.

Draup.—Lord Bhîma, let this water, brought by the servant, be the water for your feet when you go to heaven.

Yud.—Oh you elder brother of Arjuna, when you, of mighty arms, have gone away, your solemn promise not being fulfilled, your beloved wife has offered you the handful of water with her hair hanging loose.

Draup.—Get up, great king; your brother has gone far away.

YUD.—(*Showing that his right eye twitched*) Princess of Pànchàla, signs tell me that you will see Vrikodara.

DRAU.—May the sign turn out auspicious !

(*A noise behind the curtains*).

(*Entering in consternation*)

CHAMB.—To the rescue, to the rescue, great king. Here, indeed, is this wicked soul, the wretch of a Kaurava, with his body and garments reddened being bathed in blood, with his weapon, the mace, terrible and besmeared with blood, raised,as though he were the god of death with his destructive rod lifted up, coming in this very direction, looking for the princess of Pánchàls here and there.

YUD.—Ah fate, your decision is declared. Alas, Gàndiva-holder (Arjuna) ! (*He faints*).

DRAUP.—Alas, my lord, obstinately bent on espousing me at the Svayamvara, you have followed your dear brother and neither the great king nor me !

YUD.—Alas, dear child, Arjuna, oh you wrestler who pressed hard the body of S'iva, oh you who rid the heaven of its enemies (lit. thorns) by uprooting the Nivàtakavachas, oh you the second of the two ascetics in the Badari-hermitage, oh you favourite disciple of Drona, oh you who pleased Gàngeya (Bhìshma) by your proficiency in the science of missiles and valour (or prowess arising from military exercise), oh you frost-shower to the family of Ràdheya, oh you who rescued Duryodhana from the Gandharva (Chitraratha), oh you, the royal swan in the tank of the Pándu family,

Without having bowed respectfully to your loving mother, without having embraced me firmly and obtained my permission, and without having seen (taken leave of) this your beloved, espoused at the Svayamvara, how have you, oh dear one, gone on this long journey !

(*He faints*).

CHAMB.—Oh, misfortune ! this wicked one, the villain of a Kaurava, is freely making hitherwards. All things considered this is the only remedy proper for the time now;

I shall lead her ladyship, the daughter of the king of the Pánchálas, to the funeral pyre. And I also will follow her in the same way. (*To the maid*) Good girl, you too seek the protection of Drshtadyumna, the queen's brother or of Nakula and Sahadeva. Or rather, whence can there be any hope of getting protection when the great king is in this plight and Bhîma and Arjuna are no longer alive.

MAID.—Save, save, worthy sirs !

(*Behind the curtains after a confused noise*)

Oh you that move in the Samanta-panchaka, chief among whom are Yakshas, demons, goblins, ghosts, Vetàlas, *Kankas*, vultures, jackals, owls and crows, intoxicated with the liquor of blood, and struggling warriors, be not frightened at my sight.

Tell me in which place Yájnaseni is to be found. I will tell you her characteristic marks—

She who was stripped of her garments in the presence of Duryodhana, while he lustily rubbed his thigh, and whose braid was loosened by Duss'ásana as he pulled her by the hair—Tell me in what place that same Draupadî is !

CHAMB.—Alas queen, born of the sacrificial altar, you, with no one to protect you, will be insulted by this stain on the family of Kuru.

YUD.—(*Getting up at once, with firmness and courage*) Pánchâli, fear not, fear not. (*In haste*) who is here, ho ! Bring me my bow with the quiver. Villain, thou accursed Duryodhana, come, come. I will remove the pride of thy arms, heightened by the skill in the use of the mace, by a shower of arrows. Moreover, oh then black spot on the Kuru race,

Not seeing any more that beloved younger brother of mine, the adversary (killer) of Jaràsandha, nor even that my dear child, who fought with the enraged Kiràta, I am not able, like thee who art hard-hearted, to drag on my existence; but again it is not that I am not able to rob thee of thy life by showers of arrows.

(*Then enters* Bhîma, *with the mace in his hand, and his whole body bathed in gore*).

Bhîma.—(*Striding haughtily*).

Oh you soldiers that move in the Samantapanchaka, what means this confusion of yours?

I am neither a Rákshasa nor a goblin ; I am a passionate Kshatriya, who with my body amply bathed in the water of my enemy's blood, have crossed the perilous ocean of a dreadful vow. Ye Kshatriya warriors, survivors of those burnt by the flames of the fire of war, dismiss this fear, that you lie crouchingly, screened by the (bodies of the) elephants and horses. Please tell me in which place Pànchâlî is to be found now !

Draup.—(*Coming back to her senses*) May the great king save me !

Cham.—Queen, daughter-in-law of Pándu, get up at once. Entering the funeral pyre at once is the only safest course for you now.

Draup.—(*Rising quickly*) How now, I do not reach the pyre yet !

Yud.—Who is here, ho ! Bring me the bow with the quiver. How is it that there is no attendant here ! Well. Fighting with the arms I shall press firmly the villain and hurl him into the fire. (*Girds up his loins*).

Chamb.—Queen, daughter-in-law of Pàndu, tie up your tresses now, pulled by Duss'ásana, as they obstruct your eyesight; past is the hope of retaliation now. Get to the pyre very quickly.

Yud.—Krishnà, you should not, indeed, tie up your hair until the wicked Duryodhana is killed.

Bhima.—Princess of Pánchála, not indeed, should you, whilst I live, tie up with your own hands your braid dishevelled by Duss'ásana. Let it be at it is; I will arrange it myself.

Draup.—(*moves away in terror.*)

Bhima —Stop, stop, you timid woman. Where are you going now ! (*So saying he wishes to seize her by the hair*)

Yud.—(*Impetuously clasping him*) Villain, enemy of Bhîma and Arjuna, thou accursed Suyodhana,

Who hast given us offence constantly ever since thy childhood, who art drunk with (the pride of) the power of thy arms, and who hast killed the princes, thou, a sinner, having (once) got into the interior of this cage of my arms, shalt not live to-day to walk even a single step.

Bhima.—Ah, how is it that my revered brother presses me mercilessly through anger, taking me for Suyodhana !

Chamb.—(*Advancing with joy*) Great king, you are labouring under a delusion ! This is verily Bhîmasena, of long life, whose idenity is difficult to be recognised owing to his whole body and garments being reddened with Duryodhana's blood. Away with all doubt now.

Maid.—(*Embracing* Draupadî) Queen, turn back, please turn back. To be sure, this is your lord, who has fulfilled his arduous vow and is searching for you to tie up your tresses.

Draup.—Maid, why do you give me heart by false words !

Yud.—Jayandhara, what do you say ? Is he not the wretch Duryodhana, the enemy of my younger brother ?

Bhima.—Sire, enemyless, elder brother of Bhima and Arjuna, whence can there be the cursed Duryodhana living yet ! For, by me—of that wretch, the insulter of Pándu's family,

The body is hurled on the ground; and the blood thrown on my person like sandal; his royalty has devolved upon your honour together with the earth bounded by the waters of the four oceans ; and his dependants, friends, soldiers, and the whole of the Kuru family have been burnt in the fire of war: it is only the name you mentioned, oh King, that is now left of the son of Dṛtaráshtra.

YUD.—(*Slowly letting go his hold, he wipes off his tears, and looks at* BHIMA).

BHIMA.—(*Falls at his feet*) Victory to your honour.

YUD.—Dear child, owing to my eyes being filled up with tears I cannot see (distinctly) the moon of your face. Tell me then, if you live along with Kirîtin ?

BHIMA.—Now that you are king with the whole multitude of your enemies annihilated, Bhîma and Arjuna do live.

YUD.—(*Clasping him again closely*),

Let alone the destruction of the enemy; tell me this hundred times over—Are you really my beloved brother—he who slew Baka ?

BHIMA.—Venerable brother, I am he.

YUD.—Are you that charming alligator, who, in battle, enjoyed the sport of butting against the banks of the lake in the form of Jarásandha's bosom, with the gushing blood for its water !

BHIMA.—Revered brother, I am the same. May Arya then give me leave for a moment.

YUD.—What other thing has remained to be done ?

BHIMA.—Revered brother, a good deal is yet to be done. In the first place I will tie up the tresses of Draupadî, pulled by Duss'asana, with hands bathed in Duryodhana's blood.

YUD.—Quickly you should go then. Let the poor woman enjoy the pleasure of having her braid tied up.

BHIMA.—(*Approaching* Draupadî) Queen, daughter of the Pánchála king, good fortune smiles upon you, now that the race of your enemies is destroyed. Away, away with feeling disgust at this my sight, lo.

Touch this coagulated blood on my hands, the residue of what I drank, of that Duss'asana, the human brute by whom you were dragged into the assembly of kings; and oh

beloved, this too is the blood of the king of the Kurus, having his thighs crushed by my mace, sticking to each and every part of my body for extinguishing the fire of insult offered to you.

Oh Buddhimatikà, where is that Bhánumati now, who mocks at the wife of the Pàndavas? Lady Yàjnaseni, born of the Sacrificial altar,

Draup.—May my lord command.

Bhima.—Does your ladyship remember what I then said (*He repeats.*—Bhima will tie up your hair, with the mace, &c.)

Draup.—Lord, not only I remember it, but experience it also, by the favour of my lord.

Bhima.—(*Shaking off her hair-braid*) Lady, let this braid loosened by Duss'àsana, the destructive night to the family of Dhártaràshtra, be now tied up.

Draup.—Lord, I have forgotton this business. I shall again learn it through my lord's favour.

Maid.—(*Arranges her hair.*)

(*Behind the curtains*)

Happy be the body of the Kshatriyas that has outlived the (general) destruction in the fire of the great war!

Fortunately is Krishnà's mass of hair tied up—that mass which being dishevelled, the sons of Pándu, blind with anger, killed every day the lords of men and forced the ladies of royal harems to loosen their hair in every quarter, which was the friend of the enraged god of death and the ominous comet to the Kurus; let the destruction of subjects cease! May prosperity attend the families of kings.

Yud.—Queen, here is the tying up of your braid greeted by the Siddhas moving along the surface of the sky.

(Enter Krishna and Arjuna.)

Krishna.—(*Going up to* Udhi,) May the great king

Udhishthira, the moon of the Pandava family, with all his enemies destroyed, be victorious with his brothers !

ARJUNA.—Victory to my revered brother !

YUD.—(*Looking at them*) Ah, the divine Krishna, the lotus-eyed, and my dear brother Kirîtin ! Divine one, my homage to you ! (*To Arjuna*) come, come, child.

ARJUNA—(*Bows*)

YUD.—(*To* Wásudeva) Lord, how can any other thing than victory be his on whom the divine Nàrayana, the primeval being, invokes blessings !

Having contemplated you whose (universal) form is manifested by the differentiation of the Prakriti (matter) giving rise to such evolutes as the Mahattatva, who possess the qualities (Satva, Rajas and Tamas), who are the cause of the manifestation, sustenance and retraction of the creation (created beings) and who are unborn, undecaying and incomprehensible, the world becomes free from misery; what to say then when it sees you !

(*Embracing Arjuna*)

Dear brother, embrace me.

KRISHNA—Great king, Yudhisthira, this venerable Vyàsa here, and these sages, Vàlmiki, Paras'uràma and others; and the generals with Dhṛshtadyumna the chief among them, led by the son of Màdrî, together with the families of the Magadhas, Matsyas and Yàdavas, ready to obey orders, have come here holding jars of holy water on their shoulders, for your coronation.

As for myself, I came here with Arjuna with great quickness on hearing that your honour was greatly put out by the wicked Chàrvàka.

YUD.—How now, we were thus deluded by Chàrváka, the demon ! (*Angrily*) Where is that friend of Duryodhana, wretch of a holy man (or the discarded of the virtuous), by whom my mind was thrown into great perplexity ?

KRISHNA—The villain was seized by Nakula. Tell me now, great king, what further wish of yours should I grant.

YUD.—O you Lotus-eyed, there is nothing that your divine self does not grant when pleased. I, however, having but the judgment of ordinary men, am pleased and dare not ask for anything more. May your divine self consider—

The entire family of the enemies is annihilated (by us) in anger while we five are all safe and sound; the sea of the wrongs done to Pànchálî owing to my misdeeds has been crossed over; you, Purushottama, the divine one, speak respectfully (or, with interest) to me, highly blessed thereby; what else, indeed, is left that I can ask of you, the divine one, now pleased !

Still, if the Lord is very much pleased, let there be this—

May the subjects live their full length of life in prosperity and without being harassed by diseases; may there be devotion for Purushottama without (thoughts of) duality; and may the king be one to whom the world is attached, who is a patron of the learned, who can recognise special merit, who is always engaged in doing good deeds and who brings under his sway the circle of tributary princes.

Moreover,

May kings protect the earth; may the trains of clouds scatter rain all over the world; may the earth be full of corn; may I be devoted to you, the enemy of Mura and Naraka, my mind not being attached to any other god; and may the gods long enjoy oblations ! ! !

KRISHNA—It shall be so.

(*Exeunt omnis*)

END OF ACT VI.

END of the DRAMA styled

' THE VENISAMHA'RA. '

This is the lament poured forth by the poet with a mind uneasy at the separation of learned and loving (friends)-

Gone are those eminent kings, whose favourite pursuit was conversations on poetics (or the perusal of poetical descriptions) and witty sayings and there exist no more the well known assemblies (of critics); the speeches of good (appreciating) men eulogising even the smallest merits (or, beauties) are heard no more; and the outpourings (or compositions), of poets appearing in a form charming owing to their being lucid, sentimental and full of rhetorical ornament have come to an end. May this great composition, however, (continue to) exist triumphanty on the circle of the earth !

NOTES.

ACT I.

P. 1. वेणीसंहारं—वेण्याः संहारः (drawing or collecting together) स एव अभेदोपचारात्तत्संज्ञं नाटकम् : properly 'the tying up of the braided hair;' hence the same signifies the composition (play) describing it, by उपचार (the rhetorical transference of an epithet). Or वेण्याः संहारः लक्षणया तद्वर्णनं यस्मिन् तत्. As this (the tying up of the hair by Bhima) is the ultimate object, the pivot, as it were, on which the whole plot turns, it gives its name to the play, which is also called Venisamvarana. Jag.'s first explanation of this as वेण्या (on account of the hair being pulled &c.) संहारः विनाशः &c. (see p. 5) is farfetched. The explanation of संहार as मोक्षणं is also wrong. See Act VI, Bhima's speech संयच्छामि तावदनेन...केशहस्तम् and that of Yudhishthira—देवि एष ते वेणीसंहारोभिनन्द्यते नभस्तलसंचारिणा सिद्धजनेन which leave no doubt as to the real significance of the title.

निषिद्धैः—Jag.'s second explanation 'prohibited by the S'ástras &c. is farfetched. लुलित—Jag. takes this in the sense of पीत or licked *i. e.* just licked (and not tasted at ease). The bees eluding the watchful sight of the Manager suddenly alighted on the full-blown flowers and licked up the honey, it being within easy reach. Or लुलित may mean shaken off. It may perhaps be better taken here in the sense of वाञ्छित eagerly desired, coveted; from लुल् to stir about (with a desire to gain).

इन्दुः—The moon; originally a sparkling drop of the Soma juice. It then came to mean a small round body and finally became a name of the moon, like the word Soma. Der. उनत्त्यमृतामिति or उनत्ति चन्द्रिकया भुवनमिति; from उन्द् to drop, to wet and the Unádi aff. उ. छुरित—strewed or interset with. The inside of the petals of the flowers which were quite fresh and in full bloom was so perfectly white and bedewed with honey that they appeared as if over-laid with the nectareous rays of the moon. इव—This is a device to make a reference to the moon, the repository of Rasa, as required in the benedictory Sloka. See com., p. 2, चन्द्रसंकीर्तनान्विता &c, चन्द्रसंकीर्तनं यत्र &c. अञ्जलि-

Properly the cavity formed by joining together the hollowed palms; hence secondarily the flowers contained in it.

P. 2. कालिन्दी—The river Yamuna, so called from the mountain Kalinda from which it rises. केलिकुपिता—Ladies enjoying the exclusive love of their lovers or husbands are often described as resenting the least want of attention on their part to them and getting angry with them; *cf.* Vik. IV. तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु विद्याधरदारिका तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपितोर्वशी । For the sport, comp. राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः । Git. 1. उत्सृज्य &c.—Jag.'s cons. is inadmissible. Construe रासे रसमुत्सृज्य गच्छन्तीं. This shows the great intensity of her anger which forced Krishna to conciliate her immediately. रास—a kind of dance practised by Krishna with the Gopies. निर्वर्तित &c.—This he did purposely to please Rádhá. रोमोद्गतिः—The hair standing on end through joy, terror &c. (See S. D. 167). Here it was the effect of the feeling of love roused within. It is one of the eight *Sa'tvika bhâvas*, viz. स्तम्भः स्वेदोथ रोमाञ्चः स्वरभंगोथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः । अक्षुण्ण—not crossed or baffled, successful.

P. 3. सप्रेम०—Because of the great feat achieved. शान्तान्त०—शान्ताः (tranquil-minded, composed in mind) च ते अन्तस्तत्वसाराः (ब्रह्मनिष्ठाः) च अन्तस्तत्व is the Supreme soul in the heart (*cf.* स वा एष आत्मा हृदि Chân. VIII. 3. 3, एको देवः सर्वभूतेषु गूढ...सर्वभूतान्तरात्मा । S'vet. VI. 11; also Bhr. III. 7; Bg. XVIII. 61.) तदेव सारो बलं स्थिरांशो वा येषां firm in their contemplation of Brahma. Or अन्तस्तत्व may mean अन्तःकरणतत्व (Uttar. III. 11.) शान्तान्तःकरणं सारो धनं येषां *i. e.* सयमैकधनैः (*cf* S'ak. अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनान् IV: 17) whose wealth consisted in their well controlled or tranquillised minds. सकरुणं—Because even he, the supreme God, had to undergo trouble and suffer inconvenience. सस्मितेन—with a smile indicative of applause or appreciation. आदाय—आकृष्य *V. l.*, which indicates hurry consequent on alarm is rejected as it goes against सगर्वैः.

मयपुरदहने-S'iva, at the request of the gods, burnt the three cities of the demons, built of gold, silver and iron, in the sky, the middle region and on earth, by Maya. See note on पुरारि Kum. V 54; Siv. P. San. Samh. chap.s. 51, 52. B. P. VII. 10. 53-68. Maya, the brother of Namuchi, was the Vis'vakarman of the Daityas. He was supremely skilled in the mechanical art (शिल्पवतां वर.) and was also well versed in magic.

astronomy and military science. For the wonderful hall he built for the Pándavas, see Mb. Sab. I. *

This sl. is quoted in R. G. as an instance of the fig. उल्लेख—एकस्य वस्तुनो निमित्तवशाद्यदनेकैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारकं ग्रहणं तदुल्लेखः ।

These three slokas constitute what is technically called the Nándi (Preliminary Benediction). It is thus defined in the S. D.-आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ According to Bharata—आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते । Jag. in his com. on the Mál. M. thus derives the word:—आशीर्योगादिना नन्दयतीति नन्दः by adding अ (पचाद्यच्); नन्द एव नान्दः by adding अ स्वार्थे (प्रज्ञादित्वादण् प्रत्ययः) and then the fem. affix ई. Some account for the Vṛddhi by including it in the पृषोदरादि group. Others derive it from नद् to praise or prosper (the stanza invoking good luck or success). See also संगीतस. quoted in the com. It forms an essential part of the theatrical preliminaries and is of four kinds—नमस्कृतिर्माङ्गल्यिकी

* The alternative Nándi—

नाभिः—मुख्याधारः the central or chief support. स्वनाभि°—स्वनाभिरन्ध्रादुद्भवद् जगद्बीज यस्य from the cavity of whose navel sprang up the Creator of the universe (Brahmá). *Cf.* यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिह्रदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥ B. P. I. 3. 2. निजोदर°—निजोदरगह्वरे (cavity) निक्षिप्तं (*i. e.* at the time of the destruction of the world) जगदण्डं येन । *Cf.* तत्र (कल्पान्ते) सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यतेजसा । ..प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ &c. Hv. also Rag. XIII. 6.

भगवान्—The almighty God; lit. possessed of the sixfold power peculiar to God (षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः-ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धैर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥)

शेषभोग—The body of S'esha. भोग—a serpent's body. पयोधेः—*i. e.* of the milky ocean. मध्येपयः—Avy comp.; in the midst of the waters of. अपर इव—The immense dark-blue body of Krishna may well be compared to a sea; *Cf.* विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा । Rag. XIII. 5, where the idea is reversed.

उत्तिष्ठन्त्या &c.—Wilson remarks that the author of the K. P. censures this verse as inconsistent with the reverence due to Hari and Lakshmí whose amorous sports it describes in a style suitable to mere mortals alone. The sl., however, is not to be found in the existing editions of the K. P. We allow, however, the justice of the remark.

आशीः पत्रावली तथा। नान्दी चतुर्धा निर्दिष्टा नाटकादिषु धीमता ॥ According to Jag. the present Nándî is of the पत्रावली kind and consists of 12 Padas. See his remarks. By 'Pada' is understood a line of a stanza, or the inflected form of a noun or verb, or even a sentence. The principal purpose served by the Nándi is *Vighnopas'ânti* or the removal of obstacles.

The Nándî ought to suggest covertly the story of the piece (see S. D. 283-4) and accordingly commentators display a great deal of ingenuity in detecting references to the principal incidents of the plot. Thus in the first sloka the words निषिद्धैर्मधुकरैः refer to Duryodhana and others, who, inebriated with power, disregard the advice of such friends as भीष्म, विदुर and others and persist in their wicked deeds, while इन्दु refers to the wholesome advice and mediation of Krishna. The first half of the 2nd sl. refers to Draupadî's anger and her giving vent to her grief in tears while the second refers to Bhîma's pacification of her anger. For the implied meaning of the 3rd sl. see Jag. p. 3. Devî is Draupadî. Duryodhana and others, on account of their evil practices, are the Asuras. मयपुरदहन refers to the destruction of the Kauravas.

P. 4. नान्द्यन्ते—commentators are at variance as to the meaning of this expression. See com. The discussion as to its correct interpretation, however, is not of much use to the P. E. students. The best view seems to be this—the Sûtradhára, (unless otherwise stated) repeated the Nándî (probably along with other actors) and then addressed the audience. The words प्रविशति &c. are not used at the beginning because nothing but auspicious words can begin a work. See our introduction to S'ak. or Vik. See Jag.'s remarks.

P. 5. सूत्रधारः—Lit. the holder of the threads of the plot; the manager of the play. *Cf.* वर्तनीयकथासूत्रं (the thread of the plot) प्रथमं येन सूच्यते। रङ्गभूमिं समासाद्य सूत्रधारः स उच्यते। See also com. Originally, however, he was the exhibitor of a show of puppets or dolls holding the strings by which they were moved. See our note on the word in Vik. or S'ak. अलमति०—This shows that the prolix preliminaries were found to be tiresome by the audience in advanced times.

अरागं—(1) Free from passion or attachment to worldly pleasures; (2) also free from the Rajas quality. अकृष्णं—free from foulness (wickedness or sin); (2) also from the

quality of Tamas. कृष्णद्वैपायनं—The sage Vyása, so called because he was of a darkish complexion (कृष्ण) and born on an island (द्वीपः अयनं birth-place यस्य) being the offspring of the sage Parás'ara and Satyavatî. न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद् द्वैपायनः स्मृतः। See Mb. I. 83-89. He is the reputed author of the 18 Puránas. He came to be called Vyása from his having divided and arranged the Vedas in their present form (विव्यास वेदान् यस्मात्स तस्माद्व्यास इति स्मृतः।).

भवन्तः—The use of the Voc. in the case of pronouns is rare. The reading तत्रभवन्तः is rejected because it refers to persons at a distance. अत्रभवन्तः will do. परिषदग्रेसराः—Lit. the leaders of assemblies; hence best men composing the audience. *Cf.* Shakes. Henry VIII 'And as you are known The first and happiest hearers of the town' &c. Prologue.

कुसुमाञ्जलि &c.—The comparison to कुसुमा॰ implies that the play is a choice one. अपर इव—For one was already offered at the feet of Hari.

तदिदं &c.—This is done in accordance with the precept of Bha. रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यमपि कीर्तयेत्. कवेर्मृगराज &c.—Jag. takes Mṛgarája to mean Simha, but even as such it sounds strange when applied to the name of a Bráhmana. Probably the original reading is कविमृगराजल॰—distinguished by the title of 'the lion among *i. e.* the most eminent of poets.'

उदात्त &c.—उदात्तं sublime, excellent यत्कथावस्तु plot तद्गौरवात्.

P. 6. अवधानं &c.—*Cf.* the similar address in Vik.—प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात्। शृणुत मनोभिरवहितैः क्रियामिमां कालिदासस्य॥

P. 7. भावः—The Sûtradhára is so addressed in dramas. विदुर—The younger brother of Dṛtaráshtra and Pándu, sometimes called Kshatṛi. He is described as सर्वबुद्धिमतां वरः 'the best of those gifted with intellect.' He is one of the wisest characters in the Mah Bhár., and his Niti is well known. Though leaning towards the Pàndavas he also desired the welfare of his brother Dṛtaráshtra and was always ready with good advice for both. Here the actors are supposed to translate themselves to the time and scene of the action of the play although they do not say so actually (as is done by the Sùtra. in the Uttar. एषोऽहं कार्यवशादायोध्यिकस्तदानींतनश्च संवृत्तः।). शैलूषजनः—The band of actors. शिलूषस्य ऋषेः (an early teacher of the science and art of acting) अपत्यं पुमान् शैलूषः। आतोद्यं—आतुद्यते ताड्यते इति. As that was considered a festive

occasion, Vidura gave the order for a general rejoicing. विन्यास- an orderly arrangement.

पाराशर्य—Vyàsa (the son of Paràs'ara). भरत०—The son of Dushyanta and S'akuntalá and a remote ancestor of the Kauravas and Pàndavas. He was a *Chakravartin* and so powerful and celebrated that India came to be called भरतवर्ष after him. हितकाम्यया *V. l.*—हितकाम्या fr. the Den. verb हितकाम्य-काम्यच् (Pàn. III. 1. 9.) being added in the sense of 'wishing for that which is denoted by the base-with the aff. अ and the fem. term आ. शिबिरसंनिवेश—*V. l.* The place of the camp.; or संनिवेश the laying out or the proper arrangement of; hence the camp of.

P. 8. स्थिति—protection. प्रभविष्णु—able (to achieve any object). The affix इष्णु is added in the sense of 'habit, doing that well &c.' See Pân. III. 2. 134. It is added here to भू, however, against. Pàn. III. 2 138 (भुवश्च छंदसीत्येव Kau.), according to which it can be added in the Veda only. Says Dikshita—कथं तर्हि-जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवं-निरंकुशाः कवयः. राजकं—a collection of kings (while राजन्यकं means a collection of Kshatriyas). कुरु०—कुरुश्च पाण्डवः (Yudhishthira) च कुरुपाण्डवौ तौ च तौ राजपुत्रौ च तयोः. Here Kuru means a descendant of Kuru (Duryodhana) by Lakshanâ. *Cf.* रघूणां Rag. 1. 9. Although Kuru was the common ancestor of both, the Dhártaràshtras and the Pândavas, the term कुरु or Kaurava was often restricted to the former. आहव—आहूयन्तेऽरयो यत्र; fr. ह्वे+अ—Lit. that in which the opposing warriors challenge each other to fight-आरम्भयासि—and आरम्भयामि should be आरभसे and आरभे. Or the Cau. affix इ (णिच) must be considered as added स्वार्थे.

चन्द्रातप—&c. When the rainy season is over and the screen of clouds removed the moon and the stars shine out brilliantly. The moon-light is especially delightful in autumn. *Cf.* चन्द्रे च विशदप्रभे Rag. IV. 18. काशैर्मही शिशिरदीधितिना रजन्यो हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि । सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्वनान्ताः शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ।। Rs. III. 2. स्वादुजल०—At the advent of autumn water clears up and is very sweet. *Cf.* प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः । Rag. IV. 21.

सत्पक्षाः &c.—Almost all the words used in this sl. are श्लिष्ट *i. e.* there is a double, *entendre* on them. The sl. apparently describes the swans which leave the Mânasa lake, their resort during the monsoons, in autumn and return to the Indian land and are seen moving gaily

and singing merrily on the banks of rivers; it refers also to the Kauravas covertly. **धार्तराष्ट्राः**—(1) A kind of swans with black beaks and legs; राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः । मल्लिनैर्मल्लिकाख्यास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः । Amara; (2) the sons of धृतराष्ट्र. **सत्पक्षा, मधुरगिरः**—having good *i. e.* strong or beautiful wings and uttering sweet notes; (2) According to Jag. having good partisans and a good army and of sweet address. But this does not give a s'lesha on मधुरगिरः. We are therefore disposed to take the two words as forming one comp. in the second case. सत् (good) पक्षः (cause) येषां ते सत्पक्षाः पाण्डवा तद्विषये अमधुरा गिरः येषां talking harshly about. **प्रसाधिताशाः**—(1) प्रसाधिता decorated, beautified (by their movements) आशाः quarters यैः; (2) पक्षे प्रसाधिताः gained by conquest or stratagem आशाः *i. e.* the regions in different quarters यैः (or who have fulfilled the desires of supplicants). **मदोद्धतारम्भाः**—(1) whose actions (sportings, dancings &c.) are wild on account of hilarity: (2) whose undertakings are proudly valiant on account of their arrogance. **निपतन्ति**—(1) descend to; (2) fall dead. **कालवशात्**—(1) Under the influence of the season; (2) being in the grip of destiny; yielding to the decree of fate.

As this verse foreshadows the destruction of the Kauravas we have here the Bîja or seed of the plot succintly delivered. See Jag.'s introduction to the sl. According to the S. D. this is an instance of वस्तुध्वनि 'the suggestion' of matter in hand, arising from the power of words—अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमात् दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्न च श्लेषः ।

P. 9. **शान्तं पापं** &c.—This expression is used in the sense of—May such a thing not happen! It is also used to mark one's disapproval of another's evil wishes.

सवैलक्ष्य०—विगतं लक्षमस्यासौ विलक्षस्तस्य भावो वैलक्ष्यं embarrassment,
confusion; वैलक्ष्येण सहितं सवैलक्ष्यं स्मितं यस्मिन्कर्मणितद्यथा तथा । Although
the Sûtradhàra intended the second sense he outwardly shows
that he is surprised at the ejaculation of the Pàri. and says
with a smile of affected confusion. **आशंसा**—The desire to
express (the characteristics of). In the next line it means 'Indi-
cation, expression. **धार्तराष्ट्राः**—धृतं मानसं सरो विहाय राष्ट्रं यैस्ते धृतराष्ट्रास्त एव
धार्तराष्ट्राः । Those that leave the Mánasa lake for the country. This
indicates their habit. **व्यपदिश्यन्ते**—are spoken of (under cover
of this characteristic) **यत्सत्यं**—To tell you the truth, really.

निर्वाण &c.—This sl. too has a double meaning. निर्वाण—Mark the p. p.: वा with निर् takes न when 'wind' is not the subject; निर्वाणोऽग्निर्मुनिश्च । but निर्वातो वातः । प्रशमात्—(1) there being no more enemies left on account of the reconciliation to be effected: (2) by their total (प्र) destruction. रक्त०—See Jag. who will have restored (the portion of) the earth to the Pándavas now attached (being reconciled) to them. To avoid an awkward Bah. Nagoji Bhatta in his com. on the Kàv. Prad. takes this comp. as रक्ता attached प्रसाधिता lawfully gained च भूः यैः । (2) decorating (staining) the ground with their blood. क्षतविग्रहाः—with hostilities terminated; (2) क्षताः विग्रहाः येषां with their bodies wounded (shattered). स्वस्थाः-(1) happy; (2) स्वःस्थाः inhabitants of heaven (being killed in battle).

Sl. quoted in the K. P. as an instance of the doctrine that अश्लीलत्व 'Indecency' (of which inauspiciousness is a variety,) is a merit when it indicates a future inauspicious event; *e. g.* in the present case the words प्रशम and स्वस्थ which are inauspicious are merits as they indicate a future inauspicious event (the destruction of the Kauravas).

Here we have an Anga of the Nátaka called श्लेषगंड (called by Jag. लेशगंड) which is defined as द्यर्थता यत्र वाक्यानां श्लेषेणार्थः प्रतीयते। श्लेषभंग्यानुपात्तोपि श्लेषगंडः स उच्यते ॥ The S. D., however, quotes this as an instance of the second kind of Patàkàsthána mentioned by the author. As the words रक्त, विग्रह &c. by means of an equivoque indicate the subject matter of the plot and thereby happiness to the hero instead of good wishes towards the enemies which they apparently convey, we have a Patàkàsthàna.

This and the following sl. are also cited in the D. R. as an instance of कथोद्घात by वाक्यार्थ.

साधिक्षेपं—blaming him for expressing the hope; or scornfully. P. 10. ०अपसद—when at the end of a comp. means 'vile, cursed &c.'. Lit. it means अपकृष्टो नीच इव सीदति One sitting apart like one low-born. Originally it referred to the six kinds of children of degraded connections. See Manu X. 10.

लाक्षा०—This refers to the house of lac. built as aresidence for the Pándavas, when they entered Váranávata, by Purochana, at the instruction of Duryodhana, his master to which fire was set afterwards Pàndavas, however, escaped by a subterranean

passage prepared in anticipation such a catastrophe. See Mb. I. 148. विषान्न-Food mixed with poison called कालकूट was served to Bhima. See Mb I. 128.

सभाप्रवेश—*i. e.* the entrance of the Pándavas and Draupadí into the द्यूतसभा. प्राणेषु—refers to the first two incidents mentioned in the last line. In the first the life of all the Pàndavas was attempted; in the second that of Bhima. वित्त०—*i. e.* by means of gambling. आकृष्य...केशान्—*V. l.* is better from the point of symmetry. आकृष्य &c.—Not only this but the Kauravas added insult to the injury by this act. Bhima, of course, understood the stanza repeated by the Sùt. in its apparent sense.

Sl. quoted in S. D. as an instance of उपक्षेप one of the *Angas* of Mukhasandhi, and in D. R. as one of the Raudrarasa arising from injuries done by enemies.

पृथु &c.–पृथु यल्ललाटतटं broad and extensive forehead तत्र घटिता formed विकटं यत्कीनाशतोरणं तद्वत् त्रिशूलायमाना च trident-shaped and looking like the arch of the god of death भीषणा भ्रुकुटिर्यस्य. कीनाश—की कुत्सितं in an untoward way नाशयति यद्वा क्लिश्नाति, by Unádi V. 56.

The प्रस्ता० here is technically called कथोद्घात (the striking up of a topic) since Bhimasena enters by catching up the sense (in his own way of course) of the words uttered by the Sútradhára. *Cf.* the similar entrance of Chánakya in the Mudrá.

P. 11. सानुनयम्—Conciliatingly, in a conciliatory tone.

भरतपुत्र—a disciple (पुत्रसदृश by लक्षणा) of भरत, an actor. Sahadeva uses the term instead of शैलूष or so to please Bhima. अवत्र— what flows from a wound, blood. इति यथार्थमेव—Some prefer the reading इति पठित्वा अन्यथाभिनयति but it is difficult to see how the intended sense can be conveyed by mere acting (the idea of blood) especially). At least Bhima was not in a mood to understand it when so expressed.

न खलु &c.—This is ironical. धृतराष्ट्रस्य &c.—Here Sah wishing to please Bhima recounts the words uttered by the latter when Draupadí was dragged into the Sabhá and a question was asked by Duryodhana, whether or not she was the slave of the Kauravas, being won in gambing, viz.—यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः । न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ Sab. P. LXXI. 12.

एवमिदं—Thus it is *i. e.* you do not wish to go against the King's wishes.

अतएव &c.—quoted in S. D. as an instance of Bheda.

जरासंधस्य—King of Magadha and Chedi, son of Bṛhadratha and father-in-law of Kamsa. He was born in two halves which were united by a demoness named Jarâ; hence the name. He was well-known for his physical strength. He was slain by Bhîma in a single combat, before Dharma performed his Rájasûya sacrifice. The muscular force and the sustaining power of the two combatants were so great that the fight continued for 14 days, without a moment's respite, at the end of which Jarâsandha fell into a swoon. कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि। अनाहारं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्तत ।। चतुर्दश्यां निशायां तु निवृत्तो मागधः क्लमात् । &c. For other particulars see Mb. II. Chapters 16-23 विरूढ (1) united; (2) compactly formed. पुनरपि—Because the two halves were separate when brought forth. संधि—has a double meaning (1) the union of the two halves. (2) Peace; घटयत--च कुरुत *V. l.* The former is better for symmetry; also as it gives the intended sense more directly.

Sl. quoted in the S. D. as an instance of *Parikara* one of the *Angas* of Mukhasandhi (S. D. 340.). See, however, Jag. on the 12th Sl.

P. 12. संभृत—collected together, intensified. खिद्यते—might feel depressed or pained. खेदं—used in a slightly different sense (खिद्यतेऽनेनेति); Vexation, irritation, anger. Hostility (मात्सर्यं) according to the Com.s of the K. P.

तथाभूतां—In that condition *i. e.* ऋतुमतीमाकृष्टकेशामाकृष्टाम्बरां च. The thought of what happened is too painful for Bhîma even now to express in actual words. So he refers to it by a mere suggestion which produces, however, a more telling effect. दृष्ट्वा—This and the next two words are all significant. Having actually seen (न तु श्रुत्वा). नृप॰-नृपाणां सदः तस्याम्.-In an assembly of kings and not even in private, thus adding to the gravity of the offence. पाञ्चालतनयां—a princess, and therefore one not used to that sort of treatment; but forced to put up with the insult on account of her connection with *us*. This was all the greater reason for us to have resented it. *Cf.* Bhîma's words addressed to Dharma when Draupadi was staked by him-एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान्प्राप्य कौरवैः । त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।। Mb. Sab. 68-5.

सुचिरं—*i. e.* for 12 years. वल्कलधरैः—वल्कलानां धराः वल्कलधराः तैः। *Cf.* स वल्कवासांसि तवाधुना हरन् करोति मन्युं न कथं धनंजयः। Kir. I. 35. अनु-

(वा०—lived *incognito* (concealing our true characters) engaged unworthy, ignominious occupations.

According to the conditions entered into at the time of gambl-g a second time, the Pàndavas had to pass twelve years in a rest and one more *incognito*, the penalty of the discovery of eir true characters being a forest life for another twelve years.* This last year they passed at the house of king Viràta under rious disguises. Dharma lived as a gambler assuming the name 'Kamkabhatta;' Bhima as a cook named Ballava; and Arjuna as female music-master, under the name Bṛhannadá. Nakula and ahadeva assumed the characters of a groom and a cow-herd spectively assuming the names of Granthika and Tantipàla, while Draupadi became a maid named Sairandhri and lived as such.

For the sake of symmetry the commentators of the K. P. take उषितं, स्थितं as verbal nouns, त being added भावे; the cons. is गुरुः तथाभूतां पाञ्चालतनयां दृष्टा अस्माभिः उषितं स्थितं च दृष्ट्वा खिन्ने &c.

अद्यापि—Although such insults have been heaped upon us.

Sl. quoted in the K. P, III. as an instance of the intended sense being implied by Káku (a particular modulation of voice) अत्र खेदं...कुरुष्विति काकोर्वैशिष्ट्यात् खेदो मयि न योग्यः कुरुषु पुनर्योग्य इति व्यज्यते । ; and again in VII as an instance of न्यूनपददोष or the fault of the necessary words being omitted; here the words अस्माभिः in the 2nd and 3rd lines and the word इत्थं (खिन्ने) in the last line are wanted. The fault, however, is not so glaring here as the words can be easily supplied.

युष्मच्छासन०—I stood immersed in the water &c.; *i. e.* I never emerged from it; I did not violate your order. With the reading ०अंहसि the word मग्नेन becomes inappropriate. **नाम**—as is well known. **स्थितिमतां**—who kept within the bounds of propriety, never transgressed the bounds of duty. For this sense of स्थिति *cf.* स्थितेरभेत्ता (स्थितिमन्तमन्वयं) Rag. III. 27; स्थितिभिदः XI. 65 and स्थितिज्ञः Kum. I. 18. अनुजानां मध्ये (विगर्हणापि प्राप्ता) along with your younger brothers; (when I at least should not have pocketed the insults so tamely). It is not a good way to interprete the line as 'I suffered condemnation even at the hands of &c.

* **शकुनिरुवाच**—महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु भो भरतर्षभ ॥ ९ ॥ वय वा द्वादशाब्दानि युष्माभिर्द्यूतनिर्जिताः । प्रविशेम महारण्यं रौरवाजिनवाससः ॥ १० ॥ त्रयोदशं च सजने (अ)ज्ञाताः परिवत्सरं । ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ ११ ॥ अस्माभिर्निर्जिता यूयं वने द्वादश वत्सरान् । वसध्वं कृष्णया सार्धमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ त्रयोदशं च सजने &c. Sab. 76.

as this goes against the epithet श्थितिमतां. उल्लासित—flourished waved. अद्यैकं—But to-day I cannot do it. I must disobey you and punish the Kauravas as they deserve; not because I wantonly want to disobey you but because the humiliation and the insults offered to us have been too great for me to bear. विधेय:-विधातुं शक्य: that can be managed or forced to obey.

Sl. quoted in the D. R. as an instance of *Amarsha* or a strong desire for retaliation (lit. intolerance of an insult).

P. 13. चतुःशालं—चतस्रः शालाः (halls) अन्योन्याभिमुखा यत्र; a quadrangular house.

कृष्णागमनं – (*a*) कृष्णाया आगमनं; (*b*) कृष्णस्य आगमनं. Sah. purposely uses the word, indirectly hinting that Bhíma should await the return of Krishna and do nothing in hot haste.

P. 14. अहह &c.—Bhima is quite shocked at the proposal when half of the kingdom was due to them by the right of inheritance. तेजोपकर्ष:—sinking down or decline of, loss or destruction of-majesty, spirit or energy. तद्दृस्स &c.— In Bhíma's opinion, the request is so humiliating that he wishes he had not better heard it or his brother given utterance to it.

तत—celebrated, well known. ऊर्जितं—From ऊर्ज् 10 conj. to grow strong; hence noble, exalted अक्षैः—दिव् governs the Inst. or the acc.; so अक्षान् also; दिवः कर्म च। Pán I. 4. 43.

Sl. quoted in K. P. VII. to show that here the word तत्, following close upon यत्, refers to the well known power of Dharma and thus belongs to the 'Protasis' and not to the Apodosis. याज्ञसेनी—daughter of यज्ञ, a name of Drupada.

भट्टिनी—should rather be देवी as she was कृताभिषेका. *Cf.* देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी। Amara. मुहुः—goes with स्थगित. उपचीय°—उपचीयमानं (growing) यद्बाष्पपटलं तेन स्थगिते नयने यस्याः सा।

वैद्युतं—विद्युत इदं pertaining to lightning.

Sl. quoted in the S. D. as an instance of Dishta or a description under the similitude of time or place (देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते।)

P. 16. मथ्नामि—&c.—Sl. quoted in the K. P. and S. D. as an instance of काकाक्षिप्तव्यङ्ग्य or the suggested sense being hinted by Káku or varying the tone. Here the suggested sense, 'I shall destroy &c.' is conveyed along with the expressed sense by a suitable variation of voice–I shall *not* destroy &c.; no that

cannot be: very certainly I will : न मथ्नामीति न *i. e.* अत्र मथ्नामीत्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम्। See K. P. V.

संचूर्णितोरु०—Bhima had vowed to do all this. *Cf.* पितृभिः सह सालोक्यं मा स्म गच्छेद्वृकोदरः। यद्येतमूरुं गदया न भिन्द्यां ते (Duryod.) महाहवे॥ Mb **71**. 14; मेन स्म सुकृतान् लोकान् गच्छेत्पार्थो वृकोदरः। यदि वक्षो हि ते (addressed to Dus'.) भित्वा न पिबेच्छोणितं रणे। धार्तराष्ट्रान् रणे हत्वा मिषतां सर्वधन्विनाम्। शमं गन्तास्मि न चिरात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। Mb. II. **77**. 21, 22. See also **68**. 52., 53.

भवतां नृपतिः—भवतां is significant. He has severed his connection with them. See *Supra.* p. 11 (अत एवाहं...भिन्नो भवद्भ्यः). There is nothing in the Mb., however, to warrant this.

The passage beginning with चेटी—भट्टिनी...and ending with Draupadi's speech, नाथ अश्रुतपूर्वं &c, is an example of प्राप्ति, one of the *Angas* of Mukhasandhi and is quoted as such in D. R. and S. D.

अव्युत्पन्न इव—As one not capable of having a reasonable interpretation, not having an intelligent sense. He dared not say अव्युत्पन्नेनेव.

जनान्तिकं—From Bharata's definition, quoted in the com., this seems to have originally meant something said by a character to another in private. The S. D. (also D. R.), however, defines it as त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा (having shut out others with the three-bannered hand *i. e.* with the fingers except the thumb and the ring-finger extended) कथाम्। अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्॥

P.17. इन्द्रप्रस्थ also called हरि-शक्र-प्रस्थ. &c. was the capital of the Pándavas, founded by them after they were forced to leave Hastinápura. It was situated on the left bank of the Yamuna, between the modern Delhi and Kutub but now lies in ruins. वृकप्रस्थ—Probably the place where poison was administered to Bhima and called after him (वृकोदर). जयन्तं—appears, from the the context, to be the place near Hastinapur where the hall for gambling was built and the द्यूतसभा held. The Mb. gives the names of the villages differently, as अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दी वारणावतम्। अवसानं तु गोविन्द किंचिदत्र पञ्चमम् ॥ See Mb. V. **72**. 15.

०नोद्घाटनमेवेदं—Sah means—Since he has named the four villages only his real object is to remind the Kauravas of the injuries done to us in those several places and not the active possession of the villages. पञ्चमं-Some see a hidden meaning in

this. According to them पश्चम means (पश्च पश्चभूतानि लक्षणया पश्चभूतात्मकं देहं माति destroys इति पश्चमः संग्रामः). So Sah suggests that Dharma's real object is to seek war.

साटोपं—With impatience (साटोपावेगसंभ्रमाः इ. कोशः ।); or with hauteur; with an air of indignant pride. आटोप fr. तुप् to injure, with आ and aff. अ; the त् being changed to ट् irregularly.

मन्ये—It is difficult to see what Jag.'s reading is from the com.; his अन्यथामन्यन्ते is not to be found in any of the Mss. consulted by Mr. Joshi.

स्वगोत्र०—अयशःस्वगोत्र० *v. l.* does not yield a good sense. The word अयशः is out of place here; for the गोत्रक्षय was dreaded because of the infamy to be attached to it. For the same reason we cannot take the comp. as a Dwandwa. If the reading is to have any meaning we must have recourse to an awkward Bah.—नास्ति यशो यस्मात् सोयशाः । अयशस्कर इत्यर्थः । यः स्वगोत्रक्षयस्तं शङ्कते तत. But no poetic end is served by the actual use of the word अयशः.

इतो वनं गच्छद्भिः &c. *Cf.* भीम उवाच—अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनंजयः । शकुनिं चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति । ... सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि । अर्जुन उवाच । असूयितारं &c. see com. on III. 42. सहदेव उ०—हन्तास्मि तरसा युद्धे त्वामेवेह सबान्धवं । यदि स्थास्यसि संग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल ॥ नकुल उ०—...॥ तान् धार्तराष्ट्रान् दुर्वृत्तान्मुमूर्षून् कालनोदितान् । गमयिष्यामि भूयिष्ठानहं वैवस्वतक्षयम् ॥ एवं ते पुरुषव्याघ्राः सर्वे व्यायतबाहवः । प्रतिज्ञा बहुलाः कृत्वा धृतराष्ट्रमुपागमन् ॥ See Mb. II. **77.** 26–45.

युष्मान्हेपयति &c.—Sl. quoted in S. D. as an instance of *Yukti* (the determination of a purpose संप्रधारणमर्थानां युक्तिः ।).

P. 18. **का खलु वेला**—What a long time has elapsed since &c. किं with खलु or अपि has this sense; *cf.* कोपि कालस्तस्या आगत्य गतायाः । Rat. III. कोपि कालो भगवत्या मालतीमनुवर्तमानायाः । Mál. Mád. III. **रोषावेश**—The vehemence of anger. **उदासीनेषु** &c.—For, विधाय वैरं सामर्षे नरोरौ य उदासते । प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेभिमारुतम् ॥ Sis. II. 42. Also because अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः॥ Kir. I. 33. **अपगतपरिभव**—Whose insult is avenged. **समर्थयस्व**—Know or look upon as certain. समर्थय् 10th conj. to believe to be true after good thought &c.

क्लीवत्सु &c.—*i. e.* When we have wilfully neglected the wrong done to her, no ordinary person, but a princess herself.

P. 19. **कौरव्यवंश** &c.—The word कौरव्य presents a grammatical difficulty here. See com. For when there is the idea of

plurality, and females are not meant, the affix य (ष्यञ्) must be dropped according to Pàn. II. 4. 62, quoted in the com. (तद्राजस्य &c.) and the proper form is कौरव. To obviate the difficulty the word कौरव्य must be taken to refer to Duryodhana alone (कुरूणां जनपदानां राजा) and then य should be added by 'तत्र साधुः' Pàn. IV. 4. 98 (कौरव्ये साधवः the well-wishers of Duryodhana, the brothers being pre-eminently such.) Dikshit also remarks कथं तर्हि कौरव्याः पशवः (Ven. I. 25); तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः (Rag. IV. 49) इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधवः इति समाधेयम् । Sid. Kau. on Pan. II. 4. 62

अस्मिन्—must refer to Draupadî who is the wild fire consuming the forest of the bamboos in the shape of the race of the Kauravas. वंश is used here in a double sense (1) bamboos; (2) race.

मुक्तवेणी—Jag. who reads बद्धवेणी for मुक्त० is compelled to give an awkward defence of his reading. कृष्णा—(1) Draupadi; (2) black मुक्तवेणीमेनां कृष्णां कृष्णां धूमशिखामिव स्पृशन्. Jag. prefers the reading एतां for एनां and remarks that एनां cannot be used since there is no अन्वादेश (See Gr. § 137.); but when we take अस्मिन् to refer to Draupadî there is अन्वादेश. There is a confusion of ideas here. The poet doubtless wanted to compare Draupadî to a wild fire she being the chief cause of the enmity, and her dishevelled hair to a line of black smoke issuing forth from it, but did not express the ideas clearly. For वेणी being compared to धूमशिखा *cf.* नन्दकुलकालभुजगीं कोपानलबहलनीलधूमलताम् । Mud. I. 9.

युज्यते &c —Mark Bhîma's magnanimity of heart. Although he hates Duryodhana bitterly he has reverence for his mother even when angry.

P. 20. साहचर्यात—From their association with विटपिन्— विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्तीति ।

P. 21. युष्माकमयुक्तेषु While your locks are not yet unbound (which they will be when your husbands are killed in the ensuing war). By युष्माकं she refers not only to Bhi. but to the wives of all the Kauravas. This retort is as clever as it is pointed.

This speech is cited in S. D. as an instance of हेतु *i. e.* a brief speech conveying the intended meaning, or hinting at the desired *denoument*, by furnishing a reason (हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात्). Here the reason of Draupadî's hair not being bound up is that Bhánumatî's is not yet let down.

स्त्यान—P. p. p. of स्त्यै to be collected into a mass; congealed. अवनद्ध—adhering, sticking Jag. reads अपविद्ध gushing forth.

Sl. quoted in S. D. as an instance of Parinyása (an anga of Mukhasandhi) or fixing upon of the desired object. D. R., however, quotes this as an instance of Samádhána, remarking—अत्र वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात्समाधानम्। and further as an instance of संधि (one of the angas of Nirvahana).

किं नाथ &c.—This, according to S. D., furnishes an instance of Vilobhana (गुणाख्यानं विलोभनं).

अनुगृह्णन्तु—Look upon with favour, follow up, act agreeably to your wishes. Jag. reads the whole speech differently. His reading (see com.) appears at first sight to be better. It is natural that Drau., who knew Duryodhana's hardihood and skill in using the mace, should wish for an intercession of the deities to ensure success to Bhima. But the context does not justify that. Her object here is to encourage Bhima and at the same time to fling a gentle taunt at Sah. and others for their inactivity.

P. 22. मन्थ—Churning. आयस्त—violently agitated, tossed about. प्लुत—rising up. कुहर—The cavern-like-cavity formed by the circular motion of the water forcibly agitated. धीर—deep. कोणाघातेषु—As it is beaten with the stick. This seems to be the natural meaning. The technical sense given by Jag. does not suit here. As the large drum was beaten it produced a sound like the peal of clouds. संघट्ट—a clash or collision. कुरुकुलनिधनस्य विनाशस्य उत्पातभूतो (portentous) निर्घातवातः a fierce hurricane. वायुना निहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यधः। प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते॥

कञ्चुकी—See com.; so called probably from the long thin cloak he wore. He was generally a Bráhmana, who could command the respect of the ladies committed to his care by reason of his age and the many good qualities he possessed. He, however, is generally represented as sorrowing over his own condition, which forces him to toil on notwithstanding his decrepitude. See Act II. *Cf.* Vik. III. 1, Mud. III. 1, Sákuntala V. 3.; &c.

भगवान् वासुदेवः—The sentence is not completed. As soon as the Kan. uttered the name of Vásudeva he was interrupted by the party. His next speech completes the sentence.

P. 23. तेजःसंपात—May mean the flood of heavenly light

or the fall of *i. e.* encountering the lustre of. See Mb. Ud. P. 130-131.

आक्राशे—See p 29. ०पांसन—the defiler or disgracer of, the bane of. पांसु-शु-ल too will have the same meaning (from पांसु pollution &c. and the possessive aff. ल). ०मर्यादे—मर्यादा the limits or bounds of respect due to the divine Vásudeva. निमित्तमात्रेण—निमित्तमेव निमित्तमात्रं तेन—will be merely an (outward) cause; really your fate is sealed by your sins. *Cf.* मयैवेते निहता: पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् । Bg. XI. 33.

स्वेन रूपेण—in his real character, who he really is; is he misled by his outward form only (viz. that of a mortal)?

आत्मारामा &c —आत्मनि आरमन्तीति who take delight in contemplating the self. Jag.'s first explanation is farfetched. Some explain as आत्मैव आरामो. क्रीडास्थानं येषां ते: आत्मनि आरामो येषामिति वा । विहितमतय:—who have set their minds firmly on. ०रतय: is the reading of some of the printed editions, some mss , of Jag and also of K.P. This is a good reading by itself but that there is the repetition of the idea of रति which mars the beauty of a good poem. Besides what one loves one does not always practise.

निर्विकल्पे समाधौ—Samádhi is abstract meditation, concentration of mind on one particular object (the Supreme Spirit). It is of two kinds सविकल्पक and निर्विकल्पक (which according to Rámatírtha correspond with the संप्रज्ञातस० and the असंप्रज्ञातस० of the Yoga). निर्विकल्पकस० or Samádhi is the concentration of the mind exclusively upon one entity without distinct and separate consciousness of the knower, the known and the knowable and without self-consciousness even:—निर्विकल्पस्तु ज्ञातृज्ञान (ज्ञेय) आदिविकल्पलयापेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम्। For fuller information on the subject see Vedántasára or Patanjali's Yog. I. 43. 46, 51; III. 3, &c.

ज्ञानोद्रे०—ज्ञान is here तत्त्वज्ञान or the knowledge of the true nature of Brahma. तमोग्रन्थय:—Tamas is what is technically called अविद्या or अज्ञान *i. e.* ignorance of one's true nature, the nature of the cosmos and one's relation to Brahma—which envelops one's Jnána. *Cf.* अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव: । Bg. V. 15. &c. भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया: &c. Mund. II. 2. 8.

सत्त्वनिष्ठा:—Satva, the best of the three qualities, is the quality of goodness &c. तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं । सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ Bg. It is only when the operations of the Rajas and

Tamas qualities are totally suspended and pure Satva only prevails, that a manifestation of Brahma, leading to the annihilation of the three qualities and finally to Moksha, is obtained. *Cf.* वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः &c. Mud. III. 2. 6.

किमपि—अनिर्वचनीयं whose nature cannot be exactly described by means of attributes. *Cf.* अन्यदेवतद्विदितादथोऽविदितादधि; यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते &c. Ken. I. 3. 4. स एष नेति नेत्यात्मा अस्थूलमनणु &c. Brh. II. 3. 6.

मोहान्धः—*Cf.* मूढोयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् । ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ Bg. VII. 25. III. 32. See also XV. 10. 11.

पुराणं—पुरा+नव or पुरा भवः (irregularly derived). अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणः । Bg. II. 20.

जयंधर—Some read मैत्रेय, but the former better corresponds to विनयंधर the Kan. of the Kauravas.

अध्यवस्यति—सो with अधि and अव means to determine upon, to do with a firm resolve.

P. 24. द्रुपद—King of the Pancha'las. (The P. country lay between the Yamuna and the Ganges and is therefore the Gangetic Doab.)

विराट—King of the Matsya country (which lay to the west of Dholpur. Vairata, the capital of the country, is probably the same as Bairat, 40 miles north of Jeypore). वृष्णि and अन्धक sons of युधाजित् and ancestors of Krishna. अक्षौहिणी—अक्षाणां रथानामूहः समूहोऽस्त्यस्याः । For the Sandhi see Var. on Pan. VI. 1. 89; Gr.§ 20. It is a large army, consisting of 21870 chariots, as many elephants, 65610 horse (*i. e.* 3 times the number of chariots) and 109350 foot (*i. e.* 5 times the number of chariots). See Mb. Adi. II. 23-26. See com. p. 43.

सत्यव्रत—Although fraud was played upon him he checked his anger as he wished to keep up his vow of truth and so stuck to the condition imposed upon him at the time of gambling, viz. that of passing 12 years of exile and one of a life *incognito*. मन्दीकृतं—Jag. supplies मया which is evidently wrong. It should be युधिष्ठिरेण.

शमवता—gives the हेतु why he wished even to forget the injuries that had given rise to his wrath. शम—the power not to allow the mind to be affected by anger &c.

अरणि—A piece (of the S'ami tree) used by Agnihotrins to produce the sacred fire by rubbing. संभृत—generated. Cons. यद् महद् यौधिष्ठिरं क्रोधज्योतिः द्यूत० ०कर्षणैरुद्दीपितं सत् सत्यव्रत० &c तदिदं &c.

This Sl., together with the sentence भो भो &c., is quoted in S. D. as an instance of Sama'dhána, the seed cast being here properly laid, as it were, as it is agreed upon by the principal personage. The D. R., however, cites this as an instance of Udbheda (the disclosure of what was hidden) remarking अत्र छन्नस्य द्रौपदीकेशसंयमनहेतोर्युधिष्ठिरक्रोधस्योद्भेदनादुद्भेदः ।

P. 25. मांसलः—loud and deep. *Cf.* प्रतिभिन्नपुष्करावर्तकस्तनितमांसलः Mv. II.

This speech is cited in D. R. and S. D. (with the reading मंथरः for मांसलः) as an instance of परिभावना (परिभावोद्भुतावेशः).

चत्वारः &—उपद्रेष्टा-called उपद्रष्टा or सदस्यः. *Cf.* सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवति । As'va. sût. XIII. 23. स भगवानित्यनेन तादृशस्योपद्रष्टृत्वेऽवश्यं कार्यसिद्धिरिति ध्वनितम् । Udyota on K. P.

अध्वरः—is variously derived. न ध्वरति इति हिंसारहितः । न हि अस्मिन् सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसा हिंसितुं प्रभवन्ति । Sáyana on Ṛgveda I. 1. 4; or न ध्वरति कुटिलो भवति which never proves crooked, *i. e.* always gives its appointed reward; or अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददाति । which opens up the path to heaven. See notes on Rag. I. 31.

दीक्षितः—One who has taken the Dîkshà *i. e.* who, after the performance of the initiatory ceremony at a sacrifice, has its direction and also has to observe certain rules of conduct during its performance. गृहीतव्रता-viz. of wearing her hair loose. पशवः—*i. e.* the hundred animals tied to the middle post and killed in an As'vamedha sacrifice. परिभव०—परिभवजन्याः क्लेशास्तेषां &c. फलं—For says the S'ṛiti—तरति मृतिं तरति शोकं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत । स्फीतं—p. p. p. of स्फाय्. A. to grow large, to expand; here used adverbially, loudly and sonorously; स्निग्धं यथा तथा । ताडने स्निग्धशब्दोदयाज्जयसूचनम् । Com. on K. P. यशोदुंदुभिः—यशोर्थः दुंदुभिः a comp. of the S'akapár. class. यशो०—*v. l.* हतः (being beaten).

Sl. quoted in K. P, VII. as an instance of the fault 'अभवन्मतयोग (absence of the intended connection) in as much as the word अध्वर, being subordinated in the comp., the object denoted by it cannot be connected with the other words.

सह०—अपि गच्छामः &c. भीमः—कुरुकुलक्षयाय—an instance of *Karana* (one of the angas of Muk.S.) S. D. and D. R.

P. 26. धारयन्ती—with moisture in her eyes (caused by emotion); or, checking her tears.

भूयः—Again; goes with पश्यति. Jag., however, takes it as a part of the comp, परिभव &c. In this case it may better be taken with क्षान्तिः भूयः (again and again) या परिभवस्य क्षान्तिः (forgiving or putting up with) तया या लज्जा तया विधुरितं (depressed, miserable, sad, आननं यस्य. क्षान्ति—क्लान्ति *v. l.* depression of spirits, dejection. अनि°—निःशेषिताः killed to a man (lit. without one remaining) कौरव्या येन स न भवतीति. वृकोदर—वृकस्येव उदरं यस्य the wolf-bellied, having the appetite of a wolf; or वृकनामाग्निः उदरे यस्य.

D. R. cites this as an instance of Vidhána (संग्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद्विधानं), S. D. of Udbheda (the shooting forth of the Bîja).

°शरीराः—*i. e* शरीररक्षाः heedless of the safety of your body. अप्रमत्त &c.—अप्रमत्तैः अप्रमत्तं यथा तथा इति वा संचरणीयानि. *Cf.* Málatí's similar request अप्रमत्ताः परिक्रामत Mál. Mád. p. 167. अयि सुक्षत्रिये—after this some read समर्था वयं &c. but this is superfluous as the same idea is expressed in the following sl.

P. 27. आस्फाल—forcibly striking against, collision. भिन्न—mangled, shattered. मस्तिष्क—the brain. स्फीत—what has grown large or expansive; abundant, increased स्फीतं यदसृक् (the large quantity of blood), तस्य पानगोष्ठ्यः (drinking parties) तासु रसन्त्यः अशिवशिवा एव तूर्याणि तैः (to the accompaniment of) नृत्यन्तः कबन्धा यस्मिन् । *Cf* नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श। Rag. VII. 51. the तूर्य was sounded both on martial as well as auspicious occasions; *cf.* Raghu VII 38, XIV. 10; Kum. I. 23 (तूर्य *v. l.* for शंख), VII. 10. °एकार्णवः—the one ocean (all the seven being amalgamated into it); implies the vastness of the forces.

Act II.

With the Second Act begins the Pratimukha Sandhi indicating a further sprouting up of the Bîja, as the invincible Bhishma is laid low on a bed of arrows and Abhimanyu is killed, but which is to be developed further as Karna and others are not yet killed.

P. 28. अम्बा—*i. e.* Gándhárî. समय—a customary duty; a ceremonial custom. As a dutiful daughter-in-law (as is required of all daughters-in-law) Bhánu. was in the habit of paying her respects to her mother-in-law every morning.

राधेय—a metronymic of Karna. Kunti, wishing to try the efficacy of the charms she had obtained from Durvasas, (and by means of which she was to have sons), invoked the god Sun, while yet a virgin residing at her father's house, and got a son from him. Afraid of public slander she dropped the boy into a river and as he was being carried on by the current he was found by Adhiratha, Dhṛtaráshtra's charioteer, who presented him to his wife, Rádhá. She reared up the child with maternal care. Hence Karna came to be called Sûtaputra, Rádheya &c (though named Vasushena by his foster parents). Struck with his martial skill and physical power, which were equal, if not superior, to Arjuna's, Duryodhana at once received him into his favour and made him king of the Anga country. He was the very type of a faithful friend and as a donor, was unrivalled. On the fall of Drona, he assumed command of the Kaurava forces and maintained the field against the Pándavas for two days (अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्दनः । Mb. I. 2 31.) For other particulars, see *infra*, notes on III. 33; V. 18. **जयद्रथ**—King of Sindhudes'a and brother-in-law of Duryodhana, being the husband of Duhss'alá, Dhṛtaráshtra's daughter.

सभाजयितव्याः—have to be respected. सभाजय् 10 A. to approach for showing one's joy or for receiving (प्रीतिदर्शनयोः); hence to honour, respect; *cf.* स्नेहात्सभाजयितुमेत्य &c. Uttar. I. 7. संभावयि-तव्याः *V. l.* (which is also Jag 's reading) has the same meaning. Jag 's संनिहितीकर्तव्याः is, however, strange, unless it means-should be placed near, or approached, as a mark of special respect.
गन्तव्यमिति—This इति is redundant and should be omitted.

प्रभविष्णुता—might, all reaching authority or power to control. The Kanchukî is struck with the power which Duryodhana exerted over the different departments of the kingdom. *Cf.* कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना । विभज्य नक्तंदिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ Kir. I. 9. **यन्मम** &c.–Since my business in the harem, although I am stricken down with age, is just limited to my keeping within the proper limits of action (मर्यादा एव मर्यादामात्रं मर्यादापर्यन्तमत्र as Jag. takes it) *i. e.* I am not allowed a free course of action, as I should be, being an old man. It does not seem to mean 'merely formal' as some take it, since he had to do all the duties incumbent upon his office, as is clear from the context. **अन्तःपुरिक**—अन्तःपुरे नियुक्तः fr. अन्तःपुर + इक (ठक्).

नीचैः &c.—Having eyes I could never lift them up and see

fully or minutely. ईक्षितुं *V. l.* is not preferred as it violates प्रक्रम 'symmetry' (भग्नप्रक्रमत्वात्). अलं श्रुत्वापि &c.—Although I heard something fully, I had as if not heard it *i. e.* I was obliged to show as if I had not heard it. *Cf.* Bána's magnificent passage भृत्या अपि त एव ये च विद्यमानेपि स्वात्मनि अस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोपि अन्धा इव शृण्वन्तोपि बधिरा इव वाग्मिनोपि मूका इव जानन्तोपि जडा इव...स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते । Kád. p. 470. (252–53. S. ed.)

अधिकार इति—as required by my office or duty as a Kanchukî. **अधिकृता**—attached to my office as its badge (which I am bound to wear as a Kan.). *Cf.* आचार इत्यवहितेन मया गृहीता या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः । S'ak. V. 3.

सर्वत्र स्खलितेषु &c.—As I attended to all the places where a stumbling was possible, I did not walk erect, I had to walk in a stooping posture (as old men do). This also has a side meaning. Although I took notice of the shortcomings of the occupants of the harem, I never bore myself up haughtily (taking advantage of my knowledge). *Cf.* जानन्तोपि जडा इव quoted above. Or this may mean—I who was careful to see where a mistake was likely to be committed—when I might tresspass upon the laws of propriety-I never acted haughtily *i. e.* always acted humbly.

सेवास्वीकृत &c.—सेवया स्वीकृतं जीवितं यस्य lit. I whose life was in the power of servitude, I who had sold my independence of action to service. Jag. analyses the comp. differently. According to him the meaning will be that the Kanch.'s life of servitude was the result of his deeds in a previous life (प्रारब्ध). He was born simply to serve. **किं नाम**—*i. e.* service had forced him to imitate all the actions of an old man.

P. 29. **विहंगिका**—name of a maid-servant. It is difficult to see what Jag. means by his पक्षिवधूः. Probably he had in his mind some speaking bird like the Sáriká of the Ratnávalî.

आकाशे—This stage direction is used when a character addresses some one not actually present on the stage, pretends to hear answers &c. See A. Dic. किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ D. R.

श्वश्रूजन—जन appears here to refer to an individual (Duryodhana's mother, as is clear from Dur.'s words अम्बायाः पाद० &c. see p. 28) as it sometimes does; *cf.* स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते । Vik. III. 13. न च संनिहितोत्र गुरुजनः । Sák. p. 54; but more often it signifies

a collection; as ऋष्यशृंगाश्रमे गुरुजनस्तदासीत् Uttar II; सखीजनस्ते किंमुतार्द्रसौहृदः । Vik. I. 9 &c.

कर्णं दत्त्वा—Although there was no body on the stage, he gesticulates as if he hears the reply to his question. **महाराजस्य**—should rather be महाराजाय. **उद्यतेषु** &c.—when they are up in arms; actively set against. **बलवत्स्व॰** &c.—वासुदेवसहायेषु-This is emphatic-The question of their strength or weakness apart when they are backed up, assisted by Vásudeva— a fact which the king should not have overlooked). बलवत्सु अथवा किंबलवत्सु &c. *V. l.* is found in D. R. and therefore is as old as that work. It means-when he has such strong foes, or why refer to their strength-when they have such an ally as Vásudeva. **अयथातथम्**—Lit. not as it should really be, improper, unbecoming. तथा सत्यम् अनतिक्रम्य वर्तते यथातथं तन्नभवतीति ।

अकुण्ठपरशोः—*Cf.* विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं &c. Rag. XI. 74. **तस्यापि मुनेः**—of so renowned a sage as Parashuráma. Bhavabhûti thus describes him—उत्खातक्षितिपालवंशगहनात्त्रिःसप्तकृत्वो दिशः कृत्वा विश्रुतकार्तवीर्यविजयश्लाघ्यश्च बाह्वोर्बलात् । सद्वीपामथ काश्यपाय मुनये दत्वाश्वमेधे महीं शस्त्रव्यस्तसमुद्रदत्तविषयं लब्ध्वा तपस्तप्यते ॥ Mv. II. 19. *Cf* त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः । वीर्यावधूतः स्म तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥ Kir. III. 18. See Mb. V. **185**. 8.

ताप—mental disquietude, grief. **भीष्मः शरैः शायितः**—See Mb. VI. **120**. 87-90. Bhishma—the youngest of the eight sons of S'antanu by Gangá, being formed of the portions of the 8 Vasus (एष पर्यायवासो मे वसूनां संनिधौ कृतः । Mb. I. **98**. 24) also called S'ántanava and Gángeya. As he relinquished his claim to the throne and took the dreadful vow of life-long celibacy just to please his father—who had set his heart on Satyavatí, a fisherman's daughter, but whom he could not marry owing to the condition imposed upon him by her parents that her son should succeed to the throne, in case she bore one to the king, to the exclusion of S'ántanava-and thus made his marriage with her possible, he came to be called Bhishma. ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तदा । अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोय(भयंकरकर्मकारित्वात्)मिति चाब्रुवन् ॥ Mb. I. **100**. 98. He was renowned for his continence, wisdom, bravery and firmness of resolve. He was the greatest warrior of his time and was known for his piety. In the great war he took the side of the Kauravas and fell on the tenth day of his generalship, wounded by Arjuna with the assistance of S'ikhandin. But as he had got from his father the power 'of dying at will (तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शान्तनुः । स्वच्छन्दमरणं तुष्टो ददौ तस्मै

महात्मने ॥ I. 100. 102) he lay on a bed of darts and waited for his death till the sun had crossed the vernal equinox. Other particulars are too well known to the Hindu youth to need mention here.

Allusion :—see Shikhandin further on (p. 32).

प्रौढ०-Full-developed, veteran; प्रौढाश्च ते अनेके च धनुर्धरास्ते च ते अरयश्च तेषाम् । प्रीत:—When on the contrary he should have been ashamed of the deed. अभिमन्योर्वधात्—See Dronap. ch. XXXIII.

P. 30. विष्कंभकः—See p. 5 com. वृत्तवर्तिष्य &c.; एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ॥ D. R. An intertude in the form of a monologue or dialogue in the beginning of an act and expressing parts of the action, both past and future, not acted on the stage. It is carried on by characters other than the chief ones and is pure when carried on by middling persons and mixed when performed by a low and a middling character.

स्वप्नदर्शन०—The sights seen in a dream. ०धीरभावा—धैर्या. धैर्य—Tranquillity or an unruffled condition of the mind under any circumstances; fortitude. प्रतिष्ठापयन्त्यौ—प्रतिष्ठापय् lit to set things right; hence to make them turn out auspicious. दूर्वाङ्कि—Dûrvá is held to be sacred and if worn on the person is supposed to ward off evil, being auspicious (माङ्गल्या).

P. 31. गुप्त्या—By secret means. साक्षात्—openly.

द्रोण—Son of the sage भरद्वाज and the military preceptor of the Kaurvas and Pándavas. He was profoundly adept in the science of arms which be learned from Agnivesha and then from Parasharáma He was also a great Vedic scholar and knew the political as well as the other S'ástras. वेदवेदाङ्गविद्वान्स तपसा दग्धकिल्बिषः ।...स रामस्य धनुर्वेदे दिव्याण्यस्त्राणि चैव ह । श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ॥ &c. Adip. ch 130. He became the general of Duryodhana's army after Bhîshma and maintained the struggle for five days. Though 85 years old-his head all hoary-he fought like a sturdy youth and moved on the battle field with the agility of a boy of sixteen. Being insulted by the Drupada-king he humbled his pride through his pupils and wrested from him half of his kingdom. As he was not to be killed by any warrior when fighting, bow in hand, his death was encompassed by the Pándavas in the manner explained in the third Act.

P. 32 शिखण्डिन्—Ambà, the eldest daughter of the king of

Kāshī told Bhishma, when the latter had carried her off, along with her two sisters, Ambika' and Ambàlika', to Hastinapur to be the wives of his brother Vichitravīrya, that her heart was given to king S'a'lva and that she wanted to marry him. Bhishma, accordingly, allowed her to go to the king, who, however, rejected her, as she had lived in another man's house. Thus discomfited and not daring to go back to Bhisma, she went to the penance grove of the sage S'aikhàvalya, where she saw her maternal grandfather, the royal sage Hotraváhana. He told her that he would try to avenge the wrong done to her by Bhishma by requesting his friend Parashurama to interfere on her behalf. Parshurama did interfere in her behalf, but Bhisma proving firm in his resolve, a fight took place between the two in which neither party would yield to the other. The sages, however, interfered in the matter and induced Bhárgava to lay down arms Amlá then went to a forest and practised penance with the desire of revenging herself on Bhishma. S'iva promised her the desired vengeance in another life and she was born as Shikhandini, being the daughter of Drupada. The girl was, however, given out as a male child and reared up as such. In due course of time she was also married to a daughter of Hiranyavarman, who, on knowing the deception, wanted to attack the kingdom of Drupada. But Shikhandinī, by practising penance, secured the favour of a Yaksha who exchanged his sex with her. She thus became a real male under the name of Sikhandin. As Bhisma never fought with S'ikh., who was originally a woman, he became the means of killing Bhishma as stated here.

Sloka quoted in S. D. as an instance of Les'a, a (statement setting forth similitude). See 567.

संकल्पः—a fixed thought, final opinion.

प्रतीघातः—The final vowel of a preposition may optionally be lengthened when the aff अ (घञ्) is added, except when mankind is meant, by उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । Pāṇ. VI. 3. 122.

सहभृत्य०—An instance of भ्रंश or slip :—i. e. when a proud speaker says something which happens to be the reverse of what was intended by him.

व्याक्षिप्तं—Lit. tossed about, upset, uneasy. आवेशय—point out, show.

P. 33. प्रकर—a collection; flowery presentation. Probably the

idea is the same as in भ्रमरसंघट्टपतितैः कुसुमैः स्वयमिव कृतोपचारः । Vik. II. श्यामलता —a kind of creeper; or it may mean 'the greenish-dark beauty of the garden.'

प्रालेय—Frost. कराल—rugged. पुष्पैः—lotus-flowers. सान्द्र—concentrated, thick. पत्—meaning to go to is transitive.

जृम्भारम्भ०—The epithets here apply to bees, as well as to kings. जृम्भा—Opening; blooming. दलोपान्तजाल०-the interstices or openings between the petals of flowers; (2) the lattices of windows near the petals of blooming flowers. In the case of kings, we are to suppose the flowers to grow near the latticed windows of their palaces. Or दलोपान्तवज्जालानि--the lattices resembling the opening petals &c. घनपरिमल—(1) having a strong scent but faintly seen. The अङ्गराग here is of course the pollen of the lotus flowers; (2) घन may mean the sandal ointment applied to the body; or the first sense will also do with greater propriety here; or घनपरिमल may mean दृढपरिमलन being greatly, crushed (by their close rollings on the bed). विकच०—In both cases नलिनी must mean by *lakshanà* lotus-flowers; in the second case it may mean, lotus-leaves also. (1) The beds in the shape of the interiors of lotus flowers; (2) the beds having the petals of lotus flowers or lotus leaves under the bed sheets.

P. 34. पर्युपास्यमानां—Waited upon, attended by. उपकल्पयितुम्—*i. e.* to fit it up with its equipments; to prepare it for battle. अनुपदं—पदमनु avya comp.; closely following your footsteps; close upon your heels नकुलेन—means both, a mungoose and the son of Madrí, of that name. Nakula was very handsome in person.

The scene here between Bhán. and Dur. is very ingeniously planned and cleverly executed, though perhaps with a little injustice to Duryodhana as a husband.

P. 35. सन्तापाय०—Notice the poet's skill in introducing the king at this stage of the conversation between Bhán. and her two companions. Otherwise there would have been no room left for him to suspect Bhán.'s chastity.

समर्थितः—Guessed or known (for certain). With the reading मयि it may also mean ' proper '.

भुजलतापाशः—The fold of tender entwining arms, the close embrace of. निद्राच्छेद०—May also be explained as निद्राया आच्छेद

slight disturbances of sleep. ॰कथालघु—mean or debased by, degraded by. कथा—conversation with or about (of course with a lascivious desire). This indicates his fidelity to his wife and a high sense of his duty as a husband. किं—कं would be a better reading. With the reading as it is the cons. is—प्रिये मयि किमिति दोषं पश्यसि न पश्येर्यतोहं परिजनवदुपालम्भयोग्यः। दोष पश्यसि चेदुपालम्भोहं न तु मयि कोपः कार्य इत्यर्थः। For a similar idea, *cf.* कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः। Vik. IV. 29.

अस्मदुपाश्रये॰—मम उपाश्रयः स अस्मदुपाश्रय एव एकः प्रधानस्तत्र चित्तं यस्याः solely intent on my company; or अहमुपाश्रयो यस्य तादृशमेकचित्तं यस्याः whose thoughts solely rest upon me; who always thinks of me कुपितानितवल्लभस्त्वात् *cf.*-दूरारूढः खलु प्रणयोऽसहनः। Vik. IV. उत्प्रेक्ष्य—having fancied.

P. 36 उत्सुका—The word is purposely used here; it means (*a*) uneasy, anxious, alarmed; and (*b*) affected with longing (in which sense Dur. understands it) माद्री—The second wife of Pándu and sister of S'alya, king of the Madra country. At the instance of Pándu, Kunti gave her one of the charms she had acquired from Durvásas, by the power of which she invoked the two As'vins and got from them two sons, Nakula and Sahadeva, who were twin-born. See Mb. I. **124**. 16–17.

सोत्प्रेक्षं—Conjecturingly, surmisingly. कुलटा—Mark the Sandhi; fr. कुल+अटा (कुलस्य अटतीति अटा). This well brings out the extreme fickleness of Dur.'s mind, since he not only suspects his wife of infidelity but condemns her as a harlot, on so slight a foundation or even without waiting to hear her fully.

सखीजन॰—and not with me. बन्धकी—बध्नाति मनोऽत्र; a harlot. कापि सारः—the inmost or secret thoughts; or the capacity of. परिभ्रान्तः—lit. rambled somewhere (away from the right track) i. e. had wrong notions about her chastity; foolishly fancied or flattered himself that he was the happiest of husbands; was under a delusion. परिग्रह—wife. पांसुला—पांसवो दोषा अस्याः सन्तीति; fr. पांसु + ल my sinful (accursed) wife; disgrace to me as a wife. अस्मत्परिग्रह॰ – unchaste among the ladies of our family.

तच्छीरुत्वं—That (so well represented before me) timidity. व्युत्क्रम—transgression or violation of. जडमतौ—who had not the quickness of intellect to know your real character, who could not see you in your true light. कौलीनं—Abs. noun from कुलीन; means here a scandalous or sinful act;

P. 37. चिरप्रणय &c.—In which a feeling of strong attachment was generated by long love. आस्कन्दन—a rape or assault upon.

P. 38. वारविलासिनी—वारस्य जनसमूहस्य विलासिनी । अत्याहित—अतिशयेनाधीयते मनोत्र lit. that which deeply engages the mind; hence a great calamity.

भागीरथीप्र०—*Cf*. Gangástuti—सर्वापत्प्रतिपक्षायै मङ्गल्यै नमोनमः ।... सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोस्तु ते ।

दिष्टया—Fortunately, through good luck (Thank God.). नो गतः—I did not go forth to punish her. अन्तं गता—*i. e.* before I could carry out my intention.

P. 39 अपराधिनी &c.—*Cf*. स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपम् । Kir. I 5. अवितथं—विगतं तथा सत्यं यस्मात्तद्वितथं (अच् by *Pán* V. 4 75). न वितथं अवितथं पर्यायेण—Lit in turns *i e* not necessarily, not by a fixed rule (न तु नियतं). स्पृशतीव—appears to refer to me.

P. 40. वामाक्षिस्पन्दनं The throbbing of the left eye is supposed to be an evil omen in the case of males while the opposite is the case with females.

सावष्टम्भं—Lit bearing up (the mind), resuming courage, with firmness अंगिरस्—A well known sage, author of several hymns of the Ṛgveda, IX. He is one of the seven Rishis and the ten Prajápatis, the mind-born sons of Brahmá. He is a teacher of Brahmavidyá, the author of a Smṛti and a treatise on astronomy. As an astronomical personage, he is Bṛhaspati, the regent of the planet Jupiter. For other particulars see A. Dic.

चरितं—the motion *i e* the positions of the planets. अनिमित्तानि—such as the twitching of a limb of the body, the falling of meteors, the appearance of a comet &c काकतालीयं—adv. accidentally, by chance. काकागमनमिव तालपतनमिव after the manner of the alighting of the crow and the falling of the palm fruit (which killed the crow); see Pat. and Kaiy. on *Pán* V. 3. 106; hence unexpectedly, accidentally.

अलीक—Vain, untrue, not based on reason. उदयगिरि—The eastern mountain, originally the wall of clouds lining the horizon, afterwards poetically considered as a mountain from which the sun appears to rise up in heaven. आदौ अन्तरितः पश्चात् विमुक्तः रथवरः (an excellent chariot) यस्य. अन्तर *V. l.*-the screen

विगलित—विदलित V. l. completely destroyed, entirely disappeared. ०रागमत एव प्रसन्नं bright दुरालोकं (difficult to look at) मण्डलं यस्य ।

रोषारुणित—Polished, burnished. रोषान्वितकर्णकान्ति V. l. makes no good sense. It means रोषान्वितस्य कर्णस्य कान्तिः looking reddish like the ear of an angry person लोहित०—Because the sun is to be worshipped with rubbed red sandal, red flowers &c. An argha usually consists of eight ingredients—आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टांगोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥ To these flowers, rubbed sandal &c must be added.

P. 42. राजा &c.—D. R. reads दुर्योधनः पुष्पाणि &c. (see ft. note) and cites this as an instance of *Narma*, one of the *angas* of Pratimukha Sandhi.

धवल०—धवलौ (as she had not applied collyrium to her eyes being engaged in a holy rite) च तौ दीर्घौ च वामपाङ्गौ तयोः संसर्गे शीलमस्य तत् । चक्षुः—*i. e.* side-glances ०पर्यवर्तिनि—Lit. habitually serving you like a servant; one willing to serve you or always at your disposal प्रभवति &c. has the power (to persuade you to allow me) to serve you, I crave permission to serve you. प्रभवतु *V. l.*—*i e.* allow me to serve you.

P. 43 अक्षौहिणी—Mark the Sandhi अक्षाणां रथानामूहः समूहोऽ स्यस्याः (अक्ष+ऊहिनी). ऊहिनी might have been originally वाहिनी 'an army'. प्रकम्पित०—may also have the secondary sense of 'which are a terror to the world'. द्रोण and कर्ण were both अतिरथs or matchless warriors अभिनन्दामि—अभिनन्द् to entertain good wishes for, desire with a feeling of joy or satisfaction.

आधीयमाना०—entirely subdued; *i. e.* surpassed.

P. 44. परमदुर्लभं &c.—but what is there that is difficult for Dur. to obtain *i. e.* एतदेवादुर्लभं (as it depends upon your pleasure). *Cf.* अथवाऽस्त्वेवास्याप जनस्य कश्चित्प्रसुलभम् । अशक्यं हि मदिच्छया विना दशनच्छद एष चुम्बितुम् &c D. K. व्यूढ—Forcibly borne up or scattered. जटिल—irregularly mixed. (पथिषु) शर्कराल:—Full of gravel. निकुञ्जेषु—Vaults (गह्वरप्रदेशेषु Jag. on Mal. Mál II. 12. सौधानामलक्षेषु निकुञ्जेषु). विदलित &c.—विदलिताश्च ते तरुवराश्च तेषां शब्देन वित्रस्ता अतएव मन्दुरायाः परिभ्रष्टाश्च ते वल्लभ (favourite) तुरंगमा (for the king's chosen horses only were tied down in the stable near the palace) यस्मात । पर्याकुलीकृत०—thrown into agitation. तुरंगमपर्या० as one word would be better. ०सार:—sweeping, violent wind.

P. 45. वात्या०—वातानां समूहो वात्या तस्याश्चक्रं a whirl-wind,

भ्रुकुटि:—भ्रुवः कुटिः the knit eyebrow. भ्रुम०—भ्रम० would read better.

बाहुलतो०—so as to fasten your tender arms round my bosom.

P. 46. उन्मृष्ट &c.—having wiped off the mass of dust संभ्रम—hurry; निःसहं—lit. unable to bear her weight, nerveless.

भरितं—See Jag.'s remark. क्षिप्तहारं—may also be taken as an adv. (क्षिप्तो हारः यस्मिन्कर्मणि). कृशाङ्गधाः—मृगाक्ष्याः *V. l.* does not explain why the other parts (than the eyes) should experience *Kheda.* अवयवैर्दत्तहस्ता (a helping hand being given to it) वात्या सुचिरं खेदं करोति.

P. 47. लोलांशुकस्य, पवना०—Both are similarly circumstanced and hence deserve to be in contact with each other. करभोरु—करभ may also mean the trunk of an elephant (stout and tapering like).

भग्नं भग्नं—These words following close upon ऊरुयुग्मं at once remind Duryodhana of Bhîma's dreadful vow to smash his thighs and startle Bhanumatî by foreshadowing the fulfilment of that vow. To the king's enquiry as to what was broken the Kanch. is made to reply still equivocally by saying ' broken by Bhîma ' which makes the confusion more perplexing and forces Bhânu. to remark–किमनर्थं &c. Such words are considered as an omen even now.

This passage and the preceding sl. are, therefore, cited in S. D. as an instance of ' Ganda ' *i. e.* a sudden speech, which, although having a different significance is taken in connection with the matter in hand–as here the words importing the falling down of the chariot flag are construed as 'the breaking of Duryodhana's thighs,' which actually takes place at the close of the play (see 527). This is also called *Chhalasandhi.*

Also cited as an instance of third Patàkásthana called *Kàvyopakshepa* or what hints at the final object by means of questions and equivocal replies.

P. 48. पुरोहित०—सूतपुरोहिताय *V. l.* the charioteer-priest, in this case Duryodhana must be taken to refer ironically to his charioteer who is to set the flagstaff right. दुःशला—Duryodhana's sister.

P. 49. गाण्डीविन्—Arjuna. When Agni, who suffered from indigestion and wanted to consume the Khandava forest,

applied to Arjuna for help, the latter said that, although he possessed great missiles, he laboured under one disadvantage, in that he had no good bow, no chariot and no quiver that could supply him with an inexhaustible stock of arrows. Thereupon Agni invoked Varuna and requested him to favour Arjuna with the gifts of the bow Gándiva, two arrow-cases and the chariot, which he had got from king Soma, which Varuna did accordingly (सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते। तत्प्रयच्छो-भयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ Mb. I **225**. 4.) The bow is thus described—तदद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनं । सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च। सर्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥ &c.

विपत्ति—Duryodhana purposely avoids the use of the word वध as so direct a mention of death would cause pain to Jag.'s mother and wife विपत्ति, however, is often used in the sense of death; *cf. infra* IV. 6. हिमसेकविपत्तिरत्र मे &c. Rag. VIII. 45. मतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेः । &c. Bh. II. 99.

व्याहृता—We need not take this as णिजर्भं (*i. e.* with the causal sense implied therein) as Jag. does. Dus'. called Draupadi a cow of his own accord as appears from the Mb (*cf.* मध्ये कुरूणां धर्मनिबद्धमार्गं गौर्गौरिति स्माह्वयन्मुक्तलज्जः । Sab. **77**. 19. In this Duryodhana too joined him as is clear from Bhima's speech in S'alyaparva (60.) wherin he says—गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससं । यत्सभायां हसन्नस्मांस्तदा वदसि दुर्मते ॥ The cons. is दुःशानेन व्याहृता or दुःशासनेन ०वसना मया व्याहृता. With Jag.'s explanation the const. becomes clumsy (मया दुःशासनेन ०केशवसना दुःशासनेन व्याहारिता). गौः an object of pity. Nilakantha (the Mb. commentator) says—मधुपर्के गौर्गौरिति त्रिर्निवेदिताया गोर्वध उत्सर्गश्च दृष्टस्तत्सामान्यादंतकरूपायातिथये निवेदिताः पाण्डवपशव उत्सृष्टाश्च तेषां परिहासेन व्याकुलीकरणाय पुनराह्वानं क्रियते गौर्गौरिति । मृत्युभयात्पशुवत्प्राणभयात्पलायन्ते इति पाण्डवानां कातरत्वसूचकोयमुपहासः ॥

तस्मिन्—Jag. says तस्मिन्काले. It might as well mean राजचक्रमध्ये.

यून:—Here he goes on in the manner of a climax. See com.

P. 50. निरावरण—Whose course is unobstructed or irresistible; or आवरण might mean ' a cover, external protection.'

कथैव &c.—They do not deserve even mention as likely to oppose him (but not even Bhima or Arjuna either can be a match for him). अभिषेणयितुं—अभिषेणय् a Den. Verb fr. अभिसेना an opposing force: hence to attack or oppose, to fight face to face. यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् । Amara. गुरु०—गुरुः कृता या प्रतिज्ञा तस्याः भारो यस्य । Properly it should be कृतगुरु०.

P. 51. ज्याकिणाङ्कैः—*Cf.* ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति Sak. I. 13. कंकटोन्मुक्त॰—Because their prowess, and not their armours, shielded them. कंकटामुक्त॰ *V. l* may have a double meaning कंकटेन अमुक्तः देहः येषां (with armours on-always ready for a fight); कंकटया मुक्तः कंकटेन आमुक्तो वा &c. कङ्कटाबद्ध may be similarly explained.

सिता॰—Jag. takes this करणे: it may also be taken as a Bah.; ॰पत्रैरतएव &c It may, however, be better taken as उपलक्षणे तृतीया-marked or distinguished by. सितकमल॰ आतपत्रै-Umbrellas which gave rise to the illusion of a bed of white lotuses.

आक्रान्ता संपतन्ति—Messrs Godbole & Dravid take संपतन्ति to mean fall dead (in a battle being overpowered by &c.). But संपतन्ति does not appear to mean that. It means, as Jag takes it, move all round. Duryodhana not only praises his brothers but his vast forces also. आक्रान्ता—Commanded, led by कोटयः—Vast numbers of

दुःशासनस्य &c.—See *supra* notes on I. 15. नेजस्विनां—is of course ironical. समरमूर्धनि—in the thick of the fight, *i. e.* in the heat of excitement (which is a thoughtless utterance). जैत्रं—जयतीति जेता Victory-giving, तृ being added ताच्छील्ये; जेता एव जैत्रः अ being added स्वार्थ by प्रज्ञादिभ्यश्च (अण्) Pan. V. 4. 38. उपकल्पय Fit it up with its proper equipments or accoutrements. प्रगल्भ—Vainly proud, boastful. मिथ्या—मिथ्या व्यर्थीभूता या प्रतिज्ञा तया यद्वैलक्ष्यं disappointment, embarassment तेन संपादितम्. अशस्त्रपूतं—not being sanctified by the stroke of a weapon (which enables the fallen warrior to go to heaven). उपारशामि—I will teach him how to die such a death

प्रालम्ब—garlands hanging down straight; प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात् Amara. Some (also Apte's Dic) take this as an adj. qualifying चमर; but then द्विगुणित is not well explained. We know from the description of Kṛpa's chariot further on (see Act. IV. शिखराबबद्धवैजयन्तीसूचितेन &c) that chariots were decked with garlands of flowers.

P. 52 वल्गितं—one of the five movements of horses; वल्गितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् । Námamálá. शत्रूणां क्षपितमनोरथो &c. Contrast the proud description of Dur.'s chariot here with the despairing reply of the same charioteer when Dur. gives him a similar order in the fourth Act.

Act III.

The Third Act opens after Jayadratha is killed by Arjuna after a tough and bloody fight; and the following interlude is meant to announce the fall of several warriors such as Ghatotkacha, Viráta, Bhagadatta and others, and to introduce the reader to the tragic death of Drona at the hands of Dhrshtadyumna by foul means. The scene between the demoness and her lover is an instance of the *Bibhatsarasa* or the sentiment of Disgust. The demon's bloody repast on the stage is certainly very revolting.

P. 53. विकृत – Hideous, ghastly. विकृतं—frightfully सिन्धुराज—Jayadratha. सप्तदिवसे इव—For, Arjuna (helped by his brothers) killed more than seven Akshauhinis on that day. *Cf* — हतेभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे । अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः ॥ Mb. I. 2 58-59.

कोष्ठागारं—a store-room; *cf*. Maráthi कोठार.

P. 54. वसागन्धा—(Lit. stinking of marrow), रुधिर° Mark how the names too are disgusting. अग्रमांसं - अग्रं मुख्यं स्वादुत्वाद्भक्षणे प्रधानं वा मांसम्° अग्र०. वुक्काग्रमांसं (द्वे हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य) Amara.

P. 55. हिडिम्बादेवी—wife of Bhima.

While the Pándavas were passing through a forest after leaving Váranávata, dead to the world, as they were supposed to have perished in the conflagration of the Lac-house erected for their destruction (see *supra* notes on I. 8.) a demon, named Hidimba, got scent of them and asked his sister Hidimbá to kill them and bring them to him that they might feast on their flesh. Hidimbá, however, was smitten by love when she saw Bhima, apprised him of her brother's fell design and promised to save him and his brothers and mother if he would marry her. In the meantime Hidimba, angry that his sister should have tarried so long, came to the place in person, reproached his sister for having paid her addresses to a *man* and attacked Bhíma. A fierce fight ensued in which Bhíma killed the demon. He then married Hidimbá with the consent of his mother and his brother, Dharma, on condition that his stay with her would end as soon as she would get a son. Soon after Hidimbá gave birth to a son who was named Ghatotkacha.

घटोत्कच°—The Mb. thus accounts for the name-घटो ह्यस्योत्कच

इति माता तं प्रत्यभाषत। अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥ (I. 156. 38.) घट इति घटसादृश्याच्छिरः। ह स्पष्टमस्य पुत्रस्य उत्कचो विकेशो यतस्तमाद् घटोत्कच इति। (Nilakantha). अग्रमांसो०—अग्रमांसमेव उपदंशः तम्।

P. 56. भगदत्त—A renowned warrior, king of the Kàmarûpas (a country which extended from the banks of the Karatoyá to the extremeties of Assam; see A Dic. App) In the Sab. p. he is said to have fought with Arjuna for eight days. In the great war he joined Dur.'s party with an army of Kiratas and Chinas (see Udyog. 19. 12). He was killed by Arjuna. मत्स्याधिप—Virata who was killed by Drona भूरिश्रवस्—a powerful warrior, son of Somadatta (king of the Balhîkas) who took the side of Duryodhana and was killed by Sàtyaki. बाल्हीक—King of the Balhîkas (modern Bactria or Balkh).

अपिनद्ध—पिनद्ध is also allowed as the अ of अपि and अव may optionally be dropped (see Gr. § 336). सुगृहिणीत्व—Lit. the state of being a good wife, hence the wise management of house-hold affairs संविधान—proper arrangement; judcious assignment of work, appointment; hence provision &c.

P. 57. तथास्माभि...पातव्यम्—A wise hit on the part of the poet. Bhîma had vowed to drink the blood from Duss'ásana's bosom. But the poet would not do justice to his hero if he were to make him guilty of a fiendish act like this. So he makes the demons enter his body and drink the blood for him.

धृष्टद्युम्न—Son of Drupada, whose birth was secured by his father for killing Drona.

P. 58. प्रवेशकः—प्रवेशकोनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः। अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कंभके यथा ॥ D. R. A प्र. is an interlude coming between two Acts and meant, like the Vis'kambhaka, to acquaint the audience with events past and future. It is carried on by low characters and in the S'auras'eni or some similar dialect. See Jag. It is clear from the definition that it cannot appear at the beginning of the first Act. Nor can Sansk. be used in it as in the case of शुद्धवि.

With the third Act begins the Garbhasandhi and extends as far as Sundaraka's speech in the 4th Act.

प्रलय—Final destruction of the universe taking place at the end of a *Kalpa* i. e after the 4 *Yugas* (together taking up 4,320,000 years) have rolled over a thousand times.

पुष्करा०—Name of a class of clouds appearing at the time

of the destruction of the world or causing famines. They are the largest and most formidable clouds. They are thus described in the Puránasarvasva (as quoted by Wilson on Meg. I. 6)— पुष्करा नाम ते मेघा बृहतस्तोयमत्सराः (never satiated with water) । पुष्करावर्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः । नानारूपधरास्ते तु महाघोरस्वनास्तथा । कल्पान्ते वृष्टिकर्तारः संवर्ताग्नेर्नियामकाः ॥

P. 59. रवः—Sl. quoted in the K. P. VII. as an instance of the fault Prasiddhihatatva (violation of usage). Here the word रव which is generally restricted to such sounds as the croaking of frogs &c. is used in the sense of the lion-like roar of warriors and hence the fault. (रवो मण्डूकादिशब्दे कविप्रसिद्धो न तूक्तविशेषे सिंहनादे । Kav. Prad.).

रोदसी—(fr. रुद् to cry, the space between heaven and earth (the seat of howling winds) the upper and the lower worlds.

सात्यकि—A powerful Yádava warrior (सात्यकिश्चापराजितः Bg. I. 17) who sided with the Pándavas in the great war.

समुल्लङ्घ्य शिष्यप्रियतां—Drona, although he had to fight on the side of the Kauravas, treated the Pándavas with feelings of kind regard, did not shoot his arrows so as to hit their vital parts, in fact he was always मृदुहस्त with them. Hence A.'s remark. Not so his son As'v.; he was a staunch adherent of the Kauravas.

सुक्तं—what is befitting. रामात—i. e. Pars'uráma. °गुरु— preeminent, great, irresistible. रिपुघस्मर—घसतीति तच्छीलः । The eater i. e. destroyer of his enemies. सृघस्यदः क्मरच् Pán. III. 2. 160. मर is added to these three roots; सृमर, अद्मर.

सुग्रग्रह—which can be firmly clenched. कलधौत—sounding and burnished gold or silver. त्सरु—hilt. वामाक्षि°—which is an evil omen in the case of men. अनिमित्तं—Here अ has the sense of अप्राशस्त्य (the state of being undesirable, bad). The negative particle न has six senses—तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

P. 60. सावष्टम्भं—With firmness, courageously. °क्षात्रधर्मोणां— Cf. शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं ।...क्षात्रकर्म स्वभावजम् ॥ Bg. XVIII. 43. °स्वामिसत्कार—For परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तुं प्राणान् सुनिश्चिताः । कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्ते द्विषद्बलम् ॥ Hit III. अधिष्ठित—Led or commanded by. बेलापरिपालन—i. e. Who are to maintain the army in its proper position and to prevent it from fleeing, just as the

mountains hold the sea waves in check and do not allow them to transgress the proper boundary.

अथ—But if. मुधा—in vain (without any gain to you).

This is an example of युक्ति (or the settling of a question by reasoning) and is quoted as such in S. D.

अवलीढ—Licked up, engulfed in. और्वायमाणे—Pres. p. of the den. of और्व (submarine fire; lit. born of the thigh); see A. Dic. The flames proceeding from the missiles discharged by Drona are the flames of the submarine fire spreading through the sea of the Pánd forces. According to Nágojibhatta (commenting on the sl. as quoted in the Káv. Prad.) the *astras* are those discharged by the various opposing warriors; and hence his remark—अस्त्रज्वालेत्यनेन प्रसिद्धवाडवापेक्षया व्यतिरेकश्च व्यज्यते। प्रसिद्धो हि जलानमेव भक्षकः। अयं तु सागरेपि भक्षक इति प्रतीतिः। He also remarks but without propriety-गुरावित्यनेन गुरुवधभिया न कोपि हन्तीति ध्वनितं-as it detracts from Drona's merit as an unrivalled warrior.

P. 61. हार्दिक्य—son of हृदिक, a name of Krtavarman, who survived the war but was afterwards killed by Sátyaki.

Sl. quoted in the K. P. as an instance of tautology, as the fourth line repeats the sense already expressed in the 3rd line. अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः। The Prad. remarks—अत्र अलं संभ्रमेण, कोऽवसरस्यावकाशः इत्यभिप्रायौ।

द्वादशार्काः—These are धाता मित्रोऽर्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः। एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते॥ These were originally the representations of the same sun in the twelve months of the year, afterwards described as the sons of अदिति and Kas'yapa. See our note on Kum. II 24 and आदित्यहृदय quoted therein. *Cf.* मद्यादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधृक्। लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः॥ Bg. XII. 11. 32.

सप्तधा सप्त—For the name of the 49 winds see हेमाद्रि, व्रतखण्ड, ध्यानप्रकरण (मरुतो नाम ते देवा गणा ये सप्तसप्तकाः। श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः॥ पृषदश्वो गन्धवह आशुगो बलवर्धनः। महाबलो गन्धवहः कर्करो गन्धवाहकः॥ &c.). पापं पापः &c.—What As'va. means is that if these events could come to pass then, then only could his father be killed: but as that was impossible then, so it was that his father should die at anybody's hands.

तातस्य—should rather have been omitted as त्रैलोक्य॰ by itself better brings out the prowess of Drona.

P. 62. जामदग्न्यास्त्र &c.—With the desire of perfecting his knowledge of the military science, Drona repaired to Parashurâma and obtained from him a full knowledge of the different missiles, including the Brahmâstra also. See Mb. I. 130. 60-62.

गुरुदक्षिणा—Mark the sarcasm. गुरुगदात्——with his formidable club. The name of Bhîma first comes to his lips as he was likely to do such a rash deed.

उज्झितनयेन—For Arjuna was not expected to do such a foul deed. एभ्यः अन्यतश्चतुर्थात्–a fourth man, other than these three.

P. 63. महास्त्रपाणेः—महान्ति अस्त्राणि पाणौ यस्य the possessor of mighty weapons. अस्त्र—a weapon that is thrown (fr. अस् to throw) such as अग्न्यस्त्र &c.; शस्त्र—a weapon of killing that is held in the hand (fr. शस् to kill &c.); see Jag.

स्वैरं—Lit. that would reach his ears only and not those of others; indistinctly; in a low tone. शेषे—the remaining part of the sentence. सत्यवाच्—Dharma was a truth-speaker. It was only on this occasion, and that too at the instance of Krishna, that he uttered an ambiguous speech. नयनसलिलं चापि तुल्यं—is an instance of सहोक्ति.

The first two lines cited in the S. D. as an instance of अभूताहरण (the utterance of something unreal), one of the *angas* of Garbhasandhi.

युधिष्ठिरपक्ष॰—For this reason at least Udhi. should not have played such a fraud upon him. ॰कार्पण्य—This weakness of mind that makes you weep.

P. 64. विफल॰–goes with भूपतीन् and अस्मान् by the काकाक्षिगोलकन्याय. ॰गुरुचेतसि—whose mind is as firm (lit heavy-not to be shaken by sorrow). लोकस्थिति—The course of worldly events. परिभव—Insult.

पाकः अयं—This- *i. e.* the war then raging. निःशेषिताः—स्युः इति शेषः (the whole world will be exterminated).

Sl. cited in S. D. as an instance of Kshipti (the development of a concealed matter रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्तिः स्यात).

अजातशत्रुः—This epithet is wrongly explained as-one without an enemy. It is both against facts and against the context. It is a comp. सुप्सुपा–न जातः शत्रुः अजा॰; one who never became the enemy of any one as is clear from the context न द्वेक्षि यज्जनं.

P. 65. मातुल—मातुर्भ्राता; fr. मातृ + उल by मातुर्डुलच्। Vârt. on Pân.

IV. 2. 36. शारद्वतः—Kripa, the maternal uncle of As'vatthâman and the preceptor of the Kauravas and Pándavas before Drona came to Hastinapur, was the son of the sage Saradwat, by a nymph called Janapadî. He and his sister Kripî, also born of the same nymph, were, however, brought up by S'ántanu. He was one of the few warriors on the side of the Kauravas that survived the general carnage in the great war. He is one of the seven Chîrajîvins.

परिगत०—You already know what ought to be known; *i. e.* there is no avoiding the course of things in nature-the father dies, his son takes his place; then he too passes away when his turn comes &c. In fact जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ as is observed by Krishna. Bg. II. 27.

वत्सल—Mark the peculiarity of meaning. वत्से पुत्रादौ कामोस्यास्तीति वत्सलः; by वत्सांसाभ्यां कामबले । Pán. V. 2. 98. (ल is optionally added to वत्स and अंस in the sense of काम and बल respectively). ल is an affix showing possession but it loses that signification when added to वत्स. वत्सल is not the same as वत्सवान्; it means 'fond, compassionate, loving.

लोकयात्रा--The course of wordly life. अनुवर्तनीयाः—The meaning is clearly explained in the com.

P. 66. निवाप—an offering to the deceased ancestors; also a libation of water offered at the time of a S'ráddha. केतनैः—Jag. translates this by गृहैः meaning probably—building houses to perpetuate the memory of one's ancestors. It seems rather to mean—holy rites performed in honour of the manes. See com. तस्योप०—The cons. is—त्वं जीवन् शक्तः किमुत अजीवन् शक्तः ? the answer being जीवन्नेव शक्तः ।

०विडम्बनया—Because it would be ridiculous on his part to retain his weapon when his father had cast it off and that too being unable to bear separation from him.

परिभवभयात् &c.—Drona's first object was to lead a peaceful life. But as he was insulted by Drupada, he thought of taking to a military life. For his justification see com. नोचितमपि—as he was a Bráhmaṇa. For the duties proper for a Bráhmana see Bg. XVIII. 42.

यतः &c.—may means यस्मात्कारणात (Because my father gave thee up); or यत एवं ततः (since I give thee up); or as Nagojibhatta takes it—अहमपि त्वां त्यक्षे । क यतो यत्र भवते स्वस्ति विश्रमसुखं तत्रेत्यर्थः ।

Sl. quoted in the K. P. VII as an instance of the fault निर्हेतुत्व or the absence of the statement of a reason. Here the reason of As'.'s laying aside his weapon, *viz.* his grief, consequent on his father's death, (यथा तेन सुतशोकात्त्यक्तं तथाहं पितृशोकात्त्यक्ष्ये)–is not stated.

गुरोर्भारद्वाजस्य &c —Mark the poet's skill in making the announcement just when As'. was thinking of casting aside his weapon.

P. 67. आचार्यस्य—Drona was generally so called; *cf.* आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् । Bg. I. 2. This shows the high respect in which Drona was held by all parties. Although well versed in the Vedic lore he was more properly धनुर्वेदाचार्य.

नृशंसं—नॄन् शंसति हिंसति; here used as a noun; (or कर्म may be supposed to be understood) after it–a heinous deed.

नाम—Possibly or I should like to know.

प्रायोपवेश—Fr. प्राय without food and उपवेश sitting; प्रायश्चानशने मृत्यौ । Vis'vakos'a. Sitting down, (sometimes before a deity &c.) without food in order to gain one's object or to put an end to one's existence under extreme circumstances &c. (in order to attain salvation in the end.)

परिमृष्टं—Insulted or dishonoured by being touched (the head being held particularly sacred).

भागधेय—भाग एव भागधेयं, धेय is added स्वार्थे to रूप, नाम and भाग.

P. 68. स्फुरद्दिव्या०—For cons. see Jag.; what As'v. means is this—Since his father was unconscious of what was passing about him, the insult offered was rather an insult given to him as Dhrsta. well knew that Drona had a son to avenge the wrong done to him. But this explanation does not do justice to Asva'tthámans defiant attitude. Besides the epithet स्फुरद्दिव्या० is not well explained. We should therefore construe—०मतस्य तस्य रिपोः शिरसि अयं मम (मया *V. l.* is better) पादो निहितः न तु करः यथा तेन. The contrast is between Drona with his arms laid aside and Drust. in full possession of his missiles; and कर and पाद. I place not my hand but my foot on the head of my enemy not without arms but proudly wielding them.

अलीकप्र०—crooked in mind on account of his treacherous disposition. Or अलीकश्चासौ प्रकृति० who is really false (and not a truth-speaker as he is universally supposed to be) and naturally crooked-minded. गुरुपातकम्—गुरोर्द्रोणस्य वधरूपं पातकमेव गुरु महत्

पातकम् । Com. on K. Prad. मनुजपशुभिः— मनुजाश्च ते कार्याकार्यविवेकशून्यत्वाद्धर्माधर्माज्ञानाद्वा पशवश्च । निर्मर्यादैः— मर्यादा is here युद्धस्थितिः । *Cf.* नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ Manu. VII. 23. and मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् । ...न रिपुं हन्ति धर्मवित् । B. p. I. 7. 36. See also Mb. VII. 123. 8.

उदायुधैः—is meant to show that they had the means to avert the deed, had they the wish to do so. नरकरिपुणा—(he being the अनुमन्ता). The enemy of Naraka at least should have known what a demonical act is. दिशां—*i. e* to the presiding deities of the directions (by लक्षणा).

Sl. cited in K. P. IV. (and also in S. D. III.) as an instance of रौद्ररस; and again in VII. as one of पुनरुक्तत्व (tautology) of the sense of a word, as Arjuna who is already addressed by the speaker is again referred to by भवद्भिः and then by the word Kiritin.

P. 69. कोविद—skilled or proficient in (fr. को Veda and विद one who knows कोर्वेदस्य विदः, कवि वेदे विदा यस्य इति वा Bhanuji Dik. on Amara).

This is cited in S. D. as an instance of 'अनुनय.'

सोमक—Son of Sahadeva, king of Magadha.

श्रुतिपथं &c.—is a question; see com. For the allusion see Mb. VII. 70. The story of Par.'s having cleared the earth of the Kshatriyas is too well known to be mentioned here. See also *infra* Sl. 30.

आसारं—a shower. विघस—the residue of sacrificial food. The word is used here as battle is often spoken of as a रणयज्ञ.

अत्रभवन्तं—भवन्तं would be better, looking to the familiar way in which Kripa is talking to As'vathaman.

P. 70. भवेन् कथं—What will be its condition, how will it fare ! धुरि—धुर्य *V. l.* a leader, commander. धुरं वहतीति fr. धुर+य. See note on धौरेय p. 91 and com.

परिकरस्य—परिकर girding up the loins as a preparation for some action; hence equipping one for; here राज्ञा कृतपरिकरस्य when advanced to the general's post and thus placed in a fit fighting position. परिपन्थी०—परि दोषाख्याने पन्थयितुं शीलमस्यासौ परिपन्थी one who habitually gives out the faults of others; hence one adversely disposed, an enemy. अपरिपन्थी परिपन्थी सम्पद्यते परिपन्थीभवति; ०तुं to oppose, withstand. According to Pán. the form परि० is not admissible except in the Veda. But it is often used by poets. See Bg. III. 34. Mál. Mád. IX. 51.

सेनापत्य॰ मन्दसन्तापं करोमि—Such is the opinion which the simple-minded, guileless, As'vathâman has of the king of the Kurus. How was he, innocent man, to know that the mind of that very king was at the same time being poisoned against him by one whom he had never suspected even as his enemy !

ततः प्रविशतः—Now follows a scene which reveals the dark depths of the wicked minds of two men-one always suspicious, the other, ever jealous.

It must be remarked, however, that in presenting such a picture of Karna to his readers, the poet has done him injustice by sacrificing facts to dramatic effect. For Karna, although he had no great veneration for Drona—was even jealous of his reputation—had a proper regard for his scholarship and skill as a warrior. He not only took an active part in the fight during Drona's generalship but fought cheerfully under him; nay when Duryodhana attributed a wilful neglect of duty to Drona in allowing Jayadratha to be slain by Arjuna, he defended him by saying that Jay.'s death was not due to any neglect of duty on the A'chârya's part but that what was fated came to pass. *Cf.*—आचार्यं मा विगर्हस्व शक्त्यासौ युध्यते द्विजः । यथाबलं यथोत्साहं त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ यद्येवं समतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः । नात्र सूक्ष्मोपि दोषः स्यादाचार्यस्य कथंचन ॥...दैवादिष्टोन्यथाभावो न मन्ये विद्यते क्वचित् । यतो नो युध्यमानानां परं शक्त्या सुयोधन । सैन्धवो निहतो युद्धे दैवमत्र परं स्मृतम् ॥ Drona p. **152.** 15, 16, 23, 24.

अभियुक्तैः—Lit. those that are diligently attached to or engaged in a thing; learned, &c.

P. 71. प्रधान॰—Chief personages (and not only Jayadratha). उपपन्नमिदं—This stands to reason; is borne out by facts.

अतिरथः—an unrivalled warrior. Jag. says महारथः but he is inaccurate. Drona was an अतिरथ. There are four classes of chariot-warriors, each superior to the one preceding, *viz.* अर्धरथ, रथ, महारथ and अतिरथ; for their definitions, see com.

न्यग्रोधः—a banian tree (वटवृक्षः); न्यग् रुणद्धि आवृणोतीति.

Sl. 28.—Quoted in S. D. as an instance of *Arth'āpatti* (when by the assertion of something, something else is suggested).

P. 72. विक्रुतिमेति &c.—causes the hair to stand on end (owing to the delightful sensation produced).

द्रौणायनिः—द्रोणस्यापत्यं पुमान्; fr. द्रोण+आयनि. (also द्रौणायनः and द्रौणिः).

देहमिधने—Duryo. purposely uses the word; it is his physical body that has perished; his यशःशरीर will ever continue to live.

पुत्रिणः—How will other fathers like to have their sons about them! *i. e.* they will rather like to be without such sons. अपुत्रिणः—*V. l.* would have been better but for the word अन्ये.

सर्व &c.—सर्वेषां परिभवाश्रार्णं तस्य हेतना. चरति मयि—चरतो मम would have been better; or मया सह रणे सति प्रतीपः (प्रतीपं *V. l.*) चरति. स्वयमपि &c.—Although he (my opponent) be the destroyer of the world himself.

Sl. quoted in S. D. as an instance of Udáharana or a speech expressive of one's excellence. उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ।; and further on (ch. 8) as an example of प्रसाद (brilliance) which consist of simplicity mingled with force (प्रसादः ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा).

Also quoted in ध्वन्यालोक with the remark—तत् (दीप्ति) प्रकाशनपरश्चार्थो नोऽपेक्षितदीर्घसमासरचनः प्रसन्नवाचिकाभिधेयः ।

जामदग्न्यशिष्य—As'va. purposely addresses him as such. He at least ought to know what it is to insult a Bráhmana of his type.

कृतं यद्रामेण &c.—see Vánap. **116**; Drona p **70**. तानि एव—Because his father had transferred them to him having got them from Par. himself.

Sl. cited in K. P. VII. as an instance of the fault called प्रतिकूलवर्णत्व *i. e.* the use of letters contrary to the intended *Rasa* (flavour). Here the sentiment is the Furious (रौद्र) to the manifestation of which soft letters are not favonrable. Harsh letters and long componnds are suitable to it. Also quoted in S. D. as an instance of A'khyána or the narration of past events (पूर्ववृत्तोक्तिः).

P. 74. प्रतिपन्न—assigned to, promised to. अतः—If he is thus neglected.

प्रयत्नपरिबोधितः—roused from it (tomorrow morning) with great effort; see com. शेषे &c.—Strangely enough Jag. takes this speech as addressed to Kripa, which, it will be seen, is against the context. दोःशालिना—दोर्भ्यां शालतेऽसौ sounds rather egotistic. ॰नां *V. l.* should have been selected.

Sl. quoted in K. P. VII. as an instance of 'Improper Predication (विध्ययुक्तत्व) *i. e.* where what is not the predicate is used as the predicate. Here the predicate 'shall sleep' is improper.

For it is not that a man is awakened first and then sleeps but he sleeps first and is awakened afterwards. So it should properly be शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे. Nágojibhatta, therefore, proposes the reading सुखेन शयिताश्चिरादुषसि बोध्यसे मागधैः. Such hair-splitting is all right for critics. If poets, whose business it is to write down the outpourings of their hearts impulsively, allow themselves to be over-nice like this, they will give us more of grammar &c. but less of real poetry.

P. 75. गुरुशाप०—Owing to the curse of the preceptor *i. e.* Parashuráma. With a desire to obtain a perfect knowledge of the art of war (especially the use of the Brahmástra) Karna, when only a boy, went to Parashuráma, disguised as a Bráhmana. As he proved to be a worthy pupil not only by his devotion but by his ability as well, Par. taught him freely the use of the weapons and missiles. On one occasion, when Parashuráma had fallen asleep with his head resting on Karna's lap, a worm* (according to some it was Indra himself who had assumed that form to thwart Karna's object) began to eat into his lap. Although feeling the acutest pain, Karna did not move his lap for fear of disturbing his Guru's slumber. As the worm touched Parashuráma's head, the latter awoke and on perceiving what the matter was, he discovered the real character of his pupil and cursed him that the knowledge of the Brahmástra he had so stealthily obtained from him would avail him nothing when fighting with a hero that was his equal.

दुर्विदग्ध—Lit. badly burnt or polished; hence raw, imperfectly skilled; vainly proud &c पाञ्चालभीतेन—To call Drona a coward was the height of extreme meanness.

दैवायत्तं—What a spirited reply this!

एवं—Thus then, as you prove me to be. ०रस—the sole embodiment of. सत्र पितरं &c.–Karna wishes to insinuate that Drona was treacherous to the Kauravas and so allowed himself to be killed under some pretext.

दुरात्मन् &c.—All these epithets are very aptly used. दुरात्मन्—

* It was really the demon Dams'a, cursed by the sage Bhṛgu, to assume that form. As soon as Par. looked at the worm the demon got back his proper form. स दृष्टमात्रो रामेण क्रमिः प्राणानवासृजत् ।...सोऽब्रवीदहमासं प्राग् दंसो नाम महासुरः ।...महर्षेरभिशापेन क्रमिभूतोपतं भुवि । See Mb. XIII. 13, 14, 20.

and hence you cast that aspersion on Drona's character. राजध०- and hence you have the boldness to say so. प्रगल्भ—and so you are heedless of the consequences. सूतापं०—Even an ordinary charioteer's son would not dare to say anything against the great A'charya. But you are the basest of the base असम्बद्ध &c.—But sane men know what value to attach to your words.

कथमपि – Some-how: either through grief or some other reason; granting that he did it through cowardice (as you say).

ब्रह्मबन्धु—ब्रह्म the Brahmana class बन्धुरस्य *i. e.* one who belongs to the Bráhmana class but has not got its qualifications: hence a Brahmana in name only, a degraded or wicked Bráhmana.

P. 77. जात्या &c.– See com. इश्यसि—वेत्स्यसि *V. l* is grammatically indefensible, as the root विद् to know, 2nd conj., is Set and the form, therefore, ought to be वेदिष्यसि. But the author of the Káv. Sûtras remarks–वेत्स्यसीति पदभङ्गात् *i. e.* the form वे० may be defended by separating the words as वेत्सि असि, असि being taken as an indec. in the sense of त्वम् (असीत्ययं निपातस्त्वमित्यस्मिन्नर्थे ।)

मिथ्याप्र०—See com. धीरसत्त्व—men of great patience; magnanimous-hearted. एषा—Such, of this sort.

P. 78. निष्पेष—grinding, crushing कार्येण—with a view to gain your object, through self-interest.

पाप०—is contrasted with गुणिन् and सूता० with शशधरा०. As'vath. means to say—what friendship can there be between you two—one so exalted, the other so base-born; one possessed of virtues, the other a lover of wicked deeds.

व्यामोह:—Infatuation, stupifaction of the mind, loss of the proper perception of duty. आवेग:—drift, course of events. वाम:—foolish, impolitic. पन्था:—course of action, behaviour.

०सखममुं—Some say अमुं may also refer to As'v. and explain then you will feel sorry and know this person (As'v.) to be your real friend, but without propriety.

धृतायुध: &c.—cited in S. D. as an instance of गर्व or vanity (pride arising from valour, beauty &c.).

The scene between As'vattháman and Karna is a creation of the poet's fancy. In the great epic As'vatthâman himself recommends the appointment of Karna as a general. There is not a trace there of any ill-feeling arising between the two on any

account. *Cf.* आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्यमाददे ।...कर्णमेवाभिप्रेक्ष्यामः सैनापत्येन भारत । एष द्युतिबलः शूरः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । वैवस्वत इवासह्यः शक्तो जेतुं रणे रिपून् ॥ See Karnap. X 12-16.

सौबल—S'akuni, son of Subala, king of Gándhara, and maternal uncle of the Kauravas. It was he who induced Duryodhana to rob the Pándavas of their wealth by gambling and thus hastened the destrution of the Kaurava family. Hence his name has come to be proverbially applied to an officious relative whose apparently friendly counsels lead to ruin.

P. 80. अङ्गराज सेनापते &c—As the epithets here are significant, the Fig. here is Parikara. See S. D. 704.

इदं तदा॰—Here there is an occasion for you, sooner than we expected, to prove your vaunted skill in arms.

आलोडयन्तौ—Freely moving through it, crushing it everywhere.

P. 81. अनुमतं नाम—नाम is used here in the sense of अभ्युपगम 'accepting the consequences of'. त्यक्तमस्य॰—It is as good as not relinquished.

अनृतात्—From proving faithless to your vow. अनार्य॰—Something unworthy of an '*Arya*'. *Cf.* S'ak. IV. तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् । p. 92.

भवतस्त्वमपि॰—an instance of Sáháyya. See S. D. 493.

Act IV.

P. 82. दोहद—Properly a pregnacy desire; hence any ardent longing, a strong desire. पणीकृत—staked, betted.

कमण्डलु—कस्य जलस्य मण्डः सारः तं लाति लभते वा; a kind of pot, generally earthen or wooden, used by ascetics; here probably the Kam.-shaped dome or spire of the chariot, made of gold. संमर्द—clashing or colliding against (for the chariot had to cut its way through a mass of dead bodies). विषम—irregular, excessive, उद्घात—jolting. रथेन—seated in a chariot; lit. characterised or distinguished by, the Inst. being उपलक्षणार्थे (रथेनोपलक्षितः).

पाण्डव &c.—Even the warriors on the side of the Pándavas

had stood aghast with fear on seeing the frightful form of Bhîma. रभसगामी—moving in haste or with great force.

P. 83. ०महोत्सवः—Greatly rejoiced to see that a small part &c. द्यूतनिर्जितः—is ironical. पार्थमध्यमः—the middle-born of the sons of Prithâ. Mr. Godbole explains this as 'who has पार्थ Arjuna for his middle-born brother'; but there is more ingenuity than propriety in this.

०बान्धवस्य—a friend of; -qualifies both कर्ण and शल्य. शल्य—king of the Madra country and brother of Mádrî, the second wife of Pàndu. When he left his kingdom, it was with the intention of joining the Pándavas, but Duryodhana won him over by providing good accomodation on the road and showing exceptional respect to him and consequently he joined the Kaurava party. The Pàndavas, however, who knew for certain that he would be asked to act as charioteer to Karna sought one favour of him, *viz.* to damp Karna's spirit (तेजोभंग) while fighting. *Cf.* कर्णार्जुनाभ्यां सम्प्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम । कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः । तत्र पाल्योर्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि । तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावहः ॥ Udyog. VIII. 43, 44.

मारुतिः—Bhima so called, being, like Hanuman, the son of Marut; (मरुतोऽपत्यं; मरुत्+इ). See Mb. I. 123, 124.

कथं (for अयं) आसन्न एव...आचरिष्यति is cited in D. R. as an instance of उद्वेग (उद्वेगोरिकृता भीतिः) one of the Angas of Garb. Sandhi.

विलोलन (or विलोडन)-coming forcibly in contact with, moving forcibly across. सुरभिशीतल—are not wanted after विलो० as their sense can be got by implication. मातरिश्वन्—मातरि अन्तरिक्षे श्वयति (वर्धते gains strength, or संचरति moves), by Unâd, I. 159. संवाहित—waved, shaken. अवाचित०—*i. e.* nature's fan. तालवृन्त (a palmleaf fan), हरिचं० &c. are the appliances usually made use of when an unconscious person is to be called back to life. हरिचन्दन—(हरिं चन्दति आह्लादयतीति हरि० इति भरत; ।) may be rubbed yellow sandal; or घृष्टं च तुलसीकाष्ठं कर्पुरागुरुयोगतः । अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते । ०कुछदाशीत०—cooling like a mass of or sprinkling over with. दशापरिणा०—capable of causing a change of; here परिणाम means change, as in परिणामवाद.

P. 84. त्रासेन—Fear about; or the cons. may be वृकोदरस्य दर्शनात्, स्वामिनश्च दर्शनात्, त्रासेन through fear on seeing Bhîma &c, and on seeing the king in this condition (*i. e.* not able to protect them.

न संरक्षितः—*i. e.* owing to the interference of fate. एतावतापि—even after having accomplished so much. कलित—possessed by, in the power of. करेणु—an elephant; करीन्द्र is more appropriate and should have been selected. एकशाल—corresponds to Duryodhana. कटाक्षैः—*i. e.* वक्रेक्षितैः.

हतविधे— हत at the beginning and हतक at the end of a comp. have the sense of ' miserable, cursed, vile &c.'; *cf.* हततनुं further on, sl. 13; वृकोदरहतक &c.

P. 85. अनारूढस्य &c.—Unscrupulous; or never entertaining doubts (as to success); or never in peril.

The preceding speech of the charioteer shows how sincerely he loved his master and also bears testimony to his fidelity to him. (It also shows that Dur., too, was a good master.)

आयुष्मन्—is the only appropriate mode with which the charioteer could address his master at a time when his very life was despaired of. देव, महाराज would not have suited at all. In fact the ancient charioteer always addressed his master thus as the chariot was used at the time of war or when going hunting--occasions which involved risk of life and when there was need of such an expression from the charioteer who was usually an old man and so in a position to give a blessing.

मनोरथं चं—उद्वोढुम् to bear up, to accomplish.

अरातिविमर्द॰—Forcing his way through (lit. walking in collision with) a dense line of his enemies.

समक्षम्—goes with उदायुधः, who had raised his weapon in my presence.

P. 86. विज्ञापयामि—विज्ञापय् and आज्ञापय् are used by persons in an inferior and superior position when speaking to their superiors or subordinates in the sense of 'telling, informing (&c.)

मदाज्ञा॰—See II. 24. l. 1. मदङ्कदुर्ललित—fondled on my lap. नामजन—your elder brother but to no purpose; *i. e.* who could not do his duties towards you.

उपहारेण रक्षितः—You saved me by offering up &c., at the expense of. विरूपं—*Cf.* Eng. ' unfair '; improper, unworthy.

P. 87. क्षोदैः—Lit. acts of pulverising; hence blows. विबोधितः—Strangely enough Jag. translates this by मोहं गतोस्मि which is

evidently against the context. What Duryo. means is this— Had the chariot not been turned back, Bhîma might have next turned his attention to him and inflicted a blow with his mace on him lying unconscious. This would have roused him from his stupor and the duel that would have ensued might have once for all decided the fate of either of them.

आर्या अपि नाम &c.—is cited in S. D. as an instance of अर्थान्वेषण.

P. 88. घनसन्नाहजाल०—The points of which were not to be broken when inserted into the interstices of the thick armours.

कङ्कवदनैः—Surgical tongs with points resembling the beaks of *Kanka* birds when closed. हंहो—A particle used generally in addressing characters of the middling class. Probably it is an abbreviated form of अहं हो I, ho ! used to call attention. रक्तांशुकं—A person about to die or to be put to death wore or was made to wear red garments; cf न्यक्तालक्तकरक्तमात्रवसना Mál Mád V. 24. जन्मान्तरे—As the word अन्यस्मिन् already occurs, we cannot take the comp. as अन्यत् जन्म; but अन्तर must be taken to mean 'a period of time, space'; during the whole term of your next life.

P. 89. उपालभ्य—उपलभ्य would have been better, as that was not the animal's fault. अवस्थानुरूपं व्यसनं—Sufferings according to the conditions they are in.

निर्भर्त्सित &c—*i. e.* the seed of which was विदुर०-निर्भत्सनं. The gravest acts of injustice and wrong done to the Pándavas were the poison administered to Bhîma and, जतु०and द्यूत, both of which forced the Pándavas to pass a life of exile for certain periods. Vidura first sounded the note of alarm when he discovered the wicked designs &c. of Duryodhana agaist the Pàndavas and counselled Dhṛtaràshtra against supporting or conniving at the machinations of his eldest son. He advised Duryodhana also to desist from the course he was pursuing but all to no purpose. The poet's fancy leads him to consider this neglet on the part of Dur. as the seed of the tree spoken of here. But the seed although thus cast would have perished just there, had Duryodhana taken advantage of the wise counsels of his grand sire,, Bhîshma. But this Duryodhana did not do. So this further neglect served as water and the seed sprouted up.

शकुान &c.—Dissolve the comp. as शकुनेः प्रोत्साहनादीन्येव विरूढानि मूलानि यस्य.

P. 90. फलं परिणमति—This part of the speech of Sunda. (beginning with किमेत्थ देव्वं) is quoted in D. R. as an instance of आक्षेप (गर्भबीजसमुद्भेदाक्षेपः परिकीर्तितः).

रत्नप्रभा०—संवलित mixed. प्रसृत—see Jag., उत्तमरत्नतेजोभिः &c.

P. 91. धौरेयाः—Fr. धुर्+एय (ढक्); see Pán. IV. 4. 47. quoted in the com. धुर् takes य (यत्) or ढक् in this sense.

अये सुन्दरक...दुर्यो०...कथमेवमसाद्ट &c.—This passage is cited in D. R. as an instance of तोटक (संरब्धवचनम्).

पर्याकुलय्—Lit. to agitate from all sides; make more distressed or anxious. विस्पष्टं—very distinctly, intelligibly, in clear terms.

P. 92. निटिलपट्ट—broad forehead. मध्यमपा०—In his confusion Sund. uses the term पाण्डव instead of पार्थ.

आच्छोटन—pulling and suddenly setting free. ज्ञायते—It was felt or thought.

P. 93. ०पिशुनं—indicated by. संगलित—sprung or issuing from. विषमरसितं—whose roar was as appalling or deafening (to the ear) as. संवाहन—properly driving. दशदिशा०—*i. e.* the whole vault of heaven.

P. 94. रत्नशीर्षक—The jewelled helment. अवधूय—Shaking off; or not caring for. कठिन—hard (bow-string). शरपुंख—the feathered end of an arrow. विक्षिप्तशरपुंखबन्धनः—*V. l.* thrust aside his quiver, &c. But in this case पुंख has no propriety.

विदलित—pulverised. निशित—whetted, sharpened. शल्यबन्ध—The fixings of the arrow-heads.

P. 95. तीक्ष्णविक्षिप्त—shot so as to make deep wounds or fall sharply on. भल्ल—a kind of large arrow. कोप—*i. e.* कोपानल. सुचिरस०—which had been fondly kept in reserve for many days; or which had long cherished the desire (of falling on Arj.'s body).

P. 96. दर्शनप्रसर—The range of sight. शिक्षा—training in. अविभावित—not discerned or perceived. गमनागमन—its passage from the mouth of the quiver to the bow-string and from it back again to the quiver and so on. चटुल—quickly moving. वैरानुबन्ध—uninterrupted enmity.

P. 97. अवधीरितं—cast into shade, thrown into the back ground. धानुष्क—see com. साधुकार—cries of 'Bravo! Well done!' ०लाञ्छन—a distinguishing mark, badge or insignia of. लून०—लूनो गुणः यस्य तादृक् कोदण्डं यस्य.

P. 98. ताताधिक्षेपमुखर—garrulous with casting reproaches on my father, wagging thy tongue in censuring my father. उपरोध—obstruction; hence, the screen or covering of.

R. 99. स्निग्धमुखी—With a point polished &c. वीरसुलभः—natural to a warrior. चिरं निर्धार्य—having taken accurate aim after long calculation (lit. ascertained the proper points where the missile was to be hit) त्रिषमलोचनंनेव &c.—When importuned by Bhagîratha, S'iva agreed to receive Gangá on his head when falling from heaven, and did it accordingly. त्रिधाकृता—cut into three parts. In the second case this was true only after S'iva let off the Ganges from his matted hair. The current of the river was then divided into three parts being intercepted in its course by S'iva's head.

P. 100. सिद्ध—A class of demi-gods, so called from their possession of the *Siddhis* or superhuman faculties, viz. आणिमा, लघिमा &c. They are said to occupy the region between the earth and the sun. चारण—heavenly bards. ०कुसुमप्रकरेण—A deed of exceptional bravery &c. is often described as being followed by a shower of flowers from the sky. *Cf.* Rag. II. 60. ०निर्बन्धात्—close or determinate fighting.

P. 101. सावहित्थं—having concealed (his inner agitation). ०कषे—sweeping away, destroying.

P. 102. तथा चरितं बाणैः—So acted with arrows *i. e.* shot his arrows with such rapidity and in such numbers. भिन्नदेहं &c.—The fight between Arjuna and Vrshasena is a departure from the Mb. according to which Bhîma, as is proper, fights with Vrshasena who is also गदायोधिन् and kills him. The poet makes the change with the desire of giving things a natural turn and makes Arjuna take revenge on Karna for his son's death.

103. प्ररोह—off-shoot, the extender of, a scion of.

पर्याप्तनेत्रं—According to Jag.—To look at which was a feast to the eyes. Or it may mean—of full extent, long or large. अपचार—depature of. परिवर्तित०—With the eyes turned off; or दृष्टि-दर्शन which presented a ghastly sight on account of.

इरयं दह्यते—so that neither sorrow nor pain can exist there.

P. 104. अर्जुनचाप०—अर्जुनस्य चापमेव महाप्रलयपयोधरस्तस्मान्निःसृतानि यानि द्वारा एव धारास्तासां सहस्राणि तैः। चक्रनेमि—The rim or tyre of the wheels. कूबरः—the pole or shaft of.

P. 105. शोणितबिन्दुभिः—Done in full spirit of those chivalrous times.

स्वस्ति—May well betide thee ! Mayest thou fare well ! This is the set form of beginning a letter. एतदन्तं—This being the last; for the last time. कृती—कृतं हस्तकौशलमस्यास्तीति skilled in, well versed in the use of. न समरेष्वस्यास्ति—And Duryodhana was not wrong in thinking thus of Karna. This is what Dharma thought of him:—युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मतिर्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ । Adip. **138** 25.

त्वत्संभावितः—त्वया सम्यग्भावितः this was the idea or estimate you had formed of my ability. (न) च—And yet, on the contrary. त्वं &c.—since I have failed to fulfil the trust reposed in me.

P. 106. शरीरावरण—Armour. अशिवं—Because offered to the dead. हततनूरिमाः—these our cursed bodies (being the witnesses of the destruction of those we held near and dear). च—and at the same time. शोकं प्रति—As regards sorrow. संस्थापयिष्यसि—set me right; restore me to my nature *i. e.* स्वास्थ्य (स्व one's proper nature and स्थ, तस्य भावः); hence compose my mind.

P. 107. हेषासंवलितं—mingled with the neighings of horses.

संजय—The charioteer and adviser of Dhṛtarástra. He earnestly wished and tried his best also to see that the dispute between the Kauravas and Pándavas was amicably settled, although without success He was also sent on an embassy to the Pándavas with instructions. It was he who, endowed by the venerable Vyása with the power of knowing things from a distance, narrated the events of the Bhārati war to his master, Dhṛtaráshtra (the celebrated Bg. forming a part of his narrations).

स्वेदक०—त्वमेव एकः शेषो बान्धवो ययोः । कथमिव—How possibly, with what semblance of excuse.

घ्रातः—It was customary with parents to smell their children on the crown of head by way of blessing them. प्रसभम्—Forcibly; (lit. प्रगता सभा विचारो यस्मिन् कर्मणि without heeding the consequences). Probably सभ् was originally सह् as in प्रसह्य (after a mighty effort). See *supra* IV. 2 घृणा—censure, reproach; (dead to all sense of reproach, shamelessly).

Act V.

रथयानेन—In a chariot. यान may mean 'a vehicle or going, driving in.

०प्रवालः—shows with what tender emotion Dhr. was affected. कच्चित्—Does he live or not (I hope you will tell me that he lives). See Amara quoted. जात—An affectionate term of address; lit. one who is just born *i. e.* to be fondled as such. This shows with what tender affection सं० was treated by Gandhárí. स्वैरम्—Lit. of your own motion, consulting the ease of the body; hence gently. वैलक्ष्यं—confusion and embarrassment.

उन्मोचिते कङ्कटे—When the armour was removed. This was done after the darts were extracted to prevent loss of blood. व्रणपट्टकेषु—The bandages to be tied over wounds.

P. 109. दूरात्—From a distance (as you were not able to approach them on account of your wounds being dressed then). लीलया—With grace. ०शात्रवान्—*V. l.* Although the comp. cannot be well taken (for निर्जित must refer to नरपतीन् and so the whole should have been compounded) this reading should have been preferred. We may explain निर्जिताश्च ते शात्रवाश्च. If we adopt this reading then only कर्णे कृतापाश्रयः and लीलया can be appropriate. The cons. will then be कर्णे कृतापाश्रयः दूरात् तेन निर्जितान् शात्रवान् नरपतीन् आलोकयन् मया पापेन (cursed that I am, I should not have done so) त्वं न पृष्टः हे पुत्रक त्वया वेदना लीलया सुखेन सह्या इति कृत्वा. लीलया may also be taken with आलोकयन्.

स्पर्शेन—Because they had not the use of their eyes and could know Dur. but by his touch. Dhṛtaráshtra was blind from birth but Gandhárí was not. When she knew that the man to whom she was betrothed was blind, she did not wish to have the proposed marriage cancelled, as her sire's word once given was not to be retracted, but resolved to deny herself the pleasures of sight throughout life as her husband could not have enjoyed them and blindfolded herself in the manner stated from the Mb. in the com. How many instances can the world's history produce of such exalted love and the necessary strength of mind to bear it up! And yet instances are not rare in an-

cient Indian history of women having made such sacrifices, of one kind or another, for the sake of their lords who were their very gods, their all in all—in fact the men for whom only they lived. Gandhárí was a Pativratá of no ordinary type, she was a Pativratá among Pativratás—so much so that one word of imprecation from her lips would have burnt down the Pándavas after their success in the great war. It was to avoid such a consequence that Krishna hastened to see her after the total destruction of the Kauravas and the close of the great war. She took a sensible view of the matter, knew that the destruction of the Kuru race was the outcome of her eldest son's maldeeds and finally acquiesed in the will of Heaven.

The scene here between Dur. and his parents is very touching. There is a conflict between parental affection on one side and a heroic sense of duty on the other. Dhr. and Gándhárí beseech Duryodhana to sue for peace and thus to save his life, at least now, that a successful termination of the war is past all hope. But Dur. stands firm in his resolve. The storm has it is true, burst over him. But he does not bend to it. The news of Karna's fall only serves to nerve him to stick more tenaciously to his resolve once taken. He scouts the very idea of saving his life by an ignominious treaty. He would rather conquer or fall like a hero.

न प्रसरति—*i. e.* you are unable to speak. अव्याहार—silence, refusal to speak.

अप्रतिकृत—not prevented by resistance; (or without retaliation, unavenged).

दुर्जातं—Badly-born *i. e.* whose birth is a curse.

P. 110. मार्गपरेक्षकः—Guide (along the path of life), protector, stay.

किमप्य०—Indescribably or inexpressibly unbecoming. निर्वत्सले—
दीनता—weakness of spirit, nervelessness, timidity. the death of
cruel (since you do not ask me to avenge
your sons).

वितथः—False, without its purpose. न घटस्य—*i. e.* When the pot has fallen into a well it does not follow that the rope also should be thrown there along with it.

अपुष्कलं—Lit. not sufficient (to convince), not a strong or cogent argument.

उपक्रियमाणा०—What is the use of the instrument when the material on which it is to be exercised does not exist ! Dur. means—What is the use of life or kingdom to me when I have lost my brothers for whom alone these are desired. The thought is the same as in येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च । त इमेवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा.

P. 111. विराजमानौ—Because, I shall kill her sons and thus avenge the wrong done to you. अकालः—not the proper time for. अपाश्रमं—नास्ति पश्चिमं यस्मात which has no other following it, *i. e.* which is the last; *i. e.* do not force me to say the same thing to you again.

दायादाः—Lit. those who take a share of the paternal estate (दायमाददते; or दायमदन्ति enjoy); and as the apportionment of patrimony often leads to quarrels, this secondarily means enemies. Marâthi दाइज is derived from the same. फाल्गुनात—The name is thus accounted for in Mb. :— उत्तराभ्यां फाल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ शेषप्रतिज्ञः—Dhrta. means that it will be easy for Bhîma to accomplish this part of his vow now. तात—see Jag. It is also a term of pity; (my hapless son): तातोनुकम्प्ये पितरि इति हेमचन्द्रः ।

P. 112. अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति—What Duryod. means is that the declaration of the war meant the termination of all advice. When the step was once taken after due deliberation it could not be retracted; all further advice was out of place. As a true Kshatriya it was his duty to fight to the last, irrespective of the result.

विजिगीषुः - Sanj. purposely uses the word. He means—you do not simply wish to do your duty as a Kshatriya, you still hope to conquer your foes as is clear from your words कुन्त्या निहतपुत्रया; and hence the necessity of giving proper advice. प्रज्ञावताम्—*i. e.* those who have a proper insight into the science of war.

प्रकृतिमापद्यसे—If you will be yourself again *i. e.* gain back the natural composure of your mind and take a proper view of the matter, deliberate cooly.

वैक्लव्यात—वैक्लव्य Weakness of mind, agitation; *cf.* वैक्लव्यं मम तावद् &c. Sk. IV. 7; तस्मात्; otherwise (as a noble kshatriya lady) she would not have said so; see *supra* Sl 3. l.l. 1, 2. प्रभवति—is all powerful (since it leads you also) to advise me to follow such an ignoble course.) अस्खलितं—not dropped or lost, all living. सामोपन्यास—Proposal for a peaceful settlement of the dispute.

P. 113. स्वशरीरमात्र०—*Cf.* एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु। Rag. II. 57. ०व्रीडावहम्—For to sue for peace does not bespeak a high sense of duty; *cf.* क्लिन्नीकृतमुत्सृजन् कृपणवच्छ्लाघ्यो जनो लज्जते। निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम्। Bh. Nit.

असुखावसानं—Which has misery for its end (since the weaker party suffers as it has to yield to the terms dictated by the enemy).

हीयमानाः—When they are worsted or proved to be weak (*i, e.* we may be ready for peace but the Pándavas will not). अहीनाः—Who have lost none of their brothers. Duryodhana means that the Pándavas will not heed his proposal for peace but will press the advantage gained by them yet further and try to crush his power entirely as he was both दैवोपहत and हीनबल. *Cf.* दैवोपहतकश्चैव...बलव्यसनसंकुलः। ...एतैः सान्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयाच्च केवलम्। Kám. IX. 25-27.

अपकृष्टं—Lit. drawn away or pulled down; injured.-मन्यसे-*i. e.* Udhi. always regards himself as exposed to danger or standing in the grip of danger. This is explained in the following speech of Dhṛtaráshtra. The reading सर्वं दैवापकृष्टं (depending on-brought about by-fate) मन्यते preferred by some (and also adopted in Apte's Dic, see under अपकृष्ट) goes against the speech of Dhṛtaráshtra and is but a weak argument in his favour.

बहुच्छलत्वात्—As it abounds in tricks or deceitful practices or foul ways (of fighting).

उपपत्तियुक्त—Full of conclusive reasoning or rational explanation.

P. 114. विषहते—is to be read with a *Ka'ku;* will he bear ! No he *will not.* Explain similarly न विक्षिपामि (*i. e.* I *will* scatter) and अहं कृपणः (like a mean coward, forgetting my high mettle) संधिं विदध्यां no, I will not). For दिक्षु विनिक्षिपामि *cf.* करोमि दिशां बलिम् III. 24; and for the thought अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः। विनिपातनिवर्तनक्षमं तममालम्बनमात्मपौरुषम्॥ Kir. II. 13.

प्रतिबोधय—Lit. to make one take a reasonable view of things, percieve properly (here the reverses of fortune Dur. had met with); hence to enable one to calm one's mind or to support it under affliction; to console. आत्मना—Your own mind. ०लम्बना—Jag. seems to read—लम्बनवती; see his remark.

P. 115. कलित—Gained, brought into possession. तिरस्कृत—set at naught, treated with little concern. अभिमुख—(modifies हन्तः) facing the foes—(and not avoiding them). अरीनभिमुखं

घ्नन्तो हता अत एवाशोच्याः (स्वर्गगामित्वात्). Jag. takes अभिमुखं with रिपून् (अभिमुखमवस्थितान् क्रुद्धत्वात्). संख्यं—सम्यक् ख्यं (ख्या+क i. e. अ added भावे) स्वनाम्न आख्यानं यस्मिन् that in which the opposing warriors declare their names; hence a battle, war.

सगरेणोढां—For, सगर being similarly situated had done the same. सगर so called because he was born with i. e. affected with, poison (गर) administered to his mother by his father's other wife through jealousy. He was a remote ancestor of Ráma. He had 60,000 sons by his wife Sumatî all of whom were reduced to ashes by Kapila. See. A. Dic

विपर्यये—If you do not accept the responsibility of governing the people. क्षात्रधर्मः—For क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् । You will have to do it as a duty and not through the desire of enjoying royalty.

अत्याहितं—See *supra* p. 48.

P. 116. समर—Fr. सम्+ऋ+अ (च). Lit. a proper advancing (to meet an enemy). रहः—*Cf.* विषेगोपनिषद्योगैः शस्त्रेणोद्वर्तनेन वा । तथोपांशु नयेद्दण्डं यथान्यो न विभावयेत् ॥ and निरभ्युपायो नियत प्रयाणं विचेष्टमानोऽन्ध इवाभ्युपैति ॥ Kám. Nit. XVII. 12; XVIII. 63.

प्रत्यक्षं...हन्तुं न योग्याः—This speech of Dury. is worthy of a true Kshatriya hero· किंवा तेन कृतेन—यत्तैरिव रणे प्रकाश्यं न कृतं—What credit is there in doing that which is not done openly as was done by them. They did not kill Dusshásana, Vrshasena and others by covert means but in open day light and even throwing out a challenge to us to prctect them if we could. And so we must retaliate the injuries done to us openly also. Or it may mean तैरिव तेन कृतेन किं यद्रणे न प्रकाश्यं what is the good of doing that, like them, which is unworthy of being made public or is undeserving of praise (the way in which they got Bhishma ·out of their way and encompassed the death of Drona, Bhûrisravas, and others).

किंयन्तोऽरयः—Lit. How many i. e. insignificant; of what account are the enemies to me ! साम्यं—Let fate show no special predilection to, be not partial to, either party This reading is better than साह्यं. Duryodhana means that if fate would not favour the Pándavas, he would worst them in the battle. He does not want the help of fate.

कालानुरूपं—What the time demands; what is suited to the time.

P. 117. प्राजनं—a whip (प्रतीयतेऽनेन by which an animal is urged on). रश्मि—the reins. अङ्कितधनुः—Read ०तनुः with a body marked with wounds inflicted by &c. शल्ययन्—driving a dart in the hearts of.

मूर्छिताः—Read मूर्छिता. जनौघेयं—*i. e.* the men on the side of the Kauravas. शून्यं मनोरथमिवाधिरूढेन—As if he is driving back foiled hopes of the Kuru party.

P. 118. दुर्योधनेपि—As Dury. had proved obstinate and would not follow his father's advice to terminate the war by a treaty.

अयि कर्ण—&c.—Notice the alliterations.

उत्सृजन्—remitting, sending forth.

वृषसेनवत्सल—Dury. mentions this as the reason why Karna left him. 'You loved Vrshasena and so are following him, leaving me'.

उच्छ्वसन्नपि &c.—As Karna's bosom friend I should have ceased to breathe the very moment I heard of his death. But as I am yet alive I am ashamed to call myself his friend.

P. 119. शोच्यानि &c.—This shows how sincere and deep was the affection of Dur. for Karna.

येनाति—दुःश्रवं painful to hear. असाधु—an untoward deed, viz. the infliction of death. Jag. who reads न for तु finds himself in hopeless perplexity as to the construction and meaning of the line. See com ; cons. येन रिपुणा कृतं तस्य कुलस्य.

भरतकुलान्तकरं—Because the fall of Karna was tantamount to the destruction of the Kuru family.

भूमौ निमग्नचक्रः—is meant to show that Karna was killed un-
der adverse circumstances as it would have been difficult to
kill him otherwise. See Karn. p. ch. 90. किल-Rumour says that.

पीयते—Anger overpowers the sorrow felt at Karna's death
(and goads me on to take revenge). वाडवः—(वडवायां भवः) the sub-
marine fire. See और्व *supra*—III. 7. *Cf.* the Srti उर्वेण किलायोनिजपुत्रा-
र्थिना ऊरुर्मथितः तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः तस्य च समुद्र आधार आसीत् ।

P. 120. समानायां विपत्तौ—Death is sure to overtake me in either case (whether I fight or not). The fire of grief is sure to consume me by sapping away the vital fluid in case I save my life just now by avoiding a fight with the enemy. If I risk a battle the chances are that I might fall. There is some hope

also that I might come out victorious. Better to choose that wherein there is less chance of losing life.

संशयः – Dhrit. means—When one embarks upon an adventure one might stand the chance of retrieving one's lost fortune. For न संशयमनारुह्य &c. see com.; संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥

सत्यं—This is true; I allow this; but द्रवति &c. **उत्प्रेक्ष्य**—Mentally perceiving; when I call or picture to the mind the prowess of Bhîma; when I take into account B.'s strength. **अनिकृतिनिपुणं**—निकृतिषु निपुणं न भवतीति; निकृति fraud, deception, trickery. *Cf.* निकृतिपरेषु परेषु (the Kauravas) भूरिधाम्नः। Kir. I. 45. Or after Jag. it may mean 'overthrowing (क्षेप by means foul or fair). **ते चेष्टितं**—See *supra* sl. 9. **मानशौण्ड**—माने शौण्ड Lit. drunk or intoxicated with (शुण्डायां सुरायामभिरतः habituated to drink) the sense of honour.

मनोरथः—Dur. had honestly cherished the hope and it was his firm belief also, that Karna would kill the Pándavas and turn the tide of fortune against them. *Cf.* शून्यं मनोरथमिवाधिरूढेन। *supra*. Sl. 91. **सर्वाङ्ग चन्दन०**—*Cf.* गात्रेषु चन्दनरसो दृशि शारदेन्दुः। Mál. Mád. IX. 22 where Mádhava is so described by Makaranda.

P. 121 **अलमन्यथा** &c.—Lit. do not form a wrong notion about me; do not take me to be so; *i. e.* do not think that the fear of the Pandavas will ever deter me from serving you faithfully.

व्यवसायः—Determination, a settled course of action. **हताशां**—Cursed hope (because it clings to me even now, as it is hoping against hope).

गते भीष्मे हते द्रोणे&c.—Sanj. makes this observation when Karna was installed 'Senápati: *cf.* आशा बलवती राजन् पुत्रस्य तव याभवत्। हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान् ॥ Karna p. X. 38 It is evident from this that Sanj. too underrated Karn's prowers. The poet, however, improves upon the original by substituting S'alya for karna.

अयमात्मा &c.—is a continuation of अभिषिक्त एव. This my self, with the water of the ceaselessly falling tears. Jag. takes ०वारिभिः as उपलक्षणे तृ०, but without looking to the context.

P. 122. **वृककर्मा**–वृकस्य इव कर्माणि यस्य as rapacious or malignantly disposed as a wolf. The charioteer purposely thus introduces Bhima and Arjuna, probably to terrorise Dury. so that, he, unable to stand the united strength of the two, might be

induced to follow his father's advice and seek a reconciliation with them, a singular opportunity being thus offered.

Sl. cited in S. D. as an instance of Udvega (which the author defines as नृपादिजनिता भीतिः fear arising from an enimical king or the like), one of the angas of Garbha.

अलमिदानीं &c.—Dury. here rises equal to the occasion. In fact Dury.'s conduct throughout this scene, is quite worthy of a hero. ०शोकापनोदप्रणयी—*i. e.* either by death or victory.

भावं—intention, disposition of mind, thought. उपलभे—Lit. get near to, try to comprehend, to guage or fathom.

ततः प्रविशतः &c.—From here begins the Avamarsha Sandhi and extends as far as the fall of Duryodhana in the next Act.

अयथायथं—Lit. not as it should be; (walk) falteringly, or (act) unworthily.

अतिमानी—पाण्डवा यस्य दासाः (not so now) are ironical Dury. in his pride used to call the Pàndavas so; *cf.* कौरवराजस्य द्यूतनिर्जितो दासः p. 83. and द्यूतदासी further on, sl 30.

P. 123. न रुषा—and so you may suspect no harm from us. The reading पुरुषाः is better as better agreeing with the context.

Sl. quoted in D. R. as an instance of छल one of the angas of Vithì (प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलनाच्छलम् ।) with the readings-अभिमानी for अतिमानी, व्यपनयनपट्ठ for—मरुत् and पुरुषाः for न रुषा all of which are good readings.

उपक्षेप—announcement, the way of introducing himself. *Cf.* पापस्य-त्पक्षिप्तमनेन किमपि Mud I. Or, mention, allusion, accusation. of the villain (the meaning of 'of our sins' may have also been intended) .

कर्मणा—&c. As they have left no kind of wrong or injury to be done in act they are doing it in words.

सदाचारः—सतामाचारः the ways or practice of good men; or सम् आचारः good usage, rule of good conduct. नमस्कृतिं श्रावय—Convey our respects (lit salutations) to.

(सुतैः) ते—Arj. addresses them singly by looking at each; or we should read सुतैर्वाम्. *Cf.* (दुर्योधनः) आशां बहुमतीं चक्रे कर्णं प्रति स वै तदा । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णो जेष्यति पाण्डवान् । × × कर्णं जानामि ते वीर्यं सौहृदं परमं मयि । × × जहि शत्रुगणान्सर्वान् महेन्द्रो दानवानिव । अवस्थितं रणे दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वां महारथाः । द्रविष्यन्ति च पाञ्चाला विष्णुं दृष्ट्वेव दानवाः ॥ × × कर्ण उवाच । जेष्यामि पाण्डवान् सर्वान् सपुत्राम् सजनार्दनान् । &c. Karna. p. XI.

विराग—Disaffection, disattachment.

P. 128. अधिज्यधनुः—The change of धनुस् to धन्वन् at the end of a Bah. is optional. See com. अभ्यमित्रं—अमित्राम् अभि towards, facing the enemies; *i. e.* ready to attack.

साभ्यसूयं—Enviously; lit. finding fault undeservedly; असूया गुणेषु दोषाविष्करणं Sid. Kau. Here Dury. finds fault with As'va. although he does not deserve it. For this sense of असूया *cf.* रूपेषु वेशेषु च साभ्यसूयाः Rag. VII. 2.

अकलित०—Not properly perceived or comprehended; incomprehensible. *Cf.* अकलितमहिमानः केतनं मङ्गलानां. Mal. Mád. II. 9. परिवदति—Censures, finds fault with. क्षौमं—a silk garment; क्षुमायाः (flax or raw silk) विकारः.

P. 129. स्फीत—P. p. p. of स्फाय् 1 A.; grown great, excessive. अतिप्रणयात्—*i. e.* for Karna. शोकात् प्रणयात् च जनितासु वचनविकृतिषु (improper words addressed to you) &c. यत्—यस्मात्कारणात् त्वया क्रोधः क्रियते तस्माद् विस्मृतोसि &c. वितथ—Falsehood. तादृशः—May be gen. sing. (referring to द्रोण) or nom. sing. qualifying पराभव. विचिन्त्य—Calling this to mind. पौरुषं—The result of बल; prowess. अपहाय—Leaving out of consideration, not minding.

Act VI.

P. 130. भीष्ममहोदधौ &c.—The comparisons here are very appropriate. Bishma on account of his immense power and awe-inspiring personality is fitly compared to an ocean; Drona, on account of his all-consuming Brahmanic lustre and the knowledge of celestial missiles, to fire; and Karna, on account of his intriguing and spiteful disposition and his vindictive instincts, to a serpent, while S'alya is dismissed with a mere mention of his name.

आशीविष०—See Jag.; it may better be taken as आशीविषः भोगिन् a serpent of the class having venomous fangs, a cobra. प्रियसाहसेन—प्रिय takes पूर्वनिपात (*i. e.* comes first in the comp.) by the Vart. वा प्रियस्य; so साहसप्रिय also. वाचा—by his vow to kill Duryodhana before the dawn of the next day or to put an end

to his life by entering fire failing to do that. This is on the analogy of Arjuna's vow to kill Jayadratha.

Sl. quoted in D. R. as marking the beginning of the अवमर्शसन्धि; also quoted in S. D. as an instance of Virodhana, (obstruction *i. e.* the apprehension of failure in the set purpose), one of the *angas* of Av. Sandhi.

पाञ्चाल्येति &c.—Because the vow was taken on her account. ननु मया—Dharma means that it was rather he who, having gambled, was the author of the whole mischief.

अपर्युषिता—Not standing over till the next morning. उषित—p. p. of the den. verb from उषस् or of वस्.

पदवी—The track of his footsteps. निपुण—penetrating, acute, sharp. परमार्थाभिज्ञा—Knowing the true state or correct nature of things. पटु—Loud; पटुः यः पटहरवस्तेन व्यक्ता घोषणा proclamation येषां ते. Jag. reads पटुपटहघोषणाः and explains पटु यथा तथा clearly beaten पटहस्य घोषणा येषां *i. e.* निपुणं &c (see com.) संचार—Mode of walking or places frequented by him. प्रतिश्रुत &c —प्रतिश्रुता धनेन पूजया (by honour being shown) च प्रत्युपक्रिया return (by monitary gifts) of the obligation येभ्यः । समंतपञ्चकं—The district surrounding Kurukshetra.

P. 131. सुनिभृत—Well-concealed (by a stealthy walk). कक्षेषु—कक्ष seems to be used here in the sense of 'places in a forest overgrown with creepers.' वीरुद्विचय—Collections of creepers. स्वपरपदविदः—Who have a knowledge of the foot-prints of friends and foes. रन्ध्रेष्वभिज्ञाः—have a knowledge of caves. ये च चाराः सिद्धव्यञ्जनाः &c.—And those spies who can disguise themselves as ascetics.

शंकितं—With apprehension or fear. ज्ञेयाः—*i. e.* the nature or tenor of their conversation should be known (so as to get a clue to Dur.'s whereabouts). मदिराविधेयाः—as they are incapable of keeping a secret. मृगाणां, वयसां—Because they are disturbed at the approach of man. नृपाङ्क &c.—Footprints bearing marks of royalty.

P. 132. कच्चिद्दृशा दिता &c.—is an instance of अपवाद (दोषप्रख्या the declaration of a crime) one of the *angas* of अव० सं.

त्रस्तं &c.—Herein we have a foreshadowing of the scene between Dharma and Charvaka.

विषयात् &c.—The reading-विजयात् (when my brother is not defeated) &c. noticed by the Com. is simpler. विषयात् as it stands must be construed as उरुविक्रमस्य भीमस्य विषयात् त्रासविषयात् विनापि although fear, as to the safety of my brother, of mighty prowess, is out of question, yet.

जानामि च—On the other hand I know &c **परिशंकितश्च**—and yet I entertain a misgiving. अतिस्नेहः पापशङ्कीति भावः ।

सुक्षत्रिये—Yud. addresses Draupa. as such that she should bear up her mind under affliction. **द्वितयं**—The two; lit. what has two parts, द्वौ अवयवौ अस्य by संख्याया अवयवे तयप् । Pan. V. 2 42. **क्षयः प्राणान्तं नः**-*i.e.* in case Bhíma were to be slain (as *he*, Dharma, would die and consequently Draup. and his remaining brothers would follow him).

P. 133. **बध्यते**—becomes वध्यते in the second case. **आकर्षणक्षमः**—अस्य दुःशासनेन यदाकर्षणं तत्र क्षमः who had the power to have it pulled (by Duss'ásana).

अस्तीह—Now, to begin the story. अस्ति in such cases is an Avyaya used at the beginning of a story or narration. *Cf.* Mud. I. अस्त्यत्र नगरे...त्रयः पुरुषाः &c. See Kau. on Pán. III. 3. 174. **गान्धार०**—*i. e.* S'akuni and his kinsmen were slain by Sahadeva. **निराक्रन्द**—who set up cries of lamentation. निरानन्द *V. l.* would be better. **रिपुबल** &c.—रिपुबलपराजयेन उद्धतं यद्वल्गितं (proud treading or march) तेन विचित्रपराक्रमेण च आसादितं विमुखं (retreating) अरातिचक्रं याभिस्तासु.

अनासादितवन्तौ—should have been न आसादितवन्तौ to keep off the fault of composition अविमृष्टविधेयांश. This is according to Visvanáth, the author of S D., who thinks that when the negation is prominent the particle न should not be पर्युदास *i. e.* must not be compounded. But all rhetoricians do not admit that नञ् when compounded must always be पर्युदास. *Cf.* Váman प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासोऽस्ति । on Pán. III. 3. 19.

P. 134. **बीभत्सु**—A name of Arjuna; *cf.* Mb. न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन । तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः ॥ Probably it was originally ' one wishing to split (भिद्) every thing with his arrows, ' hence one whose arrows would hit every mark. **जलधर०**—जलधरसमयस्य वर्षाकालस्य निशासु संचारी यः तडित्प्रकरो विद्युत्संचयस्तद्वत्पिङ्गलैः । **यत्किंचनकारिता०**—The state of habitually doing any thing whatever *i. e.* acting at random or without thought; doing something precipitately.

संविदित:—Well known to (परिचित:); an acquaintance of. Or this may be explained as सम्यग् विदितं वेदनमस्यास्तीति (on the analogy of सुवर्णालिङ्गी विदितः समाययौ Kir. I. 1) the possesive aff. अ (अच्) being added; see Pán. V. 2. 127. Knowing the real state of things; or कर्तरि कर्मधर्मोपचाराद्विदितवृत्तान्तो विदित उच्यते। One who had knowledge about the matter. See Malli. on विदित in the above passage from Kir. In this case मारुते: should be construed with अन्तिकमुपेत्य. The second meaning, however, appears to be more probable from the Mb., according to which several hunters came to Bhîma and gave him the information; *cf.* ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलं। तस्मै तत्सर्वमाचख्युर्यद्वृत्तं यच्च वै श्रुतम् ॥ Mb. IX. 31. 42. उज्झित०—Putting down the load of flesh. प्रत्यग्र०—प्रत्यग्रं विशसिता: (killed afresh) मृगास्तैर्लोहितौ चरणौ निवसने च यस्य। परुष०—परुषो य: श्वास: (hard breathing) तेन ग्रस्ता: (lost in) अत एवार्धश्रुता: (half,indistinctly heard) ये वर्णास्तैरनुमेयानि पदानि यस्या: (the words of which had to be inferred from).

The speech of Pánchálaka, like that of Sundaraka in the 4th Act, contains many lengthy and laboured compounds which are unnecessary or which could at least have been avoided but for *the* poet's fondness for them.

पदपद्धती—two lines of foot-prints (पदा हति: पद्धति:). समवतीर्ण०—समवतीर्णयो: प्रतिबिम्बे ययो: bearing impressions (of the soles of feet) of those that had got down the lake. समवतीर्णपद० *V. l.* makes the sense clear. समवतीर्णयो: पुरुषयो: पदानां &c. स्थलमुत्तीर्णा—Marked back on the dry land; *i. e.* one of the men came back from the lake and not the other.

पत्र कुमार: &c.—The prince is to decide for the rest. *i. e.* is to draw the proper inference from this and to decide what further steps to take in the matter.

सलिलस्तम्भिनीं विद्यां—The mystic charm by which to suspend the effects of water *i. e.* to prevent it from enterning the openings of the body or interfering with the respiration of the person immersed therein. As for Dury.'s knowledge of the art see S'alya p. chapter 29.

सकलदिङ्निकुञ्ज०—Which overflowed having filled up all the crevices in the different directions. सकलदिक्प्रपूरितातिरिक्तं *V. l.*—which overflowed the banks in all directions. उद्धत—Tossing up; rising up with commotion; ०रिक्तं, ०कुलं and ०ग्राहं may be taken as adverbs modifying आलोड्य or as adj.s qualifying सलिलं.

P. 135. अमले—is better than विमले as the latter implies the

previous existence of मत्. व्यपदिश्—To put forward, profess. मां रिपुं भाषसे—Thou callest me thy foe. मधुकैटभद्विष्—Krishna as an incarnation of Vishnu. Madhu and Kaitabha were two demons sprung from the wax of Vishnu's ears. They attacked Brahmâ and were about to devour him when Vishnu came to the rescue and killed them after a long fight. This epithet is appropriate here. It explains the epithet दर्पान्ध; but for his being blinded with pride Duryo. would have known that the enemy of Madhu and Kaitabha would easily punish him. उद्धतं &c.—as was apparent from your attempt to lay violent hands on Krishna's person.

Sl. quoted in S. D. as an instance of Dyuti which consists in reviling and vexing. Jag. calls this क्षति *Kshati*.

स्फुटं—Clearly. प्रसह्य—Forcibly, in the teeth of opposition. व्यासक्त—hanging loose, dishevelled. Jag translates this by सम्बद्धैः which probably means 'matted together' on account of the hair not being combed and allowed to hang loose.

केशपाश—पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे । Amara. The words पाश, पक्ष and हस्त when coming after केश have the sense of 'a collection.' असमये—At an improper time, out of season (when you should rather think of retaliation).

उत्सन्न०—Adv. modifying आलोडितः in a manner in which the lotus beds were uprooted or crushed. Take similarly अपविद्ध &c.

P. 136. उद्भ्रान्त—whirled up. शकुन्त—the acquatic birds.

त्यक्त्वा—governs सरसः मूलं. Jag. reads सलीलं which goes against सरभसं and has no propriety here. उद्भूत &c.—emitting venomous sparks of the fire of anger. आयस्त—tossed about. भीमभुज०—Dissolve भीमस्य भुजौ मन्दर इव &c. वेल्लना—motion about. कालकूट—When the gods with the help of the demons churned the milky ocean for Amrita, with Mandára as the churning handle, there came out हलाहल the deadliest of poisons, also known as Kàlakûta. See B. p. VIII. 7. 18, 19. *cf.* Bhar. न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् Nit. 80.

उत्तम्भित०—held or balanced up in the manner of an arch. प्रकाशं in the light *i. e.* exposed to the view of the people पाताल—a chasm in the bed of the tank. *cf.* सलिलांतर्गतः श्वभ्रे महानाग इव श्वसन् Mb. IX. **32**-35.

P. 137. रणस्थानमवलोक्य—*Cf.* ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्यां च

मुदितम् । विहीनः सर्वयोधैश्च पाण्डवान् वीक्ष्य संयुगे ॥ मुदितान् &c. S'alya p. **29.** 17, 18. पर्याप्तः—परित आप्तः having every means at command, well supported; hence able to fight, *cf.* पर्याप्तोसि प्रजाः पातुं Rag. X. 25.

सुयोधं—a good or proper warrior to fight with. दंशितस्य—with your armour put on, clad in mail. For Duryodhana was covered with wounds and had no armour on. According to the Mb. it is Dharma who makes the proposal (in the words पञ्चानां पाण्डवेयानां येन त्वं योद्धुमिच्छसि । तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥) and is found fault with by Vásudeva for making it. See Mb. IX. **33.**

अप्रियोपि प्रियो योद्धुं—Although disabled by being wounded, with no one to assist him, Dury. expressed the desire to Dharma that he would fight with a brave man alone. (एकश्चैको- द्गमाक्रन्दे शूरोद्य मम दीयताम् । Mb. IX. **32.** 27.)

विचित्रविभ्रम—diverse clever movements.

P. 138 सलिलेन—*i. e.* the water of holy streams. Bathing with water brought from various sacred rivers and especially from the confluence of the Ganges and the Jamuna and filled in gold jars formed an essential part of the rites attendant on the inauguration of a king. It was only when a Kshatriya was inaugurated according to the sacred ordinance that he was called a Ràjá. *Cf.* प्रास्थापयत् पूगकृतान्स्वपोषं पुष्टान्प्रयत्नाद् दृढगात्रबन्धान् । सभर्मकुम्भान्पुरुषान्समन्तात्पत्काभिषणस्तीर्थजलाभिमाशु ॥ Bhatti. III 4. क्षणं—उत्सवं Let her rejoice at (बन्ध which is now sure to take place); or क्षण may mean leisure. Let her find the leisure now to wait for her केशबन्ध as it is certain to follow. परिपतति—When he bears down upon his enemies.

The passage beginning with देवेन चक्रपाणिना and this sl. have been quoted in S. D. as an instance of Prarochanâ (what shows the business to be nearly accomplished.)

आशीः—a mere expression of good will. असुरनिषूदनस्य—is significant. He, the destroyer of *Asuras*, can bring about the wished for result. विकल्पयति—will entertain doubts about; question the propriety or truth of; or will arrange otherwise, manage differently.

The scene between Dharma and Pánchálaka, too, is a departure from Mb.. According to the original account, Duryodhana, all his brothers killed, his army annihilated and his

cause ruined, repairs to the *Dwaita* pool wishing to rest there awhile. As'vatthàman, Kripácharya, and Kritavarman, his faithful followers and the only surviving warriors on his side trace him to it. Their conversation with Dury. is overheard by some *Vyàdhas*, who hurry with the news to Bhima, who in his turn communicates it to Dharma. Thereupon Dharma, together with Vàsudeva and his brothers-all of them thus relieved of the anxiety caused by Dury.'s mysterious disappearance-at once goes to the pool and addresses Dury. in words calculated to rouse him to action. Dharma is the principal speaker. He affords Dury. whatever facilities he wants and is blamed by Vàsudeva, as already remarked, for inadvertance and overhastiness. For, had Dury. challenged any of the four Pàndavas, except Bhima, to a single combat with *Gadàs*, he could have easily worsted him and even with Bhima as his antagonist the result would have been dubious. *Cf.* S'al. p. नहि पश्यामि तं लोके योय दुर्योधनं रणे । गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोपि हि । न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोथ फाल्गुनः । जेतुं न्यायेन शक्तौ वै कृती राजा सुयोधनः ॥ &c. Adh. 33. sl. 12, 13. The student can easily see the changes made by the poet for dramatic effect. See Introduction.

देवस्य देवकीनन्दनस्य &c.—is cited in S. D. as an instance of प्रवर्तन (the proper commencement of an action).

संविधातारः—Those who look after the proper arrangement of an affair or have the management of it; planners and disposers of. यथाप्रधानं—According to seniority or precedence in rank; *i. e.* all officers, high and low.

P. 139. भुजबल॰—भुजबलेन परिक्षेपः overthrowing with the might of the arms; also the side-meaning-throwing about the hands forcibly in the act of swimming. निर्व्यूढ—fully borne or carried out. *Cf.* निर्व्यूढं (निर्वाहः *V. l.*) प्रतिपन्नवस्तुपु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् । Mud. II 18 हा तात जटायो निर्व्यूढस्तेऽपत्यस्नेहः । Uttar. III. प्राभञ्जनिः-Son of प्रभञ्जन; Bhima.

P. 140 परित्यजेदायुधं &c—This Dury., in his dejection, actually did; see S'alya p. ch. 31, 44-53. सुदूरमतिक्रान्तः—Lit. gone far beyond (our management); hence past hope or accomplishment.

एकस्यापि नैव क्षमः—It is not at all possible for any of the Pàndavas to undertake a duel with Duryodhana. Dharma says this in justification of Bhima's words पञ्चानां &c., since it was all the same whom-so-ever he chose.

कृतहस्तता—skill or dexterity got by practice. *Cf.* what Krishna says of Dur.; बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः । बलवान् वा कृती वेति कृती राजन् विशिष्यते ॥

शङ्के &c.—The cons. given by us is the only possible cons.; the trans. 'there shall be his fight with Suyod. and with none else' is meaningless. It will also not do to construe तस्य सुयोधनेन समरं शङ्के इतरेषां पाण्डवानां न शङ्के since the choice is already made as is clear from Páncháláka's words अप्रियोपि प्रियो योद्धुं &c., *Supra*, Sl. 11.

P. 141. चार्वाको नाम राक्षसः—A demon, friend of Dury., who, disguising himself as a Bráhmana, joined the company of the Bráhmanas assembled to bless Yudhishthira, at the time of his entrance into Hastinápura after the termination of the great war and reproached him for having destroyed his kith and kin. The Brahmanas, however, discovered the imposture and burnt Chárvâka with the fire of their Brâhmanic lustre. See S'ánti p. Adh. 38, 39. The poet, however, introduces him earlier here.

The scene between Chárváka and Dharma is also a creation of the poet's fancy. The poet has introduced Chárvaka here simply to make the situation more dramatic and to postpone the castrophe yet further. In doing this, however, he makes Dharma guilty of a credulity we can not reasonably expect in him, always so cool-headed and circumspect. It does not look at all probable or even possible that Dharma should be ready to immolate himself along with his queen, on the bare statement of a *Muni*, palpably of a suspicious character, not corroborated by any other evidence. Wilson remarks on this—'The episode is very absurd and impertiment. The author has introduced the Chárvàka, apparently, merely to have a hit at the atheistical sect, possibly intending the Buddhas.'

उदन्या—उदकस्येच्छा उद० thirst; a noun fr. the verb उदन्यति (feels thirsty) irregularly derived; see Pán. VII. 1. 51; also III. 1-8.

सुलभश्च &c.—Herein Rák. casts the seed of suspicion in Dharma's mind as to his brother's success in the fight with Duryodhana. सरस्वती—A river in Kurukshetra; *cf.* कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः । आजगाम महाभागा सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वती ॥ Sályap. **38**. 26, 27.

P. 142. द्वंद्वयुद्धं &c.—In his hurry, Chár. forgets that Munis would rather avoid such scenes. Dharma, in his anxiety fails to mark this trait of the Muni's character. अपर्याप्तं—may mean 'not sufficient, not as much as I desired; or rather, not finished or terminated,

आक्षिपसि—Interrupt; or find fault with my statement.

P. 143. परे संदिग्धे—For the Rák. had not distinctly stated that Bhîma was killed. It was also possible that Bhîma might have given up the fight through exhaustion.

किमपि—Something; the idea of death is too horrible for Dharma even to think of. एष दत्तः क्षणो मया—Here I have the necessary patience (calmness of mind) &c. I have manned my heart, to hear the worst even.

P. 144. आलम्ब्य—having regard for, taking into consideration (*i. e.* led or induced by). संज्ञा—Sign (to strike at a particular time in a particular way). प्रतिकृतिं &c.—*i. e.* he killed Bhîma.

जटासुर &c –Demons killed by Bhîma. जटा॰–a demon, who, with the desire of kidnapping Draupadî, waited upon the Pándavas, while they were leading a forest life, in the form of a Brha'mana, and one day, when Bhîma was away and Ghatotkacha and others were absent, assumed his own formidable form, seized Draupádî and the three Pándavas (for Arjuna also was absent in heaven) and walked away. Sahadeva, however, freed himself from the demon's grasp and called out to Bhîma, who came and killed the demon. See Van. p. **157**.

For बक see Adip. 157-163; हिडिम्ब **156**, and p. 55. किर्मीर—brother of Baka, who opposed the entrance of the Pándavas in the Kámyaka forest. Wishing to avenge his brother's death he wanted to kill Bhîma, and offer a libation of his blood to his brother. A furious battle ensued between Bhîma and him, in which trees were hurled against each other and which ended in the latter's death. See Vanap. **11**.

सौगन्धिकाहरण—While the Pándavas were going to the Badarî forest, a beautiful lotus flower, with unearthly smell, fell before Pánchálî, blown there by the wind. Highly pleased with it, Draupadî picked it up But wishing to present it to Dharma, she desired Bhîma to bring more flowers of the sort for her if he loved her at all. तदद्वैक्षत पाञ्चाली दिव्यगंधं मनोरमम्। ... इदं च धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप।...यदि तेहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर। तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम्॥ Vanap. **145**. Complying with his wife's request Bhîma went to the Gandhamádana mountain, overpowered the Yakshas, servants of Kubera, and got the flowers for Draupadî.

०चाटुकार—Who flattered or pleased me. प्रालेयवर्षं—*i. e.* the the destroyer of. A shower of frost is killing to lotuses. *Cf.* Rag. VIII. 45; and पद्मानां शिशिरो भयम् ।

P. 145. झंकार—the roaring hiss. मूर्छित—intensified, swollen. Notice the peculiarity of this root which has two opposite meanings. तृतीयः—the third Pándava. अकृतिन्—unskilled, not having dexterity. उत्प्रेक्षमाण—seeing in prospect, expecting as likely to follow. उत्सहिष्ये—shall be able to enjoy.

P. 146. शरीरस्थिति—maintenance in good order (health), good condition. ०कातर—afraid (unwilling) to do any thing that would disturb &c. विजयैकमल्ल—the sole (unsurpassed or unequalled) wrestler by your victory over. Or the one wrestler who could vanquish. ०कुञ्जर—an elephant to (the uprooter, extirpator of). द्यूतपणप्रणयिन्—willingly accepting the terms of gambling (*i. e.* willingly suffering all the hardships and putting up with insults out of love for me).

दुरोदर—दुष्टमासमन्तादुदरं यस्य Bad from every point of view; gambling. तदधिकमपकृतं &c.—What greater wrong or harm &c. नाथ—अनाथमबान्धवं—*V. l.* Leaving me forlorn and without a friend to help.

P. 147. समुदाचारः—viz. मामेकं &c. वैपरीत्यं—Lit. a course of action against or contrary to the ways of the world, unusual conduct; hence an act of unusual goodness. This is explained in the next sl.

इत्वा मे &c.—These were the acts of singular goodness which characterised you and which showed that you were not to live long (विनश्वरस्य) as is usually the case. इत्वा लज्जसे—लज्जसे न तु इमो भवसि (herein lies the contrariety).

करदीकृता०—See com.; *cf.* करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् । विनाप्यस्मदलंभूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः (Dharma) ॥ Sis. II. 9. स्थिरस्यर्थे—Jag. takes it in the sense of वासार्थं that I should have been able to live in the house of Viráta (which would have been impossible otherwise). It may also mean—(1) to maintain my position (that I should be able to reassert my claim to the kingdom); (2) प्रतिज्ञापालनार्थं that I should have been able to abide by my promise or keep up the vow of truth.

P. 148. धिगस्मद्भा०—विगलन्ति *V. l.* sinking, declining (for his

stars were in the ascendant so long as he was gaining nothing but success).

तुल्यः कामं &c.—Mark the meaning of कामं--अकामानुमतौ कामं Amara; I grant that the tie of affection is the same (although you should rather be drawn to Bhîma, for reasons given above). विमुखः—At the most you should have been neutral, but on the contrary you have enimically disposed towards us, as my misfortune would have it.

Sl. cited in S. D. and in D. R. (with the reading विगुणः for विमुखः) as an instance of *Drava* (द्रवोगुरुतिरस्कृतिः D. R.; discourtesy shown to a superior through agitation, grief or the like S. D.) अतिसंघष्ये—read ०घत्से.

149 संविभाग—assigning to *i. e.* preparing a *chita* for her. अपरमनिष्टश्र०—*i. e.* Arjuna's death.

P. 150. देवकल्पः—Having the might or magnanimity of a god देवादीषन्यूनः lit. almost like a god.

वित्तेश०—When Bhîma had gone to bring the *Saugandhika* lotuses for Draupadi he enjoyed a bath in Kubera's pleasure-lake not-withstanding the warnings of the guards. He was then assailed by the Yakshas, but he overpowered them and took away the flowers he wanted. See com.

सहितावेव...संभावयावः—Here Dharma is represented as more womanish than Draupadi herself. She advises him at least to face the enemy and avenge his brother's death. And Dharma, even with his characteristic tenderness of heart and brotherly affection cannot be supposed to forget himself so far as to think of burning himself, along with his wife, on a funeral pyre. This bears out our remark on this scene.

P. 151. अस्ति निर्बन्धः—If you are determined upon, if you are strongly minded to hear &c.

P. 152. निर्वाहिता—borne away or rescued. पापं—something inauspicious,, evil, death. *Cf. supra* III. 8.

माद्रेयः—माद्या अपत्यं पुमान्; वैमात्रेयः *V. l.* a step-brother. विमातुः (विरुद्धा माता विमाता) अपत्यं. कनीयानस्माकं—*i. e.* त्रयाणां कौन्तेयानाम्. ०दावानलः—the appropriateness of the epithet is explained in the com.; some propose to read ०कुञ्जरः but that will be boasting on the part of Yudhisthira. आशंसनीय—fit to be blessed; or worthy of being always thought of or fit to be depended

upon (Jag.). असंमूढ—not at all at his wts' end; not at a loss to know what to do.; full of presence of mind.

दूरेण—Dharma simply means that a longer period of years separated him than his other brothers from him, as the difference between their ages was only five years; *cf.* अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः। पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्चसंवत्सरा इव ॥ Mb .I. 124. 22. श्रुत—Knowledge gained by (the ear *i. e.*) study.

सहजकृतया—natural and developed by culture. It may also mean-by its natural development or superior formation (सहजकृतं यस्याः सा) Some suggest the cons.—अहं......बुद्ध्या ज्येष्ठः (I am your senior &c.) त्वं मनीषितया मम गुरुः (but you are older by wisdom.). But this does not look natural. Dharma proceeds in the manner of a climax, just to show why he folds his hands to him. बुद्धि-the faculty of knowledge or cognition. मनीषितया—मनीषिन् fr. मनीषा+इन् (मनीषा अस्यास्तीति) तस्य भावः। मनीषा fr. मनस् and ईष् to go; means the power of the mind to penetrate or enter into every subject; hence matured intellect enabling one to reason &c.

विरलतां—*i. e.*—you should not die after me out of your affection for us.

बाल्येसंवर्धितस्य &c.—It is difficult to see the propriety of this speech here. *Cf.* यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्तानां भयहर्ता मनीषी। यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां... ॥ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो नकुलः पतिर्मे । यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः। शूरः कृतास्त्रो मतिमान् मनस्वी प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः। बुध्या समो यस्य नरो न विद्यते वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः। स एष शूरो नित्यममर्षणश्च धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ॥ Mb. III. 270. 14-18.

P. 153. श्रुतिविशदया—enlarged or refined by (Vedantic) knowledge (which enables a man to take a proper view of things); it is equivalent to लब्धविवेकया. दायादानां—here simply means 'relatives' (and not enemies as in V. 5). रक्षणीयम्—that is-you should not fall into the clutches of Duryodhana.

शरीरस्पृष्टिकया—When an oath was taken by touching the person, generally the feet, of a holy person or a Bráhmana, it was, and is still, held to be inviolable. *Cf.* तद्वयस्यास्मच्छरीरपृष्टिकया शापितोसि Chárudatta's speech, Mṛch. III.

शाखारोध—The screen or envelope formed by the branches. सदृश—Well worthy of its great extent. पर्यन्त—पर्यङ्क *v. l.*, which means a particular posture in Yoga, has no propriety here.

P. 154. सतो—*i. e.* पाण्डुकुल which had extended its protection to the world. *Cf.* last line of Sl. 27, further on. कमपि—inexpressible, vague. छाययार्थी—wishing for or desirous of its shade. अर्थ in this sense takes the instrumental.

अध्यवसित—What is determined upon, the settled purpose.

कुन्ती—Daughter of the Yádava prince S'úra, king of the S'úrasenas who reigned at Mathura. She was sister of Vasudeva and was given by her father in adoption to his cousin, Kuntibhoja, here called Bhojarája. ०पताके—पताकेव पताका the distinguishing or auspicious mark of.

भ्रातुः—*i. e.* Vasudeva. शौरि—शूरस्य यादवस्य गोत्रापत्यं पुमान् Krishna. उन्मत्त—Seized with frenzy, insane. मत्त—intoxicated or proud. सुतकानन—not a happy metaphor. कानन which necessarily implies vastness would better apply to the sons of Gândhárí. शीतला—enjoyed coolness (protection &c.).

एतावन्ति—so high, so favourably disposed.

एषः—Dharma speaks as if Halî is before his mind's eye; otherwise सः would be the proper pronoun. सहज—*i. e.* by nature's ties; whose friendship is not due to external causes; disinterested; *cf.* व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतुर्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते । Uttar. VI. 12.

P. 155. यदि च &c.—मयि च प्रेम भवता *V. l.* will mean मयि च प्रेम न कार्यं *i. e.* you should not put an end to your existence through your love for me as you are likely to do. क्षात्रपद्वी—the path (duty) of Kshatriyas (so full of cruelty). Dharma now realises the painful condition of those who lose their kinsmen in battles.

राजसूय—Dharma performed this sacrifice, as was necessary for an imperial king. *cf.* येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट् । Amara.-Malli. on Rag. II. 5. See Sabh. p. Ad. 35. This and खाण्डव० (See Adip. Ch. 232-5) are brought in to explain the *Nis'karunatva* of the fire.

यज्ञवेदि०—Smarting under the defeat inflicted upon him by Drona for his ill treatment of him, Drupada performed a sacrifice, wishing to get a son who could kill Drona, when a son and a daughter sprang up from the fire. Vide Adip. ch. 107 Sl.s 44-51.

P. 156. उदकक्रिया—The act of offering water to the departed.

विचित्रवीर्य—Son of S'ántanu by Satyavatî and the nominal father of Dhritarashtra and Pándu (See A. Dic.). माद्रयन्वया—For, Mádrî (see p. 36. and notes) had immolated herself along with the dead body of Pándu who had died on her account. See Mb. Adip. ch 125.

P. 157. अकृती—प्रशस्तं कृतमस्यास्तीति कृती (successful in one's endeavour; or one who has done a thing properly and is in a position to get the desired fruit; lucky or fortunate enough). तथा न भवतीति; in as much as he was going to burn himself he would not have the necessary religious merit to go to heaven to which a hero falling on the battle-field alone would go and so he would not be able to see Bhîma.

रसैः—Jag. takes this in the sense of 'milk'; but this is repeating the idea in the first line; we should also expect the sing. रस in this case. The poet probably uses the word in the wider sense of 'what is tasted,' eatables. सोमे—*i. e.* सोमपाने. विधिः—Way, practice, procedure. कस्स—She asks the question under distraction.

P. 158. संभावयिष्यसि—meet with (probably in heaven, as the additional reading भवतु शीघ्रं &c. shows).

ते निर्णयो जातः—Your decision is taken or out. He had a faint hope that Arjuna might outlive the duel but even that is destroyed now and Arjuna's fate known.

P. 159. स्वयंवर०—Obstinately bent upon; or firmly determined to marry me of your own accord &c. (This gives the reason why he should not have left her). सव्यसाचिन्—Arjuna so called because he could discharge arrows with equal dexterity with either hand; see com.

त्रिलोचनाङ्ग०—*cf.* जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली । पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोप्यहनत् बली ॥ &c. See Mb. III. 39-35-64 (for the fight); Kir. XVIII. 3-12.

Acting on the advice of Vyása and permitted by Dharma Arjuna practised penance on the Indrakîla mountain to propitiate S'iva. Siva, disguised as a Kiràta (a mountaineer), managed to come into conflict with Arjuna wishing to try his valour. In the fight that ensued he was pleased with the heroic resistence of the latter and gave him the much coveted Pâs'upatastra. See Mb. III. 38-41.

निवातकवच०—Nivâtakavachas, so called probably from the impenetrable (निवृत्तो वातो येभ्यस्तानि through which even the wind could not enter) armours they wore, were the descendants of Pralhâda. According to the Mb. they were three crores in number and lived in the abyss of the sea. *Cf.* Mb. III. **168.** 70-71 quoted in the com. As the gods were unable to kill them owing to Brahmâ's boon, Indra taught Arjuna the use of necessary missiles and asked him to kill them which Arjuna did accordingly. See Mb. III. Chs. 169-171.

बदरिकाश्रम०—*i. e.* Nara. The sages Nara and Nârâyana (a dual form of Vishnu) are said to have practised penance for myriads of years in the hermitage known as Badari in the Himalayas near the Ganges at one of its sources (now known as Badarinâth). See Mb. quoted in the com.; *cf.* also नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ। ताविमावनुजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ ...सदाश्रमपदं पुण्यं वदरी नाम विश्रुतम्। ...यतः प्रवृत्ते गंगा सिद्धचारणसंयुता। Mb. III 47. 10-13.

अस्त्रशिक्षाबल &c.—*i. e.* at the field of arms near Hastinâpur (where Drona took his pupils, after they had been properly trained, for a public exhibition of their prowess and military skill). There Arjuna's extraordinary feats won him the applause and admiration of all the spectators.

गन्धर्वनिर्वासित०—When the Pândavas were living in the Dwaita forest, the Kauravas went there apparently for hunting but really with evil designs against them. There, however, they fell in with the Gandharva Chitraratha and his army; a fight ensued in which the Kauravas were put to flight and Duryodhana made captive. He was, however, subsequently released by Bhîma and Arjuna at Dharma's command. See Mb. III. 224.

अनुक्त—not told to do so; not permitted. तात—a term of pity.

P. 160. यथेष्टं—Lit. according to his pleasure; *i. e.* unopposed, without being prevented. यक्ष &c.—Yakshas mentioned here are evil spirits of the class of Pis'âchas or goblins and not the servants of Kubera or the demi-gods of that name who are not known to feast on blood. वेताल—a goblin occupying a dead body.

मौलि—The braid tied up.

P. 161. कुपित०—See p. 159 note on त्रिलोचनाङ्क &c. Hara was not really angry but he had to feign anger just to keep up his assumed character; *cf.* प्रसेदिवांसं न तमाप कोपः कुतः परस्मिन् पुरुषे विकारः । आकारवैषम्यमिदं च भेजे दुर्लक्ष्यचिह्ना महतां हि वृत्तिः ॥ Kir. XVII. 23.

नास्ति शक्तः &c.—goes with the last line also; construe न च पुनः तवासून् अपहर्तुं नास्मि शक्तः ।

प्रकामं—Plentifully, abundantly. उरु—because Bh. had vowed to kill all the Kauravas. गहन—the hardest part of it, *viz.* the slaying of Duryodhana by smashing his thighs.

This speech of Bhîma is cited in S. D. as an instance of A'dana (summing up of the main business.)

P. 162. भीम०—पाञ्चालि &c. is an instance of ग्रथन or the intimation of an object. शुभ्रि०—दुरात्मन् &c—is cited in S D. (464) as an instance of Sârûpya or the angry treatment of one mistaken for another through resemblance.

P. 163. महाराज वञ्चयसे &c—सुयोधनस्य क्षतजेन (blood) अरुणीकृतं सकलं शरीरमम्बराणि च यस्य । व्यक्तिः—distinct form, identity. This is cited in S D (337) as an instance of Nirvahana or the converging to one end (here, the tying up of Draupadi's braid) of the various incidents scattered in different places.

देव अजातशत्रो &c.—is cited in S. D. (395) as an instance of Nirnaya or the mention of a fact personally known.

P. 164. क्षिप्तं—मया in the preceding line is to be connected with क्षिप्तं and निहतं. चन्दनमिव आभातीति चन्दनाभम्. निषण्णा—has taken a firm stand with, has finally passed over to.

स्वैरं—gently, not all at once, slowly.

निहतसकल० जीवति—now that you are the undisputed lord of the earth which it was our desire to see you, we can be said to live—this is what Bhîma means.

रिपोरास्तां—The thought uppermost in Yud.'s mind was the safety of his brothers and not sovereignty so much at that time and so he asks him this question. It is his brothers that he loves more than a kingdom.

जरासन्धस्य &c.—A rather bold metaphor. The comparison to *Makara* is neither pleasing nor appropriate. क्रीडया, क्रीडायां वा ललितः मकरः । The Makara can never appear *lalita* or graceful when engaged in such a cruel sport. Another objection is that the

butting sport is practised from without while an alligator must be in water.

भीम:—आर्य मुश्चतु &c.-is quoted in S. D. (399) as an instance of *Vibodha* (विबोधः कार्यमार्गणं) or the seeking of the final object.

P. 165. सुयोधन &c.—शोणितेन उक्षितः sprinkled over, moistened &c. केशहस्तं—the rich tresses; हस्त like पाश when added to केश has the sense of 'exuberance.'

बुद्धिमतिके &c.-is an instance of पूर्ववाक्य (पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनम् S. D. 403) or reference to a thing previously spoken. Here Bhîma sneers at the taunt used by Bhánumatî in the first Act.

P. 166. भवति संयम्यतां &c.—is an instance of Sandhi (बीजोपगमनं सन्धिः S. D. 392), or a reference to the Bîja or seed.

नाथ विशुमरिशि &c.—is cited in S. D. 399 as an instance of A'nanda (आनन्दो वाञ्छितागम.) or the attainment of the desired object or the ultimate end.

हतनर०—कुरुनरपतिभिः *V. l.* must be connected with मोक्षात्-which being loosened by the Kuru kings. प्रत्याशं—आशायां आशायामिति. For kings from different quarters had come to join the side of the Kauravas. कुपित०—कुपितः यः यमस्तस्य सखा-कुपित is put in to show that the destruction caused was greater than Yama even would cause under ordinary circumstances (*i. e.* when not angry).

सिद्धजनेन—A class of demi-gods possessing miraculous powers (having the 8 *Siddhis*).

P. 167. पुराण०—existing from primeval times; or पुरापि नवः ever fresh though old, never changing, immutable. See p. 23.

नारायणः—is thus derived in Manusm.—आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥ I. 10.

कृत &c.—This line is obscure. The use of the words महत् and क्षोभ shows that the poet refers to the Sánkya theory of the evolution of the world. According to the Sánkhyas Prakriti means the state of equilibrium of the three primary qualities-Satva, Rajas and Tamas. It is only when the equilibrium is disturbed that Prakriti begins to act *i. e.* becomes productive. क्षोभ means this disturbance or differentiation of the Prakriti; गुरु, the high, may refer to Prakriti while महत् or intellect is the first product. By आदि may be understood अहंकार or egotism, the पञ्च तन्मात्र or the five subtle rudiments &c. See Sa'nkhyaka'rikas, Kari. 3rd. The word संभूत, however, is against the Sa'nkhya

...according ...o which the Purusha is neither productive ...or production प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः. The poet probably mixes ...up ... Sánkhya ...th the Vedántic theory as is also done by Kálidása (cf. ... नन्ति प्रकृतिं &c. Kum. II. 13) identifying Prakriti with ... Máyá of the Vedantins, which is not separable from Brahma ... Or by गुरु we may understant the Máyá of Vedánta and ... त् the intellect of the first born (Hiranyagarbha), ... done by S'ankarácha'rya, see Bháshya on Veda. Sutra I. ... The first two lines refer to Vásudeva's character as ... hma while the third line refers to his Nirgunatva.

P. ... ...शैथिल्यारि &c —See *supra* notes on VI. 12. This is an in...ce of Kriti (लब्धार्थागमनं कृतिः S. D. 397) realisation or confi...cion of the object gained.

वि...त—Lit. put out of tune, upset, thrown into agitation. पुण्य...—a stain on the character of a holy man

बु...—dis...erning power, judgment. Looking to your immense pow..., I should ask for things far higher than these. But I do n... know how to do it, having but the intellect of common men.

...दृतः—in earnestness, taking interest in my welfare. भगवतः—भवि... must be understood. Although you are omnipotent.

... 169. तथापि &c.—This and the following sl. are quoted in S. D. and D. R. as an instance of Pras'asti, the last of the ...ns of Nirvahana. प्रशस्तिः शुभशंसनं the declaration of the ...ediction. This is also called the Bharatavákya, in honour of Bharata who elaborated the Nátyas'ástra.

...कृपण &c.—The readings in D. R. are अकृपणमतिः not narrow-minded, having generous thoughts, liberal-minded कामं &c.; ...भक्तिः; and कलितभुवनः. अरुजश्रान्तं—रुजा श्रान्तो न भवतीति यथा तथा. ...पायुषं—पुरुषस्यायुः पु०; the final अ is added by the Sûtra अचतुर &c. see Pân. V. 4. 77.

भक्तिः—is defined as सापरानुरक्तिरीश्वरे । S'andilyácharya. द्वैतं विना—...धा इतं द्वीतं तस्य भावो द्वैतं the state or condition of the mind running into two channels; solely devoted to Purus'ottama and to no other god. द्वैधं—द्विधा इत्यस्य भावः *V. l.* without the mind being divided, has the same meaning. Probably there may be reference to the doctrine of dualism (see द्वैत A. Dic.) here, in which case the author may appear to be a follower of the Adwaita school of philosophy (which holds that Brahma and

the universe, or the individual and supreme li... matter are not separable), as the actual use of t... the next sl. also shows. Purus'ottama, b... Saguna Brahma, is the efficient and also ... of the world.

प्रसाधित—brought under his power; or wor... circle of tributary princes.

P. 170. विदग्ध learned, men of taste or ap... विदग्धाः स्निग्धाश्च तैः वियोगस्तेन दुष्टं खिन्नं मनो यस्य तेन.

व्यसनिनः—passionately fond of, deeply attached... May be assemblies of men with critical faculties.

———:o:———

ADDITIONAL NOTES.

P. 1. Notes—At the end of the 1st para. after— add.—See, however, intro., Sec. II.

P. 12 sl. l. l. 1, 2 In translating these we have f... नाम, however, may better be taken अभ्युपगमे 'in t... admission' as is done by A'ppás'astri; ऽम्भसि मया स्थितं ... that I shall remain plunged in the water of the t... of your order *i. e.* I go entirely against your orde... प्राप्ता नाम I admit, I shall subject myself to censur... brothers &c., *i. e.* it will do even if &c.; but onc... to-day &c. In this case स्थितं and प्राप्ता are to be taken i... of immediate futurity.

P 24. शान्तिं कुलस्येच्छता—*cf.* न चाहं कामये पापमपि ... किं पुनर्ज्ञातिषु वधं काममेयं कथंचन । एतदर्थं मया तात पञ्चग्रामाः पुरा ... Udyog. **163**. 26, 27.

P. 36 अतिशयित &c. रूपिणः is the reading found i... It should rather be ०रूपस्य as the natural meaning ... दिव्याः (celestial beings) येन तदतिशयितदिव्यं तादृग् रूपं ... grammatical to affix the possessive aff. इन् after ... (अतिशयितदिव्यरूपं विद्यतेऽस्य) when a Bah can express ... sense according to the grammatical maxim न ... बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः । The reading, however, may ... thus—रूपमेषां विद्यते इति रूपिणः दिव्याश्च ते रूपिणो दि०, अतिश...

P. 44. शर्करालः—The poet doubtless adds the ... ल (च) forgetful that the word शर्करा is not includ... सिध्मादि group. The correct forms are शार्कर, शर्करिल o...